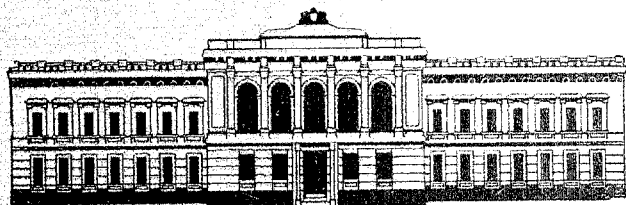

ОРГАНІЗАЦІЯ СУДОВИХ ТА ПРАВОХОРОННИХ ОРГАНІВ

Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

ОРГАНІЗАЦІЯ СУДОВИХ ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Підручник

За редакцією професора *І. Є. Марочкина*

Затверджено Міністерством освіти і науки України

Харків
«Право»
2014

Затверджено Міністерством освіти і науки України як підручник для студентів вищих навчальних закладів (лист № 1/11-8533 від 20.05.2013 р.)

Рецензенти:

В. В. Долежан – доктор юридичних наук, професор;
М. А. Позорецький – доктор юридичних наук, професор;
М. В. Руденко – доктор юридичних наук, професор

Авторський колектив:

В. В. Афанасьєв, кандидат юридичних наук, доцент – розділ 13 (у співавт. з доцентом *В. С. Бабковою*); *В. С. Бабкова*, кандидат юридичних наук, доцент – розділи 13 (у співавт. з доцентом *В. В. Афанасьєвим*), 9 (у співавт. з професором *П. М. Каркачем*); *Т. Б. Вільчик*, кандидат юридичних наук, доцент – розділ 14; *А. В. Іванцова*, кандидат юридичних наук, асистент – розділ 7, § 3; *П. М. Каркач*, кандидат юридичних наук, професор – розділи 9 (у співавт. з доцентом *В. С. Бабковою*), 12; *Я. О. Ковальова*, кандидат юридичних наук, асистент – розділ 15; *А. В. Ланкін*, кандидат юридичних наук, асистент – розділи 10, 11; *І. Є. Марочкін*, кандидат юридичних наук, професор – передмова, розділи 2, 3; *Л. М. Москвич*, доктор юридичних наук, доцент – розділи 1, § 1, 2; 6, § 1–8; 7, § 1; *О. О. Овсяннікова*, кандидат юридичних наук, асистент – розділ 4 (у співавт. з асистентом *О. М. Овчаренко*); *О. М. Овчаренко*, кандидат юридичних наук, асистент – розділи 1, § 3; 4 (у співавт. з асистентом *О. О. Овсянніковою*); *І. В. Назаров*, доктор юридичних наук, доцент – розділ 8; *І. О. Русанова*, кандидат юридичних наук, доцент – розділ 6, § 9; *В. П. Тихий*, доктор юридичних наук, професор – розділ 5; *О. О. Шандула*, кандидат юридичних наук, доцент – розділ 7, § 2

Організація судових та правоохоронних органів : підручник /
О-64 *І. Є. Марочкін, Л. М. Москвич, П. М. Каркач та ін.* ; за ред. *І. Є. Марочкіна*. – Х. : Право, 2014. – 448 с.

ISBN 978-966-458-490-3

У підручнику на основі чинного законодавства, практики його застосування і досягнень правової науки розглядаються статус судових та правоохоронних органів, порядок їх формування, принципи організації та функціонування. Особлива увага приділена розкриттю природи судової влади, визначенню системи і змісту її функцій, класифікації її принципів. Значне місце у цій праці займає викладення принципів і порядку побудови судової системи України, їх відповідність міжнародним стандартам щодо незалежності, неупередженості та доступності правосуддя. Виходячи з перебування вітчизняної системи права на етапі реформування, характеристика органів судової влади, статусу її носіїв, органів прокуратури, лізнання, досудового слідства, інших державних і недержавних правоохоронних інститутів здійснена крізь призму їх становлення і розвитку.

Підручник розрахований на студентів, слухачів, курсантів юридичних вищих навчальних закладів. Книга також буде корисною викладачам, правознавцям-практикам, усім, кого цікавить організація судів та інших правоохоронних органів в Україні.

УДК 347.971.99
ББК 67.9(4УКР)70

© Марочкін І. Є., Москвич Л. М., Каркач П. М.
та ін., 2014

ISBN 978-966-458-490-3

© Видавництво «Право», 2014

■ Передмова

Навчальна дисципліна «Організація судових та правоохоронних органів» є однією із базових навчальних дисциплін, яка дає вихідні знання про систему судових та правоохоронних органів України. Коло органів, уповноважених на здійснення судових та правоохоронних функцій, є доволі широким. У підручнику розглянуто судові та основні правоохоронні органи, що сприятиме формуванню загального уявлення студентів щодо змісту судової та правоохоронної діяльності, системи спеціально уповноважених на її здійснення органів, їх компетенції та статусу посадових осіб судових та правоохоронних органів.

Мета вивчення цієї дисципліни – дати майбутнім юристам чітке уявлення про те, як формуються ці органи, яка їхня система, які вони мають склад і структуру, якими є принципи їх організації, які функції вони виконують, як ці органи взаємодіють один з одним, іншими державними та громадськими організаціями, яке їхнє соціальне призначення. Особлива увага приділяється судам, оскільки вони наділені повноваженнями щодо здійснення судової влади.

Курс організації судових та правоохоронних органів має своїм завданням сформувати у студентів загальні знання щодо поняття, характеристики і змісту судової та правоохоронної діяльності; кола органів, установ, що мають повноваження щодо здійснення цієї діяльності, ознак розмежування цих органів та характеристики їх компетенції; характеристики статусу посадових осіб, яким надано право здійснення цієї діяльності, їхніх прав, обов'язків та гарантій діяльності. Оволодіння студентами цими знаннями допоможе їм зорієнтуватися у майбутній професії, сформувати уявлення про зміст діяльності кожного правоохоронного органу та виявити індивідуальну схильність, зацікавленість тією чи іншою юридичною діяльністю.

Навчальна дисципліна «Організація судових та правоохоронних органів» за своїм предметом є базовою, оскільки дає знання, без володіння якими неможливе якісне засвоєння матеріалу наступних навчальних курсів при вивченні таких навчальних дисциплін, як конституційне право, кримінально-, цивільно-, адміністративно-процесуальне право, організація прокурорської діяльності тощо. Вона також є дисципліною, де викладаються матеріали, які не охоплюються предметом інших навчальних курсів.

Одна з особливостей цієї дисципліни полягає в тому, що від тих, хто її вивчає, вимагається засвоєння численних нормативних актів. Становище ускладнюється ще й тим, що триває процес відновлення законів та інших нормативних актів, у тому числі й тих, що безпосередньо стосуються організації й основ діяльності судових та правоохоронних органів.

Підручник розрахований на студентів юридичних вищих навчальних закладів IV рівня акредитації.

Основні поняття, предмет, система й нормативні джерела навчальної дисципліни «Організація судових та правоохоронних органів»

§ 1. Правоохоронна діяльність. Правоохоронні органи

Одним із дійових засобів вирішення проблем соціально-політичного й економічного розвитку сучасної України є регулятивно-охоронний вплив держави на територіальні об'єднання населення, його соціальні групи з метою формування належних (правових) умов їх життєдіяльності. Для цього державою утворюються спеціальні органи, основним призначенням яких є охорона права від посягань, порушень, зловживань. Такі інститути існували у всіх державах ще з часів Античності. У сучасній Україні повноваженнями з виконання правоохоронної функції наділені понад тридцять органів. До них слід додати посадових осіб, які мають право складати протоколи про адміністративні правопорушення і перелік яких теж перевищує тридцять. Однак у зв'язку з переоцінкою пріоритетів у державі та суспільстві, визнанням державою як найвищої цінності людини, її прав і свобод останнім часом робота правоохоронних органів набуває нового змісту. Це зумовлює потребу у створенні національної концепції правоохоронної діяльності із чітким визначенням органів, уповноважених на її здійснення.

Поняття правоохоронної діяльності широко використовується в правовій літературі. Але ще й досі не чітко визначені ознаки правоохоронної діяльності, не розмежовані поняття правоохоронної діяльності та спеціальної правоохоронної діяльності, іноді правоохоронну діяльність не відрізняють від судової та правозахисної. Чинне законодавство України також не дає чіткого визначення правоохоронної діяльності. Зокрема, відповідно до Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними

органами держави» від 19 червня 2003 р. правоохоронні органи – це державні органи, які відповідно до законодавства здійснюють *правозастосовні* або *правоохоронні* функції. А Закон України «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 р. хоча і наводить перелік правоохоронних органів (органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, митні органи, органи охорони державного кордону, органи державної податкової служби, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державної контрольно-ревізійної служби, рибоохорони, державної лісової охорони), але акцентує на можливості віднесення до правоохоронних органів і *інших* органів, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції. Отже, законодавець використовує широкий підхід до визначення системи правоохоронних органів шляхом простого перерахування спеціально уповноважених державних органів, не визначаючи при цьому змісту правоохоронної функції, а акцент на правозастосовну функцію взагалі створює підстави для віднесення до правоохоронного органу *всіх* державних органів, оскільки тією чи іншою мірою вони всі здійснюють повноваження із застосування норм права. Спробуємо визначитись, який державний орган дійсно може називатися правоохоронним і які у зв'язку з цим перед ним повинні стояти завдання.

Перш за все необхідно з'ясувати базове у цьому питанні поняття – поняття правоохорони. Під правоохороною слід розуміти врегульовану правом діяльність уповноважених органів держави щодо забезпечення правового порядку на засадах додержання балансу інтересів особистості, суспільства і держави. Це визначення містить три ключові ознаки правоохоронної діяльності: а) здійснюється спеціально уповноваженими органами; б) компетенція та повноваження уповноважених органів є нормативно визначеними; в) зміст діяльності – забезпечення додержання (збереження) режиму законності. Якими ж методами можна здійснювати правоохорону? Це може бути: 1) контроль або нагляд за дотриманням встановленого правового режиму; 2) примус до певної поведінки, вчинення певних дій; 3) розслідування та притягнення до відповідальності за вчинення правопорушення; 4) надання правової допомоги (представництво) у захисті прав та інтересів суб'єктів; 5) вчинення дій, що засвідчують наявність права в особи, тощо. Отже, система правоохоронних органів може бути досить розгалуженою, але й одночасно виконувати функцію з правоохорони в нормованого ладу суспільного буття.

Друге питання, яке слід з'ясувати, – це *завдання* правоохоронної діяльності, а значить, і правоохоронного органу. Вивчення сучасного законодавства і правозастосовної практики дозволяє дійти висновку, що реалізація правоохоронних завдань повинна мати чітку спрямованість на здійснення правової політики в державі. Можливість виокремлення саме правової політики свідчить про її особливий вплив на суспільство у певній сфері життя з метою приведення його до певних (бажаних) структурних і функціональних характеристик. Такий вплив забезпечує певну спрямованість правозастосування для досягнення кримінально-правової, господарсько-правової, адміністративної та іншої охорони прав особи в умовах справедливого устрою суспільства. Отже, за характером виконуваних повноважень слід виокремити такі види правоохоронної діяльності: 1) правосуддя (у тому числі судовий контроль); 2) викриття й розслідування злочинів, у тому числі прокурорське кримінальне переслідування; 3) правозахисна діяльність прокуратури; 4) надання юридичної допомоги та інших правових послуг; 5) виконання судових рішень. Таким чином, правоохоронні органи утворюють відокремлену за ознакою професійної діяльності самостійну групу органів, які мають свої чітко визначені завдання – охорона законності і правопорядку, захист прав і свобод людини і громадянина, боротьба зі злочинністю, а також попередження та профілактика правопорушень.

Третя важлива складова – суб'єкти правоохоронної діяльності. Аналіз законодавства дозволяє дійти висновку, що здійснювати певні заходи з правоохорони можуть як державні, так і недержавні органи. До останніх належать адвокатура і нотаріат, оскільки ці органи за змістом своїх функцій та повноважень здійснюють охорону прав, свобод і законних інтересів особи. Що ж стосується державних органів, уповноважених на здійснення функцій правоохорони, то слід зазначити, що їх також можна класифікувати: 1) за змістом повноважень на ті, для яких здійснення правоохорони є основною функцією, і ті, для яких вона є другорядною; 2) за можливістю здійснювати процесуальний примус на ті, які мають повноваження процесуального примусу, і ті, які таких повноважень не мають; 3) за ступенем самостійності на ті, які здійснюють охорону права відповідно до повноважень, визначених законом, і ті, які вчиняють правоохоронні дії на підставі звернення до них осіб тощо. Але всі суб'єкти правоохоронної діяльності мають спільні риси – *по-перше*, держава через видання закону регулює компетенцію конкретного органу щодо вчинення функцій з правоохо-

рони; *по-друге*, окрім компетенції, держава регулює процедуру, відпс відно до якої конкретний орган може вчиняти певні дії; *по-третє* держава формулює вимоги щодо осіб, які можуть бути допущені д вчинення функцій правоохорони.

Отже, виходячи з багатоаспектності правоохоронної діяльності я діяльності з охорони внормованого правового режиму життєдіяльнос ті певного суспільства, доречно виокремлювати такі види органів уповноважених на її здійснення:

1) органи охорони правопорядку – це державні органи, уповноважені на здійснення правоохоронної діяльності шляхом застосування дій примусового характеру у встановленій процесуальній формі. Це органи досудового розслідування; органи виконавчої влади, що реалізують державну політику в тій чи іншій сфері правоохоронної діяльності: Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції, Служба безпеки України, державна виконавча служба тощо;

2) інші органи – це органи (державні і недержавні), для яких функція правоохорони не є основною, і вони не мають повноважень застосування дій примусового характеру в разі виявлення порушень права. Це суди, прокуратура, адвокатура, нотаріат тощо.

На підставі викладеного можна дійти висновку, що термін «правоохоронні органи» є збірним, об'єднує декілька груп уповноважених державою органів, які за характером встановлених законом повноважень щодо здійснення правоохоронної діяльності є спеціалізованими з охорони прав і законних інтересів особи, суспільства, держави *або* виконують правоохоронну функцію поряд з іншими функціями. Тому при вивченні навчальної дисципліни «Організація судових та правоохоронних органів» відповідні органи розглядаються не окремо, а в системі, сукупності, підкреслюючи їх взаємодію.

■ § 2. Предмет і система навчальної дисципліни «Організація судових та правоохоронних органів»

На відміну від багатьох інших курсів юридичних дисциплін, в основі яких є вивчення галузі права, наприклад цивільного, адміністративного, кримінального, курс «Організація судових та правоохоронних органів» не має такого підґрунтя. У певному сенсі цей курс – комплексна

юридична дисципліна. Базою курсу є юридичні інститути та норми законодавчих актів різного рівня, різної правової сили і значущості, вивчення яких і є *завданням* для студентів у межах указанного навчального курсу. Однак лише цим завданням цієї дисципліни не вичерпується.

Перш за все необхідно зазначити, що навчальна дисципліна «Організація судових та правоохоронних органів» вивчається на першому курсі, а отже, студенти в процесі її вивчення вперше зустрічаються з багатьма законодавчими та іншими нормативно-правовими актами. Отже, завданням цієї навчальної дисципліни є також отримання студентами первинних навичок самостійної роботи з цими актами, досвіду їх грамотного, системного, логічного тлумачення, що знадобиться їм у майбутній професійній діяльності.

Крім того, студенти вперше зустрічаються з певною юридичною термінологією, знання якої буде необхідним у процесі подальшого вивчення всього комплексу юридичних наук і навчальних дисциплін. Таким чином, ще одне завдання цього курсу – це вивчення і роз'яснення основних юридичних термінів, пов'язаних із судовою та правоохоронною діяльністю, навчання студентів правильного їх використання, розуміння їх змісту, володіти чим повинен кожен сучасний юрист.

При вивченні навчальної дисципліни «Організація судових та правоохоронних органів» студенти знайомляться з організацією і діяльністю тих органів, у яких більшість із них буде працювати після закінчення навчального закладу. Тому ця навчальна дисципліна одночасно являє собою певною мірою введення у спеціальність і повинна дати первинне загальне уявлення про особливості роботи в судових та правоохоронних органах, що певною мірою може вплинути і на обрання виду майбутньої професії.

Предметом навчальної дисципліни «Організація судових та правоохоронних органів» є:

- 1) структурний устрій судових та правоохоронних органів у їх сукупності і кожного з них окремо;
- 2) організація системи судових та правоохоронних органів щодо забезпечення виконання поставлених завдань та цілей органу;
- 3) діяльність судових та правоохоронних органів в аспекті реалізації покладених на них функцій.

Під *системою* будь-якої науки чи навчальної дисципліни розуміють взаємопов'язане розташування її розділів, які залежать від складових частин предмета конкретної науки чи навчальної дисципліни. Система

навчального курсу «Організація судових та правоохоронних органів» також визначається його змістом, що викладається у певній послідовності, забезпечуючи поетапне та зрозуміле викладення цієї юридичної дисципліни. У цьому підручнику виклад матеріалу здійснюється за такою схемою.

Спочатку викладається матеріал з питань організації та функціонування судової влади. Зокрема, питання природи судової влади, її ознак, принципів і функцій. Потім значний обсяг матеріалу присвячено її організаційній формі – судовій системі, досліджуються ключові питання щодо порядку утворення та ліквідації судів, принципів побудови та фінансування. Здійснюється загальна характеристика сучасної судової системи України та аналіз структури та повноважень кожного виду суду загальної юрисдикції. Окрема увага приділена питанням організації роботи, змісту повноважень та порядку роботи Конституційного Суду України. Потім викладається матеріал щодо статусу носіїв судової влади – професійних суддів, народних засідателів, присяжних. Завершується тематика організації та функціонування судової влади розділом, що присвячений системі органів, які забезпечують її функціонування: питанням щодо статусу, компетенції та повноважень Державної судової адміністрації України, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та органів суддівського самоврядування.

Другим, окремим блоком можна виокремити теми, присвячені питанням організації та функціонування органів з особливим конституційним статусом – Вищої ради юстиції України та Прокуратури України. Акцентується на особливостях функцій та повноваженнях цих органів, викладається матеріал із метою сформування у студентів загального уявлення про призначення зазначених органів у державі.

До третього блоку входять теми, присвячені питанням організації і функціонування органів охорони правопорядку: органів досудового розслідування; органів внутрішніх справ, органів юстиції, Служби безпеки України тощо. У цих розділах аналізуються зміст компетенції кожного органу, його функції, механізми взаємодії з іншими правоохоронними органами в межах здійснення правоохоронної діяльності, розмежування компетенції, система та структура кожного органу та статус їхніх посадових осіб.

До четвертого блоку входять теми щодо організації та діяльності недержавних органів, які здійснюють правозахисну функцію, – адвокатури та нотаріату. Зокрема, аналізуються положення щодо їх право-

вого статусу, повноважень, вимог до осіб, які бажають або вже займаються даним видом діяльності.

Навчальна дисципліна «Організація судових та правоохоронних органів» дає студентам перші, базові знання, які можуть ними з успіхом бути використані при вивченні інших юридичних наук і навчальних дисциплін. Наприклад, функціональні принципи судової влади вивчаються в курсах процесуального права, функції та повноваження Конституційного Суду України – у навчальному курсі з конституційного права, повноваження міліції – у курсі адміністративного права тощо. Крім того, на старших курсах юридичних вузів викладається низка навчальних дисциплін, які істотно розвивають і доповнюють матеріал теми дисципліни «Організація судових та правоохоронних органів». Так, «Основи прокурорської діяльності», «Організація роботи прокуратури» – предмети, що дають знання про зміст, форму і методи здійснення всіх напрямів діяльності прокуратури; «Судове право», «Організація роботи суду» – предмети, що дають знання щодо особливостей реалізації правовідносин у сфері компетенції судової влади.

■ § 3. Нормативні акти з навчальної дисципліни «Організація судових та правоохоронних органів»

Оскільки предмет цієї дисципліни є комплексним, пізнання основ організації судової влади та правоохоронних органів потребує вивчення значної кількості нормативно-правових актів. Адже діяльність кожного правоохоронного органу регламентується багатьма актами законодавства.

Усі нормативно-правові акти залежно від їх змісту (предмета) можна поділити на групи. Це: 1) акти загального характеру; 2) нормативні акти щодо організації й функціонування органів: а) судової влади і суддів; б) юстиції і установ, що здійснюють виконання судових рішень; в) прокуратури; г) досудового розслідування злочинів; д) з надання правової допомоги; е) нотаріату.

Акти загального характеру. Розглянемо їх детальніше.

Конституція України. Конституція має найвищу юридичну силу. Звернення до суду для захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції гарантуєть-

ся (ст. 8). Визначається також, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. Судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України (ст. 124).

Згідно зі ст. 19 Основного Закону органи державної влади, до яких належить більшість правоохоронних органів, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією й законами України. Конституція України гарантує, що права та свободи людини і громадянина захищаються судом, і забезпечує кожному право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст. 55). Основний Закон закріплює принципи побудови судової системи (ч. 1 ст. 125), основні засади судочинства (ч. 3 ст. 129), закладає підвалини для визначення статусу суддів (статті 127–129) і засади фінансування судів (ст. 130).

Для дисципліни «Організація судових та правоохоронних органів» першочергове значення мають положення розділів: II – «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»; VII – «Прокуратура»; VIII – «Правосуддя»; XII – «Конституційний Суд України» Основного Закону.

Міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Відповідно до ст. 9 Конституції України такі чинні міжнародні договори є частиною національного законодавства. Серед таких міжнародних правових актів є низка договорів, що визначають способи захисту прав і свобод людини, вимоги до організації судової влади, забезпечення її незалежності та ін. Найважливішими з них є:

- Загальна декларація прав людини, схвалена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р.;
- Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, схвалений Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р.;
- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р.;

– Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів обходження або покарання;

– Основні принципи незалежності суддів, схвалені резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 13 грудня 1985 р., та ін.

Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК) регламентує: а) процедуру досудового розслідування злочинів; б) повноваження прокурора з кримінального переслідування злочинів; в) принципи судочинства; г) процедуру розгляду справ у всіх судових інстанціях; д) порядок оскарження рішень суду та ін.

КПК 2012 р. наводить 22 загальні засади кримінального судочинства, яким повинні відповідати зміст і форма кримінального провадження, а саме: верховенство права, законність, рівність перед законом і судом, повага до людської гідності, забезпечення права на свободу й особисту недоторканність, недоторканність житла чи іншого володіння особи, таємниця спілкування, невтручання у приватне життя, недоторканність права власності, презумпція невинності й забезпечення доведеності вини, свобода від самовикриття і право не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї, заборона двічі притягати до кримінальної відповідальності за одне й те ж саме правопорушення, забезпечення права на захист, доступ до правосуддя й обов'язковість судових рішень, змагальність сторін і свобода на подання ними до суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості, безпосередність дослідження показань, речей і документів, забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності суду, слідчого судді, прокурора, слідчого, публічність, диспозитивність, гласність і відкритість судового провадження і його повне фіксування технічними засобами, розумність строків, мова, якою здійснюється кримінальне провадження.

Законодавство про судову владу і статус суддів. Нормативно-правові акти, які регулюють питання організації й реалізації судової влади в Україні, прийняті відповідно й у розвиток конституційних положень. До них належать закони України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р.; «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р.; «Про доступ до судових рішень» від 22 грудня 2005 р.; «Про Вищу раду юстиції» від 15 січня 1998 р.; «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо недопущення зловживань правом на оскарження» від 13 травня 2010 р.; «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» від 5 червня 2012 р.; «Про виконан-

ня рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р.; «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 р. та ін.

Важливе значення для регламентації організації судової влади мають акти програмного характеру, які закладають підвалини для реформування органів юстиції. До них належать: Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схвалена Указом Президента України від 10 травня 2006 р., і Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, затверджена Указом Президента України від 24 травня 2012 р.

Законодавство про органи юстиції й органи, що здійснюють виконання судових рішень. До правових основ діяльності Міністерства юстиції України належать такі акти: положення «Про Міністерство юстиції України», затверджене Указом Президента України від 6 квітня 2011 р.; «Про затвердження положень про територіальні органи Міністерства юстиції України», схвалене наказом Міністерства юстиції України від 23 червня 2011 р. Останнім визначається діяльність Головних управлінь Мін'юсту в АРК, областях, містах Києві і Севастополі, а також районних, районних у містах, міських (міст обласного значення), міськрайонних, міжрайонних управлінь юстиції.

Закон України «Про державну виконавчу службу» від 24 березня 1998 р. (з наступними змінами й доповненнями) містить основи організації й діяльності державної виконавчої служби, її завдання, правовий статус її працівників та їх соціальний захист. Закон України «Про виконавче провадження» від 21 квітня 1999 р. визначає умови і порядок виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), що відповідно до закону підлягають примусовому виконанню у разі невиконання їх у добровільному порядку. Діяльність органів Державної пенітенціарної служби визначається Положенням про неї, затвердженим Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. і Кримінально-виконавчим кодексом України від 11 липня 2011 р.

Законодавство про діяльність органів прокуратури. До нормативно-правових актів, що регламентують організацію й діяльність прокуратури, належать: Закон України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 р.; Положення про класні чини працівників органів прокуратури від 6 листопада 1991 р.; Дисциплінарний статут прокуратури України від 6 листопада 1991 р., а також накази, розпорядження, інструкції Генерального прокурора України.

Законодавство про органи досудового розслідування злочинів.

Численна група нормативно-правових актів, що регламентують досудове розслідування злочинів, охоплює: КПК від 13 квітня 2012 р.; Митний кодекс України від 13 березня 2012 р.; закони України: «Про міліцію» від 20 грудня 1990 р.; «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 р.; «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р.; «Про Державну прикордонну службу України» від 3 квітня 2003 р.; Положення, затверджені Президентом України: «Про державну податкову службу України» від 12 травня 2011 р.; «Про Міністерство внутрішніх справ України» від 6 квітня 2011 р. та ін.

У рамках дисципліни, що вивчається, немає необхідності досконало засвоювати повний зміст зазначених нормативно-правових актів. До її предмета належать положення, що стосуються кола органів, які виявляють і розслідують злочини, їх структури, основних повноважень, взаємодії між собою та іншими державними й недержавними органами.

Законодавство про організацію правової допомоги. Право кожного на правову допомогу передбачено Конституцією України. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 р. містить завдання, принципи й організаційні форми діяльності адвокатури, види й гарантії адвокатської діяльності, основи правового статусу адвоката, підстави й порядок притягнення його до дисциплінарної відповідальності.

Важливу роль у забезпеченні права на правову допомогу відіграє Концепція формування системи безоплатної правової допомоги в Україні 2006 р., більшість положень якої реалізовано в ухваленому нещодавно Законі України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 р., що вперше визначив механізм надання правової допомоги громадянам, які не в змозі оплатити послуги кваліфікованого фахового юриста, і створив передумови для розвитку мережі установ, що надаватимуть відповідні послуги громадянам.

Законодавство про нотаріат. Центральне місце серед нормативно-правових актів, які регулюють діяльність нотаріату, займає Закон України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р. Питання організації й діяльності цього органу в Україні визначаються також указами Президента України, актами Кабінету Міністрів України, інструкціями й наказами Міністерства юстиції України.

Питання для самоконтролю

1. Визначте поняття «правоохоронний орган» та «правоохорона діяльність».
2. Назвіть характерні ознаки правоохоронної діяльності.
3. Назвіть характерні ознаки правоохоронного органу.
4. Визначте систему правоохоронних органів в Україні.
5. Що є предметом вивчення навчальної дисципліни «Організація судових та правоохоронних органів»?
6. Яка система навчального курсу «Організація судових та правоохоронних органів»?
7. Визначте систему нормативно-правових актів, що регламентують організацію і діяльність судових та правоохоронних органів.

Розділ 2

Судова влада

Метою розпочатої ще в 1992 р. в Україні судової реформи є формування такої судової влади, яка відповідала б принципам правової держави. Ратифікувавши в 1997 р. Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, наша держава прийняла на себе зобов'язання забезпечити умови для ефективного функціонування судової влади, здатної справедливо розв'язати будь-яку соціально значущу справу, що має юридичні наслідки. Але перед тим як з'ясувати наявні в арсеналі судової влади форми, методи, процедури розв'язання соціально значущої справи, що має юридичні наслідки, звернімося до аналізу природи судової влади як інституту, передумови його виникнення і формування. Лише з'ясувавши природу судової влади та її місце в системі поділу влади, ми зможемо повніше зрозуміти її сутність і зміст.

§ 1. Виникнення та розвиток інституту судової влади

Виникнення судової влади сягає в далеке минуле, а процес її розвитку триває вже багато століть і пройшов декілька етапів. Цей розвиток не був поступовий, судова влада розвивалася у межах історичних умов становлення конкретних держав.

За первинною формою організації вся повнота державної влади зосереджувалася в руках одного органу, наприклад монарха. Така організація мала низку позитивних моментів, а саме: а) забезпечувала оперативне вирішення будь-яких питань; б) виключала можливість перекладання відповідальності і провини за помилки на інші органи; в) «звільняла» від боротьби з іншими органами за обсяг владних повноважень.

Однак із часом більшість державознавців дійшли висновку, що кожен носій влади прагне до її зловживання, завжди простирає свою владу якомога далі. Щоб вирішити цю проблему, світова наукова думка дійшла висновку, що державна влада повинна бути умовно поді-

лена на декілька частин, які виконують різні функції, щоб одна гілка влади зупиняла, стримувала іншу.

Провідні мислителі минулого вважали за потрібне поділяти діяльність держави за трьома основними напрямками: законодавча діяльність (що полягає у прийнятті загальнообов'язкових для членів даної спільноти норм, правил поведінки); контроль за виконанням законів (або управління процесом дотримання членами суспільства загальнообов'язкових правил); діяльність щодо здійснення правосуддя (тобто розгляд у суспільстві справ, які виникають, що мають юридичні наслідки). Учені і державні діячі підкреслювали, що різні органи держави спеціалізуються на виконанні того чи іншого виду діяльності.

Аналізуючи античні політико-правові погляди (Аристотель, Полібій) з проблем класифікації різних органів держави, можна дійти висновку, що вже тоді зароджувалася ідея поділу влади та її невід'ємної частини – концепції судової влади.

Важливий етап у розвитку теорії поділу влади, визначенні ролі й місця судової влади пов'язаний з іменем Дж. Локка. Проблемам державної влади, становлення політичного суспільства й держави приділяється увага в його трактаті «Про громадянське правління».

Але найбільш повно й послідовно концепція поділу влади викладена французьким юристом XVIII ст. Ш. Монтеск'є у праці «Про дух законів». На його думку, перша влада – законодавча – видає і скасовує закони, друга – виконавча – відає зовнішніми зносинами й забезпечує безпеку держави, третя – судова – карає злочинців і стримує зіткнення двох перших. Головним у доктрині поділу влади, з його точки зору, є неприпустимість поєднання різних гілок влади в руках однієї особи чи органу: «Якщо влада законодавча і виконавча будуть поєднані в одній особі або установі, то свободи не буде, оскільки можна побоюватися, що цей монарх або сенат створюватиме тиранічні закони для того, щоб так само тиранічно застосовувати їх. Не буде свободи і в тому разі, якщо судова влада не відокремлена від влади законодавчої і виконавчої. Коли вона поєднана із законодавчою владою, то життя і свобода громадян потраплять під владу сваволі, адже суддя буде законодавцем. Якщо судова влада поєднана з виконавчою, то суддя дістає можливість стати гнобителем»¹.

Розроблена Ш. Монтеск'є концепція поділу влад, що діє на основі права та взаємного стримування її гілок з метою найповнішого забез-

¹ Монтеск'є, Ш. О духе законов [Текст] / Ш. Монтеск'є. – М., 1999. – С. 63.

печення прав і свобод людини, стала ядром класичної теорії поділу влади. Його вчення мало певний вплив на досвід конституціоналізму країн Заходу. Багато текстів конституцій цих держав відносять до органів державної влади лише основні центральні органи держави. Законодавча влада підпорядковується парламенту, виконавча – президентові й уряду, судова – судам, які очолює вища судова інстанція.

Але доля доктрини поділу влади виявилася непростою. Протягом двох минулих століть було немало намагань визнати поділ влади застарілим, нереальним, таким, що суперечить потребам соціального прогресу. Було висловлено багато протилежних думок. Так, Г. Гегель застерігав від «абсолютної самостійності» гілок влади щодо одна одної, що може призвести до їх взаємної ворожнечі, і закликав не до рівноваги або відокремлення окремих гілок, а до їх єдності¹. І. Кант указував на необхідність їх взаємного доповнення, зв'язку й узгодженості задля блага держави².

Більшість українських і російських дореволюційних учених (В. Гессен, А. Градовський, М. Ковалевський, М. Коркунов, О. Лазаревський) підтримували теорію поділу влади, але з певними обмеженнями. Зазначені юристи звертали увагу не на можливість використання поняття «поділ влади», а вважали за доцільне вести мову про розподіл окремих функцій державної влади.

29 вересня 1862 р. в «Основних положеннях судоустрою» в Російській імперії було законодавчо закріплено саме ідею поділу влади: «Влада судова відокремлюється від виконавчої, адміністративної й законодавчої» (ст. 1).

Із прийняттям ідей марксизму-ленінізму концепція поділу влади заперечувалася як непотрібна й навіть шкідлива.

В історії українського державотворення перші спроби визнання принципу поділу влади з'явилися в Конституції щодо прав і вольностей Війська Запорозького Пилипа Орлика (1710 р.). Далі ідея поділу влади знайшла відбиття в Універсалі Української Центральної Ради (1917 р.), а потім у Конституції Української Народної Республіки (1918 р.). Згідно з останньою судова влада в рамках цивільного, кримінального й адміністративного законодавства мала здійснюватися виключно судовими установами. У радянський період ані в Конституції УСРР 1919 р., ані

¹ Гегель, Г.-В. Философия права [Текст] / Г.-В. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – С. 308–362.

² Кант, И. Сочинения : в 6 т. [Текст] / И. Кант. – М., 1965. – Т. 4, ч. 2. – С. 234–237.

в Конституції УРСР 1937 р., ані в Конституції УРСР 1978 р. принцип поділу влади не знайшов свого втілення. У них ішлося про судову систему, але нічого не говорилося про судову владу як окрему її гілку¹.

Дуже тривалий час радянські вчені розглядали проблему поділу влади лише з позиції розподілу праці, функціональної компетенції державних органів.

Із середини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. ставлення до принципу поділу влади починає змінюватися. З'являються висловлювання, що «трактування цієї теорії тільки в механістичному аспекті або в сенсі розмежування компетенції навряд чи може відіграти важливу роль у справі формування соціалістичної правової держави»².

Перший крок у напрямі легалізації принципу поділу влади було зроблено 8 червня 1995 р. при підписанні Конституційного договору «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період прийняття нової Конституції України». За цим договором визнавалося, що державна влада в Україні будується на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу й судову. Останню здійснюють лише суди (ст. 36). Таким чином, термін «судова влада» у значенні принципу поділу влади в сучасному його розумінні вперше з'явився в законодавстві вже незалежної й самостійної України саме в цьому договорі³.

Згідно з прийнятою 28 червня 1996 р. Конституцією України державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу й судову (ст. 6).

З аналізу конституційних норм видно, що український законодавець цілком сприйняв принцип поділу влади й зажадав, щоб правова держава розбудовувалася згідно із цим принципом. Так, влада повинна поділятися і ввірятися в «різні руки», її будуть здійснювати різні люди, які незалежно один від одного здійснюватимуть державні функції. Отже, сучасна теорія поділу влади говорить не просто про розподіл повноважень між ланками держапарату, а про три відносно незалежні й самостійні сфери владарювання особливими органами. Роль судової

¹ Грошевий, Ю. М. Органи судової влади в Україні [Текст] / Ю. М. Грошевий, І. Є. Марочкін. – К. : Ін Юре, 1997. – С. 5.

² Чиркин, В. Е. Разделение властей: социальные и юридические аспекты [Текст] / В. Е. Чиркин // Сов. государство и право. – 1990. – № 8. – С. 10–11.

³ Термін «судова влада» нормативно був закріплений у Законі України «Про статус суддів» 15 грудня 1992 р., але був використаний для визначення статусу суддів – носіїв судової влади.

влади в механізмі поділу влади полягає ще й у стримуванні двох інших гілок у рамках конституційної законності й повноваженні здійснення конституційного нагляду й судового контролю за ними. Конституція України вперше на конституційному рівні закріпила судову владу як рівноправну й самостійну в системі двох інших гілок влади – законодавчої і виконавчої.

■ § 2. *Поняття й основні ознаки судової влади*

Судова влада стала об'єктом самостійного наукового дослідження лише в рамках теорії поділу влади. Якщо феномен влади досліджується вже тисячоліття, то судова влада як самостійне соціальне явище звертає на себе увагу вчених близько трьохсот років.

Існує декілька підходів до тлумачення поняття «судова влада». Відповідно до *першого* судову владу визначають як сукупність судових установ, тобто як владу державного органу – суду. Такий підхід має назву організаційного, оскільки пов'язаний він із характеристикою судової системи, принципами її організації, правовим статусом суддів, місцем суду в системі інших державних органів.

Другий підхід зветься функціональним. За ним судова влада визначається як сукупність повноважень суду з відправлення правосуддя, тобто діяльність суду щодо розгляду й вирішення у визначеній законом процесуальній формі справ, що мають юридичні наслідки.

Третій підхід (організаційно-функціональний) поєднує два перших і визначає судову владу як систему створених згідно із законом органів, наділених виключними повноваженнями щодо розгляду юридично значущих справ, що мають юридичні наслідки, із застосуванням спеціальної процедури.

Однак зазначені підходи до визначення поняття судової влади не враховують її владних проявів, державно-атрибутивної природи. Також не дається відповіді, чому судова влада є однією з гілок державної влади, які ознаки споріднюють її із законодавчою та виконавчою гілками державної влади, а які є притаманними лише владі судовій, характеризують її виключність і самостійність.

Спроби розкрити зміст терміна «влада» робилися ще мислителями далекого минулого. Спочатку (до з'ясування природи влади) панував

синкретичний підхід, що об'єднував владу надприродних сил і людей, природні чинники і суспільну владу.

Середньовічні вчені на перший план ставили владу Бога, вважаючи її людський варіант лише похідним.

Влада як соціальне явище зацікавила письменників-утопістів та енциклопедистів напередодні буржуазних революцій у Західній Європі, коли постало питання про повалення влади феодалів і заміну її новою. У їхніх творах йшлося про владу народу, що знайшло своє втілення в прийнятих згодом конституціях.

Зараз при всьому розмаїтті існуючих поглядів на владу багатьом представникам різних напрямів суспільної думки притаманна її характеристика як авторитету, якому властива можливість змусити підкоряти своїй волі інших людей¹.

Кожна влада заснована на силі авторитету: чим повніше влада виражає інтереси суспільства, тим більший вона має авторитет, а відповідно підкорення їй стає більш добровільним та усвідомленим.

Отже, влада – категорія багатогранна, яку слід розглядати через концепцію управління, засобу нав'язувати свою волю, примусу, нарешті, владовідносин. Поняття «судова влада» характеризується наявністю, як правило, не менше двох суб'єктів відносин, одним з яких є суд. Влада – це засіб функціонування суспільства, який залежить від характеру й рівня суспільного життя, сутність якого полягає у відносинах підкорення волі окремих осіб та об'єднань керівній у цьому суспільстві волі. Розуміння сутності й ролі судової влади в державі буде змінюватись відповідно до певного історичного етапу розвитку суспільства, залежатиме від того, яке місце відведено в ньому суду як органу судової влади.

Як бачимо, судовій владі притаманні певні *загальні ознаки*, характерні для влади взагалі. Їх аналіз дозволяє з'ясувати, у чому полягає

¹ К. Арановський, наприклад, визначає владу як «властивість окремих осіб, політичних інститутів, інших авторитетів, що полягає у визнанні їх підвладними зобов'язання підкорятися їм, оскільки останні відчують відносно носія влади почуття обов'язку, солідарності, страху, залежності, інші емоції і спонукання, унаслідок яких виникає мотив підкорення» (Арановский, К. В. Государственное право зарубежных стран [Текст] : учеб. для вузов / К. В. Арановский. – М., 1998. – С. 33); М. Кейзеров трактує владу як «властиві суспільству і визначені його базисом вольові відносини між людьми, при яких застосування їх носієм особливої системи засобів і методів забезпечує виявлення і домінування владної волі за допомогою суспільної організації з метою управління і забезпечення дотримання соціальних норм на основі принципу соціальної відповідальності» (Кейзеров, Н. М. Власть и авторитет. Критика буржуазных теорий [Текст] / Н. М. Кейзеров. – М., 1973).

та виявляє себе владний характер діяльності й повноважень суду. Хоча кожна ознака, властива владі взагалі, стосовно судової влади, безумовно, набуває певної специфіки. Крім того, вона містить ознаки, що розкривають її специфіку, унікальну природу, виключне місце в системі державної влади, – *специфічні ознаки*. Усі ці ознаки в сукупності, доповнюючи одна одну, дозволяють визначити поняття судової влади з урахуванням її владної сутності.

— Загальні ознаки судової влади

1. *Соціальний характер влади*. Влада завжди притаманна людській спільноті. Без неї соціум існувати не може. Судова влада належить до сфери соціальних відносин. Вона не поширюється безпосередньо на тваринний світ, на природні явища. Але якщо останні становлять елемент соціальних відносин (наприклад, щодо їх використання, права власності на них тощо), то судова влада може поширюватися і на них. Але її дія може бути лише опосередкована через соціальні відносини, тобто через взаємовідносини людей або поведінку окремого індивіда.

Потреба суспільства в особливій сфері розв'язання юридичних справ визначається в першу чергу неминучістю й систематичністю виникнення в ньому низки конкретних ситуацій, здебільшого конфліктного характеру, що потребують постійного вирішення на підставі встановлених державою правил шляхом підведення конкретних обставин під найбільш типові можливості врегулювання поведінки людей.

Обов'язковий характер актів судової влади, забезпеченість їх засобами примусового виконання свідчать, що суд у взаємовідносинах із суб'єктами судочинства є саме органом влади, який, будучи інститутом із владними повноваженнями, впливає на їх поведінку.

2. *Структура владовідносин*. Природа судової влади характеризується через соціальні відносини, які мають певну структуру: суб'єкт, об'єкт і зміст відносин між ними. Кожен із цих елементів має свою специфіку, яка відбиває місце суду в суспільстві. Стосовно першого елементу можна виділити два види суб'єктів – учасників відповідних владовідносин. По-перше, це суб'єкт – носій влади, який може бути одноособовим (суддя) або колегіальним (колегія суддів, народні засі-

дателі, присяжні). По-друге, суб'єктом є та особа (декілька осіб), щодо якої (яких) здійснюється владний примус носієм влади (суб'єкт-адресат). Це громадяни, іноземці, особи без громадянства та ін., які з різних підстав стають учасниками судового розгляду справи, набуваючи певного процесуального статусу на цей період (як із власної ініціативи, подаючи звернення до суду, так і вимушено, наприклад, у разі вчинення особою злочину й необхідності притягнення її до відповідальності).

Судовій владі властивий особливий об'єкт, тобто те, з приводу чого виникають відносини: суд – учасники судового процесу. Необхідність розв'язання юридично значущої справи виникає, коли існує певна невизначеність у суспільних відносинах або має місце порушення норми права і відновити первісний стан неможливо без винесення владного припису судом. Об'єкт судової влади складають правові питання, що стають предметом судового розгляду. Відповідно до ч. 2 ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Суд, будучи владним суб'єктом, має певні зобов'язання перед учасниками процесу: прийняти у провадження справу або скаргу, вчасно призначити і провести судові засідання, забезпечити сторонам рівність у дослідженні обставин справи тощо. Кожна зі сторін, будучи підвладною суду, одночасно має право вимагати від нього певних дій і рішень, а суд відповідно до закону зобов'язаний виконати їх вимоги. У визначених законом випадках підвладні суду сторони мають право відмовитися від застосування судової влади або прийняти владне рішення, обов'язкове для суду (відмова від позову, примирення потерпілого й обвинуваченого у справах приватного обвинувачення та ін.). Особливістю судової влади є наявність у ній одночасно як незалежності судді від підлеглих йому учасників судового розгляду, так і необхідності враховувати їх процесуальні позиції, права й вимоги. Це свідчить про специфічний зміст владовідносин, що складаються в процесі реалізації судової влади, їх владно-арбітральний характер, який поєднує елементи імперативності й диспозитивності.

3. Цілеспрямованість влади. Владовідносини виникають лише, коли необхідний певний цілеспрямований вплив владного суб'єкта на підлеглий об'єкт, щоб досягти зміни його поведінки. Ця ознака повною мірою характерна для судової влади, оскільки передбачає усвідомлення владовідносин усіма їх учасниками. Не випадково у сфері судової

влади важливе правове значення мають такі поняття, як «дієздатність» і «осудність», які свідчать про здатність особи усвідомлювати, розуміти свої дії, осмислено й цілеспрямовано будувати свою поведінку. Судова влада має своїм призначенням виключно розв'язання правових конфліктів і сприяння поновленню порушеного права незалежно від того, чиє право порушене і хто вчинив порушення, а також сприяння суб'єктам права в реалізації їхніх прав.

4. Вольовий характер влади. Стосовно влади судової ця ознака виражається у прийнятті судового рішення щодо порушеного й розглянутого в судовому засіданні питання.

Якщо вольовий акт не отримав матеріального визначення у формі акта судової влади, то судова влада себе ще не визначила, навіть якщо суддя вже знає, як слід вирішити те чи інше питання.

5. Регулююче й організаційне призначення влади. Владовідносини виникають у суспільстві, коли воно потребує узгодження волевиявлень і намірів окремих його членів. За допомогою судової влади усувається локальна соціальна напруга й відновлюються спокій і правопорядок у суспільстві.

Застосовуючи правові норми до конкретних життєвих ситуацій, судова влада впливає на суспільні відносини також шляхом уточнення й конкретизації правових норм. Судове тлумачення, оцінка конституційності окремих правових положень, право Конституційного Суду тлумачити Основний Закон країни дозволяють судовій владі доповнювати той організаційний вплив на суспільні відносини, який здійснює законодавча влада.

6. Примусовий характер влади. Ця ознака є природною, оскільки влада завжди пов'язана з примушенням одним суб'єктом іншого до вчинення (або припинення) певної дії (бездіяльності). Судова влада як ніяка інша поєднана з примусом, без якого існувати не може. Але примус, характерний для судової влади, є доволі специфічним. З одного боку, функціонуючи у правовій сфері, вона вправі застосовувати примус – від владного посвідчення юридичного факту або порушеного права до застосування до злочинця покарання у вигляді позбавлення волі. З другого боку, судова влада своїми власними силами не в змозі реалізувати жодного заходу примусу, які вона визначила у своїх владних (судових) актах. Для цього необхідні державні ресурси, дії виконавчої влади. Тому судова влада може ефективно функціонувати не як

абсолютно незалежний інститут, а лише у взаємодії з іншими гілками влади в межах системи стримувань і противаг.

На відміну від законодавчої й виконавчої гілок влади примус, який застосовує судова влада, має не загальний, а завжди конкретний і персоналізований характер. Визначаючи вид, характер, розмір примусу, суд у своєму рішенні зобов'язаний вказати його точно й конкретно. Він визначає всі персональні дані правопорушника, і крім нього ніхто не може бути притягнутий до відповідальності. Але суд повинен зіставляти примус, який призначається, з характеристиками й індивідуальними особливостями суб'єкта, щодо якого він застосовується.

Крім загальних ознак, притаманних будь-якій владі, судова влада характеризується й певними ознаками, які належать лише їй і визначають її власну специфіку.

— Специфічні ознаки судової влади

1. *Об'єктивність.* Ще в давні часи людство усвідомлювало, що судова влада повинна бути об'єктивною. У первіснообщинних актах посередництва посередником у розв'язанні суперечок обиралася людина, яка не належала до роду сторін і була здатна неупереджено вирішити конфлікт. У найстаріших правових актах, що дійшли до нас, уже містилися вимоги щодо справедливості, сумлінності суддів, їх незаінтересованості у справі, необхідності пошуку й використання достовірних доказів для прийняття правильного рішення. Твердження, що ніхто не може бути суддею у власній справі, ні в кого не викликає сумніву. Закон передбачає право сторони висловити недовіру судді, мотивуючи його заінтересованістю у справі, а також низку обставин, які виключають участь судді у справі саме внаслідок його можливої упередженості (правила відводу суддів передбачені процесуальним законом).

Соціальна роль судової влади полягає у вирішенні юридично значущих справ, що мають правові наслідки. Право є об'єктивним критерієм правомірності дій судової влади, оскільки воно зосереджує систему цінностей, підвладних сфері реалізації судової влади. Застосовуючи право, вирішуючи конфлікт на підставі норми права, судова влада об'єктивно реалізує суспільну думку підвладних. Саме тому рішення суду повинні мати соціальне підґрунтя в праві. Приймаючи рішення, судді обов'язково аргументують його, посилаючись на правову норму.

Будь-яке процесуальне рішення, винесене суддею одноособово або колегією суддів, сприймається об'єктивно. Воля судді (суддів), викладена в ухвалі, постанові, рішенні, вироку, трансформується у волю судової влади, яка знайшла своє матеріальне закріплення в акті судової влади, винесеному від імені України.

2. Легітимність. Ця ознака свідчить про ступінь довіри суспільства судовій владі, його згоду на неї, готовність до виконання її рішень. Легітимність дуже тісно пов'язана із законністю, а законність є обов'язковою умовою легітимності. Але легітимність передбачає не лише відповідність судової влади вимогам закону, а й неформальне, процесуально не визначене ставлення суспільства до судової влади та її рішень. Формуванню її легітимності сприяє не лише законність і справедливість дій та рішень суду, а й уміння суддів, зокрема головуючого в судовому процесі, правильно побудувати відносини з учасниками процесу та іншими особами, присутніми в залі судового засідання, тощо.

Громадяни, державні органи й посадові особи, юридичні особи, держава в особі законодавчої й виконавчої влади повинні довіряти судовій владі, визнавати її за легітимну. Держава має чітко окреслити предметну сферу судової влади, визнавати виключність її повноважень у цій царині. Різні суб'єкти правовідносин повинні зважати на її компетентність, самостійність і погоджуватися на використання нею всіх необхідних повноважень для вирішення конфлікту, підкорюватися велінням судової влади щодо добровільного та свідомого виконання її актів.

До чинників, що впливають на рівень легітимності судової влади, належать: а) незалежність і безсторонність суду при розв'язанні юридичних справ; б) об'єктивність процесу пізнання, правильність його результату; в) справедливість у матеріально-правовому (відповідність діяння і покарання за нього) і процесуально-правовому (надання сторонам рівних можливостей для відстоювання своїх інтересів) аспектах; г) законність (відповідність дій і рішень суду правовим нормам).

Останнім часом значно зросла кількість звернень до суду з приводу розв'язання правових суперечок. Безумовно, разом з іншими чинниками це є проявом підвищення легітимності судової влади.

3. Нормативність. Соціальна сфера, у якій функціонує судова влада, і процес реалізації нею своїх владних повноважень, їх зміст і форма здійснення закріплені в нормах матеріального і процесуального права. Судова влада шляхом передбачених законом процедур сприяє

поновленню порушеного права суб'єкта, тим самим захищає суб'єктивне право. Вона діє лише у сфері права. Розглядаючи юридичну справу, суд застосовує загальну правову норму до конкретної життєвої ситуації, тобто здійснює правозастосування.

Судова влада здійснюється лише у процесуальній формі, визначає зміст і порядок реалізації цієї влади. Порушення встановленої законом процедури є передумовою визнання такої діяльності суду неправомірною. Нормативне закріплення судової процедури гарантує не лише правомірність дій суду, а й можливість їх наступної перевірки, своєчасного виявлення й усунення судових помилок.

4. Особлива предметна сфера. Предметна сфера функціонування судової влади має виключний характер. Судову владу залучають до дії лише в умовах розгляду юридичної справи, тобто за умов, якщо: а) хоча б два суб'єкти знаходяться у стані суперечки; б) спір виник щодо відносин, які регулюються правом. Сторони звертаються до суду з проханням виступити безстороннім арбітром у розв'язанні їх справи. Будь-який конфлікт, що має правову природу, може стати предметом розгляду судової влади. Деякі правові конфлікти вирішуються в адміністративному, дисциплінарному або іншому порядку поза цариною дії суду.

Можна вирізнити три групи правових конфліктів, які належать до юрисдикції суду. Це конфлікти:

а) матеріально-правові, вирішення яких згідно із законом є виключною компетенцією суду (наприклад, визнання особи винною у вчиненні злочину; застосування до особи заходів, що обмежують її конституційні права та свободи; застосування до особи заходів примусового лікування тощо);

б) процесуальні, що виникають під час судового розгляду справи (наприклад, апеляційне або касаційне оскарження судового рішення, відвід судді за мотивом його заінтересованості у справі та ін.);

в) процесуально-правові, що не мають передбаченого в законі шляху вирішення (наприклад, у випадку конфлікту закону і міжнародного договору, принципів цивільного, господарського чи адміністративного судочинства тощо). За наявності прогалин у законодавстві особливого значення набуває суддівська правосвідомість і нормотворчість.

Усі конфлікти, що належать до юрисдикції судової влади, мають конкретний, індивідуалізований характер. Завжди відомі сторони конфлікту, час, місце й обставини його виникнення, оскільки це є необхідною передумовою звернення до суду.

5. Ситуативний характер. Судова влада функціонує лише за умови звернення до неї суб'єктів права. За своєю ініціативою суд не розпочинає розгляд юридичних справ, тобто судова влада «пробуджується» актом звернення до суду і функціонує на час розгляду справи. Реалізація судової влади лише в умовах конкретної юридичної справи і лише за умови звернення до неї заінтересованих сторін є ознаками, які підкреслюють ситуативний характер судової влади, її відмінність від законодавчої і виконавчої гілок влади, предметна сфера яких поширюється на більш загальне коло правовідносин.

Таким чином, якщо діяльність суду характеризується в Україні як владна, то слід визнати, що особливості такого соціального феномену, як влада, повинні мати в ній своє адекватне відбиття. Розкриваючи поняття «судова влада», треба враховувати такі положення:

- за своїми властивостями судова влада є державною з усіма належними владі атрибутами й чітко визначеною компетенцією;
- вона є одним із продуктів застосування принципу поділу державної влади з ознаками незалежності й самостійності, що випливають із цього принципу;
- судова влада повинна мати такі механізми забезпечення її функціонування, які гарантували б її самостійність;
- вона здійснюється в певних організаційних і процесуальних формах, установлених у законі;
- судова влада має універсальний і виключний характер;
- вона здійснюється на професійній основі.

Отже, основу судової влади, безумовно, складає сукупність судових органів, наділених різною компетенцією. Головним їх призначенням є вирішення юридично значущих справ, що мають правові наслідки. Судовій владі відводиться особлива роль арбітра у спорах про право. Суб'єктом, який здійснює судову владу, виступає не будь-який державний орган, а лише суд із притаманними тільки йому можливостями впливу на поведінку людей і соціальні процеси.

Судова влада – це специфічна гілка єдиної державної влади, яка має власну виключну компетенцію щодо розгляду юридично значущих справ, що мають правові наслідки, і реалізується виключно конституційними органами (судами) в межах закону та спеціальних (судових) процедур.

Наведене визначення не є вичерпним. Сутність феномену судової влади можна повністю зрозуміти лише при дослідженні форм її реалізації, функцій, принципів організації та діяльності.

§ 3. Форми реалізації судової влади

Реалізація судової влади завжди здійснюється у певній формі – передбаченій законом процедурі судочинства. Ця процедура чітко встановлює, що має здійснюватися в суді при підготовці до розгляду та судовому розгляді справ. Головне її завдання – забезпечити законне, мотивоване і справедливе рішення. Зазначені процедури засновані на гласності, забезпеченні права на захист та оскарження судового рішення, можливості участі представників народу у прийнятті рішення у справі, рівності сторін та на інших принципах, про які докладніше йтиметься далі.

Установлені для органів законодавчої й виконавчої гілок влади процедури (регламенти) не містять тієї точності та всебічності, що характерні для порядку розгляду й вирішення справ у судах.

Судова влада в Україні здійснюється у формі конституційного, цивільного, господарського, адміністративного та кримінального судочинства.

Конституційне судочинство є формою реалізації судової влади, у процесі якої вирішуються юридичні справи, що мають конституційне значення. Саме шляхом конституційного судочинства визнається неконституційність нормативних актів, прийнятих у державі, чим забезпечується юридичний захист Основного Закону країни.

Конституційне судочинство – це діяльність судових органів, що полягає в розгляді справ, предметом яких є конституційно-правові питання, пов'язані із забезпеченням дотримання Конституції державними органами й у прийнятті щодо них рішень, що тягнуть за собою правові наслідки.

Конституційне судочинство покликане забезпечувати верховенство Основного Закону як підґрунтя національної правової системи, охорону конституційних прав і свобод, дотримання принципу поділу влади в усіх його аспектах. Необхідним, основоположним елементом конституційного судочинства є здійснювана судовим органом перевірка нормативних актів з огляду на їх відповідність Конституції. Саме це становить сутність конституційного судочинства.

В Україні конституційне судочинство здійснюється єдиним органом – Конституційним Судом України. Це судова установа, діяльність якої здійснюється у процесуальній формі, що зближує її із судами загальної юрисдикції. Закон підкреслює зв'язок конституційного судочинства

чинства з іншими формами судочинства і визнає Конституційний Суд одним із судів, але з особливою юрисдикцією – конституційною. Процедура судочинства в Конституційному Суді й у судах загальної юрисдикції заснована на таких принципах судочинства, як незалежність, колегіальність, гласність, змагальність і рівноправність сторін.

Цивільне судочинство є формою реалізації судової влади, у процесі якої вирішуються правові конфлікти, що виникають із цивільних, сімейних та деяких інших правовідносин. Закон зобов'язує забезпечити правильний і своєчасний розгляд цивільних справ, сприяти поновленню порушених майнових, особистих та інших прав громадян, визначаючи для цього суди загальної юрисдикції й наділяючи їх відповідною компетенцією. Зміст цивільного судочинства становить розгляд і вирішення по суті юридичних справ, пов'язаних із захистом майнових, особистих немайнових, сімейних та інших прав і законних інтересів суб'єктів права. У порядку цивільного судочинства також розглядаються справи, якщо необхідно офіційно посвідчити факти, що мають юридичне значення: безвісна відсутність особи, фактичні шлюбні відносини тощо. Тільки суд може позбавити громадянина можливості розпоряджатися своїми правами внаслідок душевної хвороби чи з інших причин.

Цивільне судочинство вершиться судами загальної юрисдикції. Ця процедура регламентована Цивільним процесуальним кодексом України (далі – ЦПК).

Господарське судочинство є формою реалізації судової влади, у процесі якої вирішуються правові конфлікти, що виникають у сфері господарських правовідносин. Зміст господарського судочинства полягає в розгляді й вирішенні правового конфлікту, що виник між суб'єктами, які здійснюють господарську або іншу економічну діяльність. Судова влада повинна сприяти поновленню порушених правових норм і тим самим вирішувати соціальні й економічні завдання. Відокремлення господарської юрисдикції зумовлено як історичними чинниками (існування системи державних арбітражів у СРСР), так і особливостями правовідносин, що виникають у царині господарювання (розвиток ринкової економіки, складність законодавства, яке діє в цій сфері).

Господарське судочинство вершиться спеціалізованими господарськими судами, що входять до системи судів загальної юрисдикції. Його процедура регламентована Господарським процесуальним кодексом України (далі – ГПК).

Адміністративне судочинство є формою реалізації судової влади, у процесі якої вирішуються юридично значущі справи, що виникають

у сфері управлінських правовідносин за наявності публічного інтересу. Закон передбачає, що при реалізації судової влади в адміністративному судочинстві має бути забезпечено своєчасний, усебічний, повний та об'єктивний розгляд обставин справи й вирішення відповідно до закону. Предметом судового розгляду є скарга на дії (бездіяльність) посадових чи службових осіб, державних органів. Публічний інтерес є об'єктом конфліктів, що виникають у царині управлінсько-адміністративних правовідносин.

Адміністративне судочинство вершиться спеціалізованими адміністративними судами, що входять до системи судів загальної юрисдикції, відповідно до процедури, визначеної Кодексом адміністративного судочинства України (далі – КАС).

Кримінальне судочинство є формою реалізації судової влади, у процесі якої розглядаються й вирішуються справи про злочини. Зміст кримінального судочинства полягає в розгляді в судових засіданнях кримінальних справ і застосуванні встановлених законом видів покарання до осіб, які винні у вчиненні злочину або у виправданні невинних. Винність обвинуваченого у вчиненні кримінального злочину може бути встановлена лише судовим вироком, який набув законної сили. Беручи до уваги серйозність обмеження особистої свободи громадян, щодо яких застосовуються запобіжні заходи або заходи медичного характеру, законодавець надає право вирішення цих питань тільки суду. Необхідність прояву судової влади виникає і при вирішенні питань щодо відбування кримінального покарання (наприклад, дострокове чи умовно-дострокове звільнення від покарання тощо).

Кримінальне судочинство вершиться загальними судами в межах процедури, визначеної КПК.

Вивченню перелічених видів судочинства, законів та актів, що регламентують їх процедуру реалізації, присвячені окремі навчальні курси, що викладаються на старших курсах юридичних вузів.

■ § 4. Функції судової влади

За лексичним значенням термін «функція» означає «обов'язок, коло діяльності, призначення, роль». Поняття «функція» використовується для характеристики певного кола діяльності, що виконується яким-небудь органом чи особою. Разом із тим цим поняттям оперують для позначення зовнішнього прояву властивостей якого-небудь предмета

у певній системі відносин. Це означає, що функції судової влади залежатимуть від місця й ролі суду в певному суспільстві.

У дореволюційному суспільстві функція судової влади зводилася до вирішення спорів і встановлення справедливості шляхом відправлення правосуддя. «Своєрідний характер функції, виконуваної судом, полягає в констатуванні права для захисту прав – у цьому, і лише в цьому покликанні судді»¹, «Судові місця існують для відновлення справедливості у випадку спору встановленим у законі порядком»². Визнається, що суд служить «не приватним інтересам окремих осіб, окремих суспільних утворень або відомств, а загальним державним інтересам»³.

За радянських часів суду відводилася роль правосуддя, що вважалося однією з численних функцій соціалістичної держави. Суд також наділявся не притаманною йому роллю вихователя громадян.

На початку 80-х рр. ХХ ст. у науковій літературі було порушено питання про необхідність виконання судовою владою функції контролю. У подальшому ця думка знайшла підтримку в законодавця і на судову владу було покладено функцію конституційного контролю. Тоді ж з'явилися пропозиції надати нормативного значення правозастосовній діяльності суду. Ця пропозиція сприяла становленню владної ознаки суду шляхом визнання за судовою владою функції управління – однієї з ознак влади. Однак зазначена точка зору й досі не знайшла певного відгуку в законодавця.

У сучасному суспільстві судова влада вирішує юридично значущі справи, що мають правові наслідки. Зміст цієї функції полягає в тому, що виключно судові органи й судді як носії судової влади мають повноваження щодо юридичної оцінки праввідносин, що виникають у сфері застосування норми права. Суд (судді) компетентний дійти висновку про наявність порушених норм права, дати правову оцінку такому порушенню, визначити коло осіб, винних у цьому, та призначити їм міру відповідальності за таке порушення і, нарешті, окреслити заходи щодо поновлення порушеного права. Протягом такої діяльності суд (судді) судить про право, тобто здійснює правосуддя. Таким чином, правосуддя становить зміст судової діяльності щодо вирішення юридично значущих справ, що мають правові наслідки.

¹ Судебная реформа [Текст] / под ред. Н. В. Давыдова и Н. Н. Полянского. – М. : Объединение, 1915. – Т. 1. – С. 3.

² Там само. – С. 6.

³ Фойницкий, И. Я. Курс уголовного судопроизводства [Текст]. Т. 1 / И. Я. Фойницкий. – Изд. 4-е, доп. и перераб. – СПб. : Сенат. тип., 1912.

Порушення правових норм у формі їх недотримання або невиконання може мати різний характер, різну міру небезпеки. Усі ці порушення охоплюються поняттям «посягання». Найбільш небезпечним посяганням є злочин – суспільно небезпечне діяння, передбачене кримінальним законом. Інші порушення правових норм поділяються на цивільні (заподіяння шкоди особі, майну громадянина або організації, невиконання покладених законом або взятих за договором обов'язків тощо) та адміністративні (дрібне хуліганство, порушення правил дорожнього руху та ін.).

Відповідно до видів посягань виникає юридична справа, тобто конкретний життєвий випадок, до якого відповідним органом застосовується закон. У випадку порушення законів про охорону навколишнього природного середовища – це органи екологічного й санітарно-епідеміологічного контролю, при недотриманні фінансового законодавства – органи податкової служби, у разі порушення прав та інтересів підприємств, установ, організацій як суб'єктів господарської діяльності, яких охороняє закон, – це господарський суд. Повноваження відповідних органів із розгляду юридичних справ із винесенням щодо них юридично обов'язкових рішень називається *юрисдикцією*. Кількість цих органів достатньо велика. Так, за Кодексом України про адміністративні правопорушення правом притягнення громадян та юридичних осіб до адміністративної відповідальності наділені понад тридцять органів та їх посадових осіб, у тому числі й суд.

Юрисдикція суду відрізняється від інших її видів такими характерними рисами:

1) судова діяльність – це єдиний вид юрисдикційної діяльності, що здійснюється від імені держави. Ні прокуратура, ні міліція, ніякі інші юрисдикційні органи не виносять своїх рішень від імені України;

2) судова діяльність здійснюється лише судом. Будь-який інший юрисдикційний орган, розглядаючи конкретну юридичну справу, теж застосовує відповідні норми закону до певної події, дії (бездіяльності), особи, правовідносин. Ця діяльність може бути зовнішньо схожа на судову, але за юридичною силою рішень, які виносяться судом, останній є найвищим юрисдикційним органом;

3) процедура судового провадження має детальну регламентацію в законі, що містить відповідну послідовність судових дій, реалізацію прав учасників процесу й дотримання покладених на них обов'язків. Усе це охоплюється поняттям «процесуальна форма». Істотні відхилення від процесуальної форми є підставою для скасування судового рішення.

У межах функції судової влади щодо вирішення юридично значущих справ, що мають правові наслідки, суди (судді) виконують такі види діяльності.

1. *Розглядають і вирішують по суті правові конфлікти*, що виникають у суспільному житті між фізичними особами, між фізичними та юридичними особами, між юридичними особами з приводу порушення їхніх прав і законних інтересів, передбачених кримінальним, цивільним, господарським, адміністративним, міжнародним, екологічним, сімейним, житловим, конституційним, податковим чи іншим законодавством.

Підставою для звернення особи до суду за розглядом правового конфлікту є неправомірні дії (бездіяльність) або рішення державних органів, органів місцевого самоврядування, юридичних чи фізичних осіб, які: а) порушують передбачені законом права цих осіб, б) перешкоджають вільному використанню закріплених прав, в) накладають на осіб не передбачені законом (або іншим документом, що засвідчує права особи) обов'язки, г) безпідставно притягають особу до відповідальності.

Наведені питання стають предметом судового розгляду. Вирішення таких правових конфліктів відбувається в судовому засіданні в порядку, закріпленому процесуальним законодавством. За результатами розгляду справи суд може визнати дію (бездіяльність) або рішення однієї зі сторін спору незаконним і зобов'язати задовольнити вимоги іншої сторони (припинити незаконну дію (бездіяльність), скасувати незаконне рішення тощо), а також учинити дії щодо поновлення порушеного права. Суд визначає вид і міру відповідальності винної сторони, а також розмір компенсації шкоди, спричиненої незаконними діями (бездіяльністю) або рішенням, правам і законним інтересам постраждалої сторони. У разі визнання дії (бездіяльності) або рішення, що є предметом судового розгляду, законним суд відмовляє стороні в задоволенні її скарги.

Розгляд справ щодо відповідності Конституції України рішень (актів), що приймаються вищими органами державної влади, здійснюється Конституційним Судом України (закони, інші правові акти Верховної Ради України; акти Президента України; акти Кабінету Міністрів України; правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим). Цей орган судової влади покликаний забезпечувати їх відповідність Конституції України. Реалізуючи повноваження, передбачені ст. 14

Закону «Про Конституційний Суд України», Конституційний Суд виступає органом контролю за дотриманням конституційної законності в державі. У випадку невідповідності законів та інших нормативних актів або їх окремих положень Конституції і законам України або належним чином укладеним і ратифікованим міжнародним договорам та угодам він визнає їх недійсними з моменту введення їх у дію.

Усі інші правові конфлікти, що не входять до компетенції Конституційного Суду України, розглядаються судами загальної юрисдикції.

2. *Вирішують питання щодо можливості (необхідності) застосування до особи заходів процесуального примусу і провадження окремих слідчих та оперативно-розшукових дій, що обмежують конституційні права та свободи людини.*

У межах цієї діяльності судді розглядають і вирішують питання стосовно надання органам дізнання й досудового слідства при розслідуванні кримінальних справ дозволу на провадження таких процесуальних і слідчих дій:

а) обрання до підозрюваного чи обвинуваченого у вчиненні злочину запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою;

б) подовження строку тримання під вартою, але в межах строку, встановленого законом;

в) направлення підозрюваного, обвинуваченого, які не знаходяться під вартою, до психіатричного стаціонару для проведення судово-психіатричної експертизи;

г) проведення обшуку в житлі та іншому володінні особи;

д) проведення примусової виїмки із житла або іншого володіння особи;

е) проведення обшуку особи або виїмки в неї предметів і документів;

ж) накладення арешту на кореспонденцію;

з) зняття інформації з каналів зв'язку.

Закон передбачає, що у виняткових випадках, коли проведення обшуку житла та іншого володіння особи, а також виїмки із житла та іншого володіння особи, обшуку особи в інтересах слідства має бути здійснене негайно, зазначені слідчі дії можуть бути проведені за постановою слідчого без відповідного рішення суду. Проте слідчий зобов'язаний повідомити протягом доби суд про виконані слідчі дії. Суд протягом доби перевіряє законність і необхідність їх проведення. Якщо висновок судді констатує незаконність дій слідчого, усі докази, отримані ним при проведенні вищевказаних дій, визнаються незаконними.

Перелік оперативно-розшукових заходів, дозвіл на проведення яких дає суд, а також порядок його отримання передбачено Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р. Відповідно до цього Закону суд дає висновок про доцільність проведення оперативно-розшукових заходів, пов'язаних з обмеженням конституційних прав громадян на таємницю листування, телефонних розмов, поштових, телеграфних та інших повідомлень, недоторканності житла.

На підставі розглянутих у судовому засіданні матеріалів, що надані суб'єктом, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, суддя робить висновок (шляхом винесення відповідної постанови) про можливість і доцільність проведення оперативно-розшукових заходів за наявності передбачених законом підстав і відповідно до обов'язкових умов для їх здійснення або відмовляє в їх проведенні, якщо немає передбачених законом обставин та умов.

3. Розглядають і вирішують скарги на дії (бездіяльність) прокурора, слідчого, особи, яка здійснює дізнання, і дають висновок щодо їх законності й обґрунтованості.

Відповідно до закону всі постанови слідчого, прокурора, особи, яка здійснює дізнання, про відмову в порушенні кримінальної справи, про її закриття, а також їх рішення та дії, що зачіпають конституційні права та свободи учасників кримінального судочинства або ускладнюють доступ громадян до суду, можуть бути оскаржені в суд за місцем провадження досудового слідства. Скарга може бути подана заявником, його захисником чи представником безпосередньо або через особу, яка здійснює дізнання, слідчого чи прокурора. На підставі поданої заінтересованою особою скарги на дії (бездіяльність) зазначених осіб у порядку судового засідання суд оцінює дії (бездіяльність) або рішення прокурора, слідчого, особи, яка здійснює дізнання.

Подання скарги не зупиняє провадження оскаржуваної дії або оскаржуваного рішення, якщо його не прийме орган дізнання, слідчий, прокурор або суддя.

Суддя робить висновок про законність та обґрунтованість дій (бездіяльності) та рішень особи, яка здійснює дізнання, слідчого, прокурора на підставі всебічного, об'єктивного й повного судового розгляду обставин, що оскаржуються, за участю заявника та його захисника або представника, інших осіб, чиї інтереси безпосередньо зачіпаються оскаржуваними діями (бездіяльністю) або рішенням, а також за участю прокурора.

Неявка осіб, своєчасно повідомлених про час розгляду скарги, не є перепорою для розгляду справи судом.

За результатами розгляду скарги суддя виносить одне з таких рішень:

а) про визнання дії (бездіяльності) або рішення відповідної посадової особи незаконним або необґрунтованим і про обов'язок усунути допущене порушення;

б) про залишення скарги без задоволення.

Дії (бездіяльність) і рішення судді можуть бути оскаржені до вищого суду. Розгляд таких скарг здійснюється відповідно до процесуального законодавства в порядку апеляційного або касаційного провадження.

4. *Офіційно засвідчують юридичні факти*, що визначають виникнення, зміну чи припинення особистих або майнових прав фізичних та юридичних осіб. Перелік таких фактів, що підлягають судовому засвідченню, визначено законодавством.

5. Виключною компетенцією суду є *прийняття в передбачених законом випадках рішень щодо обмеження прав та свобод громадян*, що не пов'язано з учиненням правопорушення. Зокрема, ідеться про компетенцію суду стосовно визнання у випадках, визначених законом, особи недієздатною або обмежено дієздатною. Так, тільки суд може визнати особу недієздатною через психічне захворювання, коли вона не може зрозуміти значення своїх дій або керувати ними.

До компетенції суду також належить обмеження дієздатності громадянина, який унаслідок зловживання алкогольними напоями або наркотичними засобами ставить свою сім'ю у скрутне матеріальне становище.

За судовим рішенням примусово поміщається в стаціонарний медичний заклад особа, хвороба якої є загрозою для оточуючих, або особа, яка страждає на тяжке психічне захворювання.

6. Діяльність суду завжди пов'язана з правозастосовною діяльністю, у процесі якої судді *тлумачать правову норму*. Але слід відокремити напрям судової діяльності, який безпосередньо полягає у трактуванні норми права. За результатами такої діяльності суд робить висновки про правовий зміст норми й відповідність її Конституції.

Таким чином, визначення функцій судової влади сприяє розкриттю її ролі та значення в суспільстві, державі в цілому. Основною функцією судової влади є вирішення юридично значущих справ, що мають юри-

дичні наслідки. Рішення, що приймаються судом у межах здійснюваної функції, обов'язкові для всіх державних органів, організацій та установ усіх форм власності, фізичних та юридичних осіб. Інакше вступає в дію механізм державного примусу, який забезпечує виконання рішення суду.

Становлення функцій судової влади здійснювалось одночасно зі становленням теорії судової влади, сприйняттям й розумінням її природи та ознак. Не є винятком, що з розвитком державності й інституту судової влади, зокрема, остання може наділятися й іншими функціями. Однак вивчення специфіки і природи судової влади буде неповним, якщо залишити поза розглядом принципи судової влади.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте генезу інституту судової влади.
2. Визначте поняття судової влади.
3. Які ознаки судової влади?
4. В яких формах реалізується судова влада?
5. Назвіть та охарактеризуйте зміст функцій судової влади.

Принципи судової влади

§ 1. Система принципів судової влади

Усі сторони організації та діяльності суду регулюються нормами права. Серед них слід вирізнити норми, що визначають не окремі деталі устрою суду та його діяльності, а найбільш загальні і найбільш важливі їхні сторони, які, зважаючи на викладене, набувають значення принципів судової влади.

Принципами судової влади є норми найбільш загального, керівного характеру, що визначають місце судової влади в системі єдиної державної влади, побудову її основних інститутів та спрямовані на реалізацію завдань, що стоять перед судовою владою. Принципи діють у межах єдиної цілісної взаємопов'язаної і взаємозалежної системи, тому порушення одного з них тягне за собою порушення й інших.

Будучи єдиною, система принципів судової влади поділяється на три підсистеми: інституціональну (загальні принципи судової влади), функціональну (принципи відправлення судочинства) й організаційну (принципи організації системи судових органів, або судоустрійні принципи). Усі вони хоча й пов'язані між собою, але утворюють самостійні галузеві підсистеми, кожна з яких відрізняється сферою поширення і призначенням.

Інституціональні принципи фіксують загальні відносини, що виникають при запровадженні інституту судової влади в суспільстві, окреслюють її місце в системі поділу влади й загальних засад взаємовідносин з іншими державними та приватними інститутами.

Функціональні принципи судової влади стосуються відносин, що виникають при судовому розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних та інших справ. Але на відміну від таких специфічних принципів, на яких будується окремий процес судочинства, функціональні принципи розкривають загальні засади здійснення й реалізації повноважень судової влади, характерні для будь-якого процесу розгляду судової справи і для всіх видів судочинства.

Організаційні (судоустрійні) принципи звернені до відносин, що виникають не з приводу розгляду й вирішення конкретного виду судо-

вої справи, а з приводу організації судової системи, структури її органів, статусу суддів, тобто у зв'язку з організаційними відносинами. У курсі «Організація судових та правоохоронних органів» вивчаються переважно принципи інституціональні й організаційні, а функціональні докладно вивчаються на навчальних курсах з кримінального, адміністративного, цивільного й господарського процесів.

Чітке дотримання всієї системи принципів забезпечує повний, усебічний та об'єктивний розгляд кримінальних, цивільних, господарських, адміністративних та інших справ і тим самим виконання завдань судової влади.

Система принципів судової влади не залишається незмінною. Підкоряючись загальним закономірностям розвитку держави, деякі з них набувають нового змісту, з'являються й нові принципи.

Судово-правова реформа, що провадиться в Україні, прийняття нових матеріальних і процесуальних законів суттєво впливають на вдосконалення системи принципів судової влади, надаючи деяким нового змісту.

■ § 2. Інституціональні принципи судової влади

До інституціональних принципів судової влади належать: паритетність, справедливість, верховенство права, законність, здійснення судової влади тільки судом, доступність, незалежність і самостійність, безсторонність, процедурність. Усі вони взаємопов'язані і взаємозалежні, нормативно закріплені на конституційному й законодавчому рівнях.

— Принцип паритетності судової влади

Стаття 6 Конституції України закріпила, що державна влада поділяється на три гілки – законодавчу, виконавчу та судову. Жодного пріоритету одній владі стосовно інших не передбачено. Кожна гілка влади має відповідну компетенцію у сфері суспільних відносин, самостійно виконує властиві лише їй функції. Судова влада покликана розглядати й вирішувати на підставі закону всі правові спори, що виникають у державі, незалежно від кола суб'єктів, які сперечаються. Рішення, що виносяться органами судової влади, з огляду на принцип

паритетності не потребують будь-якого затвердження іншими гілками влади.

Цей принцип передбачає виключну компетенцію судової влади: це насамперед межі поширення судової влади, остаточність рішень, що приймаються судовою владою, їх обов'язковість.

У межах, визначених Конституцією, чинними законами України щодо вирішення юридично значущих справ, що мають юридичні наслідки, усіх конфліктів правового характеру, що виникають у суспільстві, роль арбітра належить без всякого винятку судовій владі. У цьому сенсі вона поширюється на всі відносини, що виникають між різними суб'єктами (як між громадянами, так і між громадянами і державою). Щодо всіх цих спорів судові органи приймають рішення. Рішення та інші акти органів судової влади, що набули чинності, є обов'язковими для всіх без винятку органів державної влади, підприємств, установ, посадових осіб, громадян та підлягають безумовному виконанню на всій території України. Невиконання вимог суддів, постановлених органами судової влади актів, що набрали чинності, призводить до встановленої законом відповідальності.

Принцип паритетності судової влади також передбачає певні гарантії дотримання необхідного рівня фінансування судової влади, пропорційного розподілу коштів у межах держбюджету з іншими гілками влади, належну оплату праці суддів і фінансування на утримання судових установ.

— Принцип справедливості судової влади

Право на справедливий суд закріплено у ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і в п. 1 ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Сприйняття цього принципу судової влади вимагає від держави дотримання таких умов: гарантії доступу до суду, матеріальних гарантій, тобто забезпечення певних вимог стосовно організації судів та кількісного складу корпусу суддів, процесуальних гарантій щодо здійснення судового розгляду.

У контексті наведених міжнародних документів, а також практики Європейського суду з прав людини право на справедливий (належний) суд означає встановлення певних вимог до організації суду: його створення на підставі закону; самостійність, безсторонність; доступність;

додержання процедури розгляду справи; гласність; забезпечення реалізації наданих процесуальним законом прав учасників судового розгляду; змагальність; розумний строк розгляду справи; виконання остаточного судового рішення тощо.

Відповідно до природно-правового підходу до праворозуміння право і справедливість є однопорядковими категоріями: право дорівнює справедливості. Зважаючи на етимологічну близькість понять «право» і «правосуддя», у процесі розгляду судової справи мають місце пошуки права, а результат цього процесу втілюється в конкретному рішенні суду. При цьому згідно з чинним законодавством суду надані всі необхідні повноваження приймати рішення на підставі принципу верховенства права. Це можливості використання аналогії права і закону, прямого застосування належним чином ратифікованих міжнародних договорів, у тому числі рішень Європейського суду з прав людини, визнання пріоритетності прав і свобод особи, повноваження зі скасування неправових актів органів законодавчої й виконавчої гілок влади, надані Конституційному Суду України й адміністративним судам.

— Принцип верховенства права

Цей принцип надає ціннісну кваліфікацію судовій владі, ґрунтується на моральному баченні належного суду та оцінює правові норми з точки зору того, наскільки вони дозволяють досягти поставлених перед судом цілей. Як зазначає з цього приводу Ф. Хайєк, головна мета суддів полягає у тому, щоб знайти рішення, яке відповідає загальним очікуванням суспільства щодо застосування правових норм і вимог справедливості. Судді це роблять, установлюючи правові норми та принципи, якими пояснюється характер раніше ухвалених рішень. Коли готової відповіді не існує – чи то у нормах або принципах, чи у спільному розумінні справедливості, – суддя ухвалює рішення на основі формулювання норми чи принципу, які матимуть найширшу можливу підтримку¹. Тобто визнається, що судова влада у своїй діяльності пов'язана не тільки принципами, що закріплені у законах, та самими законами, але й «неписаними принципами», що прямо у законах можуть бути й не закріплені, оскільки відображають основоположні цінності правової системи.

¹ Цит. за: Таманага, Б. Верховенство права: Історія. Політика. Теорія [Текст] / Б. Таманага ; пер. з англ. А. Іщенко. – К. : Києво-Могилян. акад., 2007. – С. 82.

Якщо визначити принцип верховенства права як принцип судової влади, то на основі аналізу практики Європейського суду з прав людини можна виокремити такі найважливіші складові: 1) це є спосіб унеможливлення свавільного і неправового відправлення правосуддя, а також відображує спосіб організації функціонування суду; 2) це є основний критерій визначення неправових законів та основна гарантія справедливості судових рішень; 3) це є спосіб організації належної судової системи (незалежні суди і судді, судовий контроль, професіоналізм суддів, доступність).

Принцип верховенства права включає такі елементи: повнота юрисдикції суду, процедурність судочинства; компетентність суду; презумпція невинуватості; рівність учасників судового процесу перед законом і судом; відкритість та доступність судового розгляду справ та ін., отже, може виступати і як інституціональний принцип судової влади, і як функціональний (судочинний) принцип.

Найбільш важливий зміст принципу верховенства права в контексті феномену судової влади вбачається у гарантуванні та забезпеченні пріоритету панування права у суспільстві, яке унеможливорює прояв свавілля судів та забезпечує реалізацію основних прав та свобод та їх відповідні гарантії.

— Принцип законності судової влади

Цей принцип виявляється відповідно до закону судових установ і судових процедур. Судові органи й судді діють на підставі закону, підкоряються лише Конституції та законам України. Носії судової влади (судді) не вправі відступати у своїй діяльності від вимог закону.

Нормативною підставою функціонування судової влади є Конституція України, закони України «Про судоустрій і статус суддів», «Про Конституційний Суд України», процесуальні кодекси та ін. У цих нормативних актах установлюються компетенція, порядок створення, структура й основні функції, а також матеріально-технічне й організаційне забезпечення судів. Деякі з них (наприклад, Закон України «Про судоустрій і статус суддів») детально регламентують статус носіїв судової влади, вимоги, що ставляться до них, містять гарантії їх незалежності. Інші – кримінально-, цивільно-, господарсько-, адміністративно-процесуальні кодекси – регулюють процедурні аспекти реалізації судової влади.

— Принцип здійснення судової влади тільки судом

Цей принцип передбачає засади, що вказують на виняткове місце суду, особливість виконуваної функції. Положення, закріплене в ч. 1 ст. 124 Конституції України та ст. 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», зазначає, що ніякий інший орган, крім суду, не вправі здійснювати судову владу. Навіть якщо діяльність того чи іншого органу в зовнішньому прояві імітуватиме процедуру провадження правосуддя, визнати її правосуддям не можна, оскільки її не виконав суд. Основний Закон України, гарантуючи справляння правосуддя лише судом, указує, що судочинство покладено на Конституційний Суд і суди загальної юрисдикції. Створення особливих та надзвичайних судів не допускається.

Вимога, щоб судова влада здійснювалася лише судом, має важливе значення. Акти судової влади, тобто рішення, ухвали, вироки, постанови, не можуть бути скасовані або змінені жодним іншим органом, а лише вищим судом за наявності передбачених законом підстав. Крім того, вони підлягають обов'язковому виконанню всіма органами, установами, організаціями, посадовими особами і громадянами.

Назвемо складові елементи цього принципу судової влади.

По-перше, жоден інший орган державної влади й управління не має права приймати на себе компетенцію судової влади. Цей принцип обумовлює виключну підсудність справ щодо вирішення юридично значущих справ, що мають юридичні наслідки, суду й суддям (а у випадках, визначених законом, і представникам народу).

По-друге, постановлення рішення з конкретної справи є прерогативою суду, що підкреслює виключність судових рішень. Держава довіряє лише суду право вирішення питань законності й доцільності використання примусових повноважень держави, зокрема: а) в установленому законом порядку застосовувати цивільно-правові санкції з цивільної справи; б) визнавати особу винною у вчиненні злочину, призначати кримінальне покарання з кримінальної справи. Лише суд має право прийняти рішення щодо застосування заходів, що обмежують конституційні права та свободи людини і громадянина, або заходів медичного характеру тощо. Рішення суду з конкретної справи є обов'язковими для виконання всіма державними й посадовими особами.

Принцип здійснення судової влади тільки судом передбачає такий правовий режим, за яким скасування або зміна судових рішень можлива лише вищим судом відповідно до певної процедури. Жодне рішення не може бути скасоване або змінене іншим органом державної влади.

По-третє, особливе правове положення суду в системі державних органів закріплено Конституцією України та іншими нормативними актами. Формування системи органів судової влади, порядок їх організації й діяльності належать до відання законодавчої влади. Виключаючи можливість створення надзвичайних судів, законодавство про судоустрій припускає певну спеціалізацію судових органів у вирішенні різних категорій справ. Суди відрізняються предметною підсудністю і процесуальною формою реалізації судової влади.

По-четверте, судова влада характеризується особливим порядком формування суддівського корпусу, притягнення суддів до відповідальності. Вимоги, що ставляться до судді, його обов'язки при здійсненні функцій судової влади й поза судовою діяльністю доволі специфічні й чітко відображені в чинному законодавстві.

По-п'яте, судова влада функціонує в режимі дотримання процесуальних гарантій статусу учасників судового процесу. Саме в стадії судового розгляду права й обов'язки учасників процесу детально регламентовані й забезпечені відповідними процесуальними гарантіями. З огляду на положення Конституції України визнати особу винною і застосувати до неї заходи кримінального покарання може лише суд. Цьому передують ретельне дослідження ним обставин справи, при якому враховуються як пом'якшуючі, так і обтяжуючі вину обставини, чим підкреслюється винятковість правового становища особи підсудного.

Виняткове право суду здійснювати судову владу зумовлено тим, що діяльність останнього проходить в особливому правовому порядку, при якому існують такі переваги при розгляді й вирішенні судових справ, які не передбачено для жодної державної діяльності. Зміст зазначеного порядку складають необхідні гарантії для винесення у справі законного і справедливого рішення.

Принцип здійснення судової влади тільки судом не обмежується судовим розглядом у суді першої інстанції, а характеризує всі судові стадії. У кожній із них розгляд справи проходить у тих формах, що відповідають характеру й завданням, що вирішуються в даній стадії.

— Принцип доступності судової влади

Цей принцип передбачає нормативне закріплення й реальне забезпечення можливості безперешкодного звернення до суду за захистом своїх прав, відсутність при цьому невинуватених правових і фактичних ускладнень. Принцип доступності впливає з п. 1 ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, хоча текстуально він там не закріплений, але розтлумачений практикою Європейського суду з прав людини.

Однією з правових передумов забезпечення доступу до суду є наявність суб'єктивного права особи на судовий захист, яке прямо впливає з конституційного положення про судовий захист прав і свобод людини (ч. 3 ст. 8, ч. 1 ст. 55 Конституції України). Крім того, право на судовий захист набуває подальшої деталізації у процесуальних кодексах (статті 3, 4 ЦПК, ст. 5 КАС). Це право є універсальним юридичним засобом відстоювання людиною своїх прав у будь-якій життєвій ситуації, зокрема пов'язаній з незаконними діями (бездіяльністю) органів державної влади, у тому числі адміністрації державних підприємств, установ, органів місцевого самоврядування, посадових осіб і службовців названих структур. Воно виконує роль загальної юридичної гарантії прав і свобод людини й одночасно потребує створення владних механізмів забезпечення.

Другою правовою передумовою реальної доступності суду є нормативне закріплення й реальне утвердження рівності громадян перед законом і судом. Це означає, по-перше, що не встановлюється жодних обмежень для осіб за будь-якими ознаками (раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак) у разі звернення до суду. Можливість такого особистого звернення залежить від наявності в особи, що звертається, процесуальної правоздатності й дієздатності. При цьому відмова від права або скасування права на звернення до суду за законом є недійсними.

По-друге, в Україні немає судів, які формувалися б за будь-якими наведеними специфічними ознаками (стать, національність, професія, соціальний статус тощо). Усі судові справи (за деякими винятками) розглядаються місцевими судами. Підсудність справ вищим судам, як правило, предметна, а не суб'єктна, визначається тяжкістю злочинів або виключною важливістю справи.

Рівний доступ до суду також означає, що громадяни в суді користуються однаковими процесуальними правами і до них застосовуються існуючі норми матеріального права й однакові правила судочинства. Користуються принципом рівного доступу до суду як громадяни України, так і іноземці й особи без громадянства, за винятками, установлені Конституцією, законами або міжнародними договорами України.

До гарантій реалізації принципу доступності судової влади слід віднести:

– організаційно-правові: а) судоустрійні – територіальну наближеність судів до населення; добір висококваліфікованих фахівців для виконання судової діяльності; належне забезпечення судів матеріально-технічною базою; раціональну організацію роботи апарату суду тощо; б) судочинні – порядок порушення судового провадження; процедуру судового розгляду справи, що передбачає зменшення бюрократизму; спрощення процедури з нескладних справ; безперешкодну можливість реалізації процесуальних прав сторонами; розумні строки судового розгляду; можливість оскарження рішень суду; їх реальне виконання тощо;

– матеріальні (економічні): а) розумність судових витрат і створення процесуального механізму відстрочення або часткового чи повного звільнення від оплати судових витрат на користь держави; б) фінансування судової діяльності, що забезпечує її незалежність; в) надання кваліфікованої юридичної допомоги на пільгових умовах уразливим верствам населення.

— Принцип незалежності судової влади

Структура незалежності судової влади може бути представлена двома рівнями – зовнішнім і внутрішнім.

Зовнішній рівень незалежності містить політичну й соціально-економічну незалежність. Рівень політичної незалежності абсолютно виключає можливість будь-якого впливу політичних партій, громадських рухів чи їх лідерів на судову владу. Це положення набуває актуальності в умовах багатопартійності й політичного плюралізму. Забезпечення прогресивних перетворень у напрямі побудови правової держави потребує й соціально-економічної незалежності судової влади. Цей рівень незалежності гарантується особливим порядком фінансування судів, матеріальним і побутовим забезпеченням суддів та їх соціальним захистом.

Внутрішній рівень незалежності судової влади містить три складники: по-перше, це процедура здійснення судової влади; по-друге, статусні гарантії суддів; по-третє, побудова судової системи. Характеризуючи цей рівень, зазначимо, що процедура здійснення судової влади має бути захищеною від будь-якого втручання, повинна мати необхідні умови для справді незалежного розгляду справ по суті.

Норми цивільно-, кримінально-, господарсько-, адміністративно-процесуального законодавства, що належать до загальних положень, а також регулюють провадження в судових стадіях процесу, закріплюють тією чи іншою мірою гарантії незалежності суддів. Усі вони забезпечують рух справи в раніше визначеному законом напрямі, виключають ексцеси, установлюють процесуальні санкції за невиконання закону і тим самим створюють умови, що дозволяють суддям розглядати й вирішувати справи за внутрішнім переконанням, спираючись тільки на досліджені в суді докази, незалежно від будь-яких впливів.

Статусні гарантії незалежності суддів передбачають: а) особливий порядок зайняття посади, перевodu на іншу посаду, звільнення з посади й вичерпний перелік підстав звільнення суддів; б) особливий порядок їх притягнення до кримінальної чи дисциплінарної відповідальності; в) гарантії стосовно матеріального, побутового, житлового забезпечення суддів; г) пільги щодо соціального й пенсійного їх забезпечення; д) статусні гарантії суддів у відставці та ін.

Судоустрійні складники незалежності судової влади визначають принципи побудови судової системи, порядок і строки обрання та призначення суддів. Існуючий порядок формування суддівського корпусу є оптимальним. Він забезпечує незалежність носіїв судової влади й дозволяє виключити вплив на суддів із боку місцевих органів влади, органів місцевого самоврядування. Принцип незалежності судових органів вимагає від них забезпечення справедливого провадження судового розгляду й дотримання прав сторін.

— Принцип безсторонності судової влади

Судовий розгляд справи повинен здійснювати суддя, який не має особистої заінтересованості у справі і спроможний виконати роль безстороннього арбітра, який вирішує юридичну справу незалежно, підкоряючись лише закону. Функції суду і сторін організаційно й функціонально розмежовані. Суд не повинен ставати на сторону учасника

процесу, а має захищати закон і сприяти припиненню його порушення. Якщо суддя якимось заінтересований у предметі судового розгляду, або знаходиться у будь-яких стосунках з однією зі сторін, або існують інші підстави поставити під сумнів об'єктивність судді при розгляді судової справи, він особисто зобов'язаний заявити про свій відвід, і справа передається іншому судді. Право заявити відвід судді є в кожній стороні у справі. Судова справа повинна бути розглянута об'єктивно, на підставі закону, щоб жодні вподобання чи особисті погляди судді не змогли стати на заваді винесенню справедливого рішення.

— Принцип процедурності судової влади

Судова влада функціонує в межах певної процедури, реалізується лише в спеціальній процесуальній формі. Судові рішення, прийняті всупереч або з порушенням визначеної процедури, визнаються незаконними й повинні бути скасовані, а умисні дії судді з цього приводу мають стати підставою для притягнення його до відповідальності. Процедура здійснення судової влади передбачена цивільно-, кримінально-, господарсько-, адміністративно-процесуальним законодавством і включає не лише права й обов'язки суду та суддів при провадженні судочинства, а й гарантії організації судового процесу (відкритість судового розгляду, участь представників народу в розгляді й вирішенні судової справи по суті тощо), процесуального статусу його учасників (рівність сторін перед законом і судом, рівність прав щодо надання доказів, внесення клопотань, оскарження рішень суду, змагальність процесу тощо).

Додержання процедури судового розгляду здійснюється судом, вищестоящим судом у порядку апеляційного або касаційного перегляду справи, учасниками процесу шляхом заявлення клопотань, заперечень, оскарження дій та рішень суду.

— § 3. Організаційні (судоустрійні) принципи судової влади

До організаційних (судоустрійних) принципів судової влади належать основні засади побудови судової системи та статусу суддів – носіїв судової влади, а саме: а) єдність судової системи і статусу суддів;

б) територіальність, спеціалізація та інстанційність у побудові судової системи; в) незалежність, недоторканність, незмінюваність і професіоналізм суддів.

— Єдність судової системи і статусу суддів

Система судових установ є єдиною для органів, що здійснюють функції судової влади. І хоча в ній діють дві підсистеми – система судів загальної юрисдикції та Конституційний Суд України, ці органи виконують єдине завдання – розглядають і вирішують по суті юридично значущі справи. Принципи побудови та функціонування, засади судового розгляду справ, механізм прийняття рішень та їх юридична сила, статус суддів – єдині.

До основних складників, що характеризують принцип єдності судової системи і статусу суддів, слід віднести:

1) єдині засади організації та діяльності судів (вони становлять єдину систему, реалізуються всіма судами незалежно від їх спеціалізації або територіального розташування, а також від того, до якого рівня судової системи ці суди належать і яку судову інстанцію представляють);

2) єдиний статус суддів (єдині в цілому вимоги до кандидатів на посади суддів; порядок наділення їх повноваженнями; сукупність прав та обов'язків суддів; незалежність, самостійність і недопущення втручання в їх діяльність; незмінюваність суддів та їх недоторканність; єдині засоби матеріального забезпечення, соціального і правового захисту та ін.);

3) обов'язковість дотримання процедури здійснення судочинства (вона обов'язково провадиться відповідно до норм, передбачених процесуальними кодексами. Недодержання процедури призводить до скасування судового рішення);

4) забезпечення Верховним Судом України однакового застосування судами касаційної інстанції норм матеріального права;

5) обов'язковість виконання судових рішень (рішення у справі, яке набрало чинності, набуває сили закону в конкретній справі і є обов'язковим для виконання всіма державними органами, громадськими організаціями, посадовими особами і громадянами на території України);

6) єдиний порядок організаційного забезпечення діяльності судів (цей порядок щодо всіх судів загальної юрисдикції здійснюється на єдиних засадах із використанням єдиного механізму й засобів);

7) фінансування судів виключно з державного бюджету України (видатки на утримання судів визначені пропорційно в єдиному акті – Державному бюджеті України);

8) єдність у вирішенні питань внутрішньої діяльності судів (вирішення зазначених питань здійснюється єдиною системою органів суддівського самоврядування, що функціонують на єдиних засадах і в єдиному правовому режимі).

— Територіальність

Принцип територіальності (ч. 1 ст. 125 Конституції України) означає розбудову судової системи судів загальної юрисдикції відповідно до адміністративно-територіального устрою, закріпленого у ст. 133 Конституції України. Він зумовлений потребою здійснення судової влади на всій території України й доступності її для всього населення.

Визначальна вимога принципу територіальності полягає в тому, що мережа судових органів має рівномірно поширюватись на всі адміністративно-територіальні одиниці України. Із цього логічно випливає, що судові округи судів відповідних рівнів повинні однаково співвідноситися з адміністративно-територіальними одиницями, на які поширюється їхня юрисдикція. Цей принцип побудови судової системи забезпечує територіальне розмежування юрисдикції однорідних судів, тобто визначає мережу судового округу. Найбільшого значення дія принципу територіальності набуває при визначенні мережі місцевих судів, тобто судів першої інстанції, оскільки вона має бути розгалуженою, щоб забезпечити кожній особі реальну можливість дістатися до судової установи для вирішення своєї справи по суті.

Таким чином, принцип територіальності полягає:

- а) у відсутності територій, на які не поширювалася б юрисдикція суду;
- б) у територіально зручному розміщенні судів;
- в) в існуванні достатньої кількості судів і суддів на території держави.

— Спеціалізація судової системи

Спеціалізація судової системи (ч. 1 ст. 125 Конституції України) як спеціальний прояв загальнотеоретичного принципу розподілу функціональних повноважень може мати зовнішні і внутрішні прояви.

Відповідно до зовнішньої спеціалізації створюється відокремлена підсистема судів, які мають чітко окреслену юрисдикцію і правила розгляду справ. Відповідно до ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» суди загальної юрисдикції спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення.

Внутрішня спеціалізація судової діяльності реалізується у функціональному розподілі обов'язків між суддями одного суду, коли створюються спеціальні палати (окремі структурні одиниці) або запроваджуються спеціалізація окремих суддів з розгляду конкретних категорій справ. Внутрішня спеціалізація у межах одного суду спрямована на підвищення компетентності судді при розгляді справ, що, у свою чергу, позитивно відбивається на скороченні строків судового провадження та якості винесеного рішення.

— Інстанційність

Відповідно до ч. 1 ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» одним із принципів побудови системи судів загальної юрисдикції є принцип інстанційності. Ця засада зумовлена необхідністю забезпечити конституційне право на апеляційне й касаційне оскарження судових рішень, що передбачено Основним Законом (п. 8 ч. 3 ст. 129).

Під *інстанційністю* розуміють організацію судів відповідно до необхідності забезпечити право на перегляд судового рішення судом вищого рівня. Судовий порядок розв'язання спорів є найбільш складним і тривалим. Формалізованість судового процесу є виправданою, наскільки це потрібно для створення гарантій ухвалення правосудного судового рішення. В умовах ускладнення суспільних відносин, а отже, і їх правового регулювання навіть із досягненням реальної незалежності суду не можна говорити про непогрішність судових рішень. Інстанційна побудова судової системи дає можливість невдоволеній судовим рішенням стороні звернутися до вищої судової інстанції з вимогою про його перегляд.

Моделі інстанційної побудови судової системи різняться відповідно до національних традицій певної країни. Однак міжнародні стандарти в цій сфері (п. 5 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р.; ч. 2 ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції про

захист прав людини і основоположних свобод) наполягають на необхідності створення принаймні двох інстанцій: першої, яка розглядає справи по суті, і другої, яка переглядає рішення першої в іншому процесуальному режимі. Українське законодавство йде далі й передбачає дві інстанції з перегляду рішення суду першої інстанції – апеляційну і касаційну. Апеляційна інстанція наділена повноваженнями перевіряти правильність застосування нижчим судом закону, а також повноту й об'єктивність установаження фактичних обставин справи. Касаційна інстанція обмежена лише переглядом питань права.

— Принцип незалежності суддів

Суд як носій судової влади виконує свою діяльність незалежно від законодавчої чи виконавчої влади. Судді під час здійснення судочинства незалежні та підкоряються лише закону. Їхні гарантії незалежності можна класифікувати на процесуальні, правові, організаційні й матеріальні.

Процесуальні гарантії: 1) передбачена законом процедура здійснення судочинства; 2) таємниця прийняття судового рішення й заборона її розголошення. Вони закріплені у процесуальному законодавстві.

Правові гарантії: 1) заборона під загрозою відповідальності за втручання у справляння судочинства; 2) відповідальність за неповагу до судді чи суду; 3) недоторканність суддів.

Організаційні гарантії: 1) установлений законом порядок формування суддівського корпусу, призначення і звільнення суддів з посади; 2) право судді на відставку; 3) суддівське самоврядування.

Матеріальні гарантії: 1) стабільна й висока матеріальна винагорода за роботу; 2) заборона зменшення рівня матеріальної винагороди суддям.

Принцип незалежності суддів передбачає незалежність: а) від впливу й думки різних органів державної влади та управління, посадових осіб, громадських організацій, партій чи рухів, засобів масової інформації, окремих громадян; б) від вищих судів; в) від висновків слідчого, прокурора та інших осіб; г) у самому суді, зокрема незалежність народних засідателів і присяжних від суддів, а суддів – від головуючого (тобто можливість кожного із суддів і народних засідателів вільно брати участь у дослідженні доказів, обговоренні і прийнятті рішень за своїм переконанням, їх непідзвітність будь-кому); д) суддя не зобов'язаний давати

будь-які пояснення по суті розглянутих справ або справ, які знаходяться у його провадженні, а також давати їх будь-кому для ознайомлення не інакше як у випадках і порядку, передбачених законом.

— Принцип недоторканності суддів

Недоторканність суддів полягає в тому, що носій судової влади не може бути:

- без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом;

- притягнений до відповідальності й покараний за прийняття судового рішення або інші дії, пов'язані зі здійсненням своїх посадових функцій. Це може мати місце, лише коли встановлено його вину в зловживанні своєю владою або вчиненні іншого злочину у сфері службової діяльності;

- затриманий за підозрою у вчиненні діяння, за яке встановлена кримінальна чи адміністративна відповідальність, повинен бути негайно звільнений після з'ясування його особи;

- суддя не може бути підданий приводу чи примусово доставлений до будь-якого органу чи установи, крім суду;

- кримінальна справа щодо судді може бути порушена лише Генеральним прокурором України або його заступником.

Гарантії недоторканності поширюються на житло, службове приміщення судді, його особистий і службовий транспорт, телефонні розмови, кореспонденцію, речі й документи. Проникнення в його житло чи службове приміщення, особистий чи службовий транспорт, проведення там огляду, обшуку чи виїмки, прослуховування телефонних розмов, обшук судді, а так само огляд, виїмка його кореспонденції, речей і документів можуть провадитися тільки за вмотивованим рішенням суду.

— Принцип незмінюваності суддів

Судді, обрані Верховною Радою України (крім суддів Конституційного Суду України), перебувають на посаді до досягнення шістдесяти п'яти років, інші судді – до закінчення строку, на який вони обрані чи призначені.

Дострокове звільнення судді з посади допускається лише у випадках: а) неможливості виконувати ним свої повноваження за станом

здоров'я; б) порушення суддею присяги або вимог щодо несумісництва; в) набрання законної сили обвинувальним вироком стосовно нього; г) припинення громадянства судді; д) визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим; е) подання суддею заяви про відставку або звільнення за власним бажанням.

— Принцип професіоналізму суддів

Право здійснювати функції судової влади надано лише суддям, а у визначених законом випадках представникам народу – присяжним і народним засідателям. Суддею може бути лише громадянин України, який відповідно до Конституції та Закону України «Про судоустрій і статус суддів» призначений чи обраний на відповідну штатну посаду в одному із судів.

Стаття 51 Закону «Про судоустрій і статус суддів» передбачає, що судді здійснюють правосуддя на професійній основі, що передбачає, по-перше, певний освітньо-кваліфікаційний рівень судді і, по-друге, заборону займатися на професійній основі іншими видами діяльності, окрім викладацької, наукової і творчої діяльності. Однак навіть ці види діяльності не повинні перешкоджати судді виконувати його основні професійні обов'язки.

В Україні передбачено достатньо складну процедуру добору суддівських кадрів і механізм контролю за рівнем професійної придатності (зокрема, інститут дисциплінарної відповідальності суддів, призначення (обрання) на адміністративну посаду голови та заступників голови суду тощо).

Такий жорсткий кваліфікаційний добір кадрів і контроль за їх професійним рівнем притаманний саме судовій владі на відміну від виконавчої і законодавчої. Це пов'язано з особливою роллю судової влади в суспільстві, специфічністю сфери її застосування.

■ § 4. Функціональні (судочинні) принципи судової влади

До функціональних принципів судової влади, які становлять основні засади провадження судової діяльності, належать: а) державна мова судочинства; б) гласність і відкритість судочинства; в) колегіальний

та одноособовий розгляд судових справ; г) участь народу в здійсненні судової влади; д) справляння судочинства на засадах рівності сторін; е) змагальність; ж) презумпція невинуватості; з) забезпечення обвинуваченому, підозрюваному, підсудному права на захист; и) право на оскарження судового рішення; і) обов'язковість судового рішення.

— Принцип державної мови судочинства

Судочинство в Україні в більшості випадків здійснюється державною (українською) мовою. Це означає, що розгляд доказів, виступи сторін та інших учасників процесу, судові протоколи й рішення складаються українською мовою. Водночас у судах поряд із державною можуть використовуватися регіональні мови або мови меншин відповідно до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» у порядку, установленому процесуальним законом. Тобто у місцях компактного проживання громадян іншої національності судочинство може здійснюватися також рідною мовою більшості населення даної місцевості, а у місцях компактного проживання декількох груп національностей, жодна з яких не становить більшості населення цієї місцевості, судочинство поряд із державною може здійснюватися мовою, прийнятною для населення даної місцевості. Це, у свою чергу, вимагає від судді володіння державною мовою, а також мовою, якою здійснюється судочинство в тому суді, у який його призначено (обрано) на посаду.

Зазначений принцип передбачає також гарантії прав учасників судового процесу, які не володіють мовою, якою ведеться судочинство. Зокрема, особам, які беруть участь у розгляді справи і не володіють мовою, якою провадиться судочинство, забезпечується право користуватися рідною мовою – робити заяви, давати пояснення і свідчення, заявляти клопотання та ін. До зазначених осіб належать: підсудний, потерпілий, їхні законні представники, цивільні позивач і відповідач, їхні представники – у кримінальних справах; у господарських справах – сторони, треті особи, заінтересовані особи та їхні представники.

Особам, які не володіють мовою, якою ведеться судочинство, забезпечується: 1) право на ознайомлення з усіма матеріалами справи й участь у судових засіданнях через перекладача; 2) право виступати в суді рідною мовою; 3) слідчі й судові документи вручаються особам, які беруть участь у справі, за їх вимогою, а обвинуваченому – у будь-якому випадку в письмовому перекладі його рідною або іншою мовою,

якою він володіє; 4) залучення до участі в судовому процесі перекладача за рахунок держави (за винятком господарського судочинства, де витрати на це при задоволенні позову покладаються на відповідача, а при відмові в позові – на позивача).

Використання в судочинстві регіональних мов або мов меншин гарантується державою та забезпечується за рахунок коштів Державного бюджету України.

— Принцип гласності і відкритості судочинства

Зміст цього принципу полягає в забезпеченні кожній особі, справа якої розглядається в суді, права знати про результати її розгляду. А з набуттям чинності Законом України «Про доступ до судових рішень» зміст судових рішень, розміщених на офіційному веб-порталі судової влади, стає доступним кожному громадянину. Це сприятиме підвищенню відповідальності судді за прийняте ним рішення.

Розгляд справ у всіх судах України є відкритим. Слухання справи в закритому судовому засіданні припускається лише у випадках, установлених законом, з дотриманням при цьому всіх правил судочинства. Але навіть у цьому разі особі, стосовно якої розглядається справа в суді, гарантується право бути присутньою при проголошенні судового рішення в її справі, а також отримання його копії.

Відкритий розгляд означає встановлений процесуальним законом порядок розгляду справ у судах, при якому судові засідання проводяться відкрито з наданням реальної й рівної можливості громадянам, які цікавляться справою, бути присутніми в залі, стежити за ходом судового розгляду, конспектувати, стенографувати те, що відбувається, використовувати портативні аудіотехнічні пристрої (фото-, кінозйомка та відеозапис, а також транслявання судового засідання допускається лише за рішенням суду). Обмеження принципу відкритого розгляду судової справи можуть бути тільки легальні, тобто передбачені законом. Для кожного виду судочинства існують спеціальні підстави таких обмежень.

Закрите судове засідання припускається лише за мотивованою ухвалою суду, де вказується, чи все судове засідання буде закритим чи тільки його частина (наприклад, допит окремих свідків, оголошення документа, експертного висновку тощо). При цьому вироки, ухвали й постанови суду завжди оголошуються публічно. Слухання справи у закритому судовому засіданні здійснюється з дотриманням усіх правил судочинства.

— Принцип колегіального й одноособового розгляду судових справ

У суді першої інстанції справи розглядаються суддею одноособово, а у випадках, визначених процесуальним законом, – колегією суддів, а також за участю народних засідателів і присяжних. Суддя, який розглядає справу одноособово, діє як суд. Колегіальний розгляд справи є однією з гарантій повного, усебічного й об'єктивного розгляду справ, постановлення законного, обґрунтованого і справедливого вироку.

Склад суду встановлюється відповідно до вимог процесуального законодавства і залежить від інстанції, виду судочинства та складності справи (наприклад, при розгляді кримінальної справи в суді першої інстанції склад суду залежить від тяжкості злочину, складності провадження у справі, розміру покарання, яке може бути призначено, від згоди підсудного на розгляд справи тим чи іншим складом тощо).

Переважає кількість цивільних справ розглядається одноособово суддею. У деяких випадках ЦПК допускає колегіальний розгляд справ по суті у складі одного судді й двох народних засідателів. Розгляд справ у господарському суді у першій інстанції теж здійснюється одноособово. Однак залежно від категорії і складності справи її може бути розглянуто колегіально у складі трьох суддів. У такому ж складі слухаються в суді першої інстанції деякі адміністративні справи, зокрема ті, предметом оскарження в яких є рішення, дії чи бездіяльність Кабінету Міністрів України, міністерства чи іншого центрального органу виконавчої влади, Національного банку України, їхніх посадовців чи службовців, виборчої комісії (комісії з референдуму), її члена, а також справи, підсудні у першій інстанції Київському апеляційному адміністративному суду (це рішення, дії чи бездіяльність Центральної виборчої комісії, її члена, окрім питання встановлення результатів виборів). Адміністративні справи, підсудні Вищому адміністративному суду України як суду першої інстанції, розглядаються і вирішуються колегією у складі не менше п'яти суддів (справи про встановлення Центральною виборчою комісією (далі – ЦВК) результатів виборів або всеукраїнського референдуму, про дострокове припинення повноважень народного депутата України, справи щодо оскарження актів, дій чи бездіяльності Верховної Ради України, Вищої ради юстиції, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України).

Кримінальні справи розглядаються в суді першої інстанції одноособово, крім випадків, передбачених законом. Так, кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких перед-

бачено покарання у виді позбавлення волі на строк понад 10 років, здійснюється колегіально судом у складі трьох професійних суддів. Якщо ж розглядається кримінальна справа щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, то її розгляд здійснюється колегіально судом у складі трьох професійних суддів, а за клопотанням обвинуваченого – судом присяжних у складі двох професійних суддів та трьох присяжних. Кримінальне провадження стосовно кількох обвинувачених розглядається судом присяжних стосовно всіх обвинувачених, якщо хоча б один із них заявив клопотання про такий розгляд.

У судах апеляційної та касаційної інстанції, у Верховному Суді України та Конституційному Суді України справи розглядаються лише колегією професійних суддів у складі не менше трьох суддів. Більший склад колегії суддів передбачено лише для розгляду справ у Вищому адміністративному суді України (касаційний перегляд справ здійснюється колегією з п'яти суддів), Верховному Суді України (залежно від предмета розгляду справа розглядається колегією у складі не менше 8 або 32 професійних суддів) та Конституційному Суді України (справи розглядаються у складі не менше 12 суддів). Усі судді у складі колегії мають рівні з головуєчим права, і судові рішення вважається прийнятим за умови, якщо за нього проголосувала більшість суддів.

Наприклад, колегіальний розгляд справ у Верховному Суді України здійснюється у двох формах: а) на засіданні судової палати Верховного Суду України; б) на спільному засіданні всіх судових палат цього Суду. У разі перегляду справи з підстави неоднакового застосування судом касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального закону, що потягло ухвалення різних за змістом судових рішень, вона розглядається на засіданні відповідної судової палати Суду, а в разі встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом – справа переглядається всім складом Верховного Суду України. У будь-якому разі засідання є правомочним за умови присутності на ньому не менше 2/3 суддів від складу Верховного Суду України або відповідної судової палати.

Персональний склад суду для розгляду конкретної справи у судах загальної юрисдикції визначається автоматизованою системою документообігу за принципом вірогідності розподілу справ під час реєстрації в суді позовних заяв, клопотань та скарг. При визначенні персонального складу суду для розгляду конкретної справи автоматизованою системою документообігу забезпечується врахування ступеня завантаженості кожного судді, спеціалізації, а також вимог процесуального закону.

— Принцип участі народу при здійсненні судової влади

Конституція України, установивши загальні положення судової влади, передбачила участь у її реалізації представників народу. Сутність принципу участі народу в реалізації судової влади розкрито в ч. 4 ст. 124 Конституції України, згідно з якою народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. Аналіз положень про те, що правосуддя здійснюється професійними суддями, а у визначених законом випадках – народними засідателями і присяжними, міститься у ст. 127 Конституції України.

Безпосередньо принцип участі народу у здійсненні судової влади реалізується при розгляді справ у судах першої інстанції. Згідно зі ст. 15 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» справи в суді першої інстанції можуть розглядатися суддею одноособово, колегією суддів, а також за участю народних засідателів і присяжних. Народні засідателі при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді, права ж присяжного у кримінальному процесі є чітко визначеними процесуальним законодавством і є вужчими, ніж права судді, наприклад, ставити запитання обвинуваченому, потерпілому, свідкам, експертам, іншим допитуваним особам присяжний може лише з дозволу головуючого та ін.

Представники народу можуть залучатися до здійснення правосуддя лише в суд першої інстанції: присяжні – у кримінальне судочинство, народні засідателі – у цивільне судочинство. Порядок та підстави залучення присяжних і народних засідателів до участі в судочинстві, предметну підсудність справ судовому складу із представниками народу передбачено процесуальним законодавством та Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Так, у цивільному судочинстві у першій інстанції колегією у складі одного судді і двох народних засідателів розглядаються справи: а) обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи; б) визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою; в) усиновлення; г) надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку; д) примусової госпіталізації до протитуберкульозного закладу.

Якщо цивільний процес чітко визначає підсудність справ суду за участю народних засідателів, то кримінальний передбачає альтернативу. Зокрема, кримінальні справи можуть розглядатися судовою

колегією у складі двох суддів та трьох присяжних за наявності двох умов: 1) санкція статті, за якою обвинувачується особа, передбачає довічне позбавлення волі і 2) обвинувачений заявив клопотання, щоб його справа розглядалася за участю присяжних. Таким чином, якщо клопотання про розгляд кримінальної справи за участю присяжних не надійшло, справа буде розглядатися судовою колегією у складі трьох професійних суддів. Якщо обвинувачення висунуто стосовно декількох осіб, з яких хоча б одна заявила клопотання про розгляд її справи за участю присяжних, то справа розглядатиметься судом присяжних стосовно всіх обвинувачених. Така альтернативна підсудність справ суду присяжних відповідає вимогам ч. 1 ст. 124 Конституції України, оскільки сам обвинувачений одержує право обирати найбільш досконалий (справедливий, об'єктивний, незалежний) для себе склад суду.

Реалізація в Україні принципу участі народу у провадженні судочинства наближає суд до суспільства й певною мірою сприяє:

а) формуванню самостійної судової влади, незалежної від законодавчої та виконавчої гілок влади;

б) гуманізації правоохоронної діяльності в дусі поважного ставлення до прав і свобод людини;

в) підвищенню професіоналізму суддів, державних обвинувачів та захисників на рівні, що забезпечує якісну діяльність у змагальному процесі за участю присяжних.

— Принцип здійснення судочинства на засадах рівності сторін

Судочинство в Україні провадиться на засадах рівності сторін – учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від походження, соціального, майнового й посадового стану, раси, національності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Сторони рівні в можливості користуватися процесуальними правами, що визначаються лише їх процесуальним статусом: цивільний позивач, цивільний відповідач, підсудний, потерпілий та ін. Ніхто з них не має ніяких переваг і не зазнає ніяких обмежень незалежно від раси, кольору шкіри, політичних та інших ознак.

Однак закон, ураховуючи, що громадяни фактично не рівні (оскільки вони можуть бути неповнолітніми, фізично чи психічно хворими

або бути особами, які не можуть оплатити послуги адвоката, тощо), передбачає механізми, що дозволяють таким громадянам стати процесуально рівними, тобто повністю реалізувати свої права. Так, особі, яка не володіє мовою судочинства, обов'язково надається перекладач, неповнолітньому підсудному – захисник.

Механізм притягнення громадян до кримінальної відповідальності не завжди однаковий для всіх категорій громадян. Деякі особи з урахуванням їх соціального статусу потребують дотримання певної (додаткової) процедури притягнення до кримінальної відповідальності. Так, народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнуті до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані. Кримінальна справа проти адвоката може бути порушена тільки Генеральним прокурором України, його заступниками, прокурорами Автономної Республіки Крим, області, міст Києва й Севастополя. Наведені положення передбачені з метою створення не привілеїв, а гарантій для здійснення службової діяльності цих осіб, захисту від штучного створення перешкод виконанню ними своїх обов'язків.

У судовому процесі всім особам, які виступають як сторони у справі, надаються рівні права, на них покладаються аналогічні обов'язки, передбачені процесуальним законодавством.

— Принцип змагальності в судочинстві

Принцип змагальності характеризує таку організацію судового процесу, коли функції обвинувачення й захисту, підтримання цивільного позову й заперечення проти нього, відокремлені від судової діяльності, виконуються суб'єктами, які користуються рівними правами для відстоювання своїх інтересів, а суд виступає головним суб'єктом, що здійснює керівництво судовим засіданням і вирішує цю справу.

За своєю суттю принцип змагальності передбачає рівні можливості й умови для виконання функції обвинувачення та захисту, підтримання цивільного позову й відповіді на нього. Процесуальна рівність означає, що всі заходи, які вправі вжити обвинувач для доказування обвинувачення, захист має право застосовувати для його спростування, а все, що вправі робити цивільний позивач для підтримання позову, може робити цивільний відповідач для його заперечення.

Дія принципу змагальності у сфері цивільного судочинства є загально-визнаною, оскільки сама природа спору про цивільне право передбачає

рівність прав сторін у відстоюванні власної позиції. Суд зобов'язаний приймати передбачені законом заходи до всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи, пояснювати особам, які беруть участь у справі, їхні права й обов'язки та сприяти здійсненню їхніх прав.

Що стосується кримінального судочинства, то наявність змагальних засад при провадженні судового розгляду кримінальних справ визнавалася не завжди. У кримінальному процесі завжди бере участь прокурор як представник держави, який підтримує державне обвинувачення. Але в процесуальному статусі він наділений такими ж правами, що і сторона захисту. Проте процесуальна рівність прав не свідчить про однаковість завдань та обов'язків, які виконує сторона захисту. Завдання й обов'язки прокурора вказують на його особливу роль у суді, але не створюють ніяких переваг при відстоюванні своїх міркувань і висновків у справі. Процесуальна рівність відбиває лише рівне право обвинувачення і захисту відстоювати свій інтерес або інтерес, що представляється, перед судом. Обвинувач, підсудний, захисник, потерпілий, а також цивільний позивач, цивільний відповідач та їхні представники в судовому розгляді користуються рівними правами щодо надання доказів, участі в дослідженні доказів та заявленні клопотань.

Змагальність у судовому процесі вимагає, щоб суб'єкти обвинувачення й захисту, цивільний позивач і цивільний відповідач мали однакову можливість переконати суд у своїй правоті. Оскільки суду належить керівна роль у судовому розгляді, він сприяє повному, усебічному з'ясуванню обставин справи і виносить рішення на підставі внутрішнього переконання, керуючись законом.

— Принцип презумпції невинуватості

Згідно зі ст. 62 Конституції України особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви стосовно доведеності вини особи тлумачаться на її користь. У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну й моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.

Зміст цього принципу полягає в тому, що особа вважається винною не тоді, коли щодо неї висунене обвинувачення, а лише, коли її вина доведена в установленому законом порядку вироком суду. Закон забороняє домагатися свідчень обвинуваченого або інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насилля, погроз та інших незаконних засобів.

Згідно з презумпцією невинуватості закон, суспільство, держава вважають обвинуваченого (підсудного) невинним, доки особи, які висують обвинувачення (особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор), не доведуть, що обвинувачений (підсудний) дійсно винний, і з цими висновками не погодиться суд у своєму вирокі. Твердження слідчого та прокурора про винність обвинуваченого (підсудного) – це їх думка, висновок, правильність якого ще потрібно довести в суді. І лише обвинувальний вирок суду, винесений у встановленому законом порядку, означає позитивне вирішення питання про винність, тобто визнання обвинуваченого (підсудного) винним у вчиненні злочину.

Відповідно до принципу презумпції невинуватості на обвинуваченого (а також на його захисника) не може бути покладено обов'язок доводити свою невинність, наявність обставин, які виключають кримінальну відповідальність. Цей обов'язок покладається на органи, що висунули обвинувачення (на особу, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора), але це не виключає права обвинуваченого доводити свою повну невинність або меншу вину. Усі обставини, що наводяться ним у свій захист, повинні бути ретельно досліджені слідчими органами, прокурором і судом.

Презумпція невинуватості має кілька правил:

- 1) обов'язковість доказування вини обвинуваченого покладається на обвинувачів (на особу, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора);
- 2) будь-який неусунений сумнів у винуватості тлумачиться на користь обвинуваченого;
- 3) недоведена вина в юридичному розумінні дорівнює доведеній невинуватості.

— Принцип забезпечення обвинуваченому, підозрюваному, підсудному права на захист

Відповідно до кримінально-процесуального законодавства підозрюваний, обвинувачений, підсудний мають право на захист. Цей принцип означає, що на слідчого, прокурора, особу, яка провадить дізнання, покладено обов'язок сприяти реалізації права обвинуваченого (підозрюваного, підсудного) на захист.

Забезпечення права на захист є важливою гарантією об'єктивного розгляду справи й запобігання притягненню до кримінальної відповідальності невинних.

У змісті цього принципу можна виділити окремі аспекти. *По-перше* закон передбачає значний обсяг прав, що дозволяють обвинуваченому (підозрюваному, підсудному) за його бажанням самостійно захищатися від висунутого обвинувачення. Обвинувачений (підозрюваний, підсудний) має право: 1) знати, у чому він обвинувачується; 2) давати пояснення по суті висунутого обвинувачення або відмовитися від давання свідчень та відповідей на запитання; 3) надавати докази; 4) заявляти клопотання; 5) мати захисника й побачення з ним наодинці до першого допиту; 6) знайомитися з усіма матеріалами справи; 7) заявляти відводи; 8) подавати скарги на дії й рішення особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора, судді та суду; 9) підсудний має право на останнє слово.

По-друге, на органи, які висунули обвинувачення, покладається обов'язок: 1) до першого допиту обвинуваченого (підозрюваного, підсудного) пояснити йому право мати захисника; 2) надати можливість обвинуваченому (підозрюваному, підсудному) захищатися встановленими законом способами; 3) особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор зобов'язані забезпечити охорону особистих і майнових прав обвинуваченого (підозрюваного, підсудного). Таким чином, принцип забезпечення обвинуваченому (підозрюваному, підсудному) права на захист значною мірою спирається на обов'язок посадових осіб сприяти реалізації цих прав.

По-третє, свої права обвинувачений (підозрюваний, підсудний) може реалізувати через запрошення захисника (або надання державою захисника у випадках, коли за законом його участь є обов'язковою).

Закон містить норму, яку також можна трактувати як реалізацію принципу забезпечення обвинуваченому (підозрюваному, підсудному) права на захист, а саме: прокурор, слідчий та особа, яка провадить дізнання, повинні використати всі передбачені законом заходи для всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи, виявити обставини, що не тільки викривають, а й виправдовують обвинуваченого, не тільки обтяжують, а й пом'якшують його відповідальність.

— Принцип права на оскарження судового рішення

Установлення такого важливого принципу судочинства має на меті забезпечення виправлення вищестоящим судом помилок і порушень закону, допущених при провадженні у справі нижчим судом, гаранту-

вання прав та охоронюваних законом інтересів учасників судового процесу, утвердження законності і справедливості судочинства.

Зміст цього принципу полягає у праві учасників судового процесу та інших осіб (у випадках і порядку, установлених процесуальним законом) на апеляційне й касаційне оскарження судового рішення, а також на перегляд справи Верховним Судом України.

Розглянувши скаргу на судові рішення, повноважний суд управи скасувати або змінити раніше постановлене у справі судове рішення або залишити його без зміни. Підстави для скасування чи зміни судового рішення передбачені процесуальним законодавством.

Крім апеляційного й касаційного перегляду судових рішень процесуальне законодавство передбачає також можливість перегляду судових рішень, які набрали законної сили, за нововиявленими обставинами (обставинами, які не були відомі на момент розгляду справи по суті і які спростовують висновки, указані в судовому рішенні, що набрало законної сили) та перегляд справи Верховним Судом України.

— Принцип обов'язковості судового рішення

Судове рішення, яким закінчується розгляд справи, є найважливішим актом судової влади. Воно виноситься іменем України незалежно від того, до якого рівня судової системи або юрисдикції належить суд і в якому складі суддів (одноособово чи колегіально) розглянуто справу.

Принцип обов'язковості судових рішень, що набрали законної сили, надає їм властивості закону у справі, у якій вони постановлені. Тому вони обов'язкові для виконання на території України всіма фізичними та юридичними особами, яких ці рішення стосуються.

За невиконання судового рішення може настати кримінальна, адміністративна або дисциплінарна відповідальність. Обов'язкове і точне виконання судових рішень державними і недержавними організаціями, установами, підприємствами, службовими особами і громадянами забезпечується системою державних органів, на які покладено виконання судових рішень у цивільних, господарських, адміністративних, кримінальних справах, справах про адміністративні правопорушення.

Обов'язковий характер судового рішення, постановленого іменем держави, підкреслює авторитет судової влади і сприяє утворенню в Україні режиму законності.

Питання для самоконтролю

1. Визначте поняття та значення принципів судової влади.
2. Охарактеризуйте систему принципів судової влади, що стала підставою для їх класифікації.
3. Розкрийте зміст інституціональних принципів судової влади.
4. Розкрийте зміст організаційних принципів судової влади.
5. Розкрийте зміст функціональних принципів судової влади.

Судова система

У попередніх розділах були розглянуті природа, сутність та ознаки судової влади, розкритий зміст її функцій, і перш за все правосуддя. Отже, поняття «судова влада» і поняття «правосуддя» не є тотожними. Правосуддя – це змістовна сторона судової влади, що показує, у який спосіб реалізується влада. Окрім змістовної є ще й організаційна сторона судової влади. Вона показує, через які структурні утворення реалізується судова влада. Саме тому ст. 124 Конституції, з якої починається розділ VIII «Правосуддя», уже в першому реченні містить принципову норму: «Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами».

Суди в Україні утворюють судову систему, для якої, як і для кожної системи, характерні певні зв'язки і стосунки між окремими її елементами (судами), а також притаманні такі якості, як інстанційність і структурованість. Судова система України, уособлюючи організаційний аспект судової влади – однієї з гілок державної влади, віддзеркалює особливості організації цієї влади у нашій державі, відповідає рівню соціально-економічного розвитку, пануючим у суспільстві поглядам на місце суду в системі механізмів державної влади, накопиченому досвіду і певним традиціям.

Основною рисою судової системи України як унітарної держави є те, що вона *єдина* і не передбачає розподілу предмета юрисдикції між судами за ознакою приналежності до різних внутрішньодержавних утворень, на відміну від держав федеративних, де існує як система федеральних судів, так і судів окремих суб'єктів федерації (штатів, земель, областей і країв).

Отже, судову систему України утворюють Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції. Систему судів загальної юрисдикції складають: місцеві суди; апеляційні суди; вищі спеціалізовані суди; Верховний Суд України. Судова реформа 2010 р. запровадила принцип *суцільної спеціалізації* судової системи України, який передбачає її поділ на організаційно відокремлені підсистеми, уповноважені розглядати різні категорії справ залежно від предмета матеріально-правового регулювання. Відокремлені судові підсистеми складають:

а) суди із розгляду кримінальних, цивільних справ, а також справ п адміністративні правопорушення, б) адміністративні суди і в) госп дарські суди.

§ 1. Основні поняття й інститути судової системи

Формування судової системи й регулювання її діяльності базуютьс на комплексному застосуванні певних принципів та інститутів, повноч втілення котрих і їх характер обумовлюють той чи інший її вигляд. Дл опанування знаннями щодо механізмів побудови судової системи слі чітко уявляти, якими термінами позначене те чи інше поняття, який зміс воно має. До таких понять належать: суд; склад суду, судові інстанції гілка (підсистема) судової системи; рівень (ланка) судової системи.

Поняття «суд» є одним з основних як у науці судоустрою, так і в судо устрійному законодавстві. Воно має декілька значень, тому що його зміс зумовлено тим, застосовується це поняття в тій чи іншій галузі права (з законодавства) чи на побутовому рівні. Але й при застосуванні в галузях права зміст цього поняття іноді можливо визначити лише в контексті.

Так, у загальній теорії права й у конституційному праві термін «суд» являє собою здебільшого узагальнене поняття органу, наділеного повно- важенням з реалізації однієї з гілок державної влади – судової. У цьому значенні суд перш за все є органом судової влади без уточнення, який саме цей суд, де він розташований, яка його компетенція тощо.

У другому значенні суд – це конкретна судова установа, що має до- даткові характеристики, які уточнюють та індивідуалізують його, а також визначають його територіальну та предметну юрисдикцію (районний – міський, місцевий – апеляційний – вищий спеціалізований).

У третьому значенні термін «суд» ідентичний процесуальному поняттю «судове засідання», тобто процесуальній формі здійснення правосуддя в судових стадіях і судових провадженнях¹.

Четверте його значення чільно пов'язане з особами, які судять, тобто суддями, незалежно від їх кількісного складу. І суддя, що поста-

¹ Поняття «суд» у значенні «судове засідання» є найбільш вживаним на побуто- вому рівні, у засобах масової інформації, де нерідко є такі, наприклад, висловлювання: «Суд відбувся, вирок щодо підсудних буде оголошений через тиждень» або «Суд у зв'язку з неяквою відповідача перенесений на місяць» і т. п. Але вживання фахівця- ми поняття «суд» у значенні «судове засідання» є теж коректним, якщо вказаний зміст впливає з контексту.

новляє вирок чи рішення одноособово, і суд у складі декількох суддів чи у складі суддів і народних засідателів – усі вони діють як суд¹.

Указані значення поняття «суд» не вичерпують усього різноманіття змісту цього терміна, але дозволяють при вивченні навчальної дисципліни «Організація судових та правоохоронних органів» розглянути основні ознаки названої категорії та її функціональне призначення в законодавстві про судоустрій.

Склад суду. Суд є установою, в якій можуть працювати від декількох суддів до понад сто. Поряд із судьями в суді працює апарат суду, який складають державні службовці, діяльність яких націлена на організаційне забезпечення роботи цієї установи. Вони є працівниками суду і ніколи не охоплюються поняттям «склад суду» в будь-якому значенні. Вищі суди, порівняно з місцевими судами, наділені більшим обсягом повноважень, що потребує утворення певних структурних підрозділів, на які покладено виконання окремих повноважень. Ці, а також деякі інші чинники вплинули на те, що і в законодавстві, і в теорії судоустрою словосполучення «склад суду» набуло декілька значень.

У першому значенні це поняття становить посадовий склад суддів того чи іншого суду. Наприклад, місцевий суд складається із суддів місцевого суду, з числа яких призначаються голова та заступник голови суду (п. 4 ст. 21 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). До складу апеляційного суду входять судді, які мають стаж роботи на посаді судді не менше п'яти років, з числа яких призначаються голова суду та його заступники (п. 4 ст. 26 названого Закону). Отже, поняття «суд» – це певна судова установа, а «склад суду» – посадовий склад цієї судової установи. У вказаному значенні словосполучення застосовується також у ч. 3 ст. 31 «Види і склад вищих спеціалізованих судів» і п. 1 ст. 39 «Склад Верховного Суду України» названого Закону.

У другому значенні словосполучення «склад суду» характеризує наявність певної внутрішньої структурованості судової установи і тому застосовується для визначення конкретних структурних підрозділів. Так, ст. 26 «Види і склад апеляційних судів» зазначеного Закону в п. 5 визначає, що «у складі апеляційного суду можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ у межах відповідної судової юрисдикції». Це ж значення розглянутого поняття застосовується

¹ Наприклад, навіть у ритуальному зверненні до присутніх у залі судового засідання «Підвестися, суд іде», яке є відбитками давньої традиції, прояву поваги до суду, слово «суд» застосовується саме у четвертому значенні.

ся у п. 4 ст. 31 «Види і склад вищих спеціалізованих судів» цього Закону.

Третє значення поняття «склад суду» становить кількісний і який склад суддів, уповноважених законом для розгляду і вирішення конкретної судової справи (п. 1 ст. 15 Закону). Укладаючи саме такі зміст у цю категорію, Закон визначає, що справи в судах розглядаються суддею одноособово (тобто одним суддею, який діє як суд), а у випадках, визначених процесуальним законом, – колегією суддів, а також за участю народних засідателів і присяжних. У двох останніх випадках змінюється і якісний склад суду, оскільки до нього вводиться народне представництво. Склад суду першої інстанції деталізовано у процесуальному законодавстві України (див.: ст. 4⁶ «Склад господарського суду» ГПК; ст. 18 «Склад суду» ЦПК; статті 23–25 КАС; ст. 31 «Склад суду» КПК). Згадані норми свідчать про те, що склад суду при розгляді справ у першій інстанції зумовлений також видом справи – кримінальної, цивільної, господарської чи адміністративної¹.

Усі рішення, віднесені до юрисдикції Конституційного Суду України, приймаються колегіально всім складом суду.

КПК, прийнятий у 2012 р., установив нові правила визначення складу суду для розгляду кримінальних справ стосовно службових осіб, які займають особливо відповідальне становище відповідно до ч. 1 ст. 9 Закону України «Про державну службу», та осіб, посади яких віднесено до першої категорії посад державних службовців. Указані справи розглядаються:

1) у суді першої інстанції – колегіально судом у складі трьох професійних суддів, які мають стаж роботи на посаді судді не менше п'яти років, а у разі здійснення кримінального провадження щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, за клопотанням обвинуваченого – судом присяжних у складі двох професійних суддів, які мають стаж роботи на посаді судді не менше п'яти років, та трьох присяжних;

2) в апеляційному порядку – колегіально судом у складі п'яти професійних суддів, які мають стаж роботи на посаді судді не менше семи років;

¹ Сібільова, Н. В. Судова система [Текст] / Н. В. Сібільова // Організація судових та правоохоронних органів : підруч. для студ. юрид. спец. виш. навч. закл. / за ред. І. Є. Марочкина і Н. В. Сібільової. – Х. : Одиссей, 2009. – С. 115.

3) у касаційному порядку – колегіально судом у складі семи професійних суддів, які мають стаж роботи на посаді судді не менше десяти років.

У разі, якщо в суді, який згідно з правилами підсудності має здійснювати кримінальне провадження, неможливо утворити склад суду, передбачений цією частиною, кримінальне провадження здійснює найбільш територіально наближений суд, в якому можливо утворити такий склад суду (ч. 9 ст. 31 КПК).

Аналіз порядку визначення складу суду вимагає вивчення питання про *порядок прийняття рішення колегією суддів*. За чинним законодавством при вирішенні справ колегіально судді, які входять до складу колегії, є рівними. Народні засідателі, які беруть участь у слуханні справи, при відправленні правосуддя мають права судді.

За процесуальним законодавством при прийнятті рішень у вищих інстанціях перед початком судового засідання справу вивчає суддя-доповідач. Він ухвалює рішення про прийняття справи до розгляду, здійснює підготовчі дії до апеляційного розгляду справи. Рішення про призначення справи до розгляду приймається колегіально. На засіданні суду суддя-доповідач коротко доповідає зміст оскаржуваного рішення й вимоги скаргників. Після доводів його і прокурора колегія суддів приймає рішення у справі, яке пізніше оформлюється відповідним процесуальним документом.

Питання, що виникають під час розгляду справи колегією суддів, вирішуються більшістю їх голосів. Головуючий голосує останнім. При прийнятті рішення з кожного питання жоден із суддів не має права утримуватися від голосування й підписання рішення чи ухвали. Суддя, який не згоден із рішенням, може письмово викласти свою окрему думку. Цей документ не оголошується в судовому засіданні, а приєднується до справи і є відкритим для ознайомлення. Незгоду із винесеним судовим рішенням у письмовій формі може висловити і присяжний, який входить до складу судової колегії, що розглядає особливо тяжкі кримінальні справи.

Такий порядок прийняття рішень застосовується в апеляційній і касаційній інстанціях, а також у Конституційному Суді України. Варто зауважити, що судді останнього досить часто користуються своїм правом на висловлення окремої думки у справі.

Судові інстанції¹. Судова інстанція – це процесуальне поняття, яке визначає побудову судової системи «по вертикалі». Потреба утворення

¹ Інстанція (лат. *instantia* – безпосередньо, близькість) – ступінь (шабель, рівень) в системі органів держави.

декількох рівнів судових установ, кожна з яких є вищою над іншою виникла історично у зв'язку з необхідністю забезпечити суспільство від судових помилок. У зв'язку з цим в усіх міжнародно-правових актах закріплено право особи на перегляд рішення суду як невід'ємне право що одночасно служить гарантією забезпечення інших прав людини. Міжнародні стандарти не встановлюють вимог до сутності, назв, видів судових інстанцій з перегляду рішень нижчих судів, ці особливості зумовлюються історичними традиціями і досвідом певної держави.

Конституція України закріпила серед засад судочинства забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом (п. 8 ч. 3 ст. 129). За загальним правилом усі процесуальні кодекси передбачають розгляд справ у трьох судових інстанціях: першій, апеляційній та касаційній, кожна з яких має свої особливості. Назви цих інстанцій відображають сутність трьох процесуальних функцій, якими наділені суди: розгляд справ по суті, апеляційний і касаційний перегляд рішень.

Судом першої інстанції є суд, уповноважений первісно розглянути й вирішити кримінальні, цивільні, господарські й адміністративні справи, справи про адміністративні правопорушення та інші справи, віднесені до юрисдикції цих судів. Ці суди розглядають справу по суті, установлюючи обґрунтованість, необґрунтованість або часткову обґрунтованість позову (спір про цивільне право чи про захист прав, свобод та інтересів у публічно-правових відносинах), винуватість чи невинуватість особи (при обвинуваченні її у вчиненні злочину). При цьому до суду викликаються позивач, відповідач, обвинувачений (підсудний), потерпілий, свідки, щоб завдяки їхнім показанням, а також документам і речовим доказам були отримані фактичні дані, на підставі яких устанавлювалися б обставини, що мають значення для вирішення справи. Суд оцінює надані ними докази на підставі всебічного аналізу обставин справи, процесуального законодавства та внутрішнього переконання. При цьому суддя має залишатися неупередженим до сторін, не надаючи жодній із них будь-яких переваг, щоб забезпечити реальну змагальність у залі судового засідання. Судовий процес завершується відповідним актом правосуддя: вироком у кримінальних справах, рішенням у цивільних і господарських справах і постановою у справах адміністративної юрисдикції.

Суд апеляційної інстанції – це суд, який розглядає апеляції на рішення судів першої інстанції, що не набрали законної сили, з вирішен-

ням питання про законність і обґрунтованість оскарження. Метою звернення до апеляції є перегляд справи, тобто повторний її розгляд. У суді апеляційної інстанції справа може перевірятися або у *повному обсязі*, або *в обсязі вимог*, указаних в апеляції. При створенні інститутів перегляду судових рішень західноєвропейські держави виходили з принципу *tantum devolutum quantum appellatum*: скільки скарги – стільки й рішення. Відбиттям цього принципу стали відповідні правила у законодавстві цих країн, згідно з якими *апеляційний суд перевіряє правильність рішення першої інстанції стосовно особи, яка подала скаргу, і лише щодо тієї частини рішення суду першої інстанції, що нею оскаржена*.

Поряд із правом на оскарження рішення суду в апеляційному порядку Конституція України надає право учасникам процесу оскаржувати судові рішення в касаційному порядку, тобто в державі запроваджено *двохінстанційність перевірки судових рішень за ініціативою сторін*. За загальним правилом касаційний порядок перегляду здійснюється стосовно рішень, які набули законної сили, тобто які вже виконані чи виконуються, і лише щодо законності судового рішення. Перевірка обґрунтованості судового рішення (оцінка відповідності висновків суду встановленим у справі обставинам) відбувається при апеляційному перегляді.

Процесуальне законодавство розвивається у визначеному в Основному Законі напрямі. По-перше, касаційна скарга може бути подана лише на рішення, що набрало законної сили. По-друге, підставами касаційного оскарження є неправильне застосування судом норм матеріального права чи порушення норм процесуального права. По-третє, звернення до суду касаційної інстанції можливе лише після використання механізмів захисту прав та інтересів у суді попередньої – апеляційної інстанції (це правило не є загальним, оскільки КПК та КАС містять із нього винятки). Судами касаційної інстанції в Україні у системі загальних судів є вищі спеціалізовані суди (Вищий адміністративний суд України, Вищий господарський суд України, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ).

Отже, під *судовою інстанцією* розуміється судовий орган у цілому або його структурний підрозділ, що виконує певну процесуальну функцію при відправленні правосуддя. Судові інстанції відрізняються колом процесуальних повноважень з розгляду справи і прийняття судових рішень. Кожна наступна інстанція є вищестоящим судом відносно

судової інстанції, що раніше постановила рішення у справі. Суд апеляційної інстанції є вищим відносно суду першої інстанції. Суд касаційної інстанції є вищим відносно суду апеляційної інстанції. Ін одна судова установа наділяється декількома інстанційними повваженнями (наприклад, за КАС Вищий адміністративний суд України здійснює розгляд низки категорій справ як суд першої інстанції). Правилком є те, що одна й та ж скарга не може послідовно проходити обидві інстанції в одному й тому ж суді. Це порушило б міжнародні правові вимоги, підтвержені багатьма рішеннями Європейського суду з прав людини стосовно забезпечення відправлення правосуддя належним і неупередженим судом.

Як бачимо, такі принципи, як необхідність забезпечення кожного розгляду його справи в суді по суті (у першій інстанції), реалізація права особи на апеляційне і касаційне оскарження рішень (окрім випадків, установлених законом) і заборона розгляду справи в одній судовій установі у двох інстанціях, є важливими критеріями побудови судової системи, а саме визначення кількості її рівнів (ланок).

Поняття «ланка судової системи» визначається засадами побудови судової системи, воно застосовується для відокремлення в судовій системі групи судових установ, які мають ідентичний процесуальний статус тобто виконують однакові процесуальні функції. Зміст поняття «ланка судової системи» визначається колом повноважень, наданих тій чи іншій судовій установі, і обсягом обов'язків, які вона виконує.

Суди, що утворюють певну ланку судової системи, мають одну предметну юрисдикцію, аналогічну структуру, виконують єдині функції і діють у межах рівних територіальних одиниць. Так, *основною ланкою* в системі судів загальної юрисдикції утворюють місцеві суди, основна процесуальна функція яких – розгляд і вирішення справи по суті. *Другою ланкою* є апеляційні суди, які здійснюють апеляційний перегляд справ, *третьою* утворюють вищі спеціалізовані суди, наділені повноваженнями касаційної інстанції. Верховний Суд України очолює судову систему судів загальної юрисдикції і є найвищою *четвертою* ланкою судової системи. Цей суд у визначеному законом порядку розглядає найскладніші випадки правозастосування, а також виконує функцію забезпечення дії принципу верховенства права в правовій системі України.

Для визначення підсистеми судів, які входять до єдиної системи судів загальної юрисдикції, у літературі застосовують також поняття «*гілка судової системи*» (підсистема судової системи). На відміну від

поняття «ланка», яке покликане бути елементом систематизації такого складного й різноманітного утворення, як судова система України «по горизонталі», поняттям «гілка судової системи» оперують для відокремлення певних її підсистем «по вертикалі», констатуючи певну їх автономність у межах єдиної судової системи: гілка адміністративних судів, гілка господарських судів.

■ § 2. Міжнародно-правові принципи побудови судової системи держави

Після проголошення незалежності, ставши членом міжнародної спільноти, Україна зазнала значного позитивного впливу загальновизнаних принципів організації судової влади, що відбиваються також і в побудові судової системи. Такі документи, як Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. (зокрема, статті 7, 8, 10, 11), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. (ст. 9) містять низку положень, які формулюють вимоги до побудови судової системи демократичної держави. Значну роль у вирішенні нових підходів до побудови судової системи відіграв вступ України до Ради Європи й ратифікація Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та Протоколу № 7 до неї, що містять такі принципові положення:

– кожна людина при визначенні її громадянських прав та обов'язків або при висуненні проти неї будь-якого кримінального обвинувачення має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і неупередженим судом, створеним відповідно до закону;

– кожна людина, визнана судом винною у вчиненні кримінального злочину, має право на перегляд вищою судовою інстанцією винесеного їй вироку і призначеної міри покарання. Здійснення цього права, включаючи обставини, за яких воно може бути реалізованим, регулюється законом¹.

Але визнання зазначених у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод положень є недостатнім для застосування їх у державах-учасниках без рішень Європейського суду з прав людини, наділеного правом тлумачення положень Конвенції. За десятки років

¹ Сібільова, Н. В. Коментар до статті 125 Конституції України [Текст] / Н. В. Сібільова // Конституція України: науково-практичний коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. – Х. : Право ; К. : Вид. дім «Ін Юре», 2003. – С. 603.

Суд розглянув справи і дав тлумачення майже кожному з положень званих статей, які в сукупності сформували доктрину «права на Відповідно до загальних положень міжнародного права і п. 1 ст. 1 кону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. суди застосову при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права¹.

У своїй сукупності положення Загальної декларації прав людя Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Конвен та сформовані Європейським судом принципи є всеохоплюючими організації судової влади та здійснення правосуддя. Але серед них окремлюються і такі, що безпосередньо впливають на побудову сувої системи. Вони пов'язані з необхідністю:

– забезпечення кожному, хто намагається в судовому порядку захити свої права й інтереси, реалізацію цього права шляхом утворення рознутої мережі судів, наближених до населення і наділених повноваження розгляду справ у повному обсязі, тобто по суті (суди першої інстанції);

– забезпечення реалізації права особи на перегляд її справи вицсудом шляхом утворення мережі судів, наділених повноваження перегляду справи в апеляційному або касаційному порядку;

– забезпечення мінімальних процесуальних прав осіб, які є учниками судового розгляду, зокрема права бути вислуханим судом права на захист;

– обов'язковості виконання рішення суду.

Усі зазначені чинники знайшли своє нормативне відбиття в Конституції України та чинному процесуальному і судоустрійному законодавстві.

§ 3. Принципи побудови судової системи за Конституцією України

Конституція текстуально не закріплює перелік усіх судів, що діють на території України, прямо вказуючи на те, що це є предметом відання відповідних законів. Але вона визначає принципів положення побудови судової системи, які мають бути враховані при визначенні гілої

¹ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини [Текст] : Закон України від 23.02.2006 р. № 3477 // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 12. – Ст. 792.

і рівнів судової системи та повноважень її складових елементів (судів). Це такі положення:

– забезпечення доступності правосуддя в його організаційному аспекті завдяки побудові розгорнутої мережі судів (на місцевому рівні) відповідно до адміністративно-територіального устрою України та утворенню підсистеми спеціалізованих судів;

– закріплення єдності та моноцентризму системи судів загальної юрисдикції, надання Верховному Суду України статусу найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції;

– запровадження апеляційної форми як основного первісного порядку перегляду судових справ;

– заборона створення судів, порядок формування і компетенція яких не збігаються з порядком утворення і компетенцією судів загальної юрисдикції.

Принцип територіальності знайшов нормативне й термінологічне закріплення в Конституції України. Уперше цей принцип було впроваджено в Судових статутах 1864 р., відповідно до яких юрисдикція судів першої й другої інстанцій поширювалася на певні території (судові округи), які не збігалися з адміністративно-територіальним устроєм держави¹. У такий спосіб ідеологи судової реформи 1864 р. намагалися забезпечити незалежність суддів, виключивши можливість незаконного впливу на них очільників місцевих адміністрацій. В основу побудови радянської судової системи було закладено інший підхід, згідно з яким територіальна юрисдикція судів повністю збігалася з адміністративно-територіальним устроєм держави. Більшість судових систем світу побудована за цим принципом, оскільки він вважається більш зрозумілим для населення і служить гарантією доступності правосуддя.

Отже, *принцип територіальності побудови судової системи забезпечує розмежування територіальної юрисдикції однорідних судів, тобто визначає межі судового округу*. Найбільшого значення дія цього принципу набуває при визначенні мережі судів першої інстанції, оскільки вона має бути розгалуженою, щоб забезпечити кожній особі реальну можливість дістатися судової установи для вирішення своєї справи по суті.

Закріпивши термінологічно принцип територіальності, Конституція України не розкрила ані його зміст, ані критерії формування судових округів, не визначена в ній і завершена система судів загальної

¹ Див.: Фойницький, И. Я. Курс уголовного судопроизводства [Текст] : [в 2 т. – Т. I] / И. Я. Фойницький. – СПб. : Альфа, 1996. – С. 320–321.

юрисдикції. В Основному Законі щодо судової системи закріплено і ми лише принципового значення, про що йшлося вище. Отже, розкрі зміст принципу територіальності шляхом визначення всієї системи с загальної юрисдикції (отже, і визначення судових округів) мав закр давець у спеціальному законі. Відповідно до Закону України «Про су устрій і статус суддів» зміст принципу територіальності розуміється: розбудова системи судів загальної юрисдикції відповідно до систк адміністративно-територіального устрою, визначеної в ст. 133 Конс туції України, оскільки він зумовлений потребою здійснення правос дя на всій території держави і доступності його для всього населенн

Вимога принципу територіальності за законом полягає в тому, мережа судових органів має рівномірно поширюватися на і адміністративно-територіальні одиниці України. Із цього логічно вплив що судові округи судів відповідних рівнів повинні мати однакове співв ношення з адміністративно-територіальними одиницями, на які пошир еться їхня юрисдикція. Отже, указаний Закон визначив, що місцевим загальними судами є районні, районні у містах, міські та міськрайон суди. Місцевими господарськими судами є господарські суди Автономн Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, а місцевими ад міністративними – окружні адміністративні суди, що утворюються в окр гах згідно з Указом Президента України (пп. 1–3 ст. 21)¹.

Таким чином, в основу побудови судової системи на першому рівні покладено адміністративно-територіальний устрій України від повідного рівня, тобто судові округи збігаються з адміністративним одиницями. Перевагою такої схеми побудови судової системи є те, щ вся інфраструктура держави – зв'язок, транспорт, шляхосполученн тощо також побудовані з урахуванням її адміністративно-територіальног устрою, що надає змогу кожній особі без значних витрат часу і коштів звернутися за захистом своїх прав до свого суду.

Отже, визначення територіальної юрисдикції судів відповідно до адміністративно-територіального устрою держави виступає однією з організаційно-правових гарантій доступності правосуддя. Принцип територіальності повинен органічно поєднуватись із принципом спеціалізації.

¹ Відповідно до Указу Президента України від 16.11.2004 р. № 1417/2004 р. «Про утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі та кількісного складу суддів» судові округи місцевих адміністративних судів поширюються на одну з областей України і АРК, а апеляційних судів – на декілька областей (Уряд. кур'єр (Орієнтир). – 2004. – № 224. – С. 14).

Принцип спеціалізації в побудові судової системи є одним із чинників забезпечення права на суд, оскільки ця вимога пов'язана з необхідністю розгляду справи компетентним судом. Компетентний суд – це не лише суд, уповноважений здійснити правосуддя у повному обсязі з винесенням рішення по суті, а й суд, у фаховості якого впевнена особа, яка до нього звертається.

Конституція України визначила спеціалізацію принципом судової системи, який конкретизований Законом України «Про судоустрій України». Суди загальної юрисдикції спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. Ця норма закону спричинює функціонування в судовій системі трьох судових гілок – загальних, господарських і адміністративних судів, в яких може запроваджуватися спеціалізація суддів з розгляду конкретних категорій справ (ст. 18 Закону). Отже, закон закріпив як «зовнішню», так і «внутрішню» спеціалізацію судової системи. Перша становить утворення в судовій системі окремих підсистем (гілок), що спеціалізуються на розгляді певних категорій справ, що мають суттєві особливості, а друга – розподіл справ у рамках одного суду з урахуванням фахової підготовленості й досвіду роботи окремих суддів (у місцевих судах це можливо завдяки кількісному складу суддів, а в апеляційних і вищих спеціалізованих – утворенню судових палат).

У більшості сучасних судових систем спеціалізація виступає загальною сутнісною ознакою, одним із принципів їх організації. Вона відбувається за предметом правового регулювання (предметна, галузева спеціалізація), суб'єктом правових відносин (суб'єктна спеціалізація) або за змішаною системою. У різних судових системах можна знайти дуже значну різноманітність видів судових юрисдикцій, що зумовлено різноманітністю національних правових традицій.

Передумовою для закріплення в законодавстві принципу спеціалізації є диференціація суспільних відносин, яка вимагає специфічних форм судового захисту для певних категорій справ. У правовій системі це проявляється у структурно-функціональному поділі на галузі права, кожна з яких має свій предмет і метод правового регулювання. Відображенням цього принципу є процесуальна диференціація, яка полягає у створенні особливих процедур розгляду певних категорій справ (розгляд виборчих спорів в адміністративних судах, окреме провадження у цивільному процесі, особливості розгляду кримінальних

справ за обвинуваченням неповнолітнього тощо). Отже, визначали ми критеріями спеціалізації судової системи є предмет спірних пр. відносин і властива йому відповідна процесуальна процедура.

Важливим чинником становлення принципу спеціалізації є на. нальні особливості розвитку судової системи. Радянські державні а. тражі, які вирішували господарські спори, стали складовою части. судової системи у 1991 р.¹ Тоді в Україні було започатковано сист. спеціалізованих судів. У 2001 р. арбітражні суди реорганізовано в г. подарські суди України². Основним завданням господарського с. є захист економічних прав і охоронюваних законом інтересів учасни. господарських відносин, сприяння зміцненню законності у цій сфе. Відповідно до ГПК ці суди вирішують господарські спори, справи г. банкрутство і справи за заявами органів Антимонопольного коміте. України і Рахункової палати³.

У 2002 р. після тривалого суспільного обговорення було утворе. підсистему адміністративних судів, покликаних розглядати і виріш. вати спори громадян із органами публічної влади⁴. Основне завдан. адміністративного судочинства полягає у захисті прав та законни. інтересів особи в публічно-правових спорах від порушень із боку о. ганів влади, органів місцевого самоврядування, їх службових чи п. садових осіб. Досягненню цього завдання сприяють положення КА. які надають підвищений захист громадянину, який відстоює свої пр. ва у спорі з державою.

Отже, у судовій системі України функціонують три відокремле. гілки судової системи – спеціалізовані суди з розгляду цивільних, кр. мінальних і справ про адміністративні правопорушення, спеціалізова. ні суди з розгляду господарських справ та спеціалізовані суди з роз. гляду адміністративних справ. Окрім того, у всіх судах може запро. ваджуватися спеціалізація суддів із розгляду конкретних категорії. справ даної юрисдикції.

¹ Про арбітражний суд [Текст] : Закон України від 04.06.1991 р. № 1142-ХІІ // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – № 36. – Ст. 469.

² Про внесення змін до Закону України «Про арбітражний суд» [Текст] : Закон України від 21.06.2001 р. № 96/97-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 18. – Ст. 124.

³ Господарський процесуальний кодекс України [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.

⁴ Про утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі та кількісного складу суддів [Текст] : Указ Президента України від 16.11.2004 р. № 1417/2004 // Уряд. кур'єр (Орієнтир). – 2004. – № 224. – С. 14.

Нині у місцевих загальних судах активно проходить процес запровадження більш вузької спеціалізації суддів із розгляду певних категорій справ, суб'єктами в яких виступають неповнолітні. Правовою підставою для таких заходів є Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 р. № 20/95-ВР (ч. 2 ст. 6)¹, постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» (п. 23)², Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні від 24 травня 2011 р.³, лист Верховного Суду України від 1 грудня 2003 р. «Про запровадження спеціалізації суддів по розгляду справ щодо злочинів, вчинених неповнолітніми»⁴. В останньому документі головам місцевих та апеляційних судів рекомендувалося видати накази щодо закріплення суддів із числа найбільш кваліфікованих у розгляді кримінальних справ про злочини неповнолітніх. Поступово це було зроблено як в апеляційних, так і в місцевих судах. Практика показала, що діяльність відповідних судових складів є дуже ефективною.

КПК 2012 р. узаконив указану практику, увівши посаду *судді, уповноваженого здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх*. Він вирішуватиме питання про притягнення неповнолітньої особи до кримінальної відповідальності та звільнення її від кримінальної відповідальності, про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, їх продовження, зміну чи припинення, а також кримінальне провадження в апеляційному чи касаційному порядку

¹ Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей [Текст] : Закон України від 24.01.1995 р. № 20/95-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 6. – Ст. 35.

² Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх [Текст] : Постанова Пленуму ВСУ від 16.04.2004 р. № 5 // Вісн. Верхов. Суду України. – 2004. – № 5. – С. 4–8.

³ Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні [Текст] : Указ Президента України від 24.05.2011 р. № 597/2011 // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 41. – Ст. 1663.

⁴ Про запровадження спеціалізації суддів по розгляду справ щодо злочинів, вчинених неповнолітніми [Електронний ресурс] : лист Верхов. Суду України від 01.12.2003 р. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/O/D3F60C3B84886101C22576E80031C0F1?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=D3F60C3B84886101C22576E80031C0F1&Count=500&>. – Заголовок з екрана; Концепція створення та розвитку ювенальної юстиції в Україні [Текст] : схвал. резолюцією Всеукр. наук.-практ. конф. від 12.04.2005 р. // Відом. Верхов. Суду України. – 2005. – № 5 (57). – С. 5–8.

щодо перегляду прийнятих із зазначених питань судових рішень (ч. ст. 32 КПК 2012 р.). Спеціалізація суддів із розгляду справ неповнолітніх, згідно з ч. 3 ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», існує в загальних судах першої та апеляційної інстанції.

Окрім того, КПК 2012 р. увів посаду *слідчого судді*, який здійснюватиме повноваження із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні в порядку, передбаченому процесуальним законом. Це буде:

а) суддя суду першої інстанції, до повноважень якого належить здійснення у порядку, передбаченому КПК, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні та у випадку, передбаченому ст. 247 КПК 2012 р., або

б) голова чи за його визначенням інший суддя Апеляційного суду Автономної Республіки Крим, апеляційного суду області, міст Києва та Севастополя (п. 18 ч. 1 ст. 3 КПК).

Виключно за рішенням слідчого судді будуть ухвалювати всі найважливіші рішення на досудовому розслідуванні. Так, аналіз КПК дозволяє виділити такі групи повноважень цього судді:

а) надання дозволу на проведення деяких гласних та всіх негласних (розшукових) слідчих дій, які обмежують конституційні права людей (наприклад, проникнення до житла або іншого володіння особи, накладення арешту на кореспонденцію, зняття інформації з різних джерел та каналів зв'язку та ін.) (глави 20, 21);

б) обрання заходів забезпечення кримінального провадження (наприклад, санкціонування запобіжних заходів і подовження їх строків, накладення арешту на майно, застосування примусового приводу, відсторонювання від посади, тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом та ін.) (розд. III КПК);

в) розгляд скарг на рішення, дії чи бездіяльність під час досудового розслідування (гл. 26);

г) вирішення відводів сторонам та іншим учасникам кримінального провадження (ст. 81)¹.

Для забезпечення процедури незалежного призначення суддів, уповноважених здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, і слідчих суддів внесено зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Відповідно до нових правил добору, з числа

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України [Текст] : від 13.04.2012 р. № 4651-VI // Голос України. – 2012. – 19 трав. (№ 90–91).

суддів відповідного суду обираються спеціалізовані судді (суддя). Їхня кількість визначатиметься зборами суддів відповідного суду. Спеціалізовані судді (суддя) обираються за пропозицією його голови або за пропозицією будь-якого судді цього суду, якщо пропозиція голови суду не була підтримана, на строк не більше трьох років і можуть бути переобрані повторно. Суддею, уповноваженим здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, може бути обрано суддю із стажем роботи суддею не менше 10 років, досвідом здійснення кримінального провадження в суді і високими морально-діловими та професійними якостями. У разі відсутності в суді суддів з необхідним стажем роботи суддя, уповноважений здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, обирається з числа суддів, які мають найбільший стаж роботи на посаді судді.

Спеціалізовані судді не звільняються від виконання обов'язків судді відповідного суду, проте здійснення ними повноважень, визначених КПК, враховується при розподілі судових справ та має пріоритетне значення (ч. 3 ст. 18, ч. 5 ст. 21 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»)¹.

Принцип єдності судової системи виявляється в тому, що в Україні утворена цілісна система судів загальної юрисдикції, яка складається із відокремлених і незалежних одна від одної підсистем і очолюється єдиним найвищим судовим органом – Верховним Судом України. Конституція України не розкриває змісту поняття «найвищий». Це зробив Закон України «Про судоустрій України», визначивши у ст. 38 компетенцію Верховного Суду України, який переглядає справи з підстав неоднакового застосування судами (судом) касаційної інстанції однієї і тієї ж норми матеріального права у подібних правовідносинах у порядку, передбаченому процесуальним законом, а також у разі встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом. Отже, вирішуючи найскладніші питання правозастосування, Верховний Суд України сприяє забезпеченню єдності судової системи.

У Конституції України стосовно судової системи поняття «єдність» не застосовується, але зі змісту норм, що регламентують організацію

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України [Текст] : Закон України від 13.04.2012 р. № 4652-VI // Офіц. вісн. України. – 2012. – № 37. – Ст. 1371.

судової влади, такий принцип, безумовно, впливає. Це дало підстакріпити його основні елементи в нормах Закону України «Про судоустакріплені та статус суддів». Відповідно до п. 4 ст. 17 цього Закону єдність системи судів загальної юрисдикції забезпечується: а) єдиними засадами організації та діяльності судів; б) єдиним статусом суддів; в) обов'язковістю всіх судів правил судочинства, визначених законом; г) забезпечення Верховним Судом України однакового застосування судами (судами касаційної інстанції норм матеріального права; д) обов'язковістю виконання на території України судових рішень; е) єдиним порядком організації та фінансування діяльності судів; є) фінансуванням судів виключно з Державного бюджету України; й) вирішенням питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування.

Інстанційність – це обсяг юрисдикційних повноважень суду при вирішенні справи, які узагальнено закріплено в законодавстві при судоустакріпленні та конкретизовано в процесуальному законодавстві. Процесуальне поняття інстанційності впливає із закріпленого в Конституції України принципу забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду (п. 8 ч. 2 ст. 129). Реалізація цього принципу в судовій системі втілюється в ієрархічності її побудови, яка полягає у створенні декількох рівнів судової системи (суд першої інстанції, апеляційний суд, суд касаційної інстанції).

У судовій системі України місцеві суди є нижчими судами, які вирішують справи по суті й мають назву «суди першої інстанції». Апеляційні суди, які переглядають справи в порядку апеляційного провадження, є вищими стосовно місцевих та нижчими стосовно Вищого спеціалізованого суду. Вищі спеціалізовані суди є вищими стосовно апеляційних судів і нижчими стосовно Верховного Суду України й утворюють касаційну інстанцію в судовій системі. Верховний Суд України є найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції. Він посідає особливе місце в судовій системі, очолює суди загальної юрисдикції та вирішує найскладніші питання правозастосування.

Суд, розташований вище в судовій ієрархії, має право переглядати рішення, постановлені нижчим судом. Звідси впливає декілька важливих правил: а) вищий суд наділений правом оцінювати законність і обґрунтованість рішення нижчого суду; б) нижчий суд зобов'язаний виконувати рішення вищого суду; в) юрисдикція вищого суду має переваги перед юрисдикцією нижчого суду в усіх сумнівах щодо застосування закону. Указані правила діють у взаємозв'язку із принципом

незалежності суддів, згідно з яким кожен суддя є носієм судової влади і має рівний статус з усіма суддями. Цей принцип зумовлює заборону участі того судді, який брав участь у розгляді справи по суті, під час її перегляду судом вищої інстанції.

Наявність декількох судових інстанцій склалася історично і зумовлена потребою виправлення судових помилок. Судді можуть допускати помилки, які зумовлені різним розумінням однієї й тієї ж норми закону, складністю спірних правовідносин, наявністю законодавчих прогалин і колізій. Крім того, іноді після винесення рішення у справі з'ясовуються нові обставини, що не існували на час виникнення спірних правовідносин, не були відомі під час судового розгляду і могли б суттєво вплинути на зміст рішення. Для того щоб убезпечити громадянина від судової помилки, держава надає особі право на перегляд її справи у вищих судах. Важливими гарантіями права особи на справедливий суд є те, що у вищих інстанціях розгляд справ здійснюється виключно колегіально, а також підвищені кваліфікаційні вимоги до суддів цих судів, що забезпечує їхній високий професійний рівень¹.

Форми перегляду справ вищими судами, а відповідно – назви цих установ, різняться згідно із національними традиціями держави. Найбільш поширеними є апеляційний перегляд рішення суду і касаційне провадження та його різновиди. Щодо кількості судових інстанцій, то переважна більшість судових систем Європи є чотириланковою, як і судова система України.

В Україні існуюча система перегляду рішень суду була запроваджена у червні 2001 р. під час «малої судової реформи». Тоді вперше в історії України було запроваджено апеляційне оскарження рішень суду, прийняте у більшості демократичних країн. Були суттєво розширені права учасників судового процесу щодо ініціювання оскарження рішення суду та забезпечення їх процесуальних прав у вищих судах.

У сучасний період розвитку судових систем перегляд здійснюється на вимогу заінтересованих сторін. За своїм змістом вирізняється: перегляд окремих питань, які зустрічаються у справі (окремі оскарження), перегляд рішення по суті (апеляційне провадження) і перегляд його з підстав неправильного застосування норм матеріального права чи суттєвого порушення норм процесуального права, тобто з метою ви-

¹ Сібільова, Н. В. Порядок організації та діяльність судової влади [Електронний ресурс] / Н. В. Сібільова. – Режим доступу: <http://www.judges.org.ua/seminar2-2.htm>. – Заголовок з екрана.

рішення завдання однакового розуміння правових норм у правозасовній практиці судів (касаційне провадження). Причому для кожної справи встановлюється не більше однієї апеляційної і однієї касаційної інстанції.

Важливим є правило поступового і послідовного руху справи в довших інстанціях. Так, за чинним процесуальним законодавством справа може бути переглянута касаційною інстанцією лише після апеляційного перегляду.

Аналіз процесуального законодавства дає підстави виділити гальні ознаки проваджень у вищих судових інстанціях. Так, за загальним правилом перегляд рішення суду ініціюється учасниками судового провадження та іншими заінтересованими особами. Суд вищої інстанції переглядає лише визначену в скарзі частину рішення або рішення в цілому. За межі скарги суд має право вийти лише, якщо під час розгляду будуть установлені порушення, які є обов'язковою підставою для скасування рішення. У будь-якому випадку вищий суд зобов'язаний оцінити правильність застосування норм матеріальної та процесуальної права нижчим судом. Він може залишити рішення без змін, скасувати рішення нижчого суду, змінити його або постановити нове рішення у справі.

При скасуванні або зміні рішення нижчого суду вищий суд має вказати, які статті закону порушено й у чому полягають ці порушення або необґрунтованість рішення. Повертаючи справу у нижчий суд для нового розгляду, вищий суд повинен зазначити в ухвалі обставини, які належить з'ясувати. Але, скасовуючи рішення, він не має права вирішувати наперед питання про доведеність чи недоведеність обставин про достовірність чи недостовірність доказів або переваги одного доказу над іншим. Висновки й мотиви вищого суду, з яких скасовані рішення нижчого суду, є обов'язковими для останнього при повторному розгляді справи. Рішення вищого суду набуває законної сили з моменту проголошення, на відміну від рішення суду першої інстанції, для якого дається певний строк, під час якого можна подати апеляцію.

Відмінності між апеляційним і касаційним оскарженням судового рішення полягають у такому. Апеляція подається лише на рішення, які не набули законної сили, касація можлива після набуття чинності рішенням апеляційної інстанції. В апеляційній інстанції розгляд здійснюється за правилами суду першої інстанції з можливістю надання нових доказів, суд касаційної інстанції оцінює лише правильність застосу-

вання нижчими судами норм матеріального і процесуального права. Рішення касаційного суду у справі є остаточним і не підлягає подальшому оскарженню, крім випадків, установлених законом. Важливою особливістю касаційної інстанції є повноваження із спрямування судової практики, яке реалізується шляхом видання рекомендаційних актів (постанов, роз'яснень), які визначають порядок застосування судами законів у випадку наявності прогалин і колізій.

Заборона утворення надзвичайних і особливих судів – імперативна вимога, що міститься у ч. 5 ст. 125 Основного Закону України. Зміст цих понять не розкрито ані в Конституції України, ані в Законі України «Про судоустрій і статус суддів». Але вітчизняний досвід дає підстави розуміти під особливими і надзвичайними судами утворення відокремлених судових установ зі своєю системою інстанцій для розгляду визначених категорій справ (як правило, тільки кримінальних) або для разового розгляду справи.

Як правило, справи, які слухають надзвичайні і особливі суди, мають яскраве політичне забарвлення. Історичними прикладами таких судів є революційні трибунали, трійки ОГПУ, які існували в перші роки радянської влади, надзвичайні суди у Франції з питань державної безпеки, які існували з 1963 до 1983 р. Як надзвичайні слід класифікувати і суди з питань боротьби з тероризмом, створені в США після вересневої трагедії 2001 р. Існування таких установ в демократичній правовій державі є неприпустимим і забороняється більшістю конституцій європейських країн¹.

Доступність правосуддя – принцип, закріплений у п. 4 ст. 3 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», де вказано, що судова система забезпечує доступність правосуддя для кожної особи в порядку, встановленому Конституцією та законами України. Зміст принципу доступності правосуддя в судоустрійному аспекті становлять декілька елементів.

Територіальна наближеність суду означає, що суд першої інстанції має бути розташований так, щоб до нього було зручно й швидко дістатися за допомогою громадського транспорту. Особа, яка має намір звернутися до суду, повинна мати можливість зробити це в межах адміністративно-територіальної одиниці (району в місті, районного центру області), в якій вона мешкає.

¹ Сібільова, Н. В. Коментар до статті 125 Конституції України [Текст] / Н. В. Сібільова // Конституція України: науково-практичний коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. – Х. : Право ; К. : Вид. дім «Ін Юре», 2003. – С. 606.

Відкритість інформації про суд означає, що відомості про адресу та його юрисдикцію, графік роботи, порядок звернення до суду, порядок оплати судових витрат мають доводитися до громадськості в декількох формах. Це мають бути інформаційні стенди в суді, публікація інформації про суд та результати його діяльності в місцевих ЗМІ, розміщення відповідної інформації на спеціальних інтернет-порталах виготовлення і поширення інформаційних буклетів про діяльність суду. Важливим елементом інформування громадськості є забезпечення доступу до судових рішень. В Україні з 2006 р. діє Єдиний державний реєстр судових рішень, в якому розміщуються всі акти суду. Вищі суди України, Державна судова адміністрація України (далі – ДСА), а також деякі апеляційні та місцеві суди мають власні інтернет-сайти, де можна знайти вичерпну інформацію про діяльність суду.

Універсальність юрисдикції суду означає, що: а) у державі не існує територій, на які не поширюється юрисдикція суду; б) юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 124 Конституції України); в) звернення до суду для захисту прав та свобод людини і громадянина безпосередньо гарантується Конституцією України (ст. 8).

Законність складу суду регламентується як *судоустрійним*, так і *процесуальним законодавством*. Законом України «Про судоустрій і статус суддів» встановлено, що структура судової системи, порядок утворення судів визначаються виключно законом (статті 4, 19); ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи в суді, до підсудності якого вона віднесена законом (ст. 8). З процесуальної точки зору забезпечення належного складу суду, створення механізмів для усунення суддів, які є заінтересованими в справі через різні обставини або мають будь-яке відношення до сторін у справі, є важливою гарантією належного судочинства. Порушення цих правил має наслідком скасування рішення суду вищими інстанціями.

§ 4. Загальна характеристика системи судів загальної юрисдикції

Система судів загальної юрисдикції визначена в Законі України «Про судоустрій і статус суддів», який розвинув і деталізував відповідні положення, закріплені в Конституції. Згідно із Законом система

судів загальної юрисдикції складається з трьох відокремлених підсистем (гілок) – загальних, господарських і адміністративних. Загальні суди розглядають кримінальні та цивільні справи, а також справи про адміністративні правопорушення. Господарські суди розглядають справи, що виникають із господарських правовідносин, а також деякі інші справи, віднесені процесуальним законом до їх підсудності. Адміністративні суди розглядають справи, пов'язані з правовідносинами у сфері державного управління й самоврядування (справи адміністративної юрисдикції). Таким чином, у судовій системі України реалізований принцип суцільної спеціалізації судів.

Систему судів загальної юрисдикції складають місцеві, апеляційні, вищі спеціалізовані суди і Верховний Суд України. Сукупність відповідних судів складає один із рівнів судової системи, в якому суди відрізняються процесуальними повноваженнями. Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі спеціалізовані суди. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. На відміну від інших ієрархічних систем державних органів (прокуратури, органів виконавчої влади), суди нижчих рівнів не є адміністративно підлеглими судам вищих рівнів завдяки дії принципу незалежності суддів. Така побудова судової системи пов'язана із потребою інстанційного руху справи.

Судами першого рівня є місцеві суди, які розглядають справу по суті. Місцевими загальними судами є районні, районні у містах, міські та міськрайонні суди. Місцевими господарськими судами є господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя. Місцевими адміністративними судами є окружні адміністративні суди, а також інші суди, передбачені процесуальним законом.

Другий рівень судової системи складають апеляційні суди, які переглядають справи в апеляційному порядку. Цивільні, кримінальні справи, а також справи про адміністративні правопорушення переглядають апеляційні суди областей, апеляційні суди міст Києва та Севастополя, Апеляційний суд Автономної Республіки Крим. Апеляційними судами з розгляду господарських справ, апеляційними судами з розгляду адміністративних справ є відповідно апеляційні господарські суди та апеляційні адміністративні суди, які утворюються в апеляційних округах відповідно до указу Президента України.

На третьому рівні системи судів загальної юрисдикції діють вищі спеціалізовані суди як суди касаційної інстанції з розгляду цивільних

і кримінальних, господарських, адміністративних справ. Вищі спеціалізованими судами є: Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Вищий господарський суд України, Вищий адміністративний суд України.

Верховний Суд України, який є найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції, розглядає справи, віднесені до його юрисдикції в порядку, визначеному процесуальним законодавством. Покликаний забезпечити однакове застосування судами касаційної інстанції норм матеріального права, цей суд посідає особливе місце в судовій системі України.

— Порядок утворення судів

Законом України «Про судоустрій України» визначено порядок утворення і ліквідації судів, який поширюється на всі суди, окрім Конституційного Суду України й Верховного Суду України, назва і наявність яких закріплені Конституцією України (ч. 3 ст. 124, ч. 2 ст. 124 ч. 1 і ч. 2 ст. 128 розд. VIII, розд. XII), а тому їх ліквідація можлива лише шляхом внесення змін до Основного Закону держави.

У процедурі утворення судів беруть участь у різних формах усі гілки державної влади – виконавча, законодавча й судова. Суди утворюються або ліквідуються Президентом України, який видає із цього приводу відповідний указ, однак пропозиції про необхідність утворення чи ліквідації суду вносяться Міністром юстиції України у формі подання, яке заздалегідь погоджується з головою відповідного вищого спеціалізованого суду. У такому указі про утворення суду вказується його місцезнаходження, територіальна юрисдикція і статус, що визначаються з урахуванням принципів територіальності, спеціалізації та інстанційності. Підставами для утворення чи ліквідації суду є зміна, визначеної законом системи судів, потреба поліпшити доступність правосуддя або зміна адміністративно-територіального устрою. Станом на 1 жовтня 2012 р. мережа місцевих загальних судів України складається із 666 судів. Крім того, у кожній області, Криму, Києві й Севастополі розташовано апеляційний суд, усього – 27 судів.

Кількість суддів у суді визначається ДСА за поданням Міністра юстиції України на підставі пропозиції голови відповідного вищого спеціалізованого суду з урахуванням обсягу роботи суду та в межах видатків, затверджених у Державному бюджеті України на утримання судів. Основним критерієм визначення необхідної чисельності суддів

є обсяг роботи суду, який залежить від чисельності населення території, на яку поширюється юрисдикція цього суду, її економічних характеристик, соціального складу мешканців тощо. Наприклад, після ухвалення у квітні 2012 р. нового КПК було розширено повноваження судів на досудовому слідстві, тому кількість суддів загальних судів було збільшено на 1176 штатних одиниць. Таким чином, зараз кількість суддів місцевих загальних судів складає 6014, місцевих апеляційних судів – 1723.

Після етапу утворення суду наступним є етап формування його керівного складу. Посади голів судів та їх заступників називаються адміністративними, оскільки передбачають загальний управлінський вплив на судову установу. Кандидатури на посади голів судів добираються, як правило, з найбільш кваліфікованих суддів, які мають великий професійний досвід, користуються авторитетом, мають організаційні здібності, високі ділові й моральні якості. Передбачений законом порядок призначення на посаду голови суду та його заступників є загальним для всіх судів, крім Конституційного й Верховного Судів України, у яких зайняття посад голів урегульовано Конституцією України і здійснюється не шляхом призначення, а шляхом обрання голів самими суддями на своїх пленарних засіданнях.

Голови всіх інших судів та їх заступники призначаються на посаду строком на 5 років. Законом визначено, що вони призначаються і звільняються з посад Вищою радою юстиції за поданням відповідної ради суддів. Суддя не може обіймати одну адміністративну посаду більш як два строки підряд. Призначення судді на адміністративну посаду без додержання вимог Закону «Про судоустрій і статус суддів» не допускається.

Перебування судді на адміністративній посаді в суді будь-якого рівня не звільняє його від здійснення повноважень судді відповідного суду. Звільнення судді з адміністративної посади не припиняє його повноважень судді. Однак звільнення судді з посади має своїм безумовним наслідком припинення його повноважень на адміністративній посаді.

Голова суду з питань, що належать до його адміністративних повноважень, видає *накази і розпорядження*, що є обов'язковими для виконання суддями і співробітниками апарату суду. Заступник голови суду здійснює адміністративні повноваження, визначені головою суду. У разі відсутності голови суду виконання його обов'язків здійснюється заступником голови суду або суддею відповідного суду, який має більший стаж роботи на посаді судді.

Порядок формування складу суду

Порядок розподілу справ, які надходять до суду, між суддями с. жить гарантією забезпечення незалежності суддів. Відповідно до м. народних стандартів спосіб розподілу справ між суддями не повин залежати від бажання однієї зі сторін у справі або будь-якої особи, і. інтересованої в її результатах. У світовій практиці найкращими с. собами визнають жеребкування, автоматичний розподіл за алфавітн. порядком або іншу подібну систему¹.

В Україні до прийняття Закону України «Про судоустрій і стат. суддів» від 07.07.2010 р. практикувалося декілька підходів до розп. лу справ між суддями. Кримінальні справи, справи у господарськ. судах розподілялися головою суду виходячи із навантаження на судд. його фахової підготовленості й спеціалізації. ЦПК 2004 р. увів порядк. розподілу справ цивільної юрисдикції між суддями в порядку черг. вості. В адміністративних судах починаючи із 2009 р. функціонує авт. матизована система розподілу справ, згідно з якою склад суду визн. чається за допомогою спеціального програмного забезпечення.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 р. запровадив в усіх судах загальної юрисдикції автоматизовану систем. документообігу суду, яка розпочала роботу з 1 січня 2011 р. Ця систем. ма забезпечує: 1) об'єктивний та неупереджений розподіл справ між суддями з додержанням принципів черговості та однакової кількост. справ для кожного судді; 2) надання фізичним та юридичним особам і. інформації про стан розгляду справ, у яких вони беруть участь; 3) цен. тралізоване зберігання текстів судових рішень та інших процесуальн. документів; 4) підготовку статистичних даних; 5) реєстрацію вхідно. та вихідної кореспонденції та етапів її руху; 6) видачу судових рішен. та виконавчих листів на підставі наявних у системі даних щодо суд. вого рішення та реєстрації заяви особи, на користь якої воно ухвалено; 7) передачу справ до електронного архіву.

Позовні заяви, скарги, подання та інші передбачені законом проце. суальні документи, що подаються до суду і можуть бути предметом су. дового розгляду, у порядку їх надходження підлягають обов'язковій реєстрації в автоматизованій системі документообігу суду, яка здійсню.

¹ Про незалежність, дієвість та роль суддів [Текст] : рек. Ком. міністрів Ради Єв. роли № R (94) 12 // Вісн. Верхов. Суду України. – 1997. – № 4 (6). – С. 10–11.

ється працівниками апарату відповідного суду в день надходження документів. До автоматизованої системи документообігу суду в обов'язковому порядку вносяться: дата надходження документа, інформація про предмет спору та сторони у справі, прізвище працівника апарату суду, який здійснив реєстрацію, інформація про рух судових документів, дані про суддю, який розглядав справу, та інші дані, передбачені Положенням про автоматизовану систему документообігу суду.

Визначення судді або колегії суддів для розгляду конкретної справи здійснюється автоматизованою системою документообігу суду під час реєстрації відповідних документів за принципом вірогідності, який враховує кількість справ, що перебувають на розгляді у суддів, заборону брати участь у перегляді рішень для судді, який брав участь в ухваленні судового рішення, про перегляд якого ставиться питання, перебування суддів у відпустці, на лікарняному, у відраженні та закінчення терміну повноважень. Після визначення судді або колегії суддів для розгляду конкретної справи внесення змін до реєстраційних даних щодо цієї справи, а також видалення цих даних з автоматизованої системи документообігу суду не допускається, крім випадків, установлених законом. Керівник апарату суду несе персональну відповідальність за забезпечення дотримання у судах порядку розподілу судових справ між суддями. Доступ до автоматизованої системи документообігу суду надається суддям та працівникам апарату відповідного суду згідно з їхніми функціональними обов'язками.

Несанкціоноване втручання в роботу автоматизованої системи документообігу суду має наслідком відповідальність, установлену законом. Порядок функціонування автоматизованої системи документообігу суду, у тому числі видачі судових рішень та виконавчих листів, передачі справ до електронного архіву, зберігання текстів судових рішень та інших процесуальних документів, надання інформації фізичним та юридичним особам, підготовки статистичних даних визначається Положенням про автоматизовану систему документообігу суду, що затверджується Радою суддів України за погодженням із ДСА¹.

¹ Положення про автоматизовану систему документообігу суду [Електронний ресурс] : затв. рішенням Ради суддів України від 26.11.2010 р. № 30 і наказом ДСА України від 26.11.2010 р. № 188. – Режим доступу: http://court.gov.ua/organy_samovrja_duvannya/2313133ds564/. – Заголовок з екрана.

§ 5. Місцеві суди

Місцевими загальними судами є районні, районні у містах, міські та міськрайонні суди. Місцевими господарськими судами є господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя. Місцевими адміністративними судами є окружні адміністративні суди, а також інші суди, передбачені процесуальним законом.

Склад місцевого суду утворюють його судді, голова суду та його заступник. Якщо в місцевому суді кількість суддів перевищує 15, може бути призначено не більше двох заступників голови суду.

Місцеві суди складають першу ланку (рівень) у системі судів загальної юрисдикції. Їх також заведено йменувати основною ланкою судової системи, оскільки вони становлять переважну більшість усіх судових органів і як суди першої інстанції розглядають майже всі (за незначним винятком) судові справи. Підсудність окремих категорій справ щодо первинного розгляду їх у першій інстанції вищими судами визначається процесуальним законодавством.

Місцеві загальні суди розглядають кримінальні, цивільні та адміністративні справи, а також справи про адміністративні правопорушення. КПК визначає, що місцеві суди розглядають усі кримінальні справи по суті.

Місцевий загальний суд має повноваження щодо судового контролю за додержанням конституційних прав і свобод особи при досудовому розслідуванні кримінальних справ. Зокрема, він приймає рішення стосовно законності й обґрунтованості затримання підозрюваного, обрання обвинуваченому (підозрюваному) запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, а також продовження тримання особи під вартою, проведення обшуку житла чи іншого володіння особи та інших дій, передбачених КПК.

Місцевий загальний суд розглядає у порядку цивільного судочинства всі цивільні справи. До них належать справи про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин, а також з інших правовідносин, крім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами іншого судочинства (ч. 1 ст. 15 ЦПК). Цивільне судочинство здійснюється в декількох видах провадження – позовному, наказному й окремому.

У порядку *позовного провадження* розглядаються справи про розділення майна, відшкодування шкоди, повернення майна або його вартості, розірвання шлюбу, стягнення аліментів, визнання батьківства, захист справ споживачів тощо.

У порядку *окремого провадження* розглядаються справи про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи або визнання її недієздатною, визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою, усиновлення, установлення фактів, що мають юридичне значення, та ін. З наведеного переліку випливає, що окреме провадження – це вид *непозовного судочинства*, оскільки в такому порядку розглядаються цивільні справи про: 1) підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи; 2) створення умов для здійснення особою особистих немайнових чи майнових прав; 3) підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав.

Наказне провадження – відносно новий порядок для вітчизняного цивільного процесуального законодавства. Видача судового наказу проводиться без проведення судового засідання, оскільки він є особливою формою судового рішення про стягнення з боржника грошових коштів або витребування майна за заявою особи, якій належить право такої вимоги, тому й потреби у виклику стягувача і боржника для заслуховування їх пояснень немає. Судовий наказ може бути видано, наприклад, коли заявлено вимогу про стягнення нарахованої, але не сплаченої працівникові суми заробітної плати.

Місцеві загальні суди розглядають деякі адміністративні справи в порядку адміністративного судочинства. Відповідно до КАС місцевим загальним судам підсудні: а) адміністративні справи, у яких однією зі сторін є орган чи посадова особа місцевого самоврядування, посадова чи службова особа органу місцевого самоврядування, крім тих, які підсудні окружним адміністративним судам; б) усі адміністративні справи з приводу рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень у справах про притягнення до адміністративної відповідальності (пп. 1, 2, 4 ч. 1 ст. 18 КАС). За вибором позивача справи про оскарження дій або бездіяльності посадових чи службових осіб місцевих органів виконавчої влади розглядаються й вирішуються або загальним місцевим судом у порядку адміністративного судочинства, або окружним адміністративним судом також за правилами КАС.

Крім розгляду справ у порядку кримінального, цивільного та адміністративного судочинства у випадках, передбачених законодавством України, місцевий загальний суд розглядає справи про адміністративні правопорушення, перелік яких міститься у ст. 221 Кодексу України про адміністративні правопорушення. До них належать справи про дрібне розкрадання, дрібне хуліганство, ухилення від відшкодування збитків, заподіяних злочином, злісну непокору законному розпорядженню або вимозі працівника міліції, порушення порядку організації та проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій, прояв неповаги до суду, ухилення від виконання законних вимог прокурора та ін. Суддя одноособово здійснює розгляд справ про адміністративні правопорушення. Рішення судді у цих справах називається *постановою*.

Місцеві господарські суди розглядають по першій інстанції всі справи, що виникають у господарських правовідносинах, а також інші справи, віднесені процесуальним законом до їх підсудності. Їм підвідомчі справи: у спорах, що виникають при укладанні, зміні, розірванні господарських договорів та інших підстав; про банкрутство; за заявами органів Антимонопольного комітету України чи Рахункової палати з питань, віднесених до їх компетенції; що виникають із корпоративних відносин у спорах між господарським товариством та його учасником, що пов'язані зі створенням, діяльністю, управлінням та припиненням діяльності цього товариства, крім трудових спорів; у спорах щодо обліку прав на цінні папери; у спорах, що виникають із земельних відносин, в яких беруть участь суб'єкти господарської діяльності, за винятком тих, що віднесені до компетенції адміністративних судів.

У місцевих господарських судах, як і в місцевих загальних, запроваджується більш детальна спеціалізація щодо розподілу справ. Реалізується вона шляхом утворення спеціалізованих колегій з вирішення господарських спорів. Утворюють таку колегію у складі від трьох до семи суддів, один з яких призначається її секретарем. На практиці утворюються такі спеціалізовані колегії суддів щодо розгляду таких категорій справ: а) за участю органів державної податкової служби, контрольно-ревізійної служби та органів контролю; б) за участю підприємств та організацій паливно-енергетичного комплексу, транспорту, зв'язку, водо-, тепло-, енергопостачання; в) за участю органів державної влади та місцевого самоврядування, пов'язаних з укладанням, зміною та виконанням господарських договорів; г) пов'язаних із за-

хистом прав інтелектуальної власності, недобросовісною конкуренцією; д) справ про банкрутство.

Окружним адміністративним судам підсудні адміністративні справи, у яких однією зі сторін є орган державної влади, інший державний орган, орган влади Автономної Республіки Крим, їх посадова чи службова особа (крім справ з приводу їхніх рішень, дій чи бездіяльності у справах про адміністративні проступки). Як уже зазначалося, вони розглядають також справи щодо оскарження дій або бездіяльності посадових чи службових осіб місцевих органів виконавчої влади, якщо позивач обере саме цей, а не місцевий загальний суд для вирішення своєї справи із загальних питань.

Значна роль у якісній організації роботи суду належить керівникові судової установи. *Повноваження голови місцевого суду* зумовлені тим, що він уособлює собою і суддю, і керівника суддівської установи. Звідси й характер його повноважень, серед яких можна виокремити суддівські, адміністративні, організаційні та представницькі. Про *суддівські повноваження* голови суду йдеться у п. 5 ст. 20 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», яка передбачає, що перебування судді на адміністративній посаді не звільняє його від здійснення повноважень судді відповідного суду.

Адміністративні повноваження голови місцевого суду поширюються лише на апарат суду. Зокрема, він контролює ефективність діяльності апарату суду, вносить керівникові територіального управління ДСА подання про призначення на посаду керівника апарату суду, заступника керівника апарату суду та про звільнення їх з посад, а також про застосування до керівника апарату суду, його заступника заохочення або накладення дисциплінарного стягнення відповідно до законодавства¹.

Значну частину повноважень голови суду становлять *організаційні повноваження*:

- визначення обсягу обов'язків заступника²;
- видача відповідних наказів на підставі Указу Президента України про призначення на посаду судді чи постанови Верховної Ради України про обрання судді або звільнення судді з посади;

¹ Про віднесення посад працівників апарату судів загальної юрисдикції до відповідних категорій посад державних службовців [Текст] : розпорядження Каб. Міністрів України від 24.02.2003 р. № 88-р // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 9. – Ст. 404.

² Наприклад, він може доручити заступнику контроль виконання рішень зборів суддів місцевого суду.

– вжиття заходів щодо забезпечення формування складу народних засідателів (складання списків осіб, які відповідають вимогам, що пред'являє закон до кандидатів у народні засідателі; направлення подання із запропонованим переліком осіб у відповідну місцеву раду. Указаний перелік затверджується на 4 роки і в разі необхідності – але не рідше ніж через 2 роки – переглядається й оновлюється);

– контроль ведення в суді судової статистики (форми статистичної звітності, яких існує понад тридцять, розробляються Міністерством юстиції України)¹;

– організація інформаційно-аналітичного забезпечення суддів з метою підвищення якості судочинства (ознайомлення суддів із новим законодавством, новелами судової практики, рішеннями Європейського суду з прав людини, доктринальними джерелами тощо);

– повідомлення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України про наявність вакантних посад у суді в десятиденний строк з дня їх утворення;

– забезпечення виконання рішень зборів суддів місцевого суду;

– організація підвищення кваліфікації суддів місцевого суду шляхом направлення суддів у терміни, установлені законодавством, на підготовку до Національної школи суддів².

Представницькі повноваження голови суду полягають у тому, що він представляє суд у зносинах з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, громадянами та організаціями.

Перелік повноважень голови місцевого суду, що міститься у ст. 24 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», не є вичерпним. Він може виконувати й інші повноваження, надані йому законом.

Заступник голови місцевого суду здійснює адміністративні повноваження, визначені головою суду.

¹ Уявлення про великий обсяг указаної роботи, що здійснюється у місцевих судах, може дати назва лише декількох форм звітності: «Звіт про розгляд цивільних справ судами першої інстанції», «Звіт про розгляд кримінальних справ судами першої інстанції», «Звіт про неповнолітніх засуджених», «Звіт про розгляд судами справ на виконання Закону «Про боротьбу з корупцією»», «Дані в розрізі статей Кримінального кодексу України про кількість засуджених осіб», «Звіт про склад засуджених, місце і час вчинення злочину».

² Відповідно до п. 6 ст. 54 Закону «Про судоустрій і статус суддів» суддя, призначений на посаду судді вперше, проходить щорічну двотижневу підготовку в Національній школі суддів України; суддя, який обіймає посаду судді безстроково, проходить двотижневу підготовку в Національній школі суддів України не менше ніж раз на три роки.

§ 6. Апеляційні суди

Апеляційні суди становлять другий рівень (ланку) в системі судів загальної юрисдикції. Вони призначені реалізувати конституційний принцип щодо забезпечення апеляційного оскарження рішень суду. У системі судів загальної юрисдикції діють апеляційні суди як суди апеляційної інстанції з розгляду цивільних і кримінальних, господарських, адміністративних справ, справ про адміністративні правопорушення.

Територіальна юрисдикція (судовий округ) апеляційних судів різних судових підсистем відрізняється. У підсистемі загальних судів назва апеляційного суду й межі судового округу визначені законом. Щодо господарських і адміністративних судів, то вирішення вказаного питання віднесено до компетенції Президента України.

Так, *апеляційними судами з розгляду цивільних, кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення (загальними судами)* є: апеляційні суди областей, апеляційні суди міст Києва та Севастополя, Апеляційний суд Автономної Республіки Крим.

Апеляційними судами з розгляду господарських і адміністративних справ є відповідно апеляційні господарські суди та апеляційні адміністративні суди, які утворюються в апеляційних округах відповідно до указу Президента України.

Визначення місцезнаходження апеляційного суду, меж судового округу, який має охоплювати декілька областей, має виходити із кількості справ, що розглядає відповідний суд, забезпечення територіальної доступності суду до населення, а також процесуальних повноважень суду. Так, у зв'язку із потребою оптимізації мережі господарських судів під час судової реформи у серпні 2010 р. Президент України ліквідував такі апеляційні господарські суди: Житомирський, Запорізький, Київський міжобласний і Луганський з одночасною передачею їх юрисдикції іншим господарським апеляційним судам. Таким чином, ланку апеляційних господарських судів складають: Дніпропетровський, Донецький, Київський, Львівський, Одеський, Севастопольський і Харківський апеляційні господарські суди. У додатку до відповідного Указу Президента визначено території, на які поширюється територіальна юрисдикція відповідних судів, тобто судові округи¹.

¹ Про утворення апеляційних господарських судів та затвердження мережі господарських судів України [Текст] : Указ Президента України від 11 лип. 2001 р. № 511-2001 (з подальшими змінами) // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 28. – Ст. 1243. – С. 24.

До складу апеляційного суду входять судді, які мають стаж роботи на посаді судді не менше п'яти років, з числа яких призначаються голова суду та його заступники. В апеляційному суді, кількість суддів в якому перевищує тридцять п'ять, може бути призначено не більше трьох заступників голови суду. Вони, як і голови й заступники голів місцевих судів, призначаються на посаду строком на п'ять років і звільняються з посади Вищою радою юстиції за поданням відповідної ради суддів. Ці посади не можна обіймати більш ніж два строки підряд.

Апеляційні суди внутрішньо структуровані. На відміну від місцевих судів, де внутрішня структурованість (спеціалізація) залежить від можливостей кожного суду окремо, структурованість апеляційних судів не тільки закріплена в законі, а ним визначено й порядок утворення цих структур.

Для розгляду судових справ в апеляційних судах утворюються *судові палати* з розгляду окремих категорій справ у межах відповідної судової юрисдикції. Судову палату очолює секретар судової палати, який призначається з числа суддів цього суду. Рішення про утворення судової палати, її склад, а також про призначення секретаря судової палати приймаються зборами суддів апеляційного суду за пропозицією голови суду. Секретар судової палати організовує роботу відповідної палати, контролює здійснення аналізу та узагальнення судової практики у справах, віднесених до компетенції палати, інформує збори суддів апеляційного суду про діяльність судової палати.

Закон не визначає переліку судових палат, надаючи право самим судам визначати необхідність створення, кількість та назву судових палат. Так, у складі загального апеляційного суду традиційно утворюються палати в цивільних і кримінальних справах. В апеляційних господарських судах утворюються судові палати з розгляду таких категорій справ: а) за участю податкових та інших контролюючих органів; б) про банкрутство; в) по спорах, пов'язаних з укладанням, зміною, виконанням договорів.

Повноваження апеляційних судів поділяються на судові, аналітичні й методичні. До перших належить розгляд справ: а) в апеляційному порядку і б) у першій інстанції у випадках, передбачених процесуальним законом; до другої групи повноважень належать аналіз судової статистики, вивчення й узагальнення судової практики; до третьої – надання методичної допомоги місцевим судам у застосуванні законодавства. Перелік повноважень апеляційних судів, закріплений у ст. 27 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», не є вичерпним. Вони можуть здійснювати й інші повноваження, що передбачені законом.

Підставою для розгляду справи в порядку апеляційного провадження є апеляція, подана на рішення суду першої інстанції, яке не набрало законної сили. Судове рішення у даному випадку – це вирок, рішення, постанова, ухвала суду першої інстанції. Перегляд судових рішень в апеляційному порядку здійснюється колегією у складі трьох суддів, один з яких є головою. Рішення або ухвала апеляційного суду набувають законної сили з моменту їх проголошення.

Окрім виконання повноважень суду апеляційної інстанції апеляційні суди можуть виконувати також повноваження суду першої інстанції. Так, відповідно до КАС Київський апеляційний адміністративний суд як суд першої інстанції розглядає:

а) оскарження рішення, дії або бездіяльності ЦВК, члена виборчої комісії (окрім встановлення нею результатів виборів чи всеукраїнського референдуму);

б) оскарження дій кандидатів на пост Президента України, їхніх довірених осіб.

Апеляційний суд поряд із відправленням правосуддя проводить також роботу, спрямовану на аналіз судової статистики, вивчення й узагальнення судової практики. Таке узагальнення є комплексним дослідженням різноманітних сторін діяльності суду, в якому вирізняються такі напрями аналізу: а) статистичні дані, що характеризують злочинність і судимість, вивчення відомостей про умови виховання, спосіб життя та особу засудженого, встановлення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину; б) справи, повернені на додаткове розслідування, і процесуальні підстави цього рішення; справи, рішення щодо яких скасовано вищим судом, і процесуальні підстави для цього; в) ефективність організації роботи в цілому суду, суддів та апарату суду.

Результати узагальнення судової практики спрямовані на розробку пропозицій щодо вдосконалення роботи з розгляду судових справ, правозастосовної діяльності суддів даного суду й організації його роботи.

Одним із напрямів роботи апеляційного суду є надання місцевим судам методичної допомоги в застосуванні законодавства. Реалізація цих повноважень зумовлена декількома чинниками. По-перше, апеляційні суди переглядають рішення місцевих судів в апеляційному порядку, а відтак виявляють судові помилки. Отже, роз'яснення суддів вищого суду для суддів місцевих судів під час семінарів і конференцій дозволяють уникнути допущення найбільш типових помилок під час

розгляду справ по суті. По-друге, до складу апеляційних судів входять більш досвідчені й компетентні судді, що дозволяє їм давати роз'яснення чинного законодавства та порядку його застосування. Така форма взаємодії також сприяє узгодженню підходів суддів різних рівнів у тлумаченні й застосуванні норм матеріального й процесуального права. Надання місцевим судам методичної допомоги має відбуватися з дотриманням принципу незалежності суддів, що становить неприпустимість надання вищим судом указівок у конкретній справі.

Повноваження голови апеляційного суду мають ту ж природу, що й голови місцевого суду, однак їхній зміст зумовлений рівнем суду, який він очолює. Повноваження голови апеляційного суду можна поділити на *суддівські, адміністративні, організаційні та представницькі*. За своїм змістом вони є тотожними повноваженням голови місцевого суду. Відмінним є те, що голова апеляційного суду не здійснює формування складу народних засідателів, оскільки вони відповідно до процесуального закону залучаються до розгляду справ лише в місцевих судах. Окрім того, він контролює ведення та аналіз судової статистики, організовує вивчення та узагальнення судової практики, що впливає із повноважень апеляційного суду. Заступники голови апеляційного суду здійснюють адміністративні повноваження, визначені головою суду.

§ 7. Вищі спеціалізовані суди

У системі судів загальної юрисдикції діють вищі спеціалізовані суди як суди касаційної інстанції з розгляду цивільних і кримінальних, господарських, адміністративних справ. Вищими спеціалізованими судами є: *Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ* (далі – ВСС України)¹, *Вищий господарський суд України*², *Вищий адміністративний суд України*³. До складу вищого

¹ Про Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 12.08.2010 р. № 810/2010. — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U810_10.html. — Заголовок з екрана.

² Про утворення апеляційних господарських судів та затвердження мережі господарських судів України [Текст] : Указ Президента України від 11 лип. 2001 р. № 511-2001 (з подальшими змінами) // Офіц. вісн. України. — 2001. — № 28. — Ст. 1243. — С. 24.

³ Про Апеляційний суд України, Касаційний суд України та Вищий адміністративний суд України [Текст] : Указ Президента України від 01.10.2002 р. № 889/2002 // Офіц. вісн. України. — 2002. — № 40. — Ст. 1856.

спеціалізованого суду входять судді, обрані на посаду судді безстроково, з числа яких призначаються голова суду та його заступники. Вимога до судді бути обраним безстроково означає, що стаж роботи на суддівській посаді в нього має бути не менш п'яти років.

У вищому спеціалізованому суді утворюються палати з розгляду окремих категорій справ у межах відповідної судової юрисдикції. Отже, кількість і предметна спеціалізація судових палат у вищому суді визначається не законом, а самим вищим судом. Так, у *Вищому господарському суді утворено чотири судових палати*: з розгляду справ про банкрутство; з розгляду справ про стягнення податків (обов'язкових платежів); з розгляду справ у спорах між господарюючими суб'єктами; з розгляду справ, пов'язаних із захистом інтелектуальної власності.

Судову палату очолює секретар судової палати, який призначається з числа суддів цього суду. Рішення про утворення судової палати, її склад, а також про призначення секретаря судової палати приймаються зборами суддів вищого спеціалізованого суду за пропозицією голови суду. Секретар судової палати організовує роботу відповідної палати, контролює здійснення аналізу та узагальнення судової практики у справах, віднесених до компетенції палати, інформує збори суддів вищого спеціалізованого суду про діяльність судової палати.

Для вирішення загальних питань діяльності всієї гілки судів певної спеціалізації у вищому спеціалізованому суді діє *Пленум вищого спеціалізованого суду*.

Вищі спеціалізовані суди мають *друковані органи*, у яких оприлюднюються рішення по судових справах, аналітичні матеріали, постанови пленуму спеціалізованого суду, ради суддів судів даної спеціалізації, наукові статті з актуальних проблем тощо. Вищий господарський суд видає «Збірник рішень Вищого господарського суду України», «Вісник Вищого господарського суду України», у Вищому адміністративному суді виходить «Вісник Вищого адміністративного суду України», коментарі до адміністративно-процесуального законодавства.

При вищих спеціалізованих судах функціонують *науково-консультативні ради*, головним завданням яких є опрацювання питань, пов'язаних із роз'ясненням законодавства, подання висновків щодо проектів законів та інших нормативно-правових актів, а також інших питань, пов'язаних із необхідністю наукового забезпечення діяльності судів відповідної юрисдикції. Саме тому до цих рад поряд із суддями, які мають значний досвід роботи і схильність до наукового осмислен-

ня судової практики зі складних питань застосування законодавства, входять і провідні науковці.

Усі вищі спеціалізовані суди розташовані у м. Києві.

Повноваження вищого спеціалізованого суду утворюють певну систему, яка складається із судових, аналітичних, методичних та організаційних повноважень. Поряд із цими спеціалізований суд наділений ще одним видом повноважень, що впливають із його статусу в гілці спеціалізованих судів, – *правороз'яснювальними повноваженнями*.

Усі повноваження розподіляються між структурними утвореннями вищого спеціалізованого суду. Оскільки судді розподілені між судовими палатами, можна стверджувати, що судові повноваження реалізуються лише в таких утвореннях, як судові палати.

Судові повноваження, які здійснюють судді певної палати у складі колегії суддів, полягають у розгляді в касаційному порядку справ відповідної судової юрисдикції, а також інших справ у випадках, визначених процесуальним законом. Однак повноваження вищого суду не вичерпуються лише касаційними. Як і Вищий господарський, Вищий адміністративний суд України переглядає судові рішення нижчих судів у касаційному порядку як суд касаційної інстанції. Щодо інших судових повноважень цього суду, то вони пов'язані із судовим захистом виборчих прав громадян та прав на проведення всеукраїнських референдумів.

Предметом оскарження у таких справах є рішення, дії або бездіяльність ЦВК, місцезнаходження якої є м. Київ. Тому спочатку всі її рішення, дії або бездіяльність (за винятком нижчезазначених), члена цієї комісії мають оскаржуватися до окружного адміністративного суду, територіальна юрисдикція якого поширюється на м. Київ. Апеляційний перегляд указаних справ здійснює Вищий адміністративний суд, набуваючи повноважень суду *апеляційної інстанції* (ч. 3 ст. 172 КАС).

Окрім того, безпосередньо до Вищого адміністративного суду оскаржуються рішення, дії або бездіяльність ЦВК щодо встановлення нею результатів виборів чи всеукраїнського референдуму, а також скасування реєстрації кандидата на пост Президента України. Отже, у цих випадках Вищий адміністративний суд діє як *суд першої інстанції*.

Поряд із судовими повноваженнями – відправленням правосуддя – вищий спеціалізований суд веде й аналізує судову статистику, вивчає й узагальнює судову практику спеціалізованих судів. Ці *аналітичні повноваження* виконує Пленум вищого спеціалізованого суду.

Методичні повноваження вищого спеціалізованого суду полягають у наданні методичної допомоги судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції України й законів у судовій практиці. Зміст методичної допомоги кожного разу визначається на підставі узагальнення судової практики та аналізу судової статистики. Формами методичної допомоги можуть бути відповіді на запити суддів нижчих судів, інформаційні листи, семінари, рекомендації тощо. Указані повноваження здійснюють судові палати вищого спеціалізованого суду.

Правороз'яснювальні повноваження вищого спеціалізованого суду полягають у наданні спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційних роз'яснень із питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції. Цим повноваженням наділений *Пленум вищого спеціалізованого суду*.

Суд як орган, що здійснює правосуддя, тобто державну діяльність із вирішення соціальних конфліктів, має виходити з основоположного правового принципу – ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи з мотивів відсутності закону чи писаної норми, що регулює спір, який виник. Отже, суд бере на себе регламентуючу функцію у випадку недосконалості чи існуючих прогалин законодавства. При цьому він має виходити з іншого правового принципу – правової визначеності, – який полягає у стабільності й передбачливості правового регулювання.

Судова система в цілому повинна прагнути досягати однакового судового правозастосування. Водночас мають гармонійно поєднуватися дві вимоги: а) самостійність кожного суду (судді) при відправленні правосуддя, стабільність та єдність судової практики і б) передбачливість для суспільства й кожної особи результату судового розгляду. Саме такі завдання повинні вирішувати роз'яснення вищих спеціалізованих судів із питань застосування законодавства.

Роз'яснення їхніх пленумів приймається в тих випадках, якщо потрібно доповнити, виправити, змінити, спрямувати за іншим принципом правозастосування тих чи інших норм чинного законодавства. Правоположення, що формулюються в цих роз'ясненнях, приймаються не за конкретною справою, тому вони за своєю природою не можуть бути правозастосовними актами. Правила вирішення певних правових ситуацій, які в них містяться, з одного боку, є абстрактними нормами, з другого – не можуть бути відірвані від судової практики вирішення конкретних справ. Отже, їхньою базою виступають не самі правовід-

носини, а їхня правова судова оцінка. Регулювання здійснюється шляхом заповнення прогалин законодавства або роз'яснення порядку застосування окремої норми нормативно-правового акта. За своєю правовою природою роз'яснення пленумів вищих спеціалізованих судів є вторинними джерелами права, що містять інтерпретаційні положення.

Організаційні повноваження вищого спеціалізованого суду при-таманні всім його структурним утворенням. Більшість із них націлена на організацію діяльності судових палат, Пленуму, але деякі мають і зовнішню спрямованість, тобто на всю гілку спеціалізованих судів.

Вищий спеціалізований суд може здійснювати й інші повноваження, передбачені законом.

Пленум вищого спеціалізованого суду діє у складі всіх суддів вищого спеціалізованого суду для вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням єдності судової практики у справах відповідної судової юрисдикції, та інших питань, віднесених до його повноважень законом. Його повноваження можна поділити на декілька груп: *перша* націлена на вирішення організаційно-кадрових питань; *друга* – на розв'язання складних питань застосування законодавства, що виникають у судовій практиці при розгляді судових справ; *третья* – на вдосконалення законодавчого врегулювання відносин, що є предметом юрисдикції відповідних спеціалізованих судів.

Реалізуючи *першу групу* повноважень, Пленум: а) призначає за поданням голови вищого спеціалізованого суду з числа суддів вищого спеціалізованого суду та звільняє з посади секретаря Пленуму вищого спеціалізованого суду; б) затверджує Регламент Пленуму вищого спеціалізованого суду; в) затверджує положення про Науково-консультативну раду вищого спеціалізованого суду та визначає її персональний склад; г) визначає персональний склад редакційної колегії друкованого органу вищого спеціалізованого суду.

Для реалізації *другої групи* повноважень Пленум заслуховує інформацію про стан правосуддя у відповідній судовій юрисдикції та практику вирішення окремих категорій справ, узагальнює з метою забезпечення однакового застосування норм права при вирішенні справ відповідної судової юрисдикції практику застосування матеріального і процесуального закону. З метою узагальнення судової практики з певної категорії справ вищий спеціалізований суд вивчає справи відповідної категорії, розглянуті нижчими судами. Цей обов'язок покладено на співробітників апарату суду. Судді також можуть брати участь у цій

роботі, надаючи свої пропозиції на основі розглянутих ними справ. На підставі отриманої інформації Пленум дає висновки рекомендаційного характеру з питань застосування спеціалізованими судами законодавства при вирішенні справ відповідної судової юрисдикції.

Для реалізації *третьої групи* повноважень, тобто вдосконалення законодавчого врегулювання відносин, що є предметом відповідної судової юрисдикції, Пленум приймає рішення про звернення до Верховного Суду України про направлення конституційного подання щодо конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим та щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Повноваження Пленуму, які перелічені у п. 2 ст. 36 Закону «Про судоустрій і статус суддів», не є вичерпними. Він може розглядати і вирішувати інші питання, віднесені законом до його повноважень.

Порядок скликання Пленуму вищого спеціалізованого суду визначено законом. Це здійснює голова вищого спеціалізованого суду в разі потреби або на вимогу не менш як п'ятої частини від складу суддів вищого спеціалізованого суду, але не рідше двох разів на рік. Про день і час скликання Пленуму його учасники повідомляються не пізніше як за десять днів до засідання. У цей же строк надсилаються матеріали щодо питань, які виносяться на розгляд Пленуму. Засідання Пленуму вищого спеціалізованого суду є повноважним за умови присутності на ньому не менше двох третин від складу Пленуму.

На засідання Пленуму можуть бути запрошені судді судів відповідної спеціалізації, представники органів державної влади, наукових установ, громадських організацій, засобів масової інформації та інші особи. Участь цих осіб у роботі Пленуму є одним із елементів принципу поділу влади, оскільки дозволяє представити позицію представників інших гілок влади з проблемних питань правозастосування. Важливою для вирішення правових колізій є позиція науковців. Запрошені на засідання Пленуму особи не мають права давати суддям указівки щодо розгляду й вирішення конкретних справ.

Постанови Пленуму приймаються відкритим голосуванням більшістю голосів членів Пленуму, підписуються головуючим на засіданні Пленуму та секретарем Пленуму і публікуються в офіційному друкованому органі вищого спеціалізованого суду.

Секретар Пленуму вищого спеціалізованого суду організовує роботу секретаріату Пленуму, підготовку засідань Пленуму, забезпечує ведення протоколу та контролює виконання постанов, прийнятих Пленумом вищого спеціалізованого суду.

Повноваження голови вищого спеціалізованого суду, як і голів судів нижчого рівня, зумовлені тим, що він уособлює як суддю, так і керівника вищої судової установи у відповідній судовій юрисдикції. Але, якщо адміністративні і суддівські повноваження за своїм змістом є тотожними аналогічним повноваженням голів судів нижчих рівнів, то організаційні й представницькі мають певну відмінність.

Судові повноваження голови вищого спеціалізованого суду полягають у тому, що він може брати участь у судових засіданнях колегій суддів при розгляді будь-якої справи, яка належить до юрисдикції цього суду.

Адміністративні повноваження голови суду полягають у тому, що він контролює ефективність діяльності апарату суду, вносить Голові ДСА подання про призначення на посаду керівника апарату суду, заступника керівника апарату суду та про звільнення їх із посад, а також про застосування до керівника апарату суду, його заступника заохочення або накладення дисциплінарного стягнення відповідно до законодавства.

Організаційні повноваження, якими наділено голову вищого спеціалізованого суду, можуть бути поділені на три групи. Перша група повноважень має на меті забезпечення діяльності вищого суду, друга – забезпечення діяльності судів нижчого рівня відповідної юрисдикції. Так, голова вищого спеціалізованого суду вносить пропозиції щодо утворення відповідних місцевих та апеляційних судів, зміни їх територіальної юрисдикції, а також щодо кількості суддів у них¹.

Організаційні повноваження, які мають за мету забезпечення діяльності вищого спеціалізованого суду, за своїм змістом є достатньо різноманітними. Зокрема, можна виділити організаційно-розпорядчі, кадрові, контрольні.

Так, відповідно до організаційно-розпорядчих повноважень голова суду: а) визначає адміністративні повноваження заступників голови вищого спеціалізованого суду; б) скликає Пленум вищого спеціалізованого суду; в) виносить на розгляд Пленуму питання та головує на його засіданнях; г) інформує Пленум вищого спеціалізованого суду

¹ Див. пп. 1, 4 ст. 19 Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

про стан правосуддя у відповідній судовій юрисдикції та практику вирішення окремих категорій справ; д) організує вивчення та узагальнення судової практики; е) забезпечує інформаційно-аналітичне забезпечення суддів з метою підвищення якості судочинства.

Кадрові повноваження голови суду полягають у: а) внесенні на розгляд Пленуму подання про призначення на посаду секретаря Пленуму; б) виданні на підставі акта про обрання на посаду судді чи звільнення судді з посади відповідного наказу; в) повідомленні Вищої кваліфікаційної комісії суддів України про наявність вакантних посад у вищому спеціалізованому суді в десятиденний строк з дня їх утворення; г) забезпеченні виконання вимог щодо підвищення кваліфікації суддів вищого спеціалізованого суду.

Голова вищого спеціалізованого суду контролює ведення та аналіз судової статистики, а також виконання рішень зборів суддів вищого спеціалізованого суду.

Представницькі повноваження голови суду полягають у тому, що він представляє відповідні спеціалізовані суди як орган державної влади у зносинах з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами, а також із судовими органами інших держав та міжнародними організаціями.

Перелік повноважень Голови вищого спеціалізованого суду, закріплений у ст. 34 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», не є вичерпним. Голова може виконувати й інші повноваження, передбачені законом.

У вищому спеціалізованому суді, кількість суддів у якому перевищує сорок п'ять, може бути призначено не більше трьох заступників голови суду.

Науково-консультативна рада при вищому спеціалізованому суді утворюється з числа висококваліфікованих фахівців у галузі права для попереднього розгляду проектів постанов вищого спеціалізованого суду, підготовка яких потребує наукового забезпечення. Вищий спеціалізований суд має *офіційний друкований орган*, в якому публікуються матеріали судової практики вищого спеціалізованого суду та інших судів відповідної судової юрисдикції, матеріали з питань організації діяльності судів відповідної судової юрисдикції та інші матеріали. Такими періодичними виданнями є «Вісник господарського судочинства», «Вісник Вищого адміністративного суду України».

§ 8. Верховний Суд України

Місце Верховного Суду України в судовій системі України закріплене на конституційному рівні: «Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України» (ч. 2 ст. 125 Конституції України). Зміст «найвищості» розкрито в Законі України «Про судоустрій і статус суддів», причому вона є характерна не лише для судових, а й для несудових повноважень Верховного Суду України.

«Найвищий» означає, по-перше, що: 1) Верховний Суд України очолює судову систему України; 2) він вирішує найбільш складні питання правозастосування відповідно до процесуального законодавства; 3) він має такі повноваження, які не збігаються за змістом та обсягом із повноваженнями вищих спеціалізованих судів, що очолюють підсистеми спеціалізованої юрисдикції.

Частина 2 ст. 47 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» закріплює перелік повноважень, націлених на реалізацію вказаного призначення, а також інших завдань, що стоять перед Верховним Судом України. Усі повноваження можна класифікувати за декількома групами: *першу* групу утворюють судові повноваження; *другу* – повноваження, націлені на реалізацію принципу верховенства права у правозастосовній діяльності судів; повноваження *третьої* групи мають політичне забарвлення, оскільки визначають місце Верховного Суду України в механізмі стримувань і противаг гілок державної влади – виключні або посвідчувальні; до *четвертої* групи належать представницькі повноваження.

Судові повноваження. Судові повноваження Верховного Суду України реалізуються шляхом здійснення правосуддя. Причому зміст правосудних повноважень цілком визначений місцем Верховного Суду України в судовій системі. Цей Суд: а) переглядає справи з підстав неоднакового застосування судами (судом) касаційної інстанції однієї і тієї ж норми матеріального права у подібних правовідносинах у порядку, передбаченому процесуальним законом; б) переглядає справи у разі встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом.

Реалізація вказаних повноважень здійснюється у порядку, установленому процесуальним законодавством. Цей порядок відрізняється від

апеляційного й касаційного перегляду справи і становить окремий вид провадження.

Подання такої заяви про перегляд рішень у відповідних випадках можливе протягом одного місяця з дня ухвалення судового рішення, щодо якого подано заяву про перегляд, або з дня ухвалення судового рішення, зміст якого суперечить рішенню, що має бути переглянуто, якщо воно ухвалено пізніше, але не пізніше одного року з дня ухвалення судового рішення, про перегляд якого подається заява. Заява про перегляд судових рішень подається до Верховного Суду України через відповідний вищий спеціалізований суд, який має надати дозвіл на перегляд (допуск справи до провадження). Вирішення цього питання здійснюється колегією у складі п'яти суддів відповідного суду, яка формується без участі суддів, що ухвалювали оскаржуване рішення. Далі справа передається до Верховного Суду України.

У Верховному Суді України призначається суддя-доповідач, який протягом 15-ти днів із дня відкриття провадження здійснює підготовку справи до розгляду. Заявник має бути належним чином повідомлений про час і місце розгляду його справи у Верховному Суді України, однак його участь у засіданні Суду не є обов'язковою. За наслідками розгляду справи більшістю голосів від складу суду приймається одна з таких постанов: 1) про повне або часткове задоволення заяви; 2) про відмову в задоволенні заяви. Строк розгляду заяви про перегляд судового рішення Верховним Судом України не може перевищувати одного місяця з дня надходження справи до суду.

Рішення Верховного Суду України, прийняте за наслідками розгляду заяви про перегляд судового рішення з мотивів неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права у подібних правовідносинах, є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить зазначену норму права, та для всіх судів України. Усі ці рішення підлягають оприлюдненню на офіційному веб-сайті Верховного Суду України не пізніше як через 10 днів із дня їх ухвалення. Невиконання судових рішень тягне за собою відповідальність, установлену законом. Суди зобов'язані привести свою судову практику у відповідність до рішення Верховного Суду України. Це означає, що закон надає відповідному рішенню Суду значення прецеденту, коли у судовому рішенні формується нова норма права, що є обов'язковою для застосування всіма суб'єктами правовідносин.

Повноваження щодо забезпечення дії принципу верховенства права у правозастосовній діяльності судів визначені на конституційному рівні. Основний Закон надає Верховному Суду України право звернення до Конституційного Суду України для вирішення питань про відповідність Конституції України законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим (ст. 150 Конституції України).

Це повноваження Верховного Суду України впливає з такого. Конституція України проголошує визнання й дію в Україні принципу верховенства права, зміст якого полягає у визнанні людини найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Перелік прав і свобод людини, який не є вичерпним, закріплений Конституцією, яка має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на її основі й повинні відповідати їй. При здійсненні судочинства суди вирішують справи на підставі Конституції України, міжнародних актів і міжнародних договорів, які є частиною національного законодавства та законів. У випадках невизначеності в питаннях відповідності закону, який підлягає застосуванню в конкретній справі, Конституції України суд за клопотаннями учасників судочинства або за своєю ініціативою призупиняє провадження у справі і звертається до Верховного Суду України – єдиної судової установи, яка є суб'єктом права на конституційне подання до Конституційного Суду України щодо вказаних питань. Рішення про звернення до Верховного Суду України з цього питання може приймати будь-який суд у судовій системі України. Вивчивши зміст рішення, Верховний Суд України на пленарному засіданні вирішує питання про необхідність внесення конституційного подання.

Верховний Суд України є також суб'єктом права на конституційне подання щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України. Поряд із Верховним Судом України суб'єктами цього права є також громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи. Однак у Верховного Суду України (як і в обмеженого кола суб'єктів, визначених у Законі «Про Конституційний Суд України») є певні переваги в більш стислих строках розгляду справи порівняно з громадянами та юридичними особами: строк провадження у справі не повинен перевищувати трьох місяців, а в разі визнання Конститу-

ційним Судом України вирішення питання невідкладним, строк розгляду подання не повинен перевищувати одного місяця. Строк же розгляду конституційних звернень громадян та юридичних осіб не повинен перевищувати шести місяців. Останніми роками Верховний Суд України досить активно реалізує вищезазначені повноваження.

Наступна група повноважень Верховного Суду України має назву *виключних або посвідчувальних*. Вона має політичне забарвлення та сформульована в Законі таким чином: «Верховний Суд України дає висновок щодо наявності чи відсутності в діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; надає за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я».

Ці повноваження впливають із таких положень. Президент України є главою держави, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Для того щоб він міг реалізовувати своє призначення, його конституційно-правовий статус складається як із норм, що гарантують йому можливість реалізовувати свої конституційні повноваження, так і з норм, що передбачають можливу відповідальність глави держави. До перших належить право недоторканності на час виконання своїх повноважень (ст. 105 Основного Закону). До других належить процедура дострокового припинення повноважень Президента України у разі... «2) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я, 3) усунення з поста в порядку імпичменту» (ч. 2 ст. 108 Конституції України). Деталі цієї процедури визначаються Регламентом Верховного Суду України.

На Верховний Суд України як незалежний, неупереджений, неполітизований, а отже, й об'єктивний колегіальний орган, який складається з найдосвідченіших професіоналів, покладено обов'язок дати висновок щодо наявності чи відсутності в діяннях, в яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину, а також чи дійсно неможливе виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я. За роки незалежності України вищевказані процедури не застосовувалися.

Представницька функція Верховного Суду України полягає в тому, що, уособлюючи систему судів загальної юрисдикції, він приймає

представників вищих судових установ інших держав, організовує міжнародні семінари, зустрічі. Посадові особи цього Суду беруть участь в аналогічних заходах за кордоном. Така ж представницька роль Верховного Суду України і на внутрішньодержавному рівні, при взаємодії з іншими гілками влади.

До складу Верховного Суду України входять 48 суддів, з числа яких обираються Голова Верховного Суду України, Перший заступник Голови Верховного Суду України та його заступники. Суддею цього Суду може бути особа, яка має стаж роботи на посаді судді не менше 15-ти років або суддя Конституційного Суду України. Після судової реформи 2010 р. перегляд справ у цьому Суді здійснювався винятково за участю всіх суддів Верховного Суду України, однак ця процедура виявилася недостатньо оперативною. Тому на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розгляду справ Верховним Судом України» від 20.10.2011 р. було утворено 4 судові палати: у цивільних, кримінальних, адміністративних і господарських справах¹.

Судові палати Верховного Суду України:

- 1) здійснюють судочинство у справах у порядку, установленому процесуальним законом;
- 2) аналізують судову статистику та вивчають судову практику;
- 3) здійснюють інші повноваження, передбачені законом.

Персональний склад судових палат визначається Пленумом Верховного Суду України за пропозицією суддів цього Суду. Судову палату Верховного Суду України очолює заступник Голови Верховного Суду України, який одночасно є секретарем судової палати (ст. 44¹ Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Повноваження судді Верховного Суду України визначені ст. 40 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Суддя: а) бере участь у розгляді справи в порядку, встановленому процесуальним законом; б) бере участь у розгляді питань, що виносяться на засідання Пленуму Верховного Суду України; в) аналізує судову практику, вносить у встановленому порядку пропозиції щодо вдосконалення законодавства та його застосування; г) здійснює інші повноваження, визначені законом. Якщо судді нижчих судів зобов'язані Законом здійснювати правосуддя в порядку, установленому процесуальним законом, то повноваження судді Верховного Суду обумовлені статусом цього суду в судовій сис-

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розгляду справ Верховним Судом України [Текст] : Закон України від 20.10.2011 р. № 3932-VI // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 89. – Ст. 3226.

темі. Що ж стосується повноваження щодо внесення пропозицій з удосконалення законодавства, то законодавство не передбачає механізму його реалізації. Оскільки Верховний Суд України за Конституцією України не є суб'єктом законодавчої ініціативи, він не має права вносити до Верховної Ради України розроблені законопроекти, це здійснюється через відповідних суб'єктів¹. Верховний Суд України здійснює активну роботу в цьому напрямі.

Із числа суддів обираються *Голова Верховного Суду України* та його *заступники*. За Конституцією України Голова Верховного Суду України обирається на посаду і звільняється з посади шляхом таємного голосування Пленумом Верховного Суду України в порядку, установленому законом.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» деталізує вказані принципи положення. За Законом Голова Верховного Суду України обирається на посаду строком на п'ять років більшістю голосів від загального складу Пленуму. Пленум Верховного Суду України з питання обрання Голови Верховного Суду України скликається не пізніше одного місяця з дня припинення повноважень попереднього Голови Верховного Суду України. Процедура обрання на посаду Голови Верховного Суду України та звільнення його з посади встановлюється Регламентом Пленуму Верховного Суду України, що затверджується Пленумом. Зміна регламентної процедури менше ніж за шість місяців до закінчення строку повноважень Голови Верховного Суду України не допускається. Суддя, обраний Головою, не може бути обраний на цю посаду більш ніж на два строки підряд.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» визначає порядок дострокового звільнення з посади Голови Верховного Суду України (ст. 43). Голова Верховного Суду України може бути достроково звільнений із посади з підстав, установлених законом. Повноваження Голови Верховного Суду України також припиняються достроково внаслідок висловлення йому недовіри Пленумом Верховного Суду України. Питання про висловлення недовіри Голові Верховного Суду України розглядається Пленумом Верховного Суду України в порядку, установленому ст. 43 Закону, за поданням не менш як п'ятої частини суддів від складу Пленуму Верховного Суду України, скріпленим їх підписами, яке має бути вмотивованим.

¹ Відповідно до ст. 93 Конституції України – це Президент України, народні депутати України, Кабінет Міністрів України і Національний банк України.

Повноваження Голови Верховного Суду України обумовлені тим, що він, по-перше, є суддею, а по-друге, керівником установи, яка є найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції. Його повноваження теж, як і керівників нижчих судів, можна розділити на судові, адміністративні, організаційні та представницькі.

Судові повноваження Голови Верховного Суду України полягають у тому, що він бере участь у вирішенні питань, що належать до юрисдикції Верховного Суду України в порядку, установленому процесуальним законодавством.

Адміністративні повноваження Голови полягають у контролі ефективності діяльності апарату суду, внесенні Голові ДСА подання про призначення на посаду керівника апарату суду, заступника керівника апарату суду та про звільнення їх з посад, а також про застосування до керівника апарату суду, його заступника заохочення або накладення дисциплінарного стягнення відповідно до законодавства.

До організаційних повноважень Голови Верховного Суду України належать такі: а) визначення адміністративних повноважень Першого заступника Голови Верховного Суду України та його заступників; б) скликання Пленуму Верховного Суду України; в) внесення на розгляд Пленуму подання щодо призначення на посаду секретаря Пленуму; г) винесення на розгляд Пленуму питання та головування на його засіданнях; д) видання на підставі акта про обрання на посаду судді Верховного Суду України або звільнення судді з посади відповідного наказу; е) повідомлення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України про наявність вакантних посад у Верховному Суді України в десятиденний строк з дня їх утворення; д) інформування Пленуму Верховного Суду України про діяльність Верховного Суду України. Отже, як і повноваження Голови вищого спеціалізованого суду, організаційні повноваження Голови Верховного Суду України можна поділити на організаційно-розпорядчі, кадрові, контрольні.

Представницькі повноваження Голови Верховного Суду України виявляються в тому, що він представляє суд як орган державної влади у зносинах з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами, а також із судовими органами інших держав та міжнародними організаціями. Голова Верховного Суду України за посадою входить до складу Вищої ради юстиції.

Голова Верховного Суду України має Першого заступника і чотирьох заступників голови – керівників судових палат Суду. Усі заступники Голови Верховного Суду України обираються на посаду строком на п'ять років та звільняються з посади Пленумом Верховного Суду України за пропозицією суддів цього Суду. Рішення про їх обрання на посаду та про звільнення з посади приймається більшістю голосів від загального складу Пленуму Верховного Суду України шляхом таємного голосування.

Перший заступник і заступники Голови Верховного Суду України можуть бути достроково звільнені з посади у порядку, установленому Регламентом Пленуму Верховного Суду України. Вони здійснюють адміністративні повноваження, визначені Головою Верховного Суду України, та інформують Пленум Верховного Суду України про свою діяльність. У разі відсутності Голови Верховного Суду України його адміністративні повноваження здійснює Перший заступник, а за відсутності Першого заступника – один із заступників Голови Верховного Суду України за його визначенням.

До повноважень заступників голови Верховного Суду України як секретарів судових палат належить таке:

- 1) організація роботи відповідної судової палати та головування на її засіданнях;
- 2) організація ведення та аналізу судової статистики, вивчення й узагальнення судової практики у справах, розглянутих судовою палатою;
- 3) інформування Пленуму Верховного Суду України про діяльність судової палати;
- 4) здійснення інших, передбачених законом, повноважень.

Секретар судової палати має заступника, який виконує доручення секретаря судової палати щодо організації діяльності судової палати, а також виконує обов'язки секретаря судової палати у разі його відсутності. Процедура обрання заступника секретаря судової палати є аналогічною порядку добору заступників голів Верховного Суду України (ст. 44¹ Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Пленум Верховного Суду України – це колегіальний орган, повноваження якого визначаються Конституцією України та Законом України «Про судоустрій і статус суддів». До складу Пленуму Верховного Суду України входять усі судді Верховного Суду України. На засідання Пленуму можуть бути запрошені представники органів державної

влади, наукових установ, громадських організацій, засобів масової інформації та інші особи.

Відповідно до ст. 45 Закону України «Про судоустрій і статус судів» Пленум Верховного Суду України:

1) обирає на посади та звільняє з посад Голову Верховного Суду України, його Першого заступника та заступників у порядку, встановленому цим Законом;

2) призначає на посаду з числа суддів Верховного Суду України за поданням Голови Верховного Суду України та звільняє з посади секретаря Пленуму Верховного Суду України;

3) заслуховує інформацію Голови Верховного Суду України, Першого заступника та заступників Голови Верховного Суду України про їх діяльність;

4) надає висновки щодо проектів законодавчих актів, які стосуютьсяся судової системи та діяльності Верховного Суду України;

5) приймає рішення про звернення до Конституційного Суду України з питань конституційності законів та інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України;

6) надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;

7) затверджує Регламент Пленуму Верховного Суду України;

8) розглядає та вирішує інші питання, віднесені законом до його повноважень.

Засідання Пленуму Верховного Суду України є повноважним за умови присутності на ньому не менш як двох третин складу Пленуму.

На засідання Пленуму можуть бути запрошені представники органів державної влади, наукових установ, громадських організацій, засобів масової інформації та інші особи.

Пленум Верховного Суду України скликається Головою Верховного Суду України в разі потреби або на вимогу не менш як четвертої частини від складу суддів Верховного Суду України, але не рідше одного разу на три місяці. У разі відсутності Голови Верховного Суду України Пленум скликається його Першим заступником, а в разі його відсутності – одним із заступників Голови Верховного Суду України. Законом також може бути встановлена інша процедура скликання Пленуму. Про день

і час скликання Пленуму Верховного Суду України та питання, що виносяться на його розгляд, учасники засідання Пленуму повідомляються не пізніш як за десять днів до засідання. У цей же строк надсилаються матеріали щодо питань, які виносяться на розгляд Пленуму.

Засідання Пленуму веде Голова Верховного Суду України. У разі його відсутності засідання проводить Перший заступник Голови Верховного Суду України, а в разі відсутності останнього – заступник Голови Верховного Суду України. У випадках, установлених Законом, засідання Пленуму веде голова організаційного комітету, створеного для проведення Пленуму Верховного Суду України з питання висловлення недовіри Голові Верховного Суду України, або його заступник.

Порядок роботи Пленуму Верховного Суду України встановлюється Законом України «Про судоустрій і статус суддів» та прийнятим відповідно до нього Регламентом Пленуму Верховного Суду України.

Пленум Верховного Суду України приймає з розглянутих питань *постанови*, які підписуються головуючим на засіданні Пленуму та секретарем Пленуму і публікуються в офіційному друкованому органі Верховного Суду України¹.

Секретар Пленуму Верховного Суду України організовує роботу секретаріату Пленуму, підготовку засідань Пленуму, забезпечує ведення протоколу та контролює виконання постанов, прийнятих Пленумом Верховного Суду України.

Особливості проведення Пленуму Верховного Суду України з розгляду окремих питань, у тому числі щодо процедури скликання, повноважності засідання, порядку роботи, процедури голосування, порядку прийняття рішень та підписання постанов, прийнятих Пленумом Верховного Суду України, установлюються законом.

При Верховному Суді України діє *Науково-консультативна рада*, яка утворюється з числа висококваліфікованих фахівців у галузі права для попереднього розгляду проектів постанов Пленуму Верховного Суду України стосовно надання висновків щодо проектів законодавчих актів та з інших питань діяльності Верховного Суду України, підготовка яких потребує наукового забезпечення. Порядок організації та діяльності Науково-консультативної ради Верховного Суду України

¹ За Законом України «Про судоустрій України» від 07.02.2001 р. Пленум Верховного Суду України приймає постанови, які містили рекомендації з порядку застосування окремих правових норм. Нині ці постанови є чинними, однак відповідні роз'яснення надають пленуми вищих спеціалізованих судів.

визначається положенням, що затверджується Президією Верховного Суду України.

Верховний Суд України має *офіційний друкований орган*, у якому публікуються матеріали судової практики Верховного Суду України та інших судів загальної юрисдикції, матеріали з питань організації діяльності судів загальної юрисдикції та інші матеріали. Це «Вісник Верховного Суду України».

§ 9. Апарат суду

Апарат суду є структурним підрозділом суду, основним призначенням якого є організаційне забезпечення роботи з реалізації функцій, що стоять перед конкретною судовою установою, та увільнення суддів від виконання технічних, підготовчих і розпорядчих завдань, не пов'язаних із відправленням правосуддя. Структура апарату обумовлена штатною чисельністю й місцем (рівнем) суду в судовій системі.

Працівники апарату судів залежно від їх місця в процесі підготовки, ухвалення і реалізації рішень поділяються на:

- а) *керівників* (керівник апарату суду та його заступники);
- б) *спеціалістів-службовців* (консультанти, помічники суддів, секретарі судового засідання, старші секретарі суду, судові розпорядники);
- в) *технічних працівників* (діловоди, друкарки, оператори комп'ютерного набору, експедитори, архіваріуси, бібліотекарі, завідувачі господарством та ін.);
- г) *обслуговуючий персонал* (прибиральниці, водії, двірники, робітники з обслуговування будівлі).

Законом України «Про судоустрій і статус суддів» встановлено, що правовий статус спеціалістів, які працюють в апараті суду, регулюється Законом України «Про державну службу»¹. Умови оплати праці, матеріально-побутового, медичного, санаторно-курортного і транспортно-забезпечення працівників апарату суду визначаються на засадах, що встановлені для відповідної категорії працівників апаратів центральних та місцевих органів виконавчої влади (ч. 5 ст. 149 Закону). Під дію законодавства про державну службу не підпадають технічні працівники суду і його обслуговуючий персонал.

¹ Про державну службу [Текст] : Закон України від 17.11.2011 р. № 3723-ХІІ // Офіц. вісн. України. – 2012. – № 4. – Ст. 115.

Керівник апарату суду очолює його і несе персональну відповідальність за належне організаційне забезпечення суду, суддів та судового процесу, функціонування автоматизованої системи документообігу, інформує збори суддів про свою діяльність. Відповідно до світового досвіду керівник апарату суду має бути менеджером, який вирішує основні організаційні й господарчі питання в суді, його адміністративні повноваження поширюються лише на апарат суду.

Керівника апарату місцевого суду, його заступника призначає на посаду та звільняє з посади начальник відповідного територіального управління ДСА за поданням голови місцевого суду, а керівників апаратів апеляційного суду, вищого спеціалізованого суду, Верховного Суду України, їх заступників – Голова ДСА за поданням голови відповідного суду. Збори суддів можуть висловити недовіру керівнику апарату суду, що тягне за собою звільнення його з посади.

Керівник апарату суду призначає на посаду та звільняє з посади працівників апарату суду, застосовує до них заохочення та накладає дисциплінарні стягнення. Добір працівників апарату суду здійснюється на конкурсній основі відповідно до законодавства про державну службу.

З урахуванням специфіки організації роботи судів різних рівнів і юрисдикції ДСА розробляє й затверджує типові посадові інструкції працівників апарату суду для відповідних груп судів. У цих інструкціях визначаються права, обов'язки і відповідальність кожної з посадових осіб суду. Наприклад, відповідно до ст. 151 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» кожний суддя суду загальної юрисдикції може мати *помічника*. Ним може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту і вільно володіє державною мовою. Помічники суддів Верховного Суду України повинні також мати стаж роботи в галузі права не менше трьох років. Судді самостійно здійснюють добір помічників. Помічник судді призначається на посаду та звільняється з посади керівником апарату відповідного суду за поданням судді й прикріплюється для кадрового та фінансового обслуговування до апарату відповідного суду. Він призначається на посаду на час виконання суддею повноважень судді відповідного суду. Помічники суддів з питань підготовки справ до розгляду підзвітні лише відповідному судді. Їм надається постійне робоче місце в суді.

Перелік конкретних посадових обов'язків помічника судді визначається відповідною посадовою інструкцією. Так, помічник судді

місцевого загального суду: 1) здійснює підбір актів законодавства та матеріалів судової практики, які необхідні для розгляду конкретної судової справи; 2) бере участь у попередній підготовці судових справ до розгляду, за дорученням судді готує проекти запитів, листів, інших матеріалів, пов'язаних із розглядом конкретної справи, проекти судових рішень, інших процесуальних документів, які приймаються суддею або під головуванням судді, виконавчих документів; 3) здійснює оформлення копій судових рішень для направлення сторонам у справі та іншим особам, які беруть участь у справі відповідно до вимог процесуального законодавства, контролює своєчасність надсилання копій судових рішень; 4) здійснює контроль за своєчасним проведенням експертними установами призначених у справах експертних досліджень, за своєчасним виконанням органами внутрішніх справ постанов судді про примусовий привід, а в разі невиконання таких постанов – готує проекти відповідних нагадувань; 5) виконує доручення судді тощо¹.

Структура і штатна чисельність апаратів місцевих судів за погодженням із головою суду затверджуються відповідним територіальним управлінням ДСА, апаратів апеляційних судів – ДСА за погодженням із головою суду у межах видатків на утримання відповідного суду. Відповідно до п. 2 ст. 150 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» положення про апарат, структура і штатний розпис апарату Верховного Суду України, апарату вищого спеціалізованого суду затверджуються зборами суддів відповідного суду за поданням голови відповідного суду.

В апаратах судів загальної юрисдикції можуть створюватися управління, відділи, що здійснюють свої функції на підставі положення про відповідне управління, відділ, затвердженого керівником апарату відповідного суду.

В апараті суду загальної юрисдикції утворюється *канцелярія*, яка щоденно протягом робочого часу суду забезпечує прийняття та реєстрацію документів, що подаються до відповідного суду. Канцелярія також виконує інші завдання, визначені положенням, затвердженим керівником апарату відповідного суду.

В умовах бурхливого розвитку комп'ютерних систем і програмного забезпечення важливе значення набуває діяльність *підрозділів апарату суду, відповідальних за впровадження інформаційних технологій*. У ВСС

¹ Положення про помічника судді суду загальної юрисдикції [Електронний ресурс] : затв. рішенням Ради суддів України від 25.03.2010 р. № 14. – Режим доступу: http://www.court.gov.ua/organy_samovrjaduvannya/pppszu/. – Заголовок з екрана.

України це функції управління інформаційних технологій і забезпечення автоматизованого документообігу, у місцевих та апеляційних судах – фахівці з обслуговування комп'ютерної техніки, а також спеціалісти, спеціально відряджені ДСА. Основне завдання цих фахівців – налагодження і підтримання в робочому стані автоматизованої системи діловодства суду, системи розподілу справ між суддями, різноманітного програмного забезпечення судів, а також сприяння працівникам апарату в наповненні Єдиного державного реєстру судових рішень та впровадження нових технологій (відеоконференц-зв'язку та ін.).

Зв'язок суду із суспільством та органами державної влади забезпечують спеціальні підрозділи апарату суду або працівник апарату суду – фахівець по зв'язках із громадськістю. Їхнім завданням є забезпечення відкритості відповідного суду. У ВСС України ці функції здійснюють відділи взаємодії із державними органами та органами суддівського самоврядування і міжнародно-правового співробітництва. У багатьох апеляційних судах утворена і функціонує прес-служба¹, яка систематично розміщує інформацію про діяльність суду в Інтернеті та місцевих ЗМІ. У місцевих судах це завдання, як правило, покладається на окремого працівника апарату суду. У багатьох регіонах склалася практика проведення прес-конференцій головами судових установ, які роз'яснюють журналістам рішення судів у резонансних справах. Керівники судових органів України та органів суддівського самоврядування часто дають інтерв'ю, в яких представляють фахові коментарі чинного законодавства, судової практики і законопроектів, які стосуються діяльності судів.

До штату апарату судів загальної юрисдикції входять також секретарі судового засідання, наукові консультанти та судові розпорядники. Наукові консультанти повинні мати науковий ступінь кандидата або доктора юридичних наук. Правовий статус секретарів судового засідання й судових розпорядників визначається, окрім Закону України «Про судоустрій і статус суддів», процесуальним законодавством.

Так, відповідно до ст. 48 ЦПК *секретар судового засідання*: 1) здійснює судові виклики і повідомлення; 2) перевіряє наявність та з'ясовує причини відсутності осіб, яких було викликано до суду, і доповідає про це головууючому; 3) забезпечує фіксування судового засідання технічними засобами; 4) веде журнал судового засідання; 5) оформ-

¹ Прес-служба може мати різні назви. Наприклад, в Апеляційному суді Запорізької області це Комітет зв'язків із пресою.

лює матеріали справи; б) виконує інші доручення головуючого, що стосуються розгляду справи.

У кожному суді діє *служба судових розпорядників*, організаційне забезпечення діяльності якої здійснює ДСА та її територіальні управління. Служба утворюється та діє в судах загальної юрисдикції для забезпечення додержання особами, які перебувають у суді, установлених правил, виконання ними розпоряджень головуючого в судовому засіданні. Вона підпорядковується голові та керівнику апарату суду. До складу служби входять старші судові розпорядники та судові розпорядники. Очолює службу її керівник. Служба є структурним підрозділом (сектором, відділом) апарату суду. В апаратах місцевих судів, де штатна чисельність служби не перевищує двох осіб, обов'язки керівника служби покладаються на старшого судового розпорядника. Основними завданнями служби є забезпечення: а) додержання особами, які перебувають у суді, установлених правил; б) виконання учасниками судового процесу та іншими особами, які перебувають у залі судового засідання, розпоряджень головуючого в судовому засіданні¹.

Наукові консультанти повинні мати науковий ступінь кандидата або доктора юридичних наук.

Підтримання громадського порядку в суді, припинення проявів неповаги до суду, а також охорону приміщень суду, органів суддівської системи, виконання функцій щодо державного захисту суддів, працівників суду, забезпечення безпеки учасників судового процесу здійснюють підрозділи *судової міліції «Грифон»*, які підпорядковуються МВС України.

У Верховному Суді України й вищих спеціалізованих судах особливості в організації роботи обумовлені вищим правовим статусом державних службовців. Положення про апарат, структуру і штатний розпис апарату Верховного Суду України, апарат вищого спеціалізованого суду затверджуються зборами суддів відповідного суду за поданням голови відповідного суду. Матеріали, пов'язані з діяльністю Верховного Суду України, вищого спеціалізованого суду, зберігаються в архіві відповідного суду.

¹ Положення про службу судових розпорядників та організацію її діяльності [Електронний ресурс] : затв. рішенням Ради суддів України від 24.06.2011 р. № 32 і наказом ДСА України від 14.07.2011 р. № 112. – Режим доступу: <http://court.gov.ua/dsa/2214/nds9/>. – Заголовок з екрана.

Для забезпечення судів нормативно-правовими актами, спеціальною науковою літературою, матеріалами судової практики в кожному суді створюється *бібліотека суду*. Фонди бібліотеки формують друковані видання та комп'ютерні бази даних.

Для оперативності в господарській діяльності всі суди повинні використовувати *статус юридичної особи*.

Таким чином, *апарат суду* здійснює важливу функцію організаційного забезпечення роботи суду, спрямовану як на діяльність із здійснення правосуддя, створення необхідних умов для реалізації прав і виконання обов'язків учасників судового процесу, так і на забезпечення функціонування суду як державної установи і юридичної особи та підтримання належних умов для перебування і роботи в суді його працівників і громадян.

§ 10. Фінансування судів

Належне фінансування судової влади є одним із загальновизнаних міжнародних стандартів організації судової влади. Європейською хартією про статус суддів встановлено, що судова влада повинна брати участь у прийнятті рішення про належне забезпечення судів коштами для виконання своїх функцій. Указується також, що достатнє фінансування судів – це обов'язок держави¹. Останніми роками рівень фінансування судів не є достатнім, що зумовлено скрутним матеріальним становищем у державі. На це неодноразово звертав увагу у своїх рішеннях Конституційний Суд України².

Частина 1 ст. 140 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачає, що фінансування та належні умови для функціонування судів

¹ Европейская хартия о Законе «О статусе судей» от 10.07.1998 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_236. – Загл. с экрана.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 19, 42 Закону України «Про Державний бюджет України на 1999 рік» від 24.06.1999 р. № брп/99 [Текст] // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 28. – Ст. 1432; Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статей 32 і 25 Закону України «Про державний бюджет України на 2000 рік» від 03.10.2001 р. № 12-рп/2001 [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 41. – Ст. 1863.

і діяльності суддів забезпечує держава. Забезпечення функціонування судової влади передбачає: 1) визначення в Державному бюджеті України видатків на фінансування судів не нижче рівня, що забезпечує можливість повного і незалежного здійснення правосуддя відповідно до закону; 2) законодавче гарантування повного і своєчасного фінансування судів; 3) гарантування достатнього рівня соціального забезпечення суддів.

Законом установлюються засади фінансування судів. По-перше, фінансування всіх судів в Україні здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України. Бюджетні призначення на утримання судів належать до захищених статей видатків Державного бюджету України. По-друге, функції головного розпорядника коштів Державного бюджету України щодо фінансового забезпечення діяльності судів здійснюють: 1) суди загальної юрисдикції¹; 2) Конституційний Суд України; 3) ДСА – щодо фінансового забезпечення діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, органів суддівського самоврядування, Національної школи суддів України. По-третє, видатки на утримання судів у Державному бюджеті України визначаються окремим рядком щодо: 1) кожного суду загальної юрисдикції; 2) Конституційного Суду України. Видатки на утримання судів у Державному бюджеті України не можуть бути скорочені в поточному фінансовому році. По-четверте, суди загальної юрисдикції фінансуються згідно з кошторисами і щомісячними розписами видатків, затвердженими відповідно до вимог цього Закону, у межах річної суми видатків, передбачених Державним бюджетом України на поточний фінансовий рік, у порядку, установленому Бюджетним кодексом України. По-п'яте, розмір заробітної плати працівників апаратів судів, ДСА, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Національної школи суддів України, їхнє побутове забезпечення і рівень соціального захисту визначаються законом і не можуть бути меншими, ніж у відповідних категорій державних службовців органів законодавчої та виконавчої влади.

¹ Така норма Закону з'явилася у зв'язку з Рішенням Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Вищого господарського суду України щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 130 Конституції України (справа про фінансове забезпечення діяльності судів) від 11.03.2010 р. № 7-рп / 2010, в якому вказано, що «у Державному бюджеті України мають визначатися окремо для всіх судів України видатки на їх утримання не нижче рівня, що надає можливість незалежного здійснення правосуддя, з подальшим забезпеченням повного і своєчасного виділення таких видатків» (Офіц. вісн. України. – 2010. – № 21. – Ст. 881).

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні характерні риси судової системи України.
2. Які суди утворюють судову систему України?
3. Визначте поняття «судова інстанція» та перелічте її види.
4. Що таке «ланка судової системи»? Охарактеризуйте кожну ланку судової системи України.
5. Які принципи побудови судової системи держави закріплюються в міжнародно-правових актах?
6. На яких принципах будується судова система України? Дайте їм характеристику.
7. Назвіть порядок утворення та ліквідації судів загальної юрисдикції.
8. Охарактеризуйте місцеві суди в системі судів загальної юрисдикції.
9. Які існують види апеляційних судів та якими повноваженнями вони наділені?
10. Назвіть види та повноваження вищих спеціалізованих судів.
11. Охарактеризуйте місце Верховного Суду України в системі судів загальної юрисдикції.
12. Яке призначення апарату суду?
13. Охарактеризуйте порядок фінансування судів відповідно до Конституції України і Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Конституційний Суд України

§ 1. Конституційний Суд України – єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні

Для гарантування верховенства Конституції як Основного Закону держави існує *конституційна юрисдикція (конституційний контроль)*, сутність якої полягає в юридичній перевірці судом законів та інших нормативно-правових актів на відповідність Конституції і визнанні їх у разі неконституційності нечинними.

За світовою практикою конституційний контроль здійснюється або судами загальної юрисдикції, або спеціалізованими. У першому випадку конституційність нормативно-правових актів перевіряють або всі суди загальної юрисдикції за звичайною процедурою при розгляді конкретних судових справ (децентралізований контроль), або тільки найвищий суд загальної юрисдикції (централізований контроль). У другому випадку конституційний контроль здійснюють конституційні суди (централізований контроль) через процедуру конституційного судочинства.

В Україні конституційний контроль здійснює Конституційний Суд України. Згідно зі ст. 147 Конституції України *Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні*, він вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

Основи його статусу визначені Конституцією України (розд. VIII «Правосуддя» і розд. XII «Конституційний Суд України»). Конституційний Суд України – це орган судової влади. Він має правосудну природу і за характером своєї діяльності здійснює правосуддя – конституційне правосуддя у певній, визначеній законом формі – формі конституційного судочинства.

Відповідно до ст. 2 Закону України від 16 жовтня 1996 р. «Про Конституційний Суд України» завданням Конституційного Суду України є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України.

Відповідно до Конституції в Україні визнається та діє *принцип верховенства права* (ч. 1 ст. 8), основою Конституції України є права і свободи людини, вони визнаються найвищою соціальною цінністю, разом із гарантіями визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3). У зв'язку з цим основне соціальне призначення Конституційного Суду України – забезпечення верховенства права, захист прав і свобод людини, розв'язання юридичних (конституційно-правових) спорів (суперечок, конфліктів) між більшістю народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України і опозицією, між законодавчою і виконавчою гілками влади, функція правового арбітра і протидія можливому зловживанню ними своїми повноваженнями.

Конституційний Суд України здійснює судову владу у формі розгляду відповідних справ. Діяльність Конституційного Суду України ґрунтується на принципах верховенства права, незалежності, колегіальності, рівноправності суддів, гласності, повного і всебічного розгляду справ та обґрунтованості прийнятих ним рішень.

■ § 2. Порядок формування і структура Конституційного Суду України

Відповідно до Конституції *Конституційний Суд України* (далі – КСУ) складається з вісімнадцяти суддів (ч. 1 ст. 148). Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають (у рівній кількості) по шість суддів Конституційного Суду України (ч. 2 ст. 148).

Порядок призначення суддів визначений Законом України «Про Конституційний Суд України» (статті 7, 8). Президент України проводить консультації з Прем'єр-міністром України та Міністром юстиції України щодо кандидатур на посади суддів цього Суду. Призначеною на посаду судді КСУ вважається особа, про призначення якої видано Указ Президента України.

Верховна Рада України призначає суддів КСУ таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів.

Пропозиції щодо кандидатур на посади суддів КСУ вносить Голова Верховної Ради України. Також таке право мають не менше 1/4

народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, при цьому депутат має право поставити підпис під пропозицією про висунення лише однієї кандидатури і ці підписи депутатів не відкликаються. Відповідний комітет Верховної Ради України подає Верховній Раді свої висновки щодо кожної кандидатури на посаду судді КСУ, внесеної у встановленому порядку.

Призначеними на посади суддів КСУ вважаються кандидати, які набрали найбільшу кількість голосів депутатів, але це має бути більше половини голосів депутатів від конституційного складу Верховної Ради України. Якщо кілька кандидатів набрали однакову кількість голосів і після їх призначення була б перевищена необхідна для призначення кількість суддів, щодо цих кандидатів проводиться повторне голосування.

У разі припинення повноважень судді, який призначався Верховною Радою України, вона у місячний строк призначає іншу особу на цю посаду.

За результатами голосування Головою Верховної Ради України підписуються постанови Верховної Ради України про призначення суддів КСУ.

З'їзд суддів України за пропозицією делегатів з'їзду відкритим голосуванням більшістю голосів присутніх делегатів з'їзду визначає кандидатури на посади суддів КСУ для включення в бюлетені для таємного голосування.

Призначеним на посаду судді КСУ вважається кандидат, який у результаті таємного голосування одержав більшість голосів від кількості обраних делегатів з'їзду суддів України.

Якщо голосування проводиться щодо кандидатур, кількість яких перевищує квоту для призначення на посади суддів КСУ, призначеними вважаються кандидати, які набрали більше голосів, ніж інші кандидати на ці посади.

У разі припинення повноважень судді КСУ, який призначався з'їздом суддів України, з'їзд у тримісячний строк призначає іншу особу на цю посаду.

За результатами голосування головою і секретарем з'їзду підписується рішення з'їзду суддів України про призначення суддів КСУ.

Згідно з ч. 5 ст. 148 Конституції України Голова Конституційного Суду України обирається на спеціальному пленарному засіданні Кон-

ституційного Суду України зі складу його суддів шляхом таємного голосування лише на один трирічний строк. Голова КСУ очолює КСУ та організовує його діяльність. Він має двох заступників, які обираються за пропозицією Голови лише на один трирічний строк таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів у тому ж порядку, в якому відбуваються й вибори Голови КСУ.

Порядок виборів Голови КСУ та його заступників детально врегульований Законом України «Про Конституційний Суд України» та Регламентом Конституційного Суду України.

У складі КСУ утворюються *колегії суддів* для розгляду питань щодо відкриття провадження у справах за конституційними поданнями та колегії суддів для розгляду питань щодо відкриття провадження у справах за конституційними зверненнями.

Рішення про утворення колегій суддів, затвердження складу та призначення секретарів колегій приймається на засіданні КСУ протягом першого місяця кожного календарного року. Один і той самий суддя КСУ не може входити на постійній основі до складу двох і більше колегій. Суддя КСУ однієї Колегії може бути залучений за рішенням КСУ до участі у роботі іншої Колегії у разі відсутності в ній кворуму.

Секретар Колегії суддів призначається з числа суддів, які входять до складу Колегії, та очолює її.

Секретар Колегії суддів:

– очолює Колегію та організовує її роботу з питань розгляду конституційних подань та конституційних звернень, що надійшли до Колегії суддів;

– головує на засіданні Колегії суддів;

– вносить пропозицію на засіданні КСУ про заміну судді-доповідача у справі в разі неможливості його участі у підготовці та розгляді матеріалів справи за конституційним поданням, конституційним зверненням;

– вносить на розгляд КСУ пропозицію щодо тимчасового введення до складу Колегії судді КСУ з іншої Колегії у разі неможливості проводити протягом тривалого часу засідання Колегії через відсутність кворуму;

– звітує щоквартально про роботу Колегії суддів на засіданні КСУ;

– вирішує інші питання організації роботи Колегії суддів.

КСУ може утворювати на своїх пленарних засіданнях тимчасові комісії для додаткового дослідження питань, пов'язаних із конституційним провадженням у справі, за участю фахівців у відповідних галузях права.

На засіданнях КСУ розглядаються всі питання, що потребують вирішення КСУ, крім тих, що вирішуються на його пленарних засіданнях.

Організаційне, науково-експертне, інформаційно-довідкове та інше забезпечення діяльності КСУ покладено на Секретаріат Конституційного Суду України на чолі з керівником Секретаріату. Суддя КСУ має наукового консультанта та помічника, які є державними службовцями. Науковий консультант і помічник виконують доручення судді КСУ зі справ конституційного провадження.

КСУ на своєму засіданні утворює із суддів КСУ постійні комісії, що є його допоміжними робочими органами з питань організації внутрішньої діяльності.

Матеріали діяльності КСУ зберігаються в Архіві Конституційного Суду України.

Для забезпечення КСУ нормативно-правовими актами, науковою та іншою спеціальною літературою утворюється бібліотека Конституційного Суду України. Друкованим органом КСУ є «Вісник Конституційного Суду України».

Регламент КСУ передбачає створення Науково-консультативної ради при Конституційному Суді України (§ 73). Однак вона до цього часу не створена.

§ 3. Статус судді Конституційного Суду України

Статус судді КСУ визначається Конституцією України, Законом України «Про Конституційний Суд України» та Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Судді КСУ мають майже однаковий статус із суддями загальної юрисдикції з окремими особливостями, обумовленими специфікою конституційної юрисдикції.

Суддею КСУ може бути громадянин України, який на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менше десяти років, проживає в Україні протягом останніх двадцяти років та володіє державною мовою.

Суддя КСУ призначається на дев'ять років без права бути призначеним на повторний строк.

Судді цього Суду, як й інші судді, не можуть належати до політичних партій та профспілок, мати представницький мандат, брати участь у будь-якій політичній діяльності, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

Заступає суддя на посаду з дня складення ним присяги судді Конституційного Суду України такого змісту: «Урочисто присягаю чесно і сумлінно виконувати високі обов'язки судді Конституційного Суду України, забезпечувати верховенство Конституції України, захищати конституційний лад держави, конституційні права та свободи людини і громадянина».

Складає присягу суддя на засіданні Верховної Ради України, яке відбувається за участю Президента України, Прем'єр-міністра України, Голови Верховного Суду України або його заступника, не пізніш як через місяць після призначення суддею КСУ.

Повноваження судді КСУ та його конституційні права і свободи не можуть бути обмежені при введенні воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях.

Суддя КСУ здійснює попередню підготовку питань для їх розгляду Колегією суддів, КСУ, бере участь у розгляді справ. Окрім того, він має право витребувати від Верховної Ради України, Президента України, Прем'єр-міністра України, Генерального прокурора України, суддів, органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, підприємств, установ, організацій усіх форм власності, політичних партій та інших об'єднань громадян, окремих громадян необхідні документи, матеріали та іншу інформацію з питань, що готуються до розгляду Колегією суддів КСУ, Конституційним Судом України.

Ухилення від надання пояснень або відмова від надання документів, матеріалів, інформації судді КСУ тягне за собою відповідальність винних осіб згідно із законом.

Суддя КСУ має право публічно висловлювати свою думку з питань, що стосуються провадження у КСУ, лише щодо тих справ, у яких цим Судом прийнято рішення чи наданий висновок.

Суддя-доповідач у справі вивчає порушені в конституційному поданні, конституційному зверненні питання та готує матеріали на розгляд Колегії суддів КСУ.

Суддя-доповідач у справі:

- вирішує питання щодо витребування від суб'єктів конституційного подання, конституційного звернення, відповідних органів, посадових осіб, громадян необхідних документів, матеріалів, інших відомостей, що стосуються справи;

- дає керівникам відповідних структурних підрозділів Секретаріату КСУ доручення та встановлює строки їх виконання;

- залуцає для консультації, проведення перевірок, дослідження документів відповідних спеціалістів;

- вносить пропозиції на засідання Колегії суддів щодо призначення експертизи у справі чи залучення до участі в конституційному провадженні експертів, виклику посадових осіб, експертів, свідків, представників за законом чи уповноважених за дорученням, громадян, участь яких повинна забезпечити об'єктивний і повний розгляд справи.

Суддя-доповідач вирішує питання про направлення копії конституційного подання, конституційного звернення, інших документів керівникові органу, посадовій особі, які видали оспорюваний правовий акт, з пропозицією викласти свої пояснення щодо порушення у поданні, зверненні питань.

Усі судді КСУ є рівноправними під час розгляду справ на засіданні Колегії суддів, на засіданні, пленарному засіданні КСУ.

Головуючий на засіданні Колегії суддів, на засіданні або пленарному засіданні КСУ не має права обмежувати суддів у можливості ставити запитання учасникам засідань, знімати поставлені суддям запитання, коментувати висловлювання та запитання суддів, учасників засідання, одночасно судді під час засідань повинні утримуватися від коментарів та реплік, від втручання у дії головуючого.

Судді КСУ беруть участь у розгляді справи безпосередньо, тому лише з поважних причин вони можуть бути відсутніми на пленарному засіданні КСУ.

Суддя КСУ не може брати участь у розгляді справи, якщо є сумніви щодо об'єктивності судді у вирішенні справи внаслідок його родинних або подружніх відносин із учасниками конституційного провадження, їх представниками чи інших обставин, які дають підстави для сумнівів у об'єктивності судді.

За таких обставин суддя КСУ заявляє самовідвід до початку розгляду справи. Про самовідвід судді виноситься ухвала.

При справлянні своїх обов'язків суддя КСУ на пленарному засіданні, на засіданні КСУ та в Колегії суддів повинен бути одягнений у мантию.

Голова КСУ очолює цей судовий орган та організовує його діяльність. До повноважень Голови КСУ належать:

- організація роботи колегій суддів КСУ, комісій та Секретаріату КСУ;
- скликання і проведення засідань, пленарних засідань КСУ;
- розпорядження бюджетними коштами на утримання і забезпечення діяльності Суду відповідно до кошторису, затвердженого КСУ;
- здійснення інших повноважень, передбачених законом і актами КСУ, що регламентують організацію його внутрішньої роботи.

Голова КСУ крім повноважень, визначених Законом України «Про Конституційний Суд України»:

- видає розпорядження;
- призначає на посади радників та помічників Голови КСУ, наукових консультантів та помічників;
- присвоює ранги державного службовця працівникам Секретаріату КСУ;
- застосовує до працівників Секретаріату заходи заохочення та дисциплінарного стягнення;
- звітує протягом січня кожного року на пленарному засіданні КСУ про діяльність Суду, а також щоквартально на засіданні КСУ інформує суддів про свою діяльність;
- представляє КСУ у зносинах з органами державної влади України та органами інших держав і міжнародних організацій;
- виступає від імені КСУ з офіційними заявами.

Текст офіційної заяви КСУ затверджується на його засіданні з ініціативи Голови Суду або не менше трьох суддів КСУ.

Голова КСУ не може ухилитись від виступу з офіційною заявою КСУ.

Судді, які залишилися у меншості при затвердженні тексту офіційної заяви, не мають права прилюдно заявляти про незгоду з нею.

Заступники Голови КСУ виконують за дорученням Голови Суду окремі його повноваження. У разі відсутності Голови КСУ або не-

можливості здійснення ним своїх повноважень його обов'язки виконує заступник, який є старшим за віком.

Повноваження судді КСУ припиняються у разі:

- 1) закінчення строку призначення;
- 2) досягнення суддею 65-річного віку;
- 3) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 4) порушення суддею вимог, передбачених ч. 2 ст. 16 Закону «Про Конституційний Суд України»;
- 5) порушення суддею присяги;
- 6) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- 7) припинення його громадянства;
- 8) визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим;
- 9) подання суддею заяви про відставку або про звільнення з посади

за власним бажанням.

Рішення про припинення повноважень судді КСУ у випадках, передбачених пп. 1–3, 6–9, приймається на засіданні КСУ, а у випадках, передбачених пп. 4, 5, – Верховною Радою України.

Повноваження судді припиняються у разі його смерті.

Голова КСУ та його заступник звільняються з посади за їх заявами Конституційним Судом України.

Звільнення з посади Голови Суду, його заступника не позбавляє їх повноважень судді КСУ.

Невід'ємною складовою статусу суддів КСУ є їх незалежність і недоторканність. Конституція України не встановлює в окремих нормах гарантії незалежності та недоторканності суддів КСУ. Відповідно до ст. 149 Конституції України на суддів Конституційного Суду України поширюються гарантії незалежності та недоторканності, підстави щодо звільнення з посади, передбачені ст. 126 Конституції України, та вимоги щодо несумісності, визначені в ч. 2 ст. 127 Конституції України.

У ст. 126 Конституції України поряд із переліком найважливіших гарантій незалежності та недоторканності суддів передбачено, що такі гарантії встановлюються також й іншими нормами Конституції та законів України.

Таким чином, системне тлумачення Конституції України свідчить, що на суддів КСУ поширюються всі гарантії незалежності та

недоторканності, установлені для суддів загальної юрисдикції як Конституцією, так і законами України, зокрема Законом України «Про судоустрій і статус суддів». У зв'язку з цим на суддів КСУ поширюється визначення незалежності і недоторканності суддів, що сформулював КСУ у своєму Рішенні від 1 грудня 2004 р. у справі № 11/2004 за конституційним поданням Верховного Суду України щодо офіційного тлумачення положень частин 1, 2 ст. 126 Конституції України та ч. 2 ст. 13 Закону України «Про статус суддів»¹.

Поряд із зазначеними законодавець установлює й додаткові гарантії незалежності і недоторканності лише для суддів КСУ. Їх перелік міститься в Законі України «Про Конституційний Суд України». Так, у Законі передбачено, що судді Конституційного Суду України при здійсненні своїх повноважень є незалежними і підкоряються лише Конституції України та керуються Законом України «Про Конституційний Суд України», іншими законами, крім тих законів або їх окремих положень, що є предметом розгляду Конституційного Суду України (ст. 27). Судді Конституційного Суду України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у Конституційному Суді України та в його колегіях, за винятком відповідальності за образу чи наклеп при розгляді справ, прийнятті рішень та наданні висновків Конституційним Судом України (ч. 3 ст. 28).

■ § 4. Повноваження Конституційного Суду України

Повноваження КСУ визначаються лише Конституцією України, а порядок організації й діяльності та процедура розгляду ним справ – як Конституцією, так і законами України, зокрема Законом України від 16 жовтня 1996 р. «Про Конституційний Суд України».

КСУ приймає акти, що регламентують організацію його внутрішньої роботи. На цей час діє Регламент Конституційного Суду України

¹ Вісн. Конституц. Суду України. – 2004. – № 6. – С. 16–22.

від 5 березня 1997 р. (з відповідними змінами), який визначає питання його внутрішньої діяльності.

Згідно з Конституцією України до повноважень КСУ належать:

1) вирішення питання про відповідність Конституції України (конституційність):

– законів та інших правових актів Верховної Ради України;

– актів Президента України;

– актів Кабінету Міністрів України;

– правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим (п. 1 ч. 1 ст. 150);

2) надання висновку:

– про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість (ч. 1 ст. 151);

– про відповідність вимогам статей 157 і 158 Конституції України законопроектів про внесення змін до Конституції України (ст. 159);

– про порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України (п. 28 ч. 1 ст. 85);

3) перевірка справи про усунення Президента України з посади у порядку імпичменту і надання висновку щодо додержання конституційної процедури її розслідування і розгляду (ч. 6 ст. 111, ч. 2 ст. 151);

4) офіційне тлумачення Конституції України та законів України (п. 2 ч. 1 ст. 150).

Поняття законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України та правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим передбачені відповідно ст. 91, ч. 3 і ч. 4 ст. 106, статтями 117, 135 і 137 Конституції України.

Згідно з підп. 1 п. 3 розд. IV «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про Конституційний Суд України» юрисдикція КСУ з питань про відповідність Основному Закону держави (конституційність) правових актів поширюється на закони України та інші правові акти Верховної Ради України, акти Президента України, акти Кабінету Міністрів України, правові акти Верховної Ради АР Крим, прийняті після набуття чинності Конституцією України.

Відповідно до підп. 2 п. 3 розд. IV «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про Конституційний Суд України» та Рішення Конституційного Суду України від 23 червня 1997 р. «У справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення підпункту 2 п. 3 розділу IV Закону України “Про Конституційний Суд України” стосовно правових актів органів Верховної Ради України» юрисдикція Конституційного Суду України з питань про відповідність Конституції України (конституційність) правових актів поширюється також і на закони та інші правові акти Верховної Ради України, нормативні акти Президії Верховної Ради України, правові акти Верховної Ради АР Крим, прийняті до набуття чинності Конституцією України (справа про акти органів Верховної Ради України)¹.

При цьому КСУ виходить із того, що на підставі п. 1 розд. XV «Перехідні положення» Конституції України правомірним є поширення юрисдикції КСУ з питань про відповідність Конституції України правових актів, прийнятих до набуття чинності Конституцією України, тільки на нормативні правові акти, ураховуючи, що за своєю природою ненормативні правові акти, на відміну від нормативних, устанавлюють не загальні правила поведінки, а конкретні приписи, звернені до окремого індивіда чи юридичної особи, застосовуються одноразово і після реалізації вичерпують свою дію².

Об'єктом конституційного контролю можуть бути не тільки письмові акти, але й дії або бездіяльність Верховної Ради Автономної Республіки Крим (наприклад, невиконання вимог ст. 138 Конституції України про призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим). Термін «правовий акт» має два значення. Він охоплює як дії (бездіяльність) – юридичний факт, так і офіційний документ, в якому відбиваються й закріплюються ті чи інші дії. Такі вищевказані способи порушення Конституції України не виключаються, і тому згідно з п. 28 ч. 1 ст. 85 Конституції України за наявності висновку Конституційного Суду України про це Верховна Рада України може достроково припинити повноваження Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

¹ Вісн. Конституц. Суду України. – 1997. – № 2. – С. 19–22.

² Там само. – С. 21–22.

Перевірці відповідності Конституції України (конституційності) підлягають лише ті закони та інші правові акти, які набрали чинності, тобто оцінка законів та інших правових актів здійснюється КСУ тільки в порядку наступного (репресивного) конституційного судового контролю.

Стосовно надання висновку про відповідність Конституції України міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість, та про відповідність вимогам статей 157, 158 Конституції законопроектів про внесення змін до Конституції України конституційний контроль з боку КСУ має попередній (превентивний) характер.

Згідно зі ст. 159 Конституції України об'єктами конституційного контролю не можуть бути проекти правових актів, окрім законопроектів про внесення змін до Конституції України. Виходячи із принципу поділу влади (ст. 6 Конституції), повноваження КСУ не дозволяють йому втручатися у стадії правотворчого (законодавчого) процесу, здійснювати попередній контроль.

Відповідно до змісту статей 150 і 152 Конституції України об'єктом конституційного контролю можуть бути тільки закони та інші правові акти, які не втратили чинності. Якщо на момент розгляду справи КСУ правовий акт втратив чинність, цей судовий орган здійснює його перевірку на предмет конституційності лише у тих випадках, коли неможливо поновити конституційні права і свободи людини та громадянина, порушені його застосуванням.

До повноважень КСУ не належать питання щодо законності актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, а також інші питання, віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції.

КСУ також не уповноважений вирішувати питання конституційності актів органів влади, не зазначених у п. 1 ч. 1 ст. 150 Конституції України. Це рішення органів місцевого самоврядування (ст. 144 Конституції України), акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, місцевих державних адміністрацій, акти органів прокуратури України, акти судів загальної юрисдикції тощо.

КСУ перевіряє відповідність законів та інших правових актів чинній Конституції України і не уповноважений перевіряти відповідність

правових актів колишній Конституції України і Конституційному договору між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України», дія яких припинилася одночасно з набуттям чинності Конституцією України, тобто з дня її прийняття (ст. 160 Конституції України, Закон України «Про прийняття Конституції України і введення її в дію» від 28 червня 1996 р.).

Об'єктом конституційного контролю з боку КСУ є лише ті акти, що мають правове значення, стосуються права, тягнуть за собою юридичні наслідки. Отже, не можуть бути об'єктом конституційного контролю такі акти, як звернення, заяви, акти політичного характеру тощо, які не мають юридичного значення, не породжують жодних юридичних наслідків.

КСУ не має права перевіряти конституційність положень чинної Конституції України ані за якими параметрами, і вони не можуть бути визнані неконституційними. Проте розд. XIII Конституції встановлює порядок внесення змін до Конституції України і передбачає певні обмеження щодо цієї процедури. Отже, об'єктом конституційного контролю є не тільки законопроекти про внесення змін до Конституції України (ст. 159), але й закони про внесення таких змін.

Не можуть бути об'єктом конституційного контролю закони, прийняті всеукраїнським референдумом. Але акти Верховної Ради України та акти Президента України, прийняті відповідно до їх повноважень, установлених Конституцією України, про призначення референдуму визнаються об'єктами судового конституційного контролю.

КСУ вирішує питання про відповідність Основному Закону держави (конституційність) правових актів у вигляді як абстрактного, так і конкретного конституційного контролю. Абстрактний контроль не пов'язаний із застосуванням правового акта, а конкретний контроль, навпаки, здійснюється у зв'язку з конкретними випадками застосування правового акта чи з конкретною діяльністю органів держави і посадових осіб.

Окрім зазначених, КСУ вирішує також питання про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів як із точки зору матеріальної, тобто змістовної їх перевірки, так і формальної, тобто перевірки відповідності встановленої Конституцією

України процедури їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності та дотримання конституційних повноважень при їх прийнятті.

За радянською системою влади, виходячи з формального верховенства вищого представницького органу, наділеного також формально всією повнотою державної влади, право офіційного тлумачення Конституції та законів України належало Верховній Раді. Конституція України закріпила розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6) і з відання Верховної Ради України право офіційного тлумачення Конституції та законів України передала до самостійних повноважень Конституційного Суду України (ч. 2 ст. 147, п. 2 ч. 1 ст. 150), який визнала єдиним органом конституційної юрисдикції України (ч. 1 ст. 147). Офіційне тлумачення Конституції та законів України є виключною прерогативою КСУ і самостійним напрямом його діяльності. Про це свідчать не тільки ч. 2 ст. 147 та п. 2 ч. 1 ст. 150 Конституції України, але й п. 6 розд. XV «Перехідні положення», згідно з яким Верховна Рада України мала право здійснювати тлумачення законів лише до створення Конституційного Суду України.

Збереження за Верховною Радою України функції офіційного тлумачення (роз'яснення) Конституції та законів України не тільки створювало б небезпеку внесення змін до змісту цих нормативно-правових актів із метою надання їм зворотної дії, але й позбавляло б остаточності рішення КСУ, вело б до їх перегляду та скасування, підривало б стабільність законодавства, робило б парламент суддею у своїй (власній) справі, чим порушувало б цей загальновизнаний принцип. Якщо Верховна Рада України має намір створити нові правові норми, то вона може це зробити за допомогою прийняття закону. При незгоді парламенту з рішенням КСУ про тлумачення тих чи інших положень закону він може внести до нього поправки, щоб зробити його більш чітким або зовсім інакше (але відповідно до Конституції) врегулювати ті чи інші суспільні відносини.

Об'єктом офіційного тлумачення КСУ є чинні Конституція та закони України, прийняті як до, так і після набуття чинності Конституцією України. Закони, які не набрали чинності, та закони, які втратили силу, офіційному тлумаченню КСУ не підлягають. Проте об'єктом офіційного тлумачення можуть бути закони або їх окремі положення, які застосовуються у зв'язку з їх переживаючою (ультраактивною) силою.

Офіційному тлумаченню підлягають закони, які відповідають Конституції України. Тому процедурі тлумачення передують з'ясування питань їх відповідності Конституції (конституційності). Якщо виявиться, що закон не відповідає Конституції України, суперечить їй, він визнається неконституційним з усіма наслідками, що випливають із цього.

Якщо можливі різні інтерпретації тих чи інших положень Конституції або законів України і ці тлумачення не суперечать Основному Закону держави, вирішувати такі питання, конкретизувати такі положення повинен парламент. Інакше своїм тлумаченням указаних положень Конституції або законів України КСУ обмежував би повноваження Верховної Ради України.

§ 5. Конституційне провадження (провадження у справах у Конституційному Суді України)

КСУ здійснює конституційне правосуддя (конституційну юрисдикцію) за конституційними поданнями і конституційними зверненнями певних суб'єктів.

Конституційне подання або конституційне звернення є приводом для розгляду справи у КСУ, тобто зобов'язує цей Суд прийняти її до розгляду.

Конституційне подання – це письмове клопотання до КСУ про визнання правового акта (його окремих положень) неконституційним, про визначення конституційності міжнародного договору або про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів України. Конституційним поданням є також звернення Верховної Ради України про надання висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з посади в порядку імпічменту.

Суб'єктами права на конституційне подання з питань конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим є: Президент України; не менше сорока п'яти депутатів Верховної Ради України (тобто десята частина загального складу, встановленого ч. 1 ст. 76 Конститу-

ції); Верховний Суд України; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; Верховна Рада Автономної Республіки Крим (абз. 2 ч. 1 ст. 150 Конституції, п. 1 ст. 13 та ст. 40 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

Якщо Президент України зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим з мотивів їх невідповідності Конституції України, він повинен одночасно звернутись до Конституційного Суду України щодо неконституційності вказаних актів (п. 15 ч. 1 ст. 106, ч. 2 ст. 137 Конституції).

Конституція України не передбачає прямого права громадян, іноземців, осіб без громадянства та юридичних осіб звертатися до КСУ з питань неконституційності законів та інших правових актів (право на конституційну скаргу). Фізичні та юридичні особи можуть із цих питань звертатися до Президента України, який є гарантом прав і свобод людини та громадянина (ч. 2 ст. 102 Конституції України), до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ч. 3 ст. 55 Конституції, Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини») або інших суб'єктів права на конституційне подання.

Було б доцільним надати таке право фізичним та юридичним особам стосовно неконституційності нормативно-правових актів, що порушують їх конституційні права або можуть їх порушити. Фізичні та юридичні особи краще за всіх знають, чи порушені або чи можуть бути порушені їхні права і свободи тим чи іншим нормативно-правовим актом.

Суб'єктами права на конституційне подання з питань надання висновків КСУ є:

1) щодо відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість, – Президент України, Кабінет Міністрів України (ч. 1 ст. 151 Конституції України, п. 2 ст. 13 та абз. 2 ст. 41 Закону України «Про Конституційний Суд України»);

2) щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справ про усунення Президента України в порядку імпічменту – Верховна Рада України (ч. 6 ст. 111 та ч. 2 ст. 151 Конституції України,

п. 3 ст. 13 та абз. 3 ст. 41 Закону України «Про Конституційний Суд України»);

3) щодо порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції або законів України – Верховна Рада України (п. 28 ч. 1 ст. 85 Конституції України);

4) щодо відповідності вимогам статей 157 і 158 Конституції України законопроекту про внесення змін до Конституції України – Верховна Рада України (статті 154, 159 Конституції, Рішення КСУ від 9 червня 1998 р. у справі № 126/98 щодо внесення змін до Конституції України);

5) щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України – Президент України, не менше сорока п'яти народних депутатів України (підпис депутата не відкликається), Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховний Суд України, Кабінет Міністрів України, інші органи державної влади, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування (абз. 4 ст. 41 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

Підставою для конституційного подання про неконституційність закону або іншого правового акта є наявність спору щодо його неконституційності. Наявність підстави для розгляду справи зобов'язує КСУ розглянути її по суті в судовому засіданні і винести по ній умотивоване рішення.

Для деяких категорій конституційно-правових справ, а саме: щодо конституційності правових актів, що викликають спір стосовно повноважень конституційних органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування; відповідності положень чинних правових актів конституційним принципам і нормам стосовно прав та свобод людини і громадянина, а також справ щодо конституційності правових актів, якими суперечливо регулюється порядок реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина, Закон України «Про Конституційний Суд України» встановлює додаткові вимоги для підстав конституційного подання.

Так, підставою для конституційного подання у справах щодо конституційності правових актів, що викликають спір про повноваження конституційних органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, є наявність спору стосовно повноважень цих органів, якщо один із суб'єктів права на конституційне подання вважає, що правові акти, якими встановлено повноваження зазначених органів, не відповідають Конституції України (ст. 75 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

Підставами для порушення питання про відкриття провадження у справі щодо відповідності норм чинного законодавства принципам і нормам Конституції України стосовно прав і свобод людини і громадянина є:

- 1) наявність спірних питань щодо конституційності прийнятих і оприлюднених у встановленому порядку законів, інших правових актів;
- 2) виникнення спірних питань щодо конституційності правових актів, виявлених у процесі загального судочинства;
- 3) виникнення спірних питань щодо конституційності правових актів, виявлених органами виконавчої влади у процесі їх застосування та Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини у процесі його діяльності (ст. 82 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

У разі виникнення у процесі загального судочинства спору щодо конституційності норми закону, яка застосовується судом, провадження у справі зупиняється. За таких умов відкривається конституційне провадження, і справа розглядається Конституційним Судом України невідкладно (ст. 83 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

Підставою для конституційного подання щодо конституційності правових актів, якими суперечливо регулюється порядок реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина, є наявність спірних питань щодо конституційності норм двох чи більше законів або актів міжнародного права, визнаних обов'язковими на території України, котрі встановлюють різний порядок реалізації одних і тих самих конституційних прав та свобод, чим суттєво обмежуються можливості їх використання (ст. 84 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

Конституційне звернення – це письмове клопотання до КСУ про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи.

Суб'єктами права на конституційне звернення є громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи (ст. 43 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

Підставами для звернення до КСУ про офіційне тлумачення Конституції та законів України у формах конституційного подання і конституційного звернення є відповідно: практична необхідність у з'ясуванні або роз'ясненні, офіційній інтерпретації положень Кон-

ституції та законів України (ч. 1 ст. 93 Закону України «Про Конституційний Суд України») або наявність неоднозначного застосування положень Конституції чи законів судами України, іншими органами державної влади, якщо суб'єкт права на конституційне звернення вважає, що це може призвести або призвело до порушення його конституційних прав і свобод (ст. 94 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

Практична необхідність офіційного тлумачення Конституції або законів України може бути обумовлена неясністю (двозначністю, розпливчастістю, неточністю, нечіткістю) їх окремих положень, або неоднозначним застосуванням, або хоча й однозначним, але неправильним їх розумінням і застосуванням. Офіційне тлумачення Конституції або законів України якраз і покликане подолати ці обставини, зробити, зокрема, неясні положення ясними, зрозумілими.

Неоднозначність тлумачення і застосування положень Конституції України викликана тим, що вона була прийнята в результаті взаємних поступок, компромісів. При її прийнятті згладжувалися і зближувалися різні теоретичні підходи до тих чи інших проблем, їм надавалося загального забарвлення, однаково прийнятного для різних політичних сил. До того ж значна частина норм Конституції України сформульована досить загально й абстрактно, у багатьох випадках із використанням оціночних понять.

Неоднозначність тлумачення і застосування законів України викликана також динамічністю розвитку суспільства та неможливістю своєчасного врегулювання відповідних суспільних відносин, змушеністю законодавця регулювати також ті відносини, природа і закономірності яких недостатньо досліджені, реформуванням усіх сфер суспільного життя, нестабільністю законодавства в перехідний період, його суперечливістю, наявністю колізій і прогалин, недоліками законодавчої техніки тощо.

Необхідність однаковості практики застосування положень Конституції та законів України, а отже, визначеність правових відносин впливає з вимог правової держави, і зокрема законності, правової безпеки, рівності конституційних прав і свобод громадян та їхньої рівності перед законом (ст. 24 Конституції України), а також і того, що іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами,

а також несуть такі самі обов'язки, як громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України (ст. 26 Конституції України). До того ж одними з основних засад судочинства є законність та рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом (пп. 1 і 2 ч. 3 ст. 129 Конституції України), а це неможливо без однозначного (однакового) застосування положень Конституції та законів України до всіх однаково, без однакової судової практики.

Підставою для офіційного тлумачення Конституції та законів України за конституційними поданнями органів державної влади, не передбачених ст. 150 Конституції України, і органів місцевого самоврядування є тільки ті положення вказаних нормативно-правових актів, які стосуються питань, віднесених до відання цих суб'єктів.

Підставою для офіційного тлумачення Конституції або законів України за конституційними зверненнями фізичних та юридичних осіб є тільки ті положення цих нормативно-правових актів, які застосовані або підлягають застосуванню щодо суб'єкта конституційного звернення в конкретній справі і це призвело чи може призвести до порушення його конкретного конституційного права. Суб'єкт конституційного звернення повинен указати конкретні факти й обставини, які б свідчили про це.

Підстава для розгляду в КСУ відсутня, якщо суб'єкт права на конституційне звернення звертається до цього Суду не у зв'язку з порушенням (можливістю порушення) його конституційних прав і свобод, а на захист певних положень Конституції або законів України.

На практиці трапляються такі ситуації, коли ті чи інші положення Конституції або законів України застосовуються хоча й однозначно, але неправильно, і це порушує конституційні права і свободи людини та громадянина або створює можливість їх порушення. КСУ у цих випадках також розглядає справи за зверненнями фізичних або юридичних осіб та приймає щодо них відповідні рішення. Так, усі суди в країні вже після прийняття Конституції відмовляли громадянам України у прийнятті скарг (позовів): 1) на рішення ЦВК по виборах народних депутатів; 2) на дії посадових осіб органів прокуратури; 3) на бездіяльність посадових осіб щодо розподілу житла; 4) Кабінету Міністрів України про виконання зобов'язання за облігаціями Державної цільової безпроцентної позики 1990 р. та відшкодування моральної шкоди.

КСУ визнав таку практику антиконституційною і дав офіційне тлумачення відповідних положень Конституції та законів України¹.

Було б логічним, правильним і справедливим надати право громадянам України, іноземцям, особам без громадянства та юридичним особам звертатися до КСУ не тільки у випадках неоднозначного застосування положень Конституції та законів України, як це передбачає Закон України «Про Конституційний Суд України», але й при неоднозначному, але неконституційному їх застосуванні.

Відкриття провадження у справі в КСУ за конституційним поданням чи конституційним зверненням ухвалюється Колегією суддів або КСУ на його засіданні.

Справа, за якою відкрито конституційне провадження, розглядається в КСУ на пленарному засіданні в порядку та в строк, установлені Законом України «Про Конституційний Суд України».

Дата розгляду справи КСУ визначається його Головою.

Колегія суддів КСУ у справах за конституційними поданнями більшістю голосів суддів, які входять до її складу, приймає процесуальну ухвалу про відкриття провадження у справі або про відмову у такому провадженні.

У разі прийняття Колегією суддів процесуальної ухвали про відкриття провадження у справі вона вноситься Головою КСУ на розгляд пленарного засідання КСУ.

У разі прийняття Колегією суддів процесуальної ухвали про відмову у відкритті провадження у справі секретар Колегії направляє матеріали Голові КСУ для розгляду справи на засіданні КСУ.

У разі прийняття на цьому засіданні процесуальної ухвали про відкриття провадження у справі вона вноситься Головою Суду на розгляд пленарного засідання КСУ.

Колегія суддів під час підготовки справи, а КСУ у процесі провадження у справі мають право витребувати від Верховної Ради України, Президента України, Прем'єр-міністра України, Генерального прокурора України, суддів, органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, підприємств, установ, організацій усіх форм власності, політичних партій та інших об'єднань громадян, а також від окремих громадян

¹ Вісн. Конституц. Суду України. – 1997. – № 2. – С. 27–30, 31–35 ; 1998. – № 1. – С. 3–7, 34–38.

необхідні документи, матеріали та інші відомості, що стосуються справи.

Також Колегія суддів під час підготовки справи, а КСУ у процесі провадження за необхідності призначають експертизу у справі та вирішують питання щодо залучення до участі в конституційному провадженні експертів.

Окрім того, Колегія суддів КСУ під час підготовки справи, а КСУ у процесі провадження мають право викликати посадових осіб, експертів, свідків, представників за законом та уповноважених за дорученням, громадян, участь яких повинна забезпечити об'єктивний і повний розгляд справи.

Ухилення без поважних причин від явки до Колегії суддів або до КСУ, а так само відмова надати необхідні документи, матеріали та інші відомості або їх умисне приховування тягнуть за собою відповідальність винних осіб за законом.

Розгляд справ, прийняття рішень і надання висновків у справах проводяться КСУ колегіально.

Розгляд справ на пленарному засіданні КСУ може проводитись у формі:

- усних слухань, тобто шляхом безпосереднього заслуховування на пленарному засіданні всіх учасників конституційного провадження;
- письмових слухань, тобто шляхом заслуховування та аналізу зібраних на попередніх стадіях конституційного провадження та залучених додатково в ході пленарного засідання матеріалів, документів, необхідних для забезпечення об'єктивного і повного розгляду справи.

§ 6. Рішення та висновки Конституційного Суду України

КСУ за результатами розгляду на пленарних засіданнях справ щодо конституційності законів та інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України приймає рішення, а у справах з інших питань – дає висновки.

Рішення приймаються, а висновки надаються тільки тими суддями КСУ, які брали участь у розгляді матеріалів справи, самої справи на засіданні або пленарному засіданні КСУ.

Тимчасова відсутність судді на засіданні, пленарному засіданні КСУ, на якому розглядалися матеріали справи, сама справа, не перешкоджає участі такого судді з правом вирішального голосу в прийнятті рішень, наданні висновків у справі, за винятком тих випадків, коли рішення приймалися, а висновки надавалися в межах процесуальних дій, що виконувалися за відсутності судді.

У разі, якщо в процесі розгляду справи за конституційним поданням чи конституційним зверненням виявлено невідповідність Конституції України інших правових актів (їх окремих положень), окрім тих, щодо яких відкрито провадження у справі і які впливають на прийняття рішення чи надання висновку у справі, КСУ визнає такі правові акти (їх окремі положення) неконституційними.

Рішення приймаються, а висновки надаються КСУ поіменним голосуванням шляхом опитування суддів.

Пропозиції суддів до проекту рішення чи висновку голосуються у порядку надходження, при цьому судді не мають права утримуватися від голосування.

Рішення і висновки КСУ мотивуються письмово, підписуються окремо суддями, які голосували за їх прийняття та які голосували проти, й оприлюднюються. Вони є остаточними і не підлягають оскарженню.

Підписання суддею рішення, висновку КСУ є обов'язковим.

Рішення у справі приймається, а відповідно висновок надається КСУ на закритій частині пленарного засідання за участю суддів, які брали участь у розгляді справи.

На закриту частину пленарного засідання вноситься проект рішення, висновку у справі, підготовлений суддею-доповідачем на підставі матеріалів справи, досліджених судом у процесі її розгляду.

Кожний суддя КСУ, який бере участь у розгляді справи, має право подати власний проект рішення, висновку у справі або перелік питань, які визначають суть рішення, висновку.

У разі надходження кількох проектів рішень, висновків у справі КСУ бере за основу один із них.

Схвалені більшістю суддів відповіді на питання, які визначають сутність рішення, висновку у справі, становлять підґрунтя для доопрацювання суддею-доповідачем проекту рішення, висновку.

На закритій частині пленарного засідання судді КСУ вільно викладають свої думки з питань, що обговорюються, вносять пропозиції, поправки до проекту рішення, висновку у справі. Тривалість та кількість виступів суддів на закритій частині пленарного засідання не обмежуються. Їхні пропозиції та поправки до проекту рішення, висновку у справі вносяться у письмовій формі, голосування з кожної з них відбувається окремо.

Суддя КСУ може на будь-якій стадії обговорення проекту рішення, висновку у справі зняти свою пропозицію чи поправку.

На голосування в цілому ставиться проект рішення, висновку у справі, підготовлений з урахуванням пропозицій та поправок, які одержали найбільшу кількість голосів. Голосування проходить поіменно шляхом опитування.

Рішення, висновок КСУ підписується всіма суддями не пізніше семи днів від дня прийняття рішення, надання висновку у справі.

Підписання суддею КСУ прийнятого рішення, висновку, наданого КСУ за його участю, є обов'язковим.

Закрита частина пленарного засідання КСУ стенографується і протоколюється.

Протокол і стенограма закритої частини пленарного засідання не розголошуються і зберігаються окремо від матеріалів справи. У протоколі фіксуються лише питання, які ставилися на голосування, та результати голосування. Для ведення такого протоколу запрошується секретар судового засідання.

Протокол підписується всіма суддями КСУ, які були присутні на закритій частині пленарного засідання.

Виступи суддів КСУ на закритій частині пленарного засідання не протоколюються, не фіксуються технічними засобами і не можуть бути розголошені суддями КСУ.

Необхідно зауважити, що суддя КСУ, який підписав рішення, висновок КСУ, має право незалежно від того, голосував він «за» чи «проти» прийняття рішення або надання висновку, викласти у письмовій формі свою окрему думку у справі у семиденний строк від дня голосування.

У змісті рішень та висновків КСУ мають міститися відомості, передбачені відповідно статтями 65, 66 Закону України «Про Конституційний Суд України».

Рішення і висновки КСУ офіційно оприлюднюються наступного робочого дня після їх підписання. Ці документи разом з окремою думкою суддів КСУ публікуються у «Віснику Конституційного Суду України» та в інших офіційних виданнях України.

КСУ відкриває нове провадження у справі при виявленні нових обставин, які не були предметом його розгляду, але які існували на час розгляду і прийняття рішення або надання висновку у справі.

КСУ після офіційного оприлюднення рішення може з власної ініціативи або за заявою однієї із сторін конституційного провадження виправити неточності, припущені у рішенні, описки, редакційні або технічні огріхи. Рішення КСУ також можуть бути роз'яснені ним за клопотанням однієї зі сторін конституційного провадження.

Ухвала КСУ про виправлення неточностей у рішенні або про його роз'яснення приймається на пленарному засіданні і підлягає опублікуванню в тих виданнях, де було оприлюднене саме рішення¹.

Рішення і висновки КСУ рівною мірою є обов'язковими до виконання. Їх невиконання тягне за собою передбачену законом відповідальність.

Рішення і висновки КСУ діють безпосередньо і не потребують підтвердження з боку будь-яких органів державної влади, посадових та службових осіб.

У разі необхідності КСУ може визначити у своєму рішенні порядок та строки його виконання, а також покласти на відповідні державні органи обов'язки щодо забезпечення виконання рішення.

Конституційний Суд України також має право вимагати від цих органів письмового підтвердження виконання рішення суду (ст. 70 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

КСУ роз'яснив, що положення ч. 2 ст. 70 Закону України «Про Конституційний Суд України» щодо порядку виконання рішень КСУ треба розуміти як право КСУ у разі необхідності визначити у своєму рішенні, висновку порядок і строки його виконання та покласти на відповідні державні органи обов'язок забезпечити це виконання. При цьому незалежно від того, чи визначено в рішенні КСУ порядок його виконання, відповідні державні органи зобов'язані діяти лише на під-

¹ Рішення Конституційного Суду України «Про внесення доповнень до § 57 Регламенту Конституційного Суду України» від 6 березня 2002 року № 3-Р/2002 [Текст] // Вісн. Конституц. Суду України. – 2002. – № 2. – С. 5.

ставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України¹.

Додаткове визначення у рішеннях КСУ порядку їх виконання не скасовує і не підміняє загальної обов'язковості їх виконання.

Рішення і висновки КСУ є остаточними. Це означає, що вони набирають чинності з моменту ухвалення (проголошення) і ніхто, у тому числі й КСУ, скасувати або змінити їх не може.

Рішення і висновки КСУ не можуть бути оскаржені. Разом із тим відповідно до ч. 4 ст. 55 Конституції України, якщо особою використані всі національні засоби правового захисту, вона має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових органів чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, а отже, й оскаржувати до них рішення КСУ. Але незалежно від наслідків розгляду такої скарги міждержавні органи ні в якому разі не мають права скасовувати рішення суду тієї чи іншої держави.

У рішенні КСУ щодо відповідності Конституції (конституційності) правових актів вони визнаються чинними чи нечинними на майбутнє.

У разі якщо ці акти або їх окремі положення визнаються такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), вони оголошуються нечинними і втрачають чинність від дня прийняття Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність (ч. 2 ст. 152 Конституції України, ст. 73 Закону України «Про Конституційний Суд України»). Ці акти фактично скасовуються і не мають юридичної сили з моменту ухвалення КСУ відповідного рішення. І саме з цього часу закони, інші правові акти або їх окремі положення, які рішеннями КСУ визнані неконституційними, не підлягають виконанню (застосуванню) як такі, що втратили чинність на підставі рішення КСУ.

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради України «Про чинність Закону України “Про Рахункову палату”», офіційного тлумачення положень частини другої статті 150 Конституції України, а також частини другої статті 70 Закону України «Про Конституційний Суд України» стосовно порядку виконання рішень Конституційного Суду України (справа про порядок виконання рішень Конституційного Суду України) [Текст] // Вісн. Конституц. Суду України. – 2000. – № 6. – С. 21.

Як роз'яснив сам Суд, «положення частини другої статті 150 Конституції України щодо виконання рішень Конституційного Суду України необхідно розуміти так, що закони, інші правові акти або їх окремі положення, визнані за цими рішеннями неконституційними, не підлягають застосуванню як такі, що відповідно до частини другої статті 152 Конституції України втратили чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність»¹.

Органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, посадові та службові особи, громадяни та їх об'єднання, іноземці, особи без громадянства, юридичні особи не вправі застосовувати чи використовувати правові акти або їх положення, що визнані неконституційними².

Юридична сила рішення КСУ про визнання правового акта неконституційним не може бути подолана повторним прийняттям цього ж акта.

Указані рішення КСУ мають силу нормативно-правового акта. Визнаючи той чи інший нормативно-правовий акт неконституційним і тим самим скасовуючи його, *КСУ виконує функцію негативного правотворця*. Такі рішення фактично створюють нові правові норми. Вони поширюються на всіх суб'єктів права і породжують нові права та обов'язки.

Рішення КСУ про визнання закону чи іншого правового акта неконституційним позбавляє його обов'язкової сили, але юридична сила такого рішення не може бути прирівняна до юридичної сили звичайних законів, оскільки для перегляду положень цього рішення необхідне внесення змін до Конституції України.

Рішення та висновки КСУ мають пряму і негайну дію, а у випадках, передбачених Конституцією України, і зворотну дію. Згідно зі ст. 58 Конституції України рішення КСУ, яке скасовує або пом'якшує відповідальність особи, має зворотну дію.

Визнання правового акта неконституційним є підставою для скасування інших правових актів, які відтворюють або конкретизують його положення.

Конституційний Суд України може вказати на преюдиціальність свого рішення при розгляді судами загальної юрисдикції позовів у зв'язку

¹ Рішення Конституційного Суду України по справі про порядок виконання рішень Конституційного Суду України [Текст] // Вісн. Конституц. Суду України. – 2000. – № 6. – С. 21.

² Там само. – С. 20.

з правовідносинами, що виникли внаслідок дії неконституційного акта (ст. 74 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

Стосовно змісту рішень КСУ у деяких конституційно-правових справах, а саме: щодо конституційності правових актів, що викликають спір про повноваження конституційних органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, конституційності актів про призначення виборів, всеукраїнського референдуму чи місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим, відповідності положень чинних правових актів конституційним принципам і нормам стосовно прав та свобод людини і громадянина, та справах щодо конституційності правових актів, якими суперечливо регулюється порядок реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина, Закон «Про Конституційний Суд України» передбачає додаткові вимоги.

У резолютивній частині рішення Конституційного Суду України у справах щодо конституційності правових актів, яким встановлено повноваження конституційних органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, а також у справах щодо конституційності актів про призначення виборів, всеукраїнського референдуму чи місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим дається висновок щодо конституційності цих актів (ст. 77 і ч. 2 ст. 81 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

У рішенні Конституційного Суду України у справах щодо конституційності правових актів, якими суперечливо регулюється порядок реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина, визначається, норми якого закону є конституційними, а якого неконституційними і нечинними (ст. 85 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

У резолютивній частині рішення КСУ щодо офіційного тлумачення Конституції або законів України офіційно тлумачаться (роз'яснюються) положення Конституції та законів України, з приводу яких було подано конституційне подання чи конституційне звернення. У разі якщо при тлумаченні (з'ясуванні) закону України (його окремих положень) була встановлена його невідповідність Конституції (неконституційність), він (його окремі положення) визнається неконституційним.

Правова природа рішень КСУ щодо офіційного тлумачення положень Конституції та законів України є похідною від місця цього Суду

в системі механізму держави і його компетенції. Правова природа офіційного тлумачення Конституції та законів України полягає в їх з'ясуванні і роз'ясненні, інтерпретації, установленні дійсного змісту, тобто у певній констатації, а не в їх поправках, змінах чи доповненнях.

Метою офіційного тлумачення КСУ положень Конституції та законів України є встановлення їх однозначного і правильного розуміння, застосування на всій території держави та надання роз'яснення щодо цього.

Змістом офіційного тлумачення КСУ положень Конституції та законів України є їх конкретизація, уточнення, деталізація. Це певні норми, а саме – інтерпретаційні норми, в яких даються приписи, як розуміти той чи інший термін, вислів або правову норму в цілому, як її застосовувати. Це нормативне тлумачення, норми-роз'яснення, які сприяють правильній реалізації Конституції та законів України і в цьому аспекті є допоміжними правилами. Їх допоміжний характер виявляється й у тому, що вони не можуть застосовуватись окремо, самостійно, без роз'яснювальних положень Конституції та законів України, а діють лише разом із положеннями, що тлумачилися, і не можуть бути нормативним підґрунтям правозастосовних актів. При вирішенні конкретних справ необхідно посилається на правові норми Конституції та законів України як на юридичні підстави для рішення і лише додатково – на їх офіційні роз'яснення КСУ.

Функціональне призначення рішень КСУ щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України – це юридичний засіб забезпечення їх правильного й однакового розуміння й застосування, а отже, й один з юридичних засобів укріплення конституційної законності, охорони Конституції України.

Юридична сила офіційного тлумачення КСУ положень Конституції та законів України полягає в тому, що воно (роз'яснення) має державний загальнообов'язковий характер, який за юридичною силою наближає його до роз'яснюваних положень Конституції та законів України.

Офіційні тлумачення КСУ положень Конституції та законів України мають за своєю обов'язковістю вищу юридичну силу порівняно з тлумаченнями, що здійснюються іншими державними органами, посадовими та службовими особами. Це вищий вид тлумачення Консти-

туції та законів України, адже Конституція України не передбачає автентичного тлумачення ні її положень, ні законів України.

Рішення КСУ щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України як допоміжний акт за своєю юридичною силою розташовується (знаходиться у підпорядкованому стані) за актом, що роз'яснюється, у такій послідовності: тлумачення положень Конституції – за Конституцією, тлумачення законів – слідком за законами.

Сфера дії (територія, коло осіб і коло випадків) рішень КСУ щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України збігається зі сферою дії останніх, і вони є нормативними.

Чинність у часі офіційного тлумачення Судом Конституції та законів України визначається чинністю норми права, що тлумачиться. Причому тлумачення однієї і тієї самої норми не може змінюватися протягом цього часу, якщо ця норма безпосередньо або опосередковано не змінювалася.

Офіційне тлумачення Конституції та законів України має «зворотну силу». Її межі визначаються моментом набрання чинності самими положеннями Конституції та законами України, що інтерпретуються, адже в процесі застосування правової норми, яка не змінювалася, її зміст залишається тим самим (незмінним) і офіційними тлумаченнями тільки встановлюється те розуміння, яке вклав у неї законодавець. Тому норми права завжди мають той зміст, який розкрито офіційними тлумаченнями, і вони повинні застосовуватися відповідно до цього змісту. Якщо офіційному тлумаченню положень Конституції або законів України не відповідають акти їх застосування, останні підлягають скасуванню.

При «переживанні» положень законів України, які інтерпретуються, має місце і «переживання» їх офіційного тлумачення КСУ.

Тлумачення Конституції, законів України та інших актів здійснюється КСУ також: при вирішенні питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим (п. 1 ч. 1 ст. 150 Конституції України); при перевірці справи та наданні висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпідмент (ч. 5 ст. 111, ч. 2 ст. 151 Конституції України); при наданні висновків: про порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України

(п. 28 ч. 1 ст. 85 Конституції України), про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість (ч. 1 ст. 151 Конституції України), а також щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України.

Справа в тому, що застосування Конституції, інших норм права неможливе без їх тлумачення. Без тлумачення Конституції, законів України та інших актів неможливо прийняти рішення (висновок), без цього немає і самої конституційної юрисдикції. Але якщо *спеціальною метою* і результатом офіційного (нормативного) тлумачення Конституції та законів України за конституційними поданнями чи конституційними зверненнями є саме офіційне (нормативне) тлумачення цих актів, то *безпосередньою метою* тлумачення положень Конституції та актів, що перевіряються на конституційність (казуальне тлумачення), є правильне вирішення конкретного питання про їх відповідність Конституції України.

Тут не ставиться спеціальна мета тлумачення (роз'яснення) Конституції та законів України, воно є невід'ємною складовою застосування Конституції, засобом вирішення конкретного конституційно-правового спору, аргументом обґрунтування рішення (висновку), супроводжує цей процес, фігурує тільки у мотивувальній частині рішення (висновку) і як самостійне явище не існує.

Незважаючи на те, що це тлумачення норм права має найменування «казуальне», воно далеко виходить за межі конкретної справи. Такі рішення КСУ у конкретних справах є прецедентами як зразки, приклади розуміння і застосування положень Конституції та законів України. У цих рішеннях нерідко формулюються загальні правові позиції (положення) стосовно інтерпретації тих чи інших норм права. Ці інтерпретації як офіційні (нормативні) тлумачення Конституції та законів України є обов'язковими для виконання, у тому числі і для КСУ. Тому висновки, сформульовані КСУ при нормативному тлумаченні положень Конституції та законів України, мають у принципі застосовуватися і до їх казуального тлумачення.

Питання для самоконтролю

1. Що є предметом конституційної юрисдикції?
2. Назвіть принципи організації та діяльності Конституційного Суду України.

3. Охарактеризуйте склад, структуру та порядок формування Конституційного Суду України.
4. Назвіть компетенцію Конституційного Суду України.
5. Охарактеризуйте правовий статус судді Конституційного Суду України.
6. Хто має право ініціювати конституційне провадження?
7. Розкрийте зміст процедури конституційного провадження.
8. У чому відмінності конституційного звернення та конституційного подання?
9. Сформулюйте значення судової практики Конституційного Суду України.

Статус суддів

§ 1. Суддівський корпус, його поняття та склад

У правничій літературі для позначення суддівської спільноти застосовується термін «корпус суддів». Слово «corpus» має латинське походження й об'єднує всіх осіб, які у встановленому законом порядку набули право здійснювати судову владу. Згідно з ч. 2 ст. 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» судову владу реалізують професійні судді та у визначених законом випадках народні засідателі і присяжні. Професійні судді – це громадяни України, які відповідно до Конституції України призначені чи обрані суддями і займають штатну суддівську посаду в одному із судів, передбачених Законом України «Про судоустрій і статус суддів».

До професійних суддів належать судді КСУ та судді судів загальної юрисдикції. Можливо також проводити диференціацію між суддями залежно від рівня суду, в якому вони працюють: судді місцевих, апеляційних, вищих спеціалізованих судів, Верховного Суду України та Конституційного Суду України. Але всі професійні судді в Україні мають єдиний статус і різняться лише за повноваженнями та компетенцією.

Формування суддівського корпусу є складним, тривалим процесом, який передбачає декілька етапів: добір кандидатів, їх спеціальна підготовка, складення кваліфікаційного іспиту, вибір на підставі конкурсу найбільш кваліфікованого фахівця і внесення щодо нього подання про призначення або обрання кандидата на посаду судді до компетентного органу, винесення акта про призначення або обрання на посаду судді, припинення повноважень судді.

Правовий статус суддів визначається Конституцією України та законами України «Про судоустрій і статус суддів», «Про Вищу раду юстиції», «Про Конституційний Суд України» та іншими нормативно-правовими актами.

Для здійснення судової влади закон надає суддям необхідні права, обов'язки та повноваження, передбачає певні гарантії їх реалізації.

Велика відповідальність судді, якого наділеного правом вирішувати всі правові конфлікти, що виникають у суспільстві, передбачає необхідність установлення певних вимог до кандидатів на цю посаду, особливої процедури добору та зайняття посади судді, а також притягнення до відповідальності та звільнення з цієї посади.

§ 2. Інститут кандидата на посаду судді

Інститут кандидата на посаду судді існує вже у досить розвинутому вигляді у більшості країн світу. У цих країнах сформульовані вимоги до кандидатів на посади суддів, нормативно закріплена процедура оцінки знань, навичок, умінь, ділових та моральних властивостей кандидата, обов'язково передбачається навчання кандидатів на посади суддів у спеціальному навчальному закладі та стажування в суді. Тільки після цього порушується питання про можливість обрання конкретної особи на посаду судді.

В Україні інститут кандидата на посаду судді набував розвитку відповідно до історичних етапів становлення суспільства та політичного ладу держави.

У часи перебування України у складі Росії (1654–1917) залежно від способу вступу на службу судді поділялися на два види: ті, що призначаються (монархом за поданням Сенату; безпосередньо Сенатом; губерньським правлінням), й ті, що обираються певним прошарком населення (дворянами, купцями і міщанами, селянами)¹.

Судді, що обиралися, не були підзвітні виборцям. Їх затверджував губернатор, якому вони і звітували. Більшість членів повітового суду, а в магістраті – часто й увесь склад не мали ані найменшого уявлення про засади судочинства, теорію доказів. «Такий суддя, – писав А. Ф. Коні, – є дуже сумним явищем, тому що свавілля під личиною правосуддя має особливо відразливі риси, і шкода судового насильства є гіршою за будь-яку адміністративну шкоду»². Судді зараховувалися на державну (військову) службу, наділялися чинами та нагородами, підлягали відповідальності нарівні з іншими посадовцями. Відставний прапорщик

¹ Щербина, П. Ф. Судебная реформа на Правобережной Украине [Текст] / П. Ф. Щербина. – Львов : Виша шк., 1974. – С. 52.

² Коні, А. Ф. Нравственные начала в уголовном процессе [Текст] / А. Ф. Коні // Избр. произведения. – М. : Госюриздат, 1956. – 678 с.

цілком імовірно міг бути кандидатом у члени повітового суду, а відставний полковник – кандидатом у члени судової палати¹.

Якісно нову правову основу інституту кандидатів на суддівські посади заклали прийняті 20 листопада 1864 р. Судові статuti. Їх укладачі справедливо вважали, що задовільне справляння правосуддя залежить більше від гідності суддів, ніж від досконалості законів. І саме інститут кандидатів на судові посади повинен був стати «розсадником судових діячів, зерном нового судового стану; кандидатура на судові посади мала служити тим чистим і єдиним джерелом, якому належало годувати все судове відомство»². Статті 200–211 Статутів³ щодо кандидата на посаду судді містили загальнообов'язкові вимоги та обмеження: 1) відсутність істотних фізичних вад; 2) неприпустимість вчинення діянь, що містять ознаки злочину; непорочність у суспільній думці; 3) належність до російського підданства; 4) тільки особи чоловічої статі, які досягли віку 25 років; 5) освітній ценз – вища чи середня освіта, а за її відсутності – наявність стажу не менше трьох років у судовому відомстві; 6) майновий ценз.

За мету запровадження інституту кандидата на судову посаду була визнана підготовка молодих людей до судової служби. Тому в Статутах особлива увага приділялася організації занять кандидатів, зокрема у судових місцях і в прокуратурі, відрядженню до виконання обов'язків судових слідчих.

Разом із тим цей інститут не отримав належного нормативного регулювання, у зв'язку з чим розвивався повільно.

Тому закон від 24 грудня 1891 р. вніс доповнення та зміни до Судових статутів щодо цього питання. Було встановлено, що кандидатами на судову посаду можуть бути особи, які закінчили курс юридичних наук у вищих навчальних закладах і перебували на службі при окружних судах і судових палатах. Зарахування в кандидати прирівнювалося до зарахування на службу в судовому відомстві. Законом передбачався поділ кандидатів на старших і молодших. Звання молодшого здобувалося зарахуванням до розряду кандидатів. Чин старшого кандидата одержували після не менш як півторарічної служби по судовому відом-

¹ Головачев, А. А. Десять лет реформ 1861–1871 [Текст] / А. А. Головачев. – СПб. : Тип. Ф. С. Сушинского, 1872. – С. 148.

² Возвращение к истокам права: Судебные уставы. О статусе судей [Текст] // Законность. – 1994. – № 6. – С. 13–18.

³ Судебные уставы 20 ноября 1864 года съ изложением рассуждений, на коих они основаны [Текст]. – СПб., 1864. – 690 с.

ству і після складання необхідного іспиту, про що видавалося посвідчення відповідним судом чи палатою. Старші кандидати мали істотні переваги, оскільки вони за старанну і корисну службу могли одержувати штатний оклад чи одноразову допомогу. Внесені зміни також офіційно закріпили порядок підготовки кандидатів, проведення з ними занять.

Таким чином, статус кандидатів у судді зазнав суттєвих змін: по-перше, було усунуто так зване «довічне» кандидатство: кандидати, які не склали іспиту протягом двох (у крайньому разі трьох) років, відраховувалися з кандидатів; було вдосконалено систему поділу кандидатів на молодших (учнів-практикантів) і старших (стажистів), які допускалися до виконання судових і прокурорських обов'язків. По-друге, законодавчого визначення набуло питання фінансового забезпечення кандидатів.

Становлення інституту кандидата на посаду судді в період боротьби за становлення української національної державності (1917–1920) відбувалося по-різному. Так, відповідно до Закону «Про умови засудження і порядку обрання суддів Генеральних і апеляційних судів», прийнятого в грудні 1917 р., усі судді обиралися Центральною Радою. На одну посаду судді могли претендувати від 4 до 6 осіб. Закон щодо кандидатів передбачав лише одну вимогу – мати вищу освіту, однак допускав обрання на посаду судді й осіб, які її не мають. Кандидати повинні були подавати свої заяви до Секретаріату судових справ, який потім передавав їх до Центральної Ради.

У період Гетьманату, відповідно до Закону від 8 липня 1918 р. про створення Державного Сенату, до кандидатів на посади суддів цієї вищої судової інстанції ставилися досить високі вимоги: мати вищу юридичну освіту, обіймати не менше 15 років посади судового слідчого, товариша прокурора окружного суду або адвоката, мати відповідний науковий ступінь з юридичних наук. В Україні цього періоду вся влада належала гетьманові, тому було встановлено і відповідний порядок формування корпусу суддів. Міністр юстиції вносив подання щодо кандидата до Ради міністрів, яка здійснювала попередній розгляд кандидатури. Після схвалення Радою міністрів гетьман призначав цього кандидата на посаду судді.

За радянських часів (1917–1991), після встановлення в Україні радянської влади постало питання про формування професійного суду. З цією метою 7 березня 1920 р. Народним комісаріатом юстиції було

прийнято постанову «Про реєстрацію фахівців із судової частини», відповідно до якої всім особам, які належали до членів магістратури і колишнього прошарку присяжної адвокатури, включаючи і тих, які входили до складу службовців у радянських установах, пропонувалося зареєструватися в тижневий строк у Судово-слідчому відділі Народного комісаріату юстиції. 5 червня 1920 р. було видано Декрет Ради народних комісарів «Про використання юристів-практиків», який повідомляв про проведення загальної реєстрації осіб незалежно від віку і статі, які мають вищу юридичну освіту і стаж роботи в судовому, військово-судовому відомствах та адвокатурі.

Таким чином, при створенні системи судів Української СРР діючий уряд усвідомлював необхідність професійного здійснення правосуддя, про що зазначалося в прийнятому 26 жовтня 1920 р. Положенні про народний суд, у ст. 14 якого було закріплено, що постійні народні судді повинні задовольняти таким вимогам:

1) мати право обирати і бути обраними до Ради робітничих і селянських депутатів. Це право надавалося тільки працездатним громадянам, які досягли 18 років. Винятки становили засуджені, недієздатні та обмежено дієздатні особи, а також особи, які живуть на нетрудовий прибуток, та деякі інші категорії громадян;

2) мати політичний досвід роботи в пролетарських організаціях партії, професійних союзах, робітничих кооперативах, фабрично-заводських комітетах і радянських установах;

3) мати теоретичну і практичну підготовку, необхідну для посади радянського судді.

У подальшому зміна характеру і переліку вимог, яким повинна була відповідати особа, висунута кандидатом у народні судді, відбувалася в основному в напрямі зменшення переліку вимог, а отже, залучення до зайняття посади судді більш широкого кола осіб. Так, наприклад, на відміну від Положення про народний суд 1920 р., яке передбачало необхідність теоретичної підготовки кандидата на посаду судді, наступні Положення про судоустрій УСРР від 16 грудня 1922 р. і Положення про судоустрій УСРР від 23 жовтня 1925 р. як критерії добору передбачали альтернативу: або не менш ніж дворічний стаж відповідальної політичної роботи в робітничо-селянських громадських, професійних чи партійних організаціях, або два роки стажу практичної роботи в органах радянської юстиції на посадах не нижче народного слідчого.

Наслідком такої кадрової політики стало те, що в органах юстиції більшість осіб, які обіймали відповідальні посади, не мали необхідної теоретичної юридичної підготовки. Серед народних суддів було багато осіб не тільки недостатньо підготовлених, а й випадкових, непридатних для справляння правосуддя.

Однак на початку 1923 р. радянський уряд здійснив спробу підвищення професіоналізму суддів. У Харкові, Києві та Одесі були організовані короткотермінові юридичні курси з підвищення кваліфікації судово-прокурорських працівників. Строк навчання на курсах спочатку становив чотири місяці (три потоки на рік), а в 1924 р. він був збільшений до п'яти місяців – два випуски на рік по 100 осіб. Для навчання на курсах судами направлялися особи, які мали стаж роботи в органах юстиції не менше одного року на посаді, не нижчій народного судді чи народного слідчого¹.

Пізніше Положення про судоустрій 1929 р. і 1931 р. уже взагалі не передбачали таку вимогу до кандидата на посаду судді, як наявність стажу роботи за юридичною спеціальністю. До обов'язкових умов для народного судді Законом про судоустрій 1938 р. додатково було введено віковий ценз, який у 1960 р. було підвищено з 23 до 25 років. Прийнятий 5 червня 1981 р. Закон УРСР «Про судоустрій в Українській РСР» ніяких новел у питанні переліку та якості вимог, яким повинна відповідати особа, висунута кандидатом у судді, не передбачив. Таким чином, починаючи з 1929 р. претендентом на посаду судді міг стати будь-який дієздатний громадянин України (СРСР), який досяг установленого в законі віку.

Після 1917 р. метою розвитку суспільства було визнано відмирання держави як суспільного устрою, панування комуністичного ладу. Така ідеологія зумовила висування до кандидатів у судді єдиної вимоги – революційної правосвідомості. Такий підхід зумовлювався певними історичними реаліями, необхідністю зміни певних традицій, формуванням нових суспільних відносин, нового світогляду, але, як показав досвід, у свідомості більшості громадян суд аж ніяк не асоціювався з такими поняттями, як «справедливість», «незалежність», «професіоналізм».

Лише прийнятий 15 грудня 1992 р. Закон України «Про статус суддів» уперше визначив діяльність судді як професійну і з вимогами, що висуваються до кандидата, передбачив необхідний освітній ценз –

¹ Положення про короткотермінові юридичні курси для підвищення кваліфікації судово-прокурорських працівників у Харкові, Києві та Одесі [Текст]: Постанова РНК УСРР від 7 квіт. 1924 р. // ЗУ УСРР. – 1924. – №9. – Ст. 65.

вищу юридичну освіту і певний стаж роботи за юридичною спеціальністю. У ст. 5 цього Закону було встановлено, що суддя не може бути народним депутатом, належати до будь-якої політичної партії, руху, входити до складу органів виконавчої влади, інших державних органів, органів місцевого і регіонального самоврядування, підприємств, що мають за мету одержання прибутку, займатися підприємницькою та іншою діяльністю, крім викладацької, наукової та іншої оплачуваної творчої діяльності у вільний від роботи час. Таким чином, Закон України «Про статус суддів» 1992 р. уперше закріпив в Україні принцип – здійснення судової діяльності на засадах професіоналізму.

Пізніше Конституція України 1996 р. закріпила основні вимоги до кандидатів на посаду судді, визначивши необхідний віковий, освітній та професійний ценз. А в прийнятому згодом Законі «Про судоустрій України» від 20 лютого 2002 р. було підтверджено важливість добору суддівських кадрів тільки на підставі оцінки їх професійного рівня і профпридатності до судової роботи. Цей Закон уперше закріпив певні обмеження і вимоги щодо морального вигляду, фізичного і психічного стану кандидата на посаду судді і тим самим виключив можливість призначення чи обрання суддею особи, яка не повинна бути допущена до здійснення судової влади. Зокрема, мова йде про осіб: а) недієздатних і обмежено дієздатних; б) які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків судді; в) які мають непогашену чи незняту судимість, щодо яких провадиться дізнання, досудове слідство чи судовий розгляд кримінальної справи. І хоча цей Закон, як і Закон України «Про статус суддів», утратив чинність у зв'язку з прийняттям 7 липня 2010 р. Закону України «Про судоустрій і статус суддів», його основні положення щодо вікового і професійно-освітнього цензу кандидатів на посади суддів знайшли закріплення і в новому законі.

На сучасному етапі розвитку суспільства та держави правові основи статусу кандидата на посаду судді закладено Конституцією і законами України «Про судоустрій і статус суддів», «Про Вищу раду юстиції», «Про Конституційний Суд України». У цих нормативно-правових актах сформульовано перелік вимог, що висуваються до кандидатів, передбачені обмеження щодо допуску певних категорій осіб до здійснення судової влади, визначена компетенція відповідних органів щодо добору кандидатів, розроблено процедуру оцінки професійно важливих властивостей кандидатів та вступу їх на посаду.

Отже, за сучасним законодавством *кандидат на посаду судді* – це особа, яка виявила бажання посісти посаду судді, відповідає встановленим законодавством вимогам, пройшла передбачену законодавством процедуру добору кандидатів на посаду судді, склала кваліфікаційний іспит і включена до резерву суддів.

При доборі кандидатів на посади суддів забезпечується рівність їх прав незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак.

Кожен, хто відповідає встановленим вимогам до кандидата на посаду судді, має право звернутися до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України із заявою про участь у доборі кандидатів на посаду судді.

■ § 3. Вимоги, що висуваються до кандидатів на посади суддів

Вимоги до кандидатів на посади суддів судів загальної юрисдикції у найбільш загальному вигляді сформульовано в ч. 3 ст. 127 Конституції України: кандидатом на зайняття посади судді суду загальної юрисдикції може бути громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менше трьох років, проживає в Україні не менше десяти років та володіє державною мовою. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» розкриває деякі положення цієї конституційної норми, а саме закріплює, що під «*вищою юридичною освітою*» слід розуміти 1) вищу юридичну освіту, здобуту в Україні за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста або магістра, і 2) вищу юридичну освіту за відповідним освітньо-кваліфікаційним рівнем, що здобута в іноземних державах та визнана в Україні в установленому законом порядку. А під «*стажем роботи в галузі права*» слід розуміти стаж роботи особи за спеціальністю після здобуття нею вищої юридичної освіти за освітньо-кваліфікаційним рівнем не нижче спеціаліста.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» у нормативному порядку заборонив доступ до суддівської діяльності певних категорій осіб, а саме: а) визнаних судом обмежено дієздатними або недієздатними; б) тих, які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що

перешкоджають виконанню обов'язків судді; в) які мають незняту чи непогашену судимість.

Необхідною умовою для набуття статусу кандидата на посаду судді є відповідність установленим Конституцією і Законом України «Про судоустрій і статус суддів» вимогам, успішне проходження спеціальної підготовки та складання кваліфікаційного іспиту відповідно до вимог цього ж Закону.

Крім того, Законом передбачено підвищені кваліфікаційні вимоги до окремих суддівських посад. Зокрема, окрім перелічених вище загальних вимог: а) кандидатом на посаду судді апеляційного суду може бути особа, яка має 5-річний суддівський стаж; б) кандидатом на посаду судді вищого спеціалізованого суду може бути особа, яка обрана безстроково на посаду судді; в) кандидатом на посаду судді Верховного Суду України може бути особа, яка має 15-річний стаж роботи на посаді судді, або суддя КСУ.

Вимоги, що висуваються до кандидатів на посаду суддів КСУ, установлені ч. 3 ст. 148 Конституції та ч. 1 ст. 16 Закону України «Про Конституційний Суд України». Кандидатом на зайняття посади судді КСУ може бути громадянин України, який на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менше десяти років, проживає в Україні протягом останніх двадцяти років та володіє державною мовою. На відміну від посад у судах загальної юрисдикції, кандидати на посади суддів КСУ кваліфікаційний іспит не складають.

Отже, вищезазначені вимоги визначають певний соціальний статус кандидата на посаду судді і є юридично значущою підставою при вирішенні питання про призначення чи обрання його суддею.

■ § 4. Порядок зайняття посади судді

Залежно від судової юрисдикції законодавством передбачено декілька процедур зайняття посади судді:

1) призначення на посаду судді в суд загальної юрисдикції (застосовується щодо осіб, які не мають п'ятирічного стажу роботи на посаді судді);

2) обрання на посаду судді в суд загальної юрисдикції (застосовується щодо осіб, які вже мають щонайменше п'ятирічний стаж роботи на посаді судді);

3) обрання на посаду судді в суд конституційної юрисдикції.

— Процедура призначення на посаду судді в суд загальної юрисдикції

Згідно зі ст. 128 Конституції України кандидати на посаду судді в суді загальної юрисдикції, які претендують на зайняття посади вперше, призначаються Президентом України строком на п'ять років. Але перш ніж Президент винесе відповідний указ, особа повинна пройти передбачену законом процедуру добору суддівських кадрів.

Так, відповідно до ст. 66 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» процедура призначення на посаду судді вперше включає такі стадії:

1) розміщення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України на своєму веб-порталі оголошення про проведення добору кандидатів на посаду судді з урахуванням прогнозованої кількості вакантних посад суддів та опублікування такого оголошення у визначених нею друкованих засобах масової інформації;

2) подання особами, які виявили бажання стати суддею, до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України відповідної заяви та документів, визначених цим Законом;

3) здійснення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України на основі поданих кандидатами на посаду судді документів перевірки відповідності осіб вимогам, установленим до кандидата на посаду судді, та організація проведення стосовно до них спеціальної перевірки в порядку, визначеному законом;

4) складення особами, які відповідають установленим вимогам до кандидата на посаду судді, іспиту перед Вищою кваліфікаційною комісією суддів України на виявлення рівня загальних теоретичних знань у галузі права;

5) направлення кандидатів, які успішно склали іспит та пройшли необхідні перевірки, для проходження спеціальної підготовки;

6) допуск кандидатів, які успішно пройшли спеціальну підготовку, до складення кваліфікаційного іспиту перед Вищою кваліфікаційною комісією суддів України;

7) визначення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України рейтингу кандидатів на посаду судді за результатами складення кваліфікаційного іспиту, зарахування їх до резерву на заміщення вакантних посад судді;

8) оголошення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України у разі відкриття вакантних посад суддів конкурсу на заміщення таких посад серед кандидатів, які перебувають у резерві;

9) проведення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України, виходячи з рейтингу кандидата, відповідно до кількості наявних вакантних посад судді, добору серед кандидатів, які взяли участь у конкурсі, та внесення рекомендації Вищій раді юстиції про призначення кандидата на посаду судді;

10) розгляд на засіданні Вищої ради юстиції відповідно до рекомендації Вищої кваліфікаційної комісії суддів України питання про призначення кандидата на посаду судді та внесення в разі прийняття позитивного рішення подання Президентові України про призначення кандидата на посаду судді;

11) прийняття Президентом України рішення про призначення кандидата на посаду судді.

Отже, особа, яка бажає набути статус кандидата на посаду судді і в майбутньому планує для себе суддівську кар'єру, після оголошення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України (далі – ВККС) про проведення добору кандидатів на посаду судді повинна звернутися до ВККС з відповідною заявою та надати документи, які підтверджують відповідність її кандидатури встановленим законодавством вимогам. Зокрема, до письмової заяви про участь у доборі кандидатів на посаду судді особа додає: 1) копію паспорта громадянина України; 2) анкету кандидата на посаду судді, що містить інформацію про нього; 3) копії дипломів про освіту, науковий ступінь або вчене звання; 4) випуску з трудової книжки про стаж роботи в галузі права; 5) висновок медичної установи про стан здоров'я кандидата; 6) письмову згоду на збирання, зберігання та використання інформації про кандидата з метою оцінки його готовності до роботи на посаді судді та проведення щодо нього спеціальної перевірки; 7) декларацію про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру за минулий рік за формою і в порядку, що встановлені Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції»; 8) копію військового квитка (для військовослужбовців або військовозобов'язаних); 9) довідку про допуск до державної таємниці (у разі його наявності); 10) декларацію про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру відповідно до Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції».

Після закінчення визначеного строку для подання необхідних документів ВККС здійснює спеціальну перевірку цих осіб стосовно відпо-

відності їх установленим вимогам до кандидата на посаду судді. Особи, які успішно пройшли таку спеціальну перевірку, допускаються до складання *іспиту*, який здійснюється у формі анонімного тестування і метою якого є виявлення рівня загальних теоретичних знань претендентів.

Особи, які успішно склали іспит перед ВККС, набувають статусу кандидата на посаду судді і направляються для проходження курсу *спеціальної підготовки*. Спеціальна підготовка кандидата на посаду судді включає теоретичне та практичне навчання за денною (очною) чи заочною формою. Організація спеціальної підготовки здійснюється Національною школою суддів України. Програма, навчальний план та порядок проходження спеціальної підготовки, а також перелік юридичних вищих навчальних закладів, які здійснюватимуть підготовку кандидатів на посаду судді, затверджуються ВККС. Спеціальна підготовка проводиться протягом шести місяців за рахунок коштів Державного бюджету України. На період проходження кандидатом підготовки за ним зберігається основне місце роботи, виплачується стипендія в розмірі не менше 2/3 від посадового окладу судді місцевого суду загальної юрисдикції.

Кандидати, які успішно пройшли курс спеціальної підготовки, направляються до ВККС для складання *кваліфікаційного іспиту*. Кваліфікаційний іспит – це атестування особи, яка пройшла спеціальну підготовку і виявила бажання бути рекомендованою для призначення на посаду судді. Він полягає у виявленні належних теоретичних знань та рівня професійної підготовки кандидата на посаду судді, ступеня його готовності здійснювати правосуддя з питань юрисдикції відповідного суду, а також особистих і моральних якостей кандидата. Результати кваліфікаційного іспиту дійсні протягом трьох років. Особа, яка не склала кваліфікаційний іспит, може бути допущена до складення такого іспиту повторно не раніш як через рік. Особа, яка не склала кваліфікаційний іспит повторно, може бути допущена до наступного іспиту не раніш як через два роки.

Кваліфікаційний іспит проводиться шляхом складення кандидатом на посаду судді письмового анонімного тестування та виконання практичного завдання з метою виявлення рівня практичних навичок та вмінь у застосуванні закону. Письмове анонімне тестування проводиться у спеціально відведеному для цього приміщенні, хід тестування фіксується за допомогою технічних засобів відео- та звукозапису. Це гарантує рівність усіх кандидатів, об'єктивність результатів та прозорість усієї процедури добору кандидатів на посаду судді.

Результати кваліфікаційного іспиту кандидата на посаду судді визначаються за бальною системою – кількість набраних балів визначає *рейтинг* кандидатів і відповідне місце в *резерві на заміщення вакантних посад суддів*. Результати кваліфікаційного іспиту можуть бути оскаржені до Вищої ради юстиції, яка може скасувати рішення ВККС та зобов'язати її провести повторний кваліфікаційний іспит кандидата на посаду судді, який подав скаргу. Інформація про результати кваліфікаційного іспиту та місце кандидата на посаду судді за рейтингом є загальнодоступною і розміщується на офіційному веб-порталі ВККС.

У разі відкриття вакантної посади судді ВККС оголошує про проведення *конкурсу* на її зайняття. Вона розміщує відповідну інформацію на своєму офіційному веб-порталі та публікує оголошення у визначених нею друкованих засобах масової інформації не пізніше ніж за місяць до проведення конкурсу. В оголошенні про конкурс зазначаються найменування судів, де є вакантні посади судді, кількість таких посад, умови проведення конкурсу, дата, час і місце проведення конкурсу.

Кандидати на посаду судді, які перебувають у резерві та виявили бажання взяти участь у конкурсі на заміщення вакантних посад судді, у встановлений строк подають до ВККС письмові заяви. Остання проводить конкурс на заміщення вакантних посад судді і здійснює вибір на користь того претендента, який має найвищий рейтинг у резерві кандидатів на посаду судді. Якщо у конкурсі беруть участь кандидати з однаковим рейтингом, перевага надається тому кандидату, який має більший стаж роботи у галузі права.

За результатами проведеного конкурсу ВККС надсилає до Вищої ради юстиції (далі – ВРЮ) відповідно до кількості вакантних посад судді *рекомендації* про призначення конкретних кандидатів судьями. ВРЮ на своєму засіданні розглядає питання про призначення кандидата на посаду судді та в разі прийняття позитивного рішення вносить *подання* Президентові України про призначення кандидата на посаду судді.

Президент України протягом тридцяти днів із дня отримання подання ВРЮ про призначення конкретного кандидата на посаду судді видає *указ*, в якому зазначається, в який саме суд призначається особа на посаду судді. Далі проводиться урочиста церемонія складання *присяги судді* у присутності Президента України. Принесена привселюдно

і скріплена підписом судді присяга є юридичним актом, що фіксує момент його вступу на посаду, визначає фактичне набуття повноважень судді. Строк повноважень такого судді – п'ять років. Після видання зазначеного указу і принесення присяги судді голова суду, в який призначено нового суддю, видає відповідний наказ і суддя розпочинає професійну діяльність.

Після закінчення п'ятирічного строку повноважень суддя за його заявою має бути рекомендований для обрання суддею безстроково, якщо відсутні визначені законом обставини, що перешкоджають цьому. Тобто за п'ять років перебування на посаді суддя повинен проявити себе гарним фахівцем та підтвердити право на безстрокове обрання на посаду відповідною кваліфікацією, сумлінною працею та бездоганною репутацією.

— Процедура обрання на посаду судді в суд загальної юрисдикції

Порядок обрання на посаду судді безстроково встановлюється Законом України «Про судоустрій і статус суддів» та Регламентом Верховної Ради України.

Відповідно до ст. 74 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» процедура обрання на посаду судді в суд загальної юрисдикції включає такі стадії:

- 1) кандидат звертається з письмовою заявою до ВККС про рекомендування його для обрання на посаду судді безстроково;
- 2) ВККС повідомляє про підготовку матеріалів щодо кандидата на посаду судді безстроково на своєму офіційному веб-порталі та в офіційних засобах масової інформації;
- 3) ВККС перевіряє відомості про кандидата, ураховує показники розгляду кандидатом справ;
- 4) ВККС приймає рішення про рекомендування чи відмову у рекомендуванні його для обрання на посаду судді безстроково і в разі рекомендування направляє відповідне подання до Верховної Ради України;
- 5) Верховна Рада України на підставі та в межах подання ВККС приймає рішення про обрання на посаду судді безстроково в порядку, установленому законом.

Претендувати на безстрокове обрання на посаду судді можуть такі кандидати:

1) суддя, строк повноважень якого закінчується, але він бажає продовжувати кар'єру судді. Такий кандидат не пізніше ніж за шість місяців до закінчення строку перебування на посаді судді звертається до ВККС із заявою про рекомендування його для обрання на посаду судді безстроково;

2) особи, з моменту звільнення яких з посади судді не пройшло більше трьох років. Основними умовами щодо таких кандидатів є: а) їх звільнення з посади судді було у зв'язку із закінченням строку повноважень і б) вони раніше не зверталися до ВККС із заявою про обрання їх на посаду судді безстроково;

3) особи, з моменту звільнення яких з посади судді пройшло більш трьох років. Основними умовами щодо таких кандидатів є: а) їх звільнення з посади судді було у зв'язку із закінченням строку повноважень і б) складання перед ВККС кваліфікаційного іспиту.

Для участі у доборі кандидат на обрання суддею безстроково подає:

1) письмову заяву про рекомендування кандидата для обрання на посаду судді безстроково;

2) копію паспорта громадянина України;

3) анкету кандидата на посаду судді безстроково, що містить інформацію про нього;

4) копії дипломів про освіту, науковий ступінь або вчене звання;

5) виписку з трудової книжки про стаж роботи на посаді судді;

6) висновок медичної установи про стан здоров'я кандидата;

7) декларацію про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру за минулий рік за формою і в порядку, що встановлені Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції»;

8) письмову згоду на збирання, зберігання та використання інформації про нього з метою оцінки його готовності до роботи на посаді судді безстроково.

ВККС повідомляє про підготовку матеріалів щодо кандидата на посаду судді безстроково на своєму офіційному веб-порталі та в офіційних засобах масової інформації. Це робиться для того, щоб громадяни, громадські організації, підприємства, установи, організації всіх форм власності, органи державної влади та органи місцевого самоврядування мали можливість зробити відповідні звернення щодо ді-

яльності кандидата. Кандидат, стосовно якого розглядається питання про обрання на посаду судді безстроково, має право ознайомитися з інформацією щодо його діяльності, запитати ВККС та відповідями на них. Усі ці заходи вживаються для забезпечення транспарентності процедури добору суддівських кадрів, її об'єктивності та прозорості.

Рішення про рекомендування чи відмову у рекомендуванні кандидата для обрання на посаду судді безстроково приймається на засіданні ВККС у присутності кандидата та оголошується відразу після прийняття. У разі відмови в рекомендації таке рішення ВККС може бути оскаржено кандидатом до ВРЮ. У разі залишення останнього зазначеного рішення ВККС в силі ВРЮ вносить Президентіві України подання про звільнення цього кандидата з посади судді.

Якщо було прийнято позитивне рішення щодо рекомендування кандидата для обрання на посаду судді безстроково, ВККС направляє відповідне подання до Верховної Ради України не пізніш як за місяць до закінчення строку перебування такого кандидата на посаді судді.

Питання про обрання кандидата на посаду судді безстроково розглядається на пленарному засіданні Верховної Ради України після доповіді Голови ВККС або її члена, який діє за його дорученням. Рішення про обрання кандидата на посаду судді безстроково приймається більшістю від конституційного складу Верховної Ради України й оформляється *постановою* Верховної Ради України, і з дня набрання її чинності особа набуває статусу судді, обраного на посаду безстроково.

Особа, обрана на посаду судді безстроково, набуває статусу професійного судді в суді відповідного рівня і спеціалізації.

— Процедура обрання на посаду судді в суд конституційної юрисдикції

Єдиним судом конституційної юрисдикції в Україні є КСУ. Правові засади обрання на посаду судді в КСУ визначені в Конституції України та Законі «Про Конституційний Суд України».

Процедура добору кандидатів на посади суддів КСУ відрізняється від процедури формування суддівського корпусу судів загальної юрисдикції. Специфіку цього процесу індивідуалізовано вже на перших етапах. По-перше, норми статей 6–8, 16 Закону України «Про Конституційний Суд України» не передбачають процедури проведення кваліфікаційного іспиту кандидатів або визначення їх рейтингу в резерві

суддів. По-друге, пропозиції щодо кандидатур вносяться на розгляд відповідних органів представниками законодавчої і виконавчої влади та членами найвищого органу суддівського самоврядування – з'їздом суддів України. Тобто при доборі та призначенні на посади суддів КСУ беруть рівноцінну участь представники трьох гілок влади, тим самим забезпечується збереження балансу в системі поділу влади.

КСУ складається з вісімнадцяти суддів. Відповідно до Конституції України (ч. 2 ст. 148) та Закону України «Про Конституційний Суд України» формування єдиного органу конституційної юрисдикції здійснюється шляхом призначення до його складу суддів Верховною Радою України, Президентом України та з'їздом суддів України. Кожен із зазначених суб'єктів формування КСУ призначає по шість суддів.

Призначеною на посаду судді КСУ за квотою *Президента України* вважається особа, про призначення якої видано Указ Президента. У разі припинення повноважень судді КСУ, який призначався Президентом України, останній у місячний строк призначає іншу особу на цю посаду.

Верховна Рада України призначає суддів КСУ таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів. Пропозиції щодо кандидатур на посади суддів вносить Голова Верховної Ради України, а також таке право мають народні депутати України у кількості не меншій за 1/4 від конституційного складу Верховної Ради України. Депутат має право поставити підпис під пропозицією про висунення лише однієї кандидатури, підписи депутатів не відкликаються. Щодо кожної кандидатури на посаду судді відповідний комітет Верховної Ради України подає свої висновки. Призначеними на посаду суддів вважаються кандидати, які набрали найбільшу кількість голосів депутатів, але більше половини від конституційного складу Верховної Ради України. Якщо декілька кандидатів набрали однакову кількість голосів і після їх призначення була б перевищена необхідна для призначення квота, щодо цих кандидатів проводиться повторне голосування. За результатами голосування складається постанова Верховної Ради України про призначення судьями КСУ. У разі припинення повноважень судді КСУ, який призначався Верховною Радою України, остання у місячний строк призначає іншу особу на цю посаду.

З'їзд суддів України за пропозицією делегатів з'їзду відкритим голосуванням більшістю голосів присутніх делегатів з'їзду визначає

кандидатури на посади суддів КСУ для включення до бюлетеня для таємного голосування. Призначеним на посаду судді вважається кандидат, який за результатами таємного голосування одержав більшість голосів обраних делегатів з'їзду суддів України. Якщо голосування проводиться щодо кандидатур, кількість яких перевищує квоту, обраними вважаються кандидати, які за умов, визначених у ч. 2 ст. 8 Закону України «Про Конституційний Суд України», набрали більше голосів, ніж інші кандидати на ці посади. За результатами голосування головою і секретарем з'їзду підписується рішення з'їзду суддів України про обрання судьями КСУ. У разі припинення повноважень судді КСУ, який призначався з'їздом суддів України, останній у тримісячний строк призначає іншу особу на цю посаду.

Складовою частиною процедури формування складу КСУ є складання присяги. Саме з дня принесення присяги суддя КСУ обіймає посаду. Принесення присяги здійснюється на засіданні Верховної Ради України не пізніше як через місяць після призначення суддею. Засідання парламенту з цього приводу проводиться за участю Президента України, Прем'єр-міністра України, Голови Верховного Суду України. Зміст присяги судді КСУ такий: «Урочисто присягаю чесно і сумлінно виконувати високі обов'язки судді Конституційного Суду України, забезпечувати верховенство Конституції України, захищати конституційний лад держави, конституційні права та свободи людини і громадянина». Порушення суддею присяги є підставою для звільнення його з посади.

На відміну від суддів загальної юрисдикції суддя КСУ призначається на дев'ять років без права бути призначеним на повторний строк. Обмеження строку перебування на посаді, а також відсутність можливості бути призначеним на повторний строк є елементами політичної доцільності. Заборона призначення судді на новий термін є додатковою гарантією його незалежності. Якщо суддя знає, що його повторне призначення неможливе, то у своїй діяльності він не орієнтуватиметься на позиції посадових осіб чи органів, від яких залежало б його призначення.

Відповідно до ч. 5 ст. 148 Конституції України Голова Конституційного Суду України обирається на спеціальному засіданні Конституційного Суду України зі складу суддів Конституційного Суду України шляхом таємного голосування лише на один трирічний строк.

Отже, у доборі та призначенні на посади суддів КСУ беруть рівноцінну участь представники трьох гілок влади: законодавчої, виконавчої, судової, що вказує на особливий правовий статус цього Суду.

§ 5. Правовий статус суддів

Судді наділені виключним правом реалізовувати судову владу, вирішувати всі правові конфлікти, що виникають у суспільстві, вони виконують свої обов'язки на професійній основі. Судді незалежні і підкоряються лише Конституції та законам України. Прояв неповаги до судді передбачає встановлену законом відповідальність. Вимоги та рішення суддів при здійсненні ними повноважень обов'язкові для виконання тими суб'єктами, до яких вони звернені. Невиконання вимог та рішень суддів тягне за собою встановлену законом відповідальність.

Передумовою реалізації судьями судової влади є їх єдиний правовий статус, який закріплено у відповідних нормативно-правових актах. В юридичній літературі правовий статус суддів часто ототожнюють з їх правовим становищем. Зазвичай під *правовим статусом суддів* розуміють порядок набуття статусу, сукупність їх прав та обов'язків, вимоги, що ставляться до суддів, правові гарантії, які дозволяють судьям здійснювати свої повноваження згідно із законом, порядок притягнення суддів до юридичної відповідальності та звільнення з посади.

Основні засади правового статусу суддів визначені в Конституції України та законах України «Про судоустрій і статус суддів» і «Про Конституційний Суд України». Окремі його положення деталізуються в Законі «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», процесуальних кодексах та інших нормативно-правових актах.

Вимоги, що висуваються до суддів

У ч. 2 ст. 127 Конституції України міститься положення, за яким від суддів вимагається утримання від: а) будь-якої участі у політичній або профспілковій діяльності, отримання якого-небудь представницького мандата; б) обіймання будь-яких інших оплачуваних посад, виконання іншої оплачуваної роботи, крім наукової, викладацької та творчої.

а) Заборона брати участь у будь-якій політичній або профспілковій діяльності, мати представницький мандат. Згідно з ч. 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» перебування на посаді судді несумісне із зайняттям посади в будь-якому іншому органі державної влади, органі місцевого самоврядування та з представницьким мандатом. Виняток становить лише орган суддівського самоврядування, ВРЮ, ВККС, Національна школа суддів України, для роботи в яких суддю за його заявою може бути відряджено зі збереженням заробітку за основним місцем роботи. Така вимога щодо суддів обґрунтовується необхідністю додержання гарантій поділу влад і незалежності судової влади, що виключає будь-які сумніви в безсторонності судді та справедливості судового рішення. Судові рішення повинні ґрунтуватися виключно на законі, праві, забезпечуючи тим самим підтримання існуючого в державі режиму законності.

Частиною 3 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» також передбачені обмеження політичних прав суддів. Зокрема, установлюється, що суддя не може належати до політичної партії чи професійної спілки, виявляти прихильність до них, брати участь у політичних акціях, мітингах, страйках. Запровадження такого обмеження зумовлюється історичним досвідом становлення держави, традиціями, коли одержати посаду судді і зберегти її без партійного квитка було майже неможливо. Пам'ятаючи сумний досвід диктату КПРС, при якому «партійна дисципліна» була основним засобом здійснення тиску на суддів, законодавці більшості країн колишнього СРСР закріпили щодо суддів заборону належати до політичних партій і профспілок та брати участь у будь-якій політичній діяльності. Але в Україні розуміється неможливість позбавлення судді права участі у виборчому процесі при формуванні органів законодавчої влади та органів місцевого самоврядування, тим більше неможливість контролювати його особистісні уподобання щодо ідей та програм тієї чи іншої партії (особливо в умовах багатопартійності) або політичного діяча (адже ці процеси вже лежать у внутрішній, емоційній сфері людини). Крім того, положення ч. 2 ст. 65 Закону «Про судоустрій і статус суддів» гарантує, що політичні уподобання кандидата в судді не можуть бути підґрунтям для відмови в зайнятті посади. Однак важко уявити собі політично заангажованого кандидата, який відразу після призначення на посаду судді став би «політично нейтральним». Тому український законодавець зробив спробу

визначити характер неприпустимих публічних дій судді політичного характеру: не можна виявляти прихильність до політичних партій, брати участь у політичних акціях, мітингах, страйках.

Сьогодні необхідність існування заборони щодо політичної діяльності суддів пов'язана зі зламванням стереотипів, історичних традицій, становленням авторитету суддів у суспільстві. Але такий «жорсткий» підхід до обмеження політичних прав суддів є тимчасовим явищем на період побудови правової держави, формування громадянського суспільства. У перспективі доцільніше розглядати вимогу аполітичності судді як суб'єктивну неупередженість судді, тобто відсутність упередженості при розгляді суддею конкретної справи, пов'язаної з прихильністю до ідей будь-якої політичної партії, особистими або іншими симпатіями до політичних лідерів. Однією із гарантій дотримання суддею вимоги щодо неупередженості при розгляді справи є процесуальний інститут відводу судді, який на законних підставах усуває його від розгляду справи, якщо виникає сумнів у його незалежності та неупередженості.

Свобода кожного носія судової влади від ідейного або емоційного тиску в першу чергу пов'язана з принципами верховенства права і правової держави, здійснення судової влади лише на підставі Конституції й закону. Умовами, що забезпечують неупереджене здійснення суддею своїх професійних функцій, мають стати надійне законодавче закріплення незалежності суддів, високий рівень їх професійної правосвідомості, внутрішнє сприйняття кожним суддею правил змагальності судового процесу. Саме такий підхід до статусу носія судової влади забезпечить йому високий авторитет у суспільстві.

б) Заборона займатися будь-якою іншою професійною діяльністю, крім наукової, викладацької та творчої. У Європейській хартії про статус суддів (п. 4.2) підкреслюється, що «суддя вільно може займатися різними видами діяльності, крім його службових повноважень, зокрема і тими, котрі є виявленням його прав громадянина. Однак ця свобода може (і повинна) бути обмежена тією мірою, в якій зовнішній вигляд цієї діяльності є несумісним з довірою відносно неупередженості і незалежності судді чи з професійною необхідністю уважно й у розумний строк розглядати справи»¹.

¹ Европейская хартия о статусе судей [Текст] // Рос. юстиция. – 1999. – № 7. – С. 2–4 ; № 8. – С. 2–4 ; № 9. – С. 5–6.

Конституція України щодо суддів установлює заборону обіймання будь-яких інших оплачуваних посад, виконання іншої оплачуваної роботи, крім наукової, викладацької та творчої. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» конкретизує: «Суддя не має права поєднувати свою діяльність з підприємницькою або адвокатською діяльністю, будь-якою іншою оплачуваною роботою (крім викладацької, наукової і творчої діяльності), а також входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку» (ч. 2 ст. 53).

Вимога про несумісність зумовлюється декількома обставинами. По-перше, забороняючи поєднувати судову діяльність з іншою, крім дозволеної законом, законодавець прагне зберегти незалежність судової влади. По-друге, це обмеження прав людини, яка обіймає посаду судді, спрямовано на забезпечення належного і сумлінного виконання професійних функцій. По-третє, зазначена заборона запобігає можливості використання суддею свого службового становища в особистих цілях, що сприяє збереженню необхідного авторитету судової влади, безсторонності суддів.

Заборонити судді займатися викладацькою, науковою або творчою діяльністю практично неможливо. Крім того, творча, викладацька чи наукова діяльність має сприяти підвищенню професійного рівня судді, збагаченню його знань, утвердженню його статусу як фахівця найвищої категорії.

Таким чином, інша (несудова) діяльність судді має відповідати ознакам: а) вона повинна містити ознаки передбаченої Законом викладацької, наукової або творчої діяльності та б) не завдавати шкоди виконанню основних обов'язків носія судової влади.

— Права та обов'язки суддів

Професійні судді України користуються всіма правами та основними свободами людини і громадянина, за винятком установлених національним законодавством обмежень, зумовлених особливостями правового статусу. Вони також не звільняються від виконання конституційних обов'язків, як-от: захист Вітчизни чи сплата податків і зборів, повинні не завдавати шкоди природі, культурній спадщині, неухильно додержуватись Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей тощо.

Права й обов'язки суддів найбільш повно визначають ступінь їх можливої (службової) поведінки. Указані інститути розкривають зміст правомірної поведінки судді при здійсненні професійної діяльності, установлюють її конкретний вид та ступінь. Ця можливість забезпечується і гарантується державою. Засобом її закріплення є правові норми. Права й обов'язки судді завжди існують у певних межах – періоді володіння статусом і реалізуються у конкретних правовідносинах, що виникають в умовах здійснення професійних функцій носія судової влади.

Правам суддів притаманні такі характерні риси: по-перше, вони належать конкретному суб'єкту – судді; по-друге, ґрунтуються на нормах позитивного права – Конституції України, Законі України «Про судоустрій і статус суддів» та ін.; по-третє, становлять забезпечену державою і правом можливість певної поведінки, спрямованої на досягнення соціального блага; по-четверте, їх виникнення зумовлюється конкретним юридичним фактом – призначенням (обранням) на посаду судді; по-п'яте, зміст та обсяг прав суддів визначаються специфікою правового статусу носіїв судової влади в конкретній державі; по-шосте, забезпечуються загальними (економічними, політичними, ідеологічними, організаційними) і спеціальними (юридичними) гарантіями; по-сьоме, їх порушення тягне за собою юридичну відповідальність.

Усі права суддів можна умовно поділити на статусні і процесуальні.

Статусні права суддів забезпечують їх особливий правовий статус і правовий захист, підкреслюють їхнє виняткове правове становище в державі. Серед широкого кола статусних прав суддів слід виділити: право на повагу професійної честі й гідності; право на особисту і майнову недоторканність; право на незмінюваність з посади протягом строку, на який суддю призначено (обрано); право на кар'єру; право на відставку; право на соціальний і правовий захист; право на одержання матеріальної винагороди за свою працю; інші права, передбачені трудовим і пенсійним законодавством; право на поліпшені житлові умови; право на пільги з житлово-комунального, транспортного та іншого обслуговування; право на відпочинок; право на вільний вибір додаткової педагогічної, наукової та іншої оплачуваної творчої діяльності; право на страхові гарантії; право на навчання і підвищення кваліфікації; право на оскарження до відповідного органу рішення про притягнення їх до дисциплінарної відповідальності; право подати заяву про припинення повноважень судді за власним бажанням, інші права, передбачені національним законодавством.

До процесуальних прав належать права, якими суддя наділений для ефективної реалізації своїх службових функцій, а саме: право вимагати від посадових осіб та громадян виконання винесених суддею рішень; порушувати у встановленому законом порядку питання перед КСУ про перевірку конституційності нормативного акта, отримувати інформацію від посадових осіб та інших громадян у зв'язку зі здійсненням правосуддя; давати доручення відповідним органам про привід осіб до зали судового засідання та інші права, передбачені процесуальним законодавством.

Обов'язки суддів містять як урегульовані нормами права вимоги щодо необхідної поведінки судді, тобто юридичні обов'язки, так і мають характер моральних, які обумовлені вимогами професійного обов'язку та совісті судді. Невиконання або неналежна реалізація суддею обов'язків може призвести до істотних змін у його правовому становищі, навіть до втрати статусу носія судової влади.

Обов'язки суддів мають характер додаткових і не виключають необхідності виконувати конституційні (загальні) та інші зобов'язання, що впливають із цивільно-правових відносин (якщо перебування у таких правовідносинах не суперечить статусу судді).

Правове закріплення обов'язків судді виявляється у певних вимогах до його поведінки. Результатом такої поведінки судді виступає його волевиявлення у формі прийнятих рішень, дій чи бездіяльності в період володіння статусом судді. Поведінка судді може бути законною, тобто відповідати вимогам законодавства України, або незаконною. В останньому випадку вона є підставою для притягнення судді до юридичної відповідальності. Основні вимоги до поведінки судді закріплені у ч. 4 ст. 54 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»:

– своєчасно, справедливо та безсторонньо розглядати і вирішувати судові справи відповідно до закону з дотриманням засад і правил судочинства;

– дотримуватися правил суддівської етики;

– виявляти повагу до учасників процесу;

– додержуватися присяги судді;

– не розголошувати відомості, які становлять таємницю, що охороняється законом, в тому числі і таємницю нарадчої кімнати і закритого судового засідання;

– дотримуватися вимог щодо несумісності;

– подавати щорічно не пізніше 1 квітня до Державної судової адміністрації України для оприлюднення на офіційному веб-порталі су-

дової влади, ведення якого забезпечує Державна судова адміністрація України, декларацію про майновий стан.

За змістом вимог, що містяться в наведеній правовій нормі, обов'язки судді можна поділити на такі групи: 1) дотримання законодавства України при здійсненні професійної діяльності; 2) дотримання етичних основ діяльності; 3) сумлінне і професійне виконання своїх службових функцій.

1. Дотримання законодавства суддею можна розглядати у двох аспектах: по-перше, уся службова діяльність судді відбувається у встановлених законодавством процесуальних межах, порушення яких є підставою для визнання рішення судді незаконним. По-друге, суддя безпосередньо застосовує норми національного законодавства при вирішенні конкретних спорів про право. Він має право використати будь-яке джерело права, котре є частиною національного законодавства України: Конституцію, інші нормативно-правові акти, прийняті на її підставі, чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

2. Етичні вимоги до поведінки судді закріплені в Кодексі професійної етики судді і становлять сукупність моральних правил поведінки судді, за допомогою яких можна оцінити його дії з точки зору таких цінностей, як справедливість, сумління, гідність, людяність тощо.

Дотримання етичних засад діяльності передбачає утримання суддею від дій, що можуть бути розцінені як використання посадового становища в особистих цілях чи можуть викликати сумнів у його неупередженості, незалежності і справедливості винесених рішень. Суддя зобов'язаний не допускати будь-яких дій, що можуть заподіяти шкоду, порушити нормальну діяльність суду чи дискредитувати судову владу в цілому. Суддя не повинен як під час виконання службових повноважень, так й у приватному житті вчиняти дії, що можуть негативно вплинути на його моральний вигляд, завдати шкоди його професійній та громадській репутації. Під репутацією судді слід розуміти загальноновизнані в професійній групі, у суспільстві в цілому уявлення та оцінку поведінки судді як посадової особи судової влади, носія державно-владних повноважень.

Для судді, який не дотримується етичних засад діяльності, повинні наставати негативні наслідки, зокрема дисциплінарна відповідальність.

3. Сумлінне і професійне виконання службових функцій у першу чергу передбачає повну самовідданість судді. Він має утримуватися

від іншої роботи, яка заважає йому належним чином виконувати свої обов'язки та якій він не повинен приділяти увагу протягом свого робочого часу. Ідеться про те, щоб суддя не мав іншої оплачуваної роботи, за винятком наукової, викладацької або творчої. Виконання навіть такої додаткової роботи не повинно позначатися на якості професійної діяльності судді.

Дотримання вимог сумлінного і професійного виконання обов'язків судді передбачає вдосконалення професійної майстерності, систематичне підвищення кваліфікації.

За неналежне виконання цих обов'язків суддя притягується до дисциплінарної відповідальності.

■ § 6. Матеріальне забезпечення суддів

Матеріальне забезпечення суддів повинно бути достатнім, узгоджуватися з економічними умовами, що змінюються в країні. У п. 6 Європейської хартії про статус суддів зазначено, що «рівень оплати повинен встановлюватися так, щоб захистити суддю від тиску, спрямованого на те, щоб вплинути на зміст його рішень і взагалі на його поведінку в суді, порушуючи таким чином його незалежність і неупередженість».

Структура суддівської винагороди в Україні визначена в ч. 2 ст. 129 Закону «Про судоустрій і статус суддів» і складається із посадового окладу та доплат за: вислугу років; перебування на адміністративній посаді в суді; науковий ступінь; роботу, яка передбачає доступ до державної таємниці. Посадовий оклад судді місцевого суду встановлюється у розмірі 15 мінімальних заробітних плат. Посадові оклади інших суддів устанавлюються пропорційно до посадового окладу судді місцевого суду з певним коефіцієнтом.

Розмір суддівської винагороди повинен забезпечити їх фінансову незалежність і не може бути зменшений без відповідної компенсації. Умови оплати праці мають бути чітко регламентовані відповідними нормативно-правовими актами. Прийняття актів, що змінюють структуру суддівської винагороди, передбачають її зменшення чи взагалі не забезпечують виплату, суперечить Конституції України та законодавству країни.

Суддя, члени його сім'ї та їх майно знаходяться під особливим соціальним і правовим захистом держави. Основні положення щодо соціального і правового захисту суддів закріплено в Законі України «Про судоустрій і статус суддів». Низку положень цього Закону конкретизовано і розвинуто в ряді правових актів. Відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 20 березня 2002 р. правові норми, що містять положення про соціальний захист суддів, не можуть бути скасовані чи змінені у бік зменшення гарантій, що містяться в них, без відповідної компенсації¹.

Відповідно до ч. 1 ст. 134 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» судді, члени їхніх сімей та їхнє майно перебувають під особливим захистом держави. Органи внутрішніх справ зобов'язані вживати необхідних заходів для забезпечення безпеки судді, членів його сім'ї, збереження їхнього майна, якщо від судді надійде відповідна заява.

До заходів державного захисту Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» відносить:

– спеціальні заходи щодо забезпечення особистої безпеки судді та членів його сім'ї, а також охорони належного йому майна. Спектр таких заходів досить широкий: від надання суддям зброї й інших засобів індивідуального захисту до встановлення сучасних технологій охоронної сигналізації у приміщеннях, де мешкають судді та члени їхніх сімей. Обов'язок щодо забезпечення та вжиття перелічених заходів, а також охорони приміщень судів і громадського порядку під час здійснення правосуддя покладається на Міністерство внутрішніх справ України і спеціальні підрозділи міліції;

– підвищену кримінальну відповідальність за вчинене у зв'язку зі службовою діяльністю судді посягання на його життя і здоров'я, а також його близьких родичів, знищення чи пошкодження майна, погрозу вбивством, насильством чи пошкодженням їх майна;

– заходи соціального захисту суддів.

Життя і здоров'я суддів підлягають обов'язковому державному страхуванню за рахунок коштів Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне стра-

¹ Рішення Конституційного Суду України від 20 березня 2002 року № 5-рп/2002 [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 13. – Ст. 669. – С. 141–148.

хування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності».

Суддя, який потребує поліпшення житлових умов, забезпечується службовим житлом за місцем знаходження суду. Суддя забезпечується за рахунок коштів Державного бюджету України мантією та нагрудним знаком, а також окремим кабінетом, робочим місцем та необхідними для роботи засобами.

§ 7. Відповідальність суддів

Поряд із загальними конституційними гарантіями права кожної людини на особисту недоторканність національне законодавство надає суддям додатковий імунітет, що зумовлено здійсненням ними публічних функцій – насамперед щодо вирішення правових конфліктів, що виникають у суспільстві. Недоторканність суддів – один із елементів їхнього статусу. Вона не є особистим привілеєм, а має публічно-правове призначення – забезпечити здійснення правосуддя неупередженим, безстороннім і справедливим судом¹. Для забезпечення недоторканності суддів повинен бути передбачений особливий порядок притягнення їх до юридичної відповідальності.

Дисциплінарна відповідальність суддів

Дисциплінарна відповідальність є одним із видів юридичної відповідальності за вчинення правопорушення. Дисциплінарний проступок як вид правопорушення розглядається як винне, протиправне порушення особою правил дисциплінарного порядку у сфері трудової, службової, навчальної, військової або іншої діяльності, за яке передбачено відповідне дисциплінарне стягнення².

Дисциплінарна відповідальність суддів – це особливий, самостійний вид юридичної відповідальності, який застосовується у специфіч-

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про офіційне тлумачення положень частин першої, другої статті 126 Конституції України та частини другої статті 13 Закону України «Про статус суддів» (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу) від 1 грудня 2004 року № 19-рп/2004.

² Хавронюк, М. І. Дисциплінарні правопорушення і дисциплінарна відповідальність [Текст] : навч. посіб. / М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2003. – С. 11.

ній сфері людського життя і пов'язаний із професійною діяльністю спеціальних суб'єктів – суддів. Вона виступає гарантом виконання суддями своїх службових обов'язків та забезпечення прав громадян на професійний та справедливий судовий розгляд їх справ.

Згідно з п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України дії, визначені як дисциплінарні правопорушення, і відповідальність за них встановлюються винятково законами України. Підстави дисциплінарної відповідальності та порядок дисциплінарного провадження відносно суддів урегульовано Законом України «Про судоустрій і статус суддів».

Отже, підставою для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності є вчинення ним дисциплінарного проступку, який може полягати в такому:

1) істотні порушення норм процесуального права при здійсненні правосуддя, пов'язані, зокрема, з відмовою у доступі особи до правосуддя з підстав, не передбачених законом, порушення вимог щодо розподілу та реєстрації справ у суді, правил підсудності чи підвідомчості, необгрунтоване вжиття заходів забезпечення позову;

2) нежиття суддею заходів щодо розгляду заяви, скарги чи справи протягом строку, встановленого законом;

3) порушення вимог щодо неупередженого розгляду справи, зокрема порушення правил щодо відводу (самовідводу);

4) систематичне або грубе одноразове порушення правил суддівської етики, що підриває авторитет правосуддя;

5) розголошення таємниці, що охороняється законом, в тому числі таємниці нарадчої кімнати або таємниці, яка стала відомою судді під час розгляду справи у закритому судовому засіданні;

6) неподання або несвоєчасне подання для оприлюднення декларації про майновий стан, відображення в ній завідомо неправдивих відомостей (ст. 83 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Важливо, що скасування або зміна судового рішення не тягне за собою дисциплінарної відповідальності судді, який брав участь у його ухваленні, крім випадків, коли порушення допущено внаслідок умисного порушення норм права чи неналежного ставлення до службових обов'язків.

Процедура розгляду та вирішення питання по суті щодо вчинення суддею дисциплінарного проступку та притягнення його до дисциплінарної відповідальності здійснюється у формі дисциплінарного провадження.

Дисциплінарне провадження – це процедура розгляду органом, визначеним законом, звернення, в якому містяться відомості про порушення суддею вимог щодо його статусу, посадових обов'язків чи присяги судді.

Право на звернення зі скаргою (заявою) щодо поведінки судді, яка може мати наслідком дисциплінарну відповідальність судді, має *кожен*, кому відомі такі факти. Дисциплінарну справу щодо судді не може бути порушено за заявою чи повідомленням, що не містять відомостей про наявність ознак дисциплінарного проступку судді, а також за анонімними заявами та повідомленнями.

Органи, що здійснюють дисциплінарне провадження щодо судді:

- 1) Вища кваліфікаційна комісія суддів України – щодо суддів місцевих та апеляційних судів;
- 2) Вища рада юстиції – щодо суддів вищих спеціалізованих судів та суддів Верховного Суду України.

Механізм дисциплінарної відповідальності суддів повинен відповідати правовій специфіці посади судді, міжнародним стандартам та вітчизняним нормам, які містять принципи незалежності судових органів та суддів при здійсненні правосуддя.

Згідно з п. 10 Основних принципів незалежності судових органів, схвалених Резолюціями 40/32 і 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада і 13 грудня 1985 р., незалежність судових органів гарантується державою й закріплюється в конституції або законах країни. Усі державні та інші установи зобов'язані поважати незалежність судових органів і дотримуватися її. Суддя повинен мати право на невідкладний і безсторонній (на початковому етапі – конфіденційний) розгляд звинувачення або скарги, що надійшли на нього згідно з відповідною процедурою. Суддя може бути усунутий від посади або звільнений тільки з причин його нездатності виконувати свої обов'язки або поведінки, що не відповідає посаді, яку він обіймає, мати право на незалежну перевірку рішення про дисциплінарне стягнення, усунення від посади чи звільнення.

Європейська хартія про Закон «Про статус суддів» від 10 липня 1998 р. також містить вимоги щодо підстав і порядку притягнення суддів до відповідальності. Так, вирішення питань, пов'язаних із застосуванням санкцій до суддів, належить здійснювати органу, незалежному від виконавчої та законодавчої гілок влади. Не менше половини тих, хто бере участь у засіданні, мають становити судді, обрані

такими ж судьями в порядку, що гарантує найширше їх представництво у складі комісії з дисциплінарного провадження. Ці питання вирішуються цим органом безпосередньо, за його пропозицією, за рекомендацією, з його згоди або на підставі його висновку. Санкцію (міру відповідальності) може бути застосовано до судді у випадку халатності при виконанні одного з його обов'язків, передбаченого законодавством. Також національним законодавством повинна бути забезпечена можливість кожної людини звернутися до незалежного органу зі скаргою з приводу судової помилки в конкретній справі. Такий орган, у свою чергу, має бути наділений повноваженнями передати справу до дисциплінарного органу за наявності певних підстав.

З аналізу розглянутих міжнародних актів видно, що основними вимогами щодо відповідальності суддів є:

а) підставами порушення дисциплінарного провадження можуть бути: невиконання судьями своїх обов'язків; халатність при здійсненні службових повноважень;

б) дисциплінарне провадження повинно здійснюватись з урахуванням та повагою до принципу незалежності суду;

в) дисциплінарне провадження повинен здійснювати орган, незалежний від виконавчої та законодавчої гілок влади;

г) не менше половини складу органу дисциплінарної юрисдикції щодо суддів мають становити судді, обрані суддівською спільнотою;

д) рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності повинні контролюватися судовим органом вищої інстанції.

Згідно з українським законодавством дисциплінарне провадження щодо судді проходить три *стадії*.

1. Перевірка даних про наявність підстав для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності.

2. Відкриття дисциплінарної справи.

3. Розгляд дисциплінарної справи і прийняття рішення за результатами розгляду.

Отже, особа, якій стали відомі факти про вчинення *суддею місцевого чи апеляційного суду* дисциплінарного правопорушення, звертається з відповідною заявою (скаргою) до ВККС. Член ВККС разом із підпорядкованими йому дисциплінарними інспекторами здійснює перевірку фактів, викладених у заяві (скарзі). Для цього він має право ознайомлюватися з матеріалами судових справ, робити з них копії, опитувати суддів та інших осіб, яким відомі обставини вчинення ді-

яння, що має ознаки дисциплінарного проступку, отримувати за письмовим запитом від органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, керівників підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та підпорядкування, громадян та їх об'єднань необхідну для проведення перевірки інформацію. За результатами перевірки член ВККС складає висновок із викладенням фактів та обставин, виявлених у ході перевірки, та пропозицією про відкриття чи відмову у відкритті дисциплінарної справи. Цей висновок та зібрані у процесі перевірки матеріали передаються на розгляд ВККС, яка і вирішує по суті питання про відкриття дисциплінарної справи щодо судді чи відмову в її відкритті. Якщо ВККС приймає рішення про порушення дисциплінарної справи, копія цього рішення не пізніше як через три дні з дня його прийняття надсилається судді, щодо якого відкрито дисциплінарну справу, та особі, за зверненням якої порушено справу.

Розгляд дисциплінарної справи відбувається на засіданні ВККС, на яке запрошуються особа, за зверненням якої відкрито справу, суддя, стосовно якого відкрито справу, а в разі необхідності – й інші заінтересовані особи. Розгляд дисциплінарної справи щодо судді відбувається на засадах змагальності: заслуховуються повідомлення члена ВККС, який здійснював перевірку, про результати перевірки, пояснення судді, щодо якого розглядається справа, а також інших заінтересованих осіб. Суддя, стосовно якого розглядається питання про притягнення до дисциплінарної відповідальності, має право надавати пояснення, ставити запитання учасникам провадження, висловлювати заперечення, заявляти клопотання і відводи. Перебіг розгляду дисциплінарної справи та оголошення результатів її розгляду фіксуються технічними засобами.

Рішення за результатами розгляду дисциплінарної справи обговорюється і приймається ВККС колегіально більшістю від загального складу Комісії, додержуючись принципу таємниці процедури прийняття рішення, тобто за відсутності судді, стосовно якого розглядалася справа, і запрошених осіб. При обранні дисциплінарного стягнення щодо судді враховуються характер проступку, його наслідки, особа судді, ступінь його вини, обставини, що впливають на можливість притягнення судді до дисциплінарної відповідальності.

До суддів може застосовуватися дисциплінарне стягнення у вигляді догани. За наслідками дисциплінарного провадження ВККС також може прийняти рішення про направлення рекомендації до ВРЮ для

вирішення питання щодо внесення подання про звільнення судді з посади за наявності для цього підстав. Дисциплінарне стягнення до судді застосовується не пізніше шести місяців із дня відкриття ВККС провадження в дисциплінарній справі, але не пізніше року з дня вчинення проступку, без урахування часу тимчасової непрацездатності або перебування судді у відпустці. Якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення суддю не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, він вважається таким, який не має дисциплінарного стягнення. Дисциплінарне стягнення, накладене на суддю, може бути достроково знято ВККС за пропозицією відповідної ради суддів.

Суддя може оскаржити рішення ВККС про притягнення його до дисциплінарної відповідальності до ВРЮ або Вищого адміністративного суду України не пізніше одного місяця з дня вручення йому чи отримання поштою копії рішення.

Якщо ВККС прийнято рішення про відсутність підстав для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, Комісія припиняє дисциплінарне провадження та повідомляє про це заінтересованих осіб.

Дисциплінарне провадження щодо *суддів Верховного Суду України та суддів вищих спеціалізованих судів* здійснюється ВРЮ у порядку, передбаченому в розд. IV Закону України «Про Вищу раду юстиції», але загалом передбачений цим Законом механізм дисциплінарного провадження подібний до механізму дисциплінарного провадження стосовно суддів місцевих та апеляційних судів.

Так, підставою для відкриття дисциплінарного провадження стосовно суддів Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів є подання члена ВРЮ за результатами перевірки повідомлень про вчинення суддею дисциплінарного проступку. За наявності підстав дисциплінарне провадження відкривається постановою ВРЮ в десятиденний строк з дня одержання даних про дисциплінарний проступок судді, а в разі, якщо ці дані потребують перевірки, – у строк, не більший десяти днів із дня закінчення перевірки.

ВРЮ розглядає дисциплінарну справу на найближчому засіданні після надходження висновку та матеріалів перевірки. Розгляд дисциплінарної справи здійснюється на засадах змагальності. Суддя, щодо якого розглядається питання про дисциплінарну відповідальність, має право надавати пояснення, ставити запитання учасникам засідання, висловлювати заперечення, заявляти клопотання і відводи.

Рішення в дисциплінарній справі приймається за відсутності особи, щодо якої розглядається дисциплінарна справа, шляхом таємного голосування більшістю від конституційного складу ВРЮ.

ВРЮ має право накладати на суддю дисциплінарне стягнення у вигляді догани. У разі прийняття рішення про накладення дисциплінарного стягнення враховуються характер проступку, його наслідки, особа судді, ступінь його вини та інші обставини, що впливають на відповідальність. Дисциплінарне стягнення до судді застосовується не пізніше шести місяців після виявлення проступку, не враховуючи часу тимчасової непрацездатності судді або перебування його у відпустці, але не пізніше року з дня вчинення проступку.

Якщо суддю протягом року з дня накладення на нього дисциплінарного стягнення не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, він вважається таким, що не має дисциплінарного стягнення. Дисциплінарне стягнення, накладене на суддю, може бути достроково зняте ВРЮ за заявою судді, на якого накладено дисциплінарне стягнення, але не раніше шести місяців з дня накладення стягнення.

ВРЮ також може прийняти рішення про невідповідність судді посаді, яку він обіймає, про порушення суддею вимог щодо несумісності, про порушення суддею присяги та про внесення подання про звільнення цього судді з посади до органу, який його призначив чи обрав.

— Цивільно-правова відповідальність суддів

Проблема майнової відповідальності суддів тісно пов'язана з вирішенням питання про імунітет та незалежність судді, тому існує потреба у додатковому правовому регулюванні, заснованому на вивченні історії виникнення та розвитку механізму відповідальності суддів, міжнародної практики. Згідно з Основними принципами незалежності судових органів без шкоди для якоїсь дисциплінарної процедури чи якогось права на апеляцію або компенсацію з боку держави відповідно до національних законів суддям слід користуватися особистим імунітетом від судового переслідування за фінансову шкоду, спричинену в результаті хибних дій чи упущень, які мали місце при здійсненні ними своїх судових функцій (п. 16).

У контексті цивільно-правової відповідальності міжнародними принципами встановлюється не тільки компенсація державою збитків,

які виникли внаслідок рішення чи поведінки судді під час виконання своїх обов'язків, але й право держави на пред'явлення регресних вимог до суддів, з вини яких було заподіяно майнову шкоду фізичним або юридичним особам у разі грубого порушення суддею правил, які регулюють виконання його професійних обов'язків.

Відповідно до ст. 56 Конституції України кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням (ч. 4 ст. 62 Конституції України).

Відносини щодо відповідальності держави перед громадянином за дії суду, якщо ним були прийняті незаконні рішення, утілено також у Законі України «Про відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» та Цивільному кодексі України (далі – ЦК). Так, ст. 1176 ЦК передбачає відповідальність держави за шкоду, завдану фізичній особі діями органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду, якщо ними були прийняті незаконні рішення, вчинені незаконні дії, чи внаслідок їх бездіяльності незалежно від вини посадових і службових осіб указаних органів. Випадками компенсації шкоди ця стаття визначає: незаконне засудження особи, незаконне притягнення до кримінальної відповідальності, незаконне застосування як запобіжного заходу тримання під вартою або підписки про невиїзд, незаконне затримання, незаконне накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт.

Підставою для відшкодування шкоди, завданої фізичній особі незаконними діями суду, може бути постановлення судом виправдувального вироку, скасування незаконного вироку суду, закриття кримінальної справи органом попереднього (досудового) слідства, а також у разі закриття провадження у справі про адміністративне правопорушення.

Шкода, завдана фізичній або юридичній особі внаслідок постановлення судом незаконного рішення в цивільній справі, відшкодовується державою в повному обсязі в разі встановлення в діях судді (суддів), які вплинули на постановлення незаконного рішення, складу злочину за обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили (ч. 5 ст. 1176 ЦК).

Шкода, завдана фізичній або юридичній особі внаслідок іншої незаконної дії або бездіяльності чи незаконного рішення суду, відшкодовується на загальних підставах.

Особливість указаних норм у тому, що відповідальність за помилки або навіть порушення закону цілком конкретних суддів держава бере на себе, оскільки: а) вона завжди виступає гарантом відшкодування шкоди; б) судді виконують свої функції не як приватні особи у своїх інтересах, а від імені держави. Саме тому держава повинна мати право пред'явлення регресних вимог до суддів, з вини яких було заподіяно майнову шкоду фізичним або юридичним особам. Але така відповідальність повинна наставати тільки у випадках серйозного нехтування обов'язками, явних зловживань, грубої недбалості або злочину.

— Кримінально-правова відповідальність суддів

Держава для забезпечення незалежності суддів, їх недоторканності встановлює особливий порядок притягнення суддів до кримінальної відповідальності. У більшості країн світу дозвіл на притягнення судді до кримінальної відповідальності дає Конституційний суд, що дозволяє запобігти зловживанням із боку інших державних органів щодо суддів. В інших країнах Генеральний прокурор ініціює питання про притягнення судді до кримінальної відповідальності (Болгарія, Литва) або парламентський омбудсмен (Швеція). Але є країни, де відсутній будь-який імунітет для суддів перед кримінальним переслідуванням (Канада, Франція, Фінляндія, Ісландія, Японія)¹.

В Україні суддя не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до винесення судом обвинувального вироку. Недоторканність судді поширюється на його житло, службове приміщення, транспорт і засоби зв'язку, кореспонденцію, належне йому майно і документи. Проникнення в житло або інше володіння судді чи його службове приміщення, особистий чи службовий транспорт, проведення там огляду, обшуку чи виїмки, прослуховування його телефонних розмов, особистий обшук судді, а так само огляд, виїмка його кореспонденції, речей і документів можуть провадитися лише за судовим рішенням.

¹ Див.: Виноградова, Л. Про вдосконалення порядку притягнення суддів до цивільно-правової, кримінально-правової, адміністративної відповідальності [Текст] / Л. Виноградова // Юрид. Україна. – 2005. – № 4. – С. 85–86.

Суддя, затриманий за підозрою у вчиненні діяння, за яке встановлена кримінальна відповідальність, повинен бути негайно звільнений після з'ясування його особи. Суддя не може бути підданий приводу чи примусово доставлений до будь-якого органу чи установи, крім суду.

Кримінальна справа щодо судді може бути порушена лише Генеральним прокурором України або його заступником.

Підсудність справи щодо обвинувачення судді у вчиненні злочину визначається Головою Верховного Суду України. справа не може розглядатися тим судом, у якому обвинувачений обіймає чи обіймав посаду судді.

Суддю, якого притягнуто до кримінальної відповідальності, відстороняється від посади ВКС на підставі вмотивованої постанови Генерального прокурора України на час здійснення провадження кримінальної справи стосовно судді. Інститут відсторонення судді від посади у зв'язку з притягненням його до кримінальної відповідальності передбачено Законом України «Про судоустрій і статус суддів».

— Адміністративно-правова відповідальність суддів

Специфіка правового статусу суддів потребує виключення можливості застосування щодо них санкцій, визначених у Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП). У цьому випадку також діє принцип недоторканності суддів.

Стаття 48 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» установлює певні обмеження, а саме: суддя не може бути підданий приводу чи примусово доставлений до будь-якого органу чи установи, крім суду. Суддя, затриманий за підозрою у вчиненні діяння, за яке встановлена адміністративна відповідальність, повинен бути негайно звільнений після з'ясування його особи.

Указані норми повинні забезпечити неможливість будь-яких спроб обмежити особисту свободу судді шляхом притягнення його до адміністративної відповідальності, якщо він здатний підтвердити свою ідентичність¹.

¹ Див.: Виноградова, Л. Про вдосконалення порядку притягнення суддів до цивільно-правової, кримінально-правової, адміністративної відповідальності [Текст] / Л. Виноградова // Юрид. Україна. – 2005. – № 4. – С. 87.

§ 8. Припинення повноважень суддів

Припинення повноважень суддів досить близько межує з припиненням статусу судді. Однак ці два явища не є тотожними, хоча у певних випадках і збігаються одне з одним. Звільнення судді з посади є юридичним фактом припинення суддівських повноважень. Однак позбавлення судді повноважень не завжди позбавляє його статусу. Тобто статус судді не втрачається, а трансформується навіть після припинення суддівських повноважень. Наприклад, коли суддя на законних підставах виходить у відставку та позбавляється права здійснювати правосуддя, за ним зберігаються звання судді, а також певні гарантії статусу судді (правові засади статусу судді, що перебуває у відставці, закріплені в розд. X Закону України «Про судоустрій і статус суддів»), або він за його заявою відряджається для роботи у ВРЮ, ВККС, Національній школі суддів України.

Підстави і порядок припинення повноважень судді встановлені ч. 5 ст. 126 Конституції України, розд. VII Закону України «Про судоустрій і статус суддів», статтями 31, 32 Закону України «Про Вищу раду юстиції». Особливості та порядок припинення повноважень судді КСУ передбачено ст. 23 Закону України «Про Конституційний Суд України».

Підстави припинення повноважень суддів

Конституція містить положення, відповідно до якого звільнити суддю з посади може лише відповідний суб'єкт, котрий призначив (обрав) його на посаду. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» уточнює, що подання про звільнення судді з посади вносить компетентному органу Вища рада юстиції. Рішення про звільнення судді з посади міститься у відповідному акті Президента чи Верховної Ради України із вказівкою підстав його винесення. Рішення є остаточним і оскарженню не підлягає.

Підстави набуття статусу судді нерозривно пов'язані з підставами припинення повноважень носія судової влади. Утрата або порушення якоїсь вимоги, обов'язкової для набуття статусу судді, призводить до порушення питання про припинення повноважень.

Згідно зі статтями 31, 32 Закону України «Про Вищу раду юстиції» розрізняється звільнення судді з посади на загальних (пп. 1–3, 7–9 ст. 126 Конституції) та особливих підставах (пп. 4–6 ст. 126 Конституції).

Аналіз конституційного положення дозволяє виділити такі групи підстав звільнення судді з посади:

1) настання певної умови, що перешкоджає подальшому перебуванню судді на посаді: а) закінчення строку, на який його було обрано чи призначено; б) досягнення суддею шістдесяти п'яти років; в) хвороба судді, що перешкоджає подальшому виконанню обов'язків судді; г) подання ним заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням;

2) у порядку дисциплінарного провадження у випадках: а) порушення суддею вимог щодо несумісності; б) порушення суддею присяги;

3) у зв'язку з установленням певного юридичного факту: а) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо судді; б) припинення його громадянства; в) визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим.

Смерть судді імперативно визначено як підставу для автоматичного припинення його повноважень. Про наявність підстави для припинення повноважень судді голова суду, в якому суддя обіймав посаду, повідомляє ВККС. До повідомлення додаються документи, які свідчать про наявність підстави для припинення повноважень судді.

Слід зазначити, що *закінчення строку*, на який обрано чи призначено суддю, стосується тільки суддів КСУ та суддів, які вперше призначаються на посаду. Якщо суддю з будь-яких причин не звільнено з посади, він не може виконувати свої повноваження із здійснення правосуддя з наступного дня після закінчення строку, на який його було призначено. Стосовно суддів судів загальної юрисдикції подання про звільнення судді з посади у зв'язку із закінченням строку призначення вноситься Президенту України ВРЮ, в якому зазначається дата, з якої суддя має бути звільнений. Решта суддів обіймає посади безстроково, але відповідно до п. 2 ст. 126 Конституції України вони повинні бути звільнені з посади після досягнення шістдесяти п'яти років.

Звільнення судді з посади внаслідок *порушення присяги*. У встановленому Конституцією переліку підстав звільнення з посади немає таких підстав, як звільнення судді з посади в порядку дисциплінарно-

го провадження, за професійною невідповідністю чи невідповідністю судді займаній посаді. Суддя може бути звільнений із посади за дисциплінарні правопорушення тільки у випадку порушення ним вимог щодо несумісності чи присяги. Водночас порушення суддею вимог несумісності є однією з форм порушення присяги, що впливає із сутності присяги судді. Факти, які свідчать про порушення суддею присяги, мають бути встановлені ВККС або ВРЮ. Звільнення судді з посади на підставі порушення ним присяги судді відбувається компетентним органом за поданням ВРЮ після розгляду цього питання на її засіданні відповідно до Закону України «Про Вищу раду юстиції». На підставі такого подання Президент України видає указ, а Верховна Рада України приймає постанову про звільнення судді з посади.

Набрання законної сили обвинувальним вироком відносно судді є підставою припинення не тільки суддівських повноважень, але й статусу судді. Суддя звільняється з посади у разі вчинення злочину, в обвинуваченні якого його віддано до суду та у встановленому порядку визнано винним. Суд, який ухвалив обвинувальний вирок щодо судді, негайно повідомляє про це ВККС. Обвинувальний вирок стосовно судді повинен набути законної сили. Також якщо стосовно судді набере законної сили обвинувальний вирок суду іншої країни, він підлягає звільненню з посади за цією підставою. У разі набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо судді ВККС повідомляє про це ВРЮ, яка вносить подання про звільнення судді з посади. Суддя, щодо якого обвинувальний вирок суду набрав законної сили, не може продовжувати здійснювати свої повноваження і втрачає передбачені законом гарантії незалежності і недоторканності судді, право на грошове та інше забезпечення.

Припинення громадянства України є неодмінною та безумовною підставою звільнення судді з посади. Підстави, умови та порядок припинення громадянства України визначаються Законом України «Про громадянство України». Суддя з моменту припинення його громадянства не може продовжувати здійснювати свої повноваження.

Суддя звільняється з посади у випадку визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим відповідно до порядку, передбаченого цивільно-процесуальним законодавством. Суд, який ухвалив рішення про визнання судді безвісно відсутнім або оголосив його померлим, негайно повідомляє про це ВККС. У разі набрання таким рі-

шенням законної сили ВККС повідомляє про це ВРЮ, яка вносить подання про звільнення судді з посади.

Судді можуть припинити свою судову діяльність *за власним бажанням*. Заява про звільнення судді за власним бажанням повинна подаватись до Вищої ради юстиції, яка згідно з ч. 2 ст. 31 Закону України «Про Вищу раду юстиції» вносить подання про звільнення судді з посади до органу, який його призначив або обрав, після попереднього з'ясування дійсного волевиявлення судді, а також, чи не мав місце сторонній вплив на нього або примус. Протягом одного місяця з дня надходження відповідної заяви ВРЮ вносить до органу, який обрав або призначив суддю, подання про звільнення судді з посади. У разі звільнення судді з посади в результаті внесення такого подання ВРЮ повідомляє про це ВККС. Загальні підстави звільнення за власним бажанням передбачені ст. 38 Кодексу законів про працю України. Якщо суддя відпрацював на посаді судді не менше 20 років, він має право на вихід у відставку та набуття статусу судді у відставці (ст. 131 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

При досягненні суддею 65-річного віку він звільняється з посади *за віком*. ВККС не пізніше як за місяць до дня, наступного за днем, коли судді виповнюється шістьдесят п'ять, зобов'язана повідомити ВРЮ про наявність підстави для звільнення судді. Остання вносить відповідне подання про звільнення судді до органу, який обрав або призначив суддю, не пізніше як за п'ятнадцять днів до настання цієї календарної дати. Якщо суддю з будь-яких причин не звільнено з посади, він не може здійснювати свої повноваження зі здійснення правосуддя з наступного дня після досягнення шістьдесяти п'яти років.

У разі неможливості здійснювати повноваження *за станом здоров'я* суддя звільняється з посади за наявності медичного висновку або за рішенням суду про визнання судді обмежено дієздатним або недієздатним, яке набрало законної сили. Визнавши, що стан здоров'я не дає змоги судді протягом тривалого часу або постійно здійснювати свої повноваження, ВРЮ вносить подання про звільнення судді до органу, який його обрав або призначив.

— Процедура припинення повноважень судді

Правові засади порушення та вирішення по суті питання про припинення повноважень відповідних категорій суддів передбачено законами «Про судоустрій і статус суддів» (ст. 111), «Про Вищу раду юстиції» (ст. 31), «Про Конституційний Суд України» (ст. 23).

Так, рішення про припинення повноважень судді КСУ у випадках закінчення строку призначення, досягнення суддею шістдесяти п'яти років, неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я, набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього, припинення його громадянства, визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим, подання суддею заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням приймається на засіданні КСУ, а у випадках припинення повноважень за підставою порушення суддею присяги або порушення суддею вимог щодо несумісності – Верховною Радою України.

Щодо суддів судів загальної юрисдикції, то за наявності законних підстав рішення про припинення повноважень судді приймається тим органом, який призначив (Президентом України) або обрав (Верховною Радою України) суддю. Попередню процедуру припинення повноважень суддів судів загальної юрисдикції здійснює ВРЮ, яка за пропозицією про прийняття подання про звільнення судді з посади ВККС або члена ВРЮ приймає рішення про внесення відповідного подання до органу, який їх призначив або обрав.

Рішення про внесення подання про звільнення суддів за обставин: закінчення строку, на який його обрано чи призначено; досягнення суддею шістдесяти п'яти років; неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я; припинення його громадянства; визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим; подання суддею заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням – приймається на засіданні ВРЮ більшістю голосів її членів, які беруть участь у засіданні.

Рішення щодо внесення ВРЮ подання про звільнення судді з підстав порушення вимог щодо несумісності та порушення присяги приймається не менш як двома третинами голосів членів цього органу, які взяли участь у засіданні, а у випадку набрання законної сили обвинувальним вироком щодо судді – більшістю голосів членів від конституційного складу органу, тобто не менше 11 голосів. Член ВРЮ, який порушив питання про звільнення з посади судді, не бере участі в голосуванні.

У разі прийняття рішення про звільнення судді з посади ВРЮ надсилає своє подання з матеріалами перевірки та розгляду до органу, який уповноважений прийняти остаточне рішення – щодо суддів, яких при-

значено на посаду строком на 5 років – до Президента України, а щодо безстроково обраних суддів – до Верховної Ради України.

Президент України на підставі внесеного подання ВРЮ видає указ про звільнення судді з посади. Після набуття указом чинності суддя припиняє службові повноваження.

Що стосується суддів, обраних на посади безстроково, то процедуру їх звільнення закріплено в ст. 111 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та Регламенті Верховної Ради України.

Питання про звільнення з посади судді, обраного безстроково, розглядається на пленарному засіданні Верховної Ради України без висновку її комітетів та будь-яких перевірок. Розгляд питання про звільнення з посади судді, обраного безстроково, на пленарному засіданні Верховної Ради України починається з доповіді Голови ВРЮ або її члена, який діє за його дорученням. Рішення про звільнення з посади судді приймається більшістю від конституційного складу Верховної Ради України й оформляється постановою Верховної Ради України. Повноваження судді припиняються з дня набрання чинності зазначеною постановою Верховної Ради України.

■ § 9. Народні засідателі та присяжні

— Поняття та призначення інституту народних засідателів та присяжних

Конституція України передбачає, що народ безпосередньо бере участь у відправленні правосуддя через народних засідателів і присяжних (п. 4 ст. 124), що судочинство в Україні здійснюють професійні судді, а у визначених законом випадках – *народні засідателі і присяжні* (ч. 1 ст. 127), а також що судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів або судом присяжних (ч. 2 ст. 129). Таким чином, Основним Законом 1996 р. закріплено, що формами залучення народу до відправлення правосуддя в Україні є суд народних засідателів і присяжних. Ці представники народу відіграють важливу роль у реалізації судової влади. Вони збагачують суд життєвим досвідом і ціннісними орієнтаціями суспільства, що значною мірою сприяє підвищенню авторитету судової влади.

Світовій практиці відомі дві моделі участі народу в судовому провадженні: суд шефенів і суд присяжних. Перша притаманна країнам романо-германської правової системи й полягає у спільному вирішенні шефенами і суддею питань факту і права під час судового розгляду. Шефени беруть активну участь у вирішенні всіх процесуальних питань, а керує процесом професійний суддя. Суд присяжних поширений у країнах англосаксонського права й відрізняється роздільним вирішенням питань факту присяжними, а питань права – професійним суддею. Присяжні спостерігають за рухом судового розгляду, а після його завершення видаляються в нарадчу кімнату для вирішення питання винності або невинуватості обвинуваченого. Суддя застосовує норми закону про юридичну відповідальність підсудного або його виправдання на підставі вердикту присяжних. В обох моделях мають місце суттєві процесуальні особливості розгляду справ спільними судовими складами. Категорії справ, які розглядаються за участю представників народу, визначаються процесуальним законодавством і являють собою найбільш складні цивільні і кримінальні справи.

Для України традиційним є інститут народних засідателів, які за радянських часів розглядали всі цивільні і кримінальні справи за участю народних суддів. Після набуття незалежності Україною послідовно відстежується тенденція до обмеження участі народних засідателів у судових процесах шляхом внесення змін до процесуальних норм про склад суду. Це зумовлено об'єктивними складнощами залучення народних засідателів до участі у справах, формальністю їх участі в них і незаінтересованістю суспільства в цьому інституті.

За чинним законодавством народні засідателі беруть участь у розгляді цивільних справ, а присяжні – кримінальних.

Згідно з ЦПК 2004 р. у складі одного судді і двох народних засідателів слухаються справи про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання її недієздатною, поновлення її цивільної дієздатності, визнання її безвісно відсутньою чи оголошення померлою, усиновлення, надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку, обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу (пп. 1, 3, 4, 9, 10 ч. 2 ст. 234 ЦПК).

Відповідно до ч. 3 ст. 31 КПК кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, здійснюється колегіально судом у складі трьох професійних суддів, а за клопотанням обвинуваченого – судом присяжних

у складі двох професійних суддів та трьох присяжних. Кримінальне провадження стосовно кількох обвинувачених розглядається судом присяжних щодо всіх обвинувачених, якщо хоча б один із них заявив клопотання про такий розгляд.

Незважаючи на те, що обрана авторами КПК форма для суду присяжних більше нагадує інститут народних засідателів, аніж так звану класичну лаву присяжних (яка має налічувати від 8-ми до 12-ти осіб), принциповим є саме рішення про узаконення цього інституту. У майбутньому лава присяжних засідателів буде наближена до вже апробованих у світі моделей.

— **Вимоги до народних засідателів і присяжних.
Підстави й порядок увільнення від виконання
обов'язків народного засідателя та присяжного**

Народними засідателями, присяжними є громадяни України, які у випадках, передбачених процесуальним законом, вирішують справи у складі суду спільно із суддею (суддями), забезпечуючи згідно з Конституцією України безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя.

Народним засідателем або присяжним може бути особа яка, по-перше, є громадянином України; по-друге, досягла тридцятирічного віку; по-третє, постійно проживає на території юрисдикції відповідного суду (ст. 59 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Наявність громадянства як законодавча вимога до представників народу, які беруть участь у здійсненні судової влади, присутня у законодавстві практично всіх держав. Віковий ценз, що ставиться до представників народу, – також традиційна вимога законодавства в усіх країнах.

Підстави для увільнення від виконання обов'язків народного засідателя та присяжного можна класифікувати на дві групи. До першої групи належать підстави, згідно з якими особа не включається до списків народних засідателів та присяжних і, безумовно, не може брати участі у відправленні правосуддя незалежно від його бажання. До другої – підстави, згідно з якими особа увільняється від виконання обов'язків народного засідателя або присяжного за його проханням.

Не підлягають включенню до списків народних засідателів та присяжних громадяни:

- 1) визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними;

2) які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків народного засідателя, присяжного;

3) які мають незняту чи непогашену судимість;

4) народні депутати України, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, працівники органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, військовослужбовці, працівники апаратів судів, інші державні службовці, адвокати, нотаріуси;

5) громадяни, які досягли 65-ти років;

6) особи, які не володіють державною мовою.

Особа, яка включена до списку народних засідателів чи присяжних, зобов'язана повідомити суд про обставини, що унеможливають її участь у здійсненні правосуддя, у разі їх наявності (ст. 59 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Існує також перелік осіб, що включені до списків народних засідателів або списку присяжних, але розпорядженням голови суду за їхнім проханням підлягають увільненню від виконання обов'язків народного засідателя або присяжного. Відповідна заява має бути подана до початку виконання цих обов'язків (ст. 60 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). До них належать:

1) особи, які перебувають у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами, у відпустці по догляду за дитиною, а також які мають дітей дошкільного чи молодшого шкільного віку або утримують дітей інвалідів, інших хворих або членів сім'ї похилого віку;

2) керівники і заступники керівників органів місцевого самоврядування;

3) особи, які через свої релігійні переконання вважають для себе неможливою участь у здійсненні правосуддя;

4) інші особи, якщо голова суду визнає поважними причини, на які вони посилаються.

Ознакою, що поєднує всі ці категорії громадян, є те, що:

– по-перше, усі ці особи включені до списків народних засідателів та присяжних;

– по-друге, рішення про їх увільнення від виконання обов'язків народних засідателів чи присяжних приймається безпосередньо головою відповідного суду;

– по-третє, увільнення від виконання обов'язків народного засідателя або присяжного є тимчасовим і не впливає на можливість подальшої участі цих осіб як народних засідателів або присяжних.

Особам, що досягли віку 65 років, і вагітним жінкам навіть фізично доволі важко знаходитися в процесі декілька годин поспіль, а матері, у яких є малолітні діти, діти-інваліди, або інші особи, у яких є хворі або члени сім'ї похилого віку, фізично не можуть залишити їх без догляду. У той же час було б непродуманим однозначно не включати цю категорію громадян до списків народних засідателів і присяжних. Індивідуальний підхід у кожному конкретному випадку міг би забезпечити право на безумовне виключення зі списків народних засідателів або списків присяжних таких осіб згідно з поданою ними заявою.

Особливо необхідно торкнутися проблеми виконання обов'язків народного засідателя і присяжного особою, яка не володіє мовою судочинства. Хотілося б зазначити, що в жодній країні світу, де успішно діє суд, особи, котрі не розуміють і не знають мову, якою ведеться судочинство, не можуть виконувати обов'язки професійних суддів або судових засідателів. Ця норма повинна мати безспірний характер і в нашому законодавстві.

Згідно зі ст. 12 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» судочинство в Україні провадиться державною мовою. Особи, які не володіють або недостатньо володіють державною мовою, мають право користуватися рідною мовою та послугами перекладача у судовому процесі. Однак це положення не поширюється на суб'єктів, що здійснюють правосуддя (професійних суддів, народних засідателів і присяжних), оскільки згідно з принципом безпосередності їх внутрішнє переконання в справі має формуватися шляхом безпосереднього сприйняття кожним із них усього, що відбувається в судовому засіданні. Одне лише припущення про те, що професійний суддя, народний засідатель або присяжний, які не володіють мовою судочинства, неадекватно сприймають те, що відбувається в судовому засіданні, і осмислюватимуть досліджувані факти опосередковано, через перекладача, породжує недовіру до справедливості судового рішення у справі.

Соціально продуманим слід також вважати підхід українського законодавця у питанні увільнення від обов'язків народного засідателя і присяжного за їх письмовою заявою осіб, які за релігійними переконаннями вважають для себе неможливим брати участь у здійсненні правосуддя. Такий підхід дозволяє кожній особі з огляду на релігійні переконання вважати себе вільною від участі у здійсненні правосуддя. Безумовно, при реалізації цієї підстави виникатимуть проблеми, оскільки досить важко визначити критерії, за якими голова відповідного суду

повинен буде звільняти цих осіб від обов'язків народного засідателя та присяжного. За законодавством багатьох країн (наприклад, Англії, Російської Федерації та ін.) до категорії громадян, які не можуть виконувати обов'язки судового засідателя за релігійними переконаннями, належать тільки священнослужителі.

Законодавець передбачив увільнення від обов'язків присяжних й інших осіб, якщо голова суду визнає поважними причини, на які вони посилаються, наприклад осіб певних професій: лікарі (особливо «швидкої допомоги»), пожежники, викладачі, члени екіпажів повітряних і морських суден, диспетчери, робітники залізничного транспорту, водії комунального транспорту тощо. Тривала відсутність на роботі цих осіб може завдати істотної шкоди нормальній роботі транспорту, шкіл, лікарень та інших установ.

Як поважна причина увільнення від виконання обов'язків народного засідателя і присяжного у конкретній справі повинна фігурувати об'єктивність, що викликає обґрунтовані сумніви внаслідок здійсненого на цю особу незаконного впливу, наявності в неї упередженої думки, знання нею обставин справи з непроцесуальних джерел, а також з інших причин.

Найбільшу складність при відборі присяжних становить виявлення такої підстави відводу, як наявність у них упереджених думок про винність обвинуваченого. Подібні упереджені думки притаманні, наприклад, таким типам людей: а) особам, що самі (або їхні родичі, близькі їм люди) постраждали від злочину, аналогічного розглянутому; б) особам, підданим впливу негативних стереотипів суспільної свідомості, різним соціальним заобонам.

Усі перелічені вище категорії громадян мають право зробити заяву в суді про увільнення від виконання обов'язків присяжних. Таку заяву можна зробити до закінчення відбору кандидатів для виконання обов'язків народних засідателів або присяжних у конкретній справі. Рішення щодо заяви приймається головою відповідного суду. При реалізації цього нормативного положення головам відповідних судів важливо дивитися на виконання посади народного засідателя і присяжного не як на право громадян, а як на громадську повинність, від виконання якої не може ухилитися жоден член суспільства, здатний нести її. У той же час усі особи, не здатні виконувати обов'язки народного засідателя або присяжного, повинні бути звільнені від цієї повинності.

— Порядок формування списків народних засідателів та присяжних

Під організацією суду за участю представників народу слід розуміти процедурно врегульовану діяльність уповноважених органів, відповідно до якої, по-перше, складається список громадян для виконання функцій народних засідателів та присяжних; по-друге, перевіряється відповідність цих осіб вимогам, установленим до них у законі; по-третє, здійснюється відбір народних засідателів або присяжних для розгляду конкретної справи і вони викликаються у суд. Крім того, у це поняття включаються всі інші організаційно-правові аспекти, що виникають у період виконання ними своїх обов'язків (надання послуг і приміщення для народних засідателів і присяжних; використання часу народних засідателів і присяжних; компенсація витрат народним засідателям і присяжним; забезпечення безпеки народних засідателів і присяжних).

Список народних засідателів затверджується відповідною місцевою радою за поданням голови місцевого суду. До списку включаються у кількості, зазначеній у поданні голови суду, громадяни, які постійно проживають на території юрисдикції даного суду, відповідають вимогам, які встановлені у законі до народних засідателів, і дали згоду бути народними засідателями.

Списки народних засідателів затверджуються на строк чотири роки і переглядаються у разі необхідності, але не рідше ніж через два роки. Список народних засідателів публікується в друкованих засобах масової інформації відповідної місцевої ради.

Методики складання списків народних засідателів сформульовані судами разом із місцевими радами відповідного рівня в кожному конкурентному регіоні; якихось загальних стандартів щодо цього не було вироблено. Як правило, ці списки склалися на підставі списків виборців.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям КПК України» визначені організаційні аспекти функціонування суду присяжних. Так, список присяжних має формуватися місцевою радою за поданням територіального управління ДСА із числа громадян, які постійно проживають на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду, відповідають вимогам ст. 59 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» і дали згоду бути присяжними. У разі неприйняття місцевою радою рішення про затвер-

дження списку присяжних протягом двох місяців із моменту отримання подання територіальне управління ДСА звертається з поданням щодо затвердження списку присяжних до відповідної обласної ради. Указаний список затверджується на 2 роки і за необхідності переглядається за поданням територіального управління ДСА¹. Слід позитивно відзначити норму про одержання згоди громадянина на участь у суді присяжних, оскільки вона має попередити випадки неналежного ставлення до виконання своїх громадських обов'язків, які були нерідкими серед народних засідателів.

— Залучення народних засідателів і присяжних до виконання обов'язків у суді

За ст. 61 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» суд залучає народних засідателів до здійснення правосуддя в порядку черговості на період не більше одного місяця на рік, крім випадків, коли продовження цього строку зумовлено необхідністю закінчити розгляд справи, розпочатий за їх участі.

Письмове запрошення для участі у здійсненні правосуддя має бути надіслано судом народному засідателю не пізніше ніж за 7 днів до початку судового засідання. У запрошенні зазначаються права та обов'язки народного засідателя, перелік вимог щодо народних засідателів, а також підстави для звільнення їх від виконання вказаних обов'язків.

Залучення присяжних до виконання обов'язків у суді та їх виклик здійснюються в порядку, визначеному процесуальним законом. Так, відповідно до ст. 385 КПК після призначення судового розгляду судом присяжних головуючий дає секретарю судового засідання розпорядження про виклик присяжних у кількості семи осіб, які визначаються автоматизованою системою документообігу суду з числа осіб, які внесені до списку присяжних. Громадяни, які внесені до списку присяжних і можуть бути викликані до суду як присяжні, визначаються згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів».

Письмовий виклик має бути вручений присяжному під розписку не пізніше ніж за 5 днів до судового засідання. У виклику зазначаються день, час і місце проведення судового засідання, права та обов'язки

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України [Текст] : Закон України від 13.04.2012 р. № 4652-VI // Офіц. вісн. України. – 2012. – № 37. – Ст. 1371.

присяжного, перелік вимог до присяжних, а також підстави для увільнення їх від виконання обов'язків, припис про явку, а також обов'язок присяжного (чи іншої особи, яка одержала виклик для передачі його присяжному) невідкладно повідомити суд про причини неможливості явки.

Роботодавець зобов'язаний звільнити народного засідателя, присяжного від роботи на час виконання ним обов'язків зі здійснення правосуддя. Відмова у звільненні від роботи вважається неповагою до суду.

Народний засідатель, присяжний зобов'язаний вчасно з'явитися на запрошення суду для участі в судовому засіданні. Неявка без поважних причин у судове засідання вважається неповагою до суду.

Необхідною умовою об'єктивності народних засідателів і присяжних є відсутність їх поінформованості про обставини справи. Якщо ж хтось із кандидатів у народні засідателі або присяжні виявить свою поінформованість про обставини справи або про це стане відомо з відомостей, наданих іншими особами, то суддя повинен вирішити питання про звільнення народного засідателя та присяжного від участі у розгляді справи в порядку відводу.

Народний засідатель або присяжний має бути усунений від участі у справі в разі з'ясування обставин, які перешкоджають його об'єктивності та неупередженості. Так, відповідно до ст. 75 КПК присяжний не може брати участь у кримінальному провадженні:

1) якщо він є заявником, потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, близьким родичем чи членом сім'ї слідчого, прокурора, підозрюваного, обвинуваченого, заявника, потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача;

2) якщо він брав участь у цьому провадженні як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, слідчий, прокурор, захисник або представник;

3) якщо він особисто, його близькі родичі чи члени його сім'ї заінтересовані в результатах провадження;

4) за наявності інших обставин, які викликають сумнів у його неупередженості;

5) наявності родинного зв'язку із суддею, який входить до складу суду.

Питання про відвід присяжного вирішується ухвалою суду у складі двох професійних суддів відповідно до процесуального законодав-

ства. Присяжний також має право заявити самовідвід у разі наявності зазначених вище обставин.

Порядок відбору присяжних у суді чітко регламентується кримінально-процесуальним законодавством. Відповідно до ст. 387 КПК відбір присяжних здійснюється після відкриття судового засідання головуєчим у справі суддею. Головуючий повідомляє присяжним, яке провадження підлягає розгляду, роз'яснює їм права та обов'язки, а також умови їх участі в судовому розгляді. Кожен із присяжних має право заявити про неможливість його участі в судовому розгляді, указавши на причину цього, та заявити собі самовідвід. Для з'ясування обставин, що можуть перешкоджати участі присяжного в судовому розгляді, прокурор, потерпілий, обвинувачений із дозволу головуючого можуть ставити присяжним відповідні запитання.

Після відбору основних присяжних відбирається двоє запасних присяжних із додержанням зазначених у цій статті правил. Прізвища відібраних основних і запасних присяжних заносяться до журналу судового засідання в тому порядку, в якому їх було відібрано. Запасні присяжні під час судового засідання постійно перебувають на відведених їм місцях і до ухвалення вироку можуть бути включені до складу основних присяжних у разі неможливості кого-небудь з основних присяжних продовжувати участь у судовому розгляді. Про заміну вибулих основних присяжних запасними суд присяжних постановляє ухвалу.

Відповідно до ст. 388 КПК після закінчення відбору основних і запасних присяжних вони займають місця, відведені їм головуєчим. За пропозицією головуючого присяжні складають присягу такого змісту: «Я, (прізвище, ім'я, по батькові), присягаю виконувати свої обов'язки чесно і неупереджено, брати до уваги лише досліджені в суді докази, при вирішенні питань керуватися законом, своїм внутрішнім переконанням і совістю, як личить вільному громадянину і справедливій людині». Текст присяги зачитує кожен присяжний, після чого підтверджує, що його права, обов'язки та компетенція йому зрозумілі.

Отже, процедура добору народних засідателів та присяжних у суді має вирішальне значення для формування неупередженої, об'єктивної колегії присяжних, що відповідає всім вимогам закону.

Кримінально-процесуальне законодавство також передбачає такі випадки усунення присяжного від подальшої участі в судовому розгляді кримінального провадження: 1) у разі невиконання присяжним обов'язків, передбачених ч. 2 ст. 386 КПК; 2) за наявності обґрунтова-

них підстав вважати, що присяжний у результаті незаконного впливу втратив неупередженість, необхідну для вирішення питань кримінального провадження відповідно до закону. Присяжний може бути усунутий від подальшої участі в судовому розгляді кримінального провадження за ініціативою головуючого рішенням більшості від складу суду присяжних, яке приймається в нарадчій кімнаті та оформлюється вмотивованою ухвалою. У разі усунення присяжного до складу суду включається запасний присяжний, після чого судовий розгляд продовжується, або, у разі відсутності запасного присяжного, здійснюється відбір нового присяжного, після чого судове провадження розпочинається з початку (ст. 390 КПК).

— Права народних засідателів і присяжних та гарантії їх захисту

Участь народних засідателів і присяжних у здійсненні судової влади є їхнім громадянським обов'язком. Причому у правовому становищі народних засідателів поєднуються дві засади: за способом їх обрання – вони виступають як представники громадськості, а за характером здійснюваної ними діяльності у суді – є представниками держави, від імені якої вони діють. Тому діяльності представників народу у суді властива низка особливостей, характерних також для професійних суддів. Процесуальне законодавство під суддею безпосередньо розуміє й народного засідателя з присяжним. Наприклад, при розгляді у суді кримінальної справи народний засідатель користується правами професійного судді при здійсненні правосуддя (ст. 54 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»), підлягає відводу на тих же підставах, що й суддя (статті 75, 76 КПК), а у разі прийняття завідомо неправосудного вироку – кримінальній відповідальності (ст. 375 Кримінального кодексу України (далі – КК)).

Відповідно до ст. 54 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» народні засідателі, присяжні під час розгляду і вирішення справ користуються повноваженнями судді й виконують такі обов'язки:

а) своєчасно, справедливо та безсторонньо розглядати і вирішувати судові справи відповідно до закону з дотриманням засад і правил судочинства;

б) дотримуватися правил суддівської етики;

- в) виявляти повагу до учасників процесу;
- г) додержуватися присяги судді;
- д) не розголошувати відомості, які становлять таємницю, що охороняється законом, у тому числі і таємницю нарадчої кімнати і закритого судового засідання.

Відповідно до ст. 386 КПК присяжний має право:

- 1) брати участь у дослідженні всіх відомостей та доказів у судовому засіданні;
- 2) робити нотатки під час судового засідання;
- 3) з дозволу головуючого ставити запитання обвинуваченому, потерпілому, свідкам, експертам, іншим особам, які допитуються;
- 4) просити головуючого роз'яснити норми закону, що підлягають застосуванню під час вирішення питань, юридичні терміни і поняття, зміст оголошених у судовому засіданні документів, ознаки злочину, у вчиненні якого обвинувачується особа.

Серед обов'язків народних засідателів і присяжних можна виокремити такі:

- 1) повідомити голову суду про обставини, що виключають можливість його внесення у списки присяжних;
- 2) надати необхідну правдиву інформацію про себе і про стосунки з іншими особами, що беруть участь у справі;
- 3) своєчасно подати заяву про звільнення від виконання обов'язків народного засідателя або присяжного у конкретній справі;
- 4) вчасно з'являтися для участі в судовому засіданні;
- 5) зберігати порядок у судовому засіданні і підкорятися законним розпорядженням головуючого;
- 6) не відлучатися із залу судового засідання під час розгляду справи;
- 7) не спілкуватися у справі з особами, що не входять до складу суду без дозволу головуючого;
- 8) не збирати відомості у справі поза судовим засіданням;
- 9) не розголошувати відомості, які безпосередньо стосуються суті кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього, і стали відомі присяжному у зв'язку з виконанням його обов'язків.

Неявка без поважних причин у судові засідання народного засідателя і присяжного вважається неповагою до суду.

За неналежне виконання обов'язків народний засідателю чи присяжний може бути відсторонений постановою головуючого від подальшої участі в розгляді справи.

Передбачені законом гарантії незалежності і недоторканності для професійних суддів поширюються на народних засідателів і присяжних під час виконання ними обов'язків по здійсненню правосуддя.

Для захисту прав і законних інтересів народних засідателів і присяжних можуть застосовуватися такі заходи: а) їх особиста охорона, охорона їх житла і майна; б) видача їм зброї, засобів індивідуального захисту і сповіщення про небезпеку; в) встановлення телефону за місцем їх проживання; г) використання технічних засобів контролю і прослуховування їх телефонних та інших переговорів, візуальне спостереження; ґ) їх тимчасове розміщення у місцях, що забезпечують безпеку; д) забезпечення конфіденційності даних про об'єкти захисту; е) переведення їх на іншу роботу, направлення на навчання, заміна документів тощо (ст. 5 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів»).

Недоторканність народного засідателя і присяжного під час їхньої участі у розгляді справи поширюється на їхню особистість, житло, службове приміщення, транспорт і засоби зв'язку, кореспонденцію, належне їм майно та документи. Народний засідателю і присяжний не можуть бути без згоди Верховної Ради України затримані чи заарештовані до винесення обвинувального вироку судом, якщо вони обвинувачуються у справі, у розгляді якої брали участь у складі суду.

Народний засідателю і присяжний не зобов'язані давати будь-які пояснення щодо суті розглянутих справ і нікому не підзвітні.

За прояв неповаги до народного засідателя або присяжного, а також за перешкоджання посадовою особою під будь-яким приводом явці до суду народного засідателя або присяжного настає адміністративна відповідальність (статті 185³, 185⁵ КУпАП).

Кримінальну відповідальність тягне за собою втручання в будь-якій формі в діяльність народного засідателя або присяжного з метою перешкодити виконанню ними обов'язків або добитися винесення неправосудного рішення (ст. 376 КК), а також погроза або насильство щодо народного засідателя чи присяжного, умисне знищення або пошкодження їхнього майна, посягання на життя у зв'язку з їхньою діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя (статті 377, 378, 379 КК).

Важливою передумовою справедливого розгляду справи за участю представників народу є належний рівень оплати за виконання обов'язків народних засідателів та присяжних у суді. Наразі розмір винагороди визначається, виходячи з розміру середньомісячного заробітку чи пенсії народного засідателя чи присяжного, але не меншого від прожиткового мінімуму для працездатної особи. Їм відшкодовуються витрати на проїзд і наймання житла, а також виплачуються добові.

Зазначені виплати здійснюються територіальним управлінням Державної судової адміністрації України за рахунок коштів Державного бюджету України (ч. 1 ст. 62 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Під час виконання народним засідателем і присяжним обов'язків у суді звільнення їх з роботи або переведення на іншу роботу без їхньої згоди, а також із мотивів виконання обов'язків народного засідателя або присяжного не допускається.

За присяжними і народними засідателями на період виконання ними обов'язків у суді за місцем основної роботи зберігаються всі передбачені законом гарантії та пільги, а цей час зараховується до всіх видів трудового стажу. Звільнення народного засідателя чи присяжного з роботи або переведення на іншу без їхньої згоди під час виконання ними обов'язків у суді не допускається (статті 61, 62 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

— Процесуальні особливості розгляду кримінальних справ за участю присяжних

Згідно з ч. 2 ст. 383 КПК суд присяжних утворюється при місцевому загальному суді першої інстанції, а провадження в ньому здійснюється за загальними правилами КПК, установленими для розгляду справи по суті. КПК визначає низку особливостей залучення присяжних до участі в судовому розгляді, що охоплюють:

– обов'язок прокурора й суду надати письмове роз'яснення обвинуваченому в учиненні злочину, за який передбачено покарання у виді довічного позбавлення волі щодо можливості і особливостей розгляду кримінального провадження стосовно нього судом присяжних (ст. 384);

– письмовий виклик присяжних у складі семи осіб, які визначаються автоматизованою системою документообігу суду з числа внесених до списку присяжних (ст. 385);

– обов'язок роботодавця на підставі письмового виклику звільнити присяжного від роботи на період виконання ним обов'язків по відправленню правосуддя (ст. 385);

– процедуру відбору присяжних, спрямовану на відвід присяжних у разі наявності відповідних підстав; відбір має завершитися формуванням складу присяжних у кількості трьох основних присяжних і двох додаткових¹;

– приведення присяжних до присяги перед початком судового розгляду (ст. 388);

– заборону спілкування з присяжними прокуророві, обвинуваченому, потерпілому та іншим учасникам кримінального провадження протягом усього судового розгляду (ст. 389);

– усунення присяжного від подальшої участі в судовому розгляді при невиконанні ним своїх обов'язків і за наявності обґрунтованих підстав вважати, що в результаті незаконного впливу він втратив неупередженість, необхідну для вирішення питань кримінального провадження відповідно до закону (ст. 390).

Окрім того, у ст. 386 КПК установлені процесуальні права й обов'язки присяжного. Так, він має право: 1) брати участь у дослідженні всіх відомостей і доказів у судовому засіданні; 2) робити нотатки під час судового засідання; 3) з дозволу головуючого ставити запитання обвинуваченому, потерпілому, свідкам, експертам, іншим допитуваним особам; 4) просити головуючого роз'яснити норми закону, що підлягають застосуванню під час вирішення питань, юридичні терміни й поняття, зміст оголошених у судовому засіданні документів, ознаки злочину, у вчиненні якого обвинувачується особа.

Присяжний зобов'язаний: 1) правдиво відповісти на запитання головуючого й учасників судового провадження щодо можливих перешкод, передбачених КПК або законом, для його участі в судовому розгляді, щодо його відносин з особами, які беруть участь у даному кримінальному провадженні, та поінформованості про його обставини, а також на вимогу головуючого подати необхідну інформацію про себе; 2) додержуватися порядку в судовому засіданні й виконувати розпорядження головуючого; 3) не відлучатися із залу судового засідання під час судового розгляду; 4) не спілкуватися без дозволу головуючого з особами, які не входять до складу суду, стосовно суті кримінального провадження і здійснюваних процесуальних дій; 5) не збирати поза

¹ З урахуванням досвіду країн Західної Європи процесуальний закон буде передбачати інститут запасних присяжних, які під час судового засідання постійно перебуватимуть на відведених їм місцях і до ухвалення вироку можуть бути включені до складу основних присяжних у разі неможливості кого-небудь з основних присяжних продовжувати участь у судовому розгляді.

судовим засіданням відомості, що стосуються кримінального провадження; б) не розголошувати інформацію, яка безпосередньо стосується суті кримінального провадження і здійснюваних під час нього процесуальних дій і стала відома присяжному у зв'язку з виконанням його обов'язків.

Отже, за правилами, установленими новим КПК, присяжні засідателі не прирівнюються до суддів (як було стосовно народних засідателів), а лише наділяються низкою прав та обов'язків, необхідних для участі в розгляді кримінальної справи. Основні ж права щодо керівництва судовим розглядом має суддя, головуєчий у судовому засіданні, який ухвалює всі проміжні процесуальні рішення.

Процедура винесення вироку колегією у складі присяжних теж має певні особливості, які відрізняються від класичної моделі ухвалення рішення присяжними, яка існує в англосаксонських країнах. За КПК 2012 р. остаточне рішення у справі ухвалюється на підставі голосування, в якому беруть участь усі члени судової колегії.

Нарадою суду присяжних за ст. 391 КПК керує головуєчий суддя, який послідовно ставить на обговорення питання, передбачені ст. 368 КПК¹, проводить відкрите голосування й підрахунок голосів. Усі питання вирішуються простою більшістю голосів. Головуючий голосує останнім. Ніхто зі складу суду присяжних не має права утримуватися від голосування, крім випадку, коли вирішується питання про міру покарання, а суддя чи присяжний голосував за виправдання обвинуваченого. У цьому разі голос того, хто утримався, додається до голосів, поданих за рішення, яке є найсприятливішим для обвинуваченого. При виникненні розбіжностей про те, яке рішення для обвинуваченого є більш сприятливим, питання вирішується шляхом голосування.

Кожен зі складу суду присяжних має право викласти письмово окрему думку, яка не оголошується в судовому засіданні, а приєднується до матеріалів провадження і є відкритою для ознайомлення. У випадку, коли серед більшості складу суду за участю присяжних, який ухвалює рішення, немає професійного судді (тобто позиція суддів розходиться із думкою присяжних), головуєчий суддя зобов'язаний надати допомогу присяжним у підготовці судового рішення (ст. 391 КПК 2012 р.).

¹ Ця стаття регламентує питання, що вирішуються судом при ухваленні рішення.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «професійний суддя». Назвіть види «непрофесійних суддів».
2. Як трансформувалися з часом вимоги до кандидатів на посади суддів та як змінювалася процедура їх добору та призначення?
3. Охарактеризуйте зміст вимог, що висуваються до кандидатів на посади суддів відповідно до діючого законодавства.
4. Охарактеризуйте процедуру призначення на посаду судді вперше.
5. Хто може претендувати на зайняття посади судді безстроково? Яка процедура безстрокового обрання на посаду судді?
6. Які вимоги висуваються до діючих суддів?
7. Які гарантії соціально-матеріального забезпечення суддів передбачені діючим законодавством?
8. До яких видів відповідальності може бути притягнутий суддя? Дайте загальну характеристику підстав для кожного виду відповідальності судді.
9. Назвіть ознаки дисциплінарного проступку судді.
10. Хто має право ініціювати та здійснювати дисциплінарне провадження стосовно судді?
11. Який вид дисциплінарного стягнення може бути застосований до судді?
12. Назвіть підстави та порядок припинення повноважень судді.
13. В яких випадках залучаються до здійснення правосуддя присяжні? Які вони мають права та обов'язки?
14. В яких випадках залучаються до здійснення правосуддя народні засідателі? Які вони мають права та обов'язки?
15. Які вимоги висуваються до кандидатів у присяжні та народні засідателі? Процедура формування списку присяжних і народних засідателів та порядок їх добору.

Органи, що забезпечують функціонування судової влади

У Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів зазначається, що належне забезпечення діяльності судів є однією з гарантій незалежності судів та суддів. Належні умови організаційного, кадрового, фінансового, матеріально-технічного, інформаційно-методичного забезпечення судів та суддів є передумовою їх ефективної роботи. У цьому розділі будуть розглянуті основні органи, що входять до системи судової влади, але головним завданням яких є не здійснення правосуддя, а забезпечення функціонування органів судової влади.

§ 1. Державна судова адміністрація України

Для організаційного забезпечення діяльності органів судової влади з метою створення належних умов функціонування судів і діяльності суддів в Україні діє ДСА, яка є органом у системі судової влади, діяльність якого підзвітна з'їзду суддів України.

Правовими основами організації та діяльності ДСА є Закон України «Про судоустрій і статус суддів» (розд. XI), Положення про Державну судову адміністрацію України, затверджене рішенням Ради суддів України від 22 жовтня 2010 р. № 12, Положення про територіальні управління Державної судової адміністрації, затверджене 16 листопада 2004 р. наказом ДСА № 205/04. У своїй діяльності ДСА керується Конституцією і законами України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, рішеннями з'їзду суддів України та Ради суддів України, Положенням про Державну судову адміністрацію України.

ДСА є юридичною особою, має печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням, самостійний баланс та

рахунки в органах Державного казначейства України. Посадові особи ДСА, її територіальних управлінь є державними службовцями.

Система ДСА є дворівневою: вища ланка – Державна судова адміністрація України (ДСА) та нижча ланка – територіальні управління Державної судової адміністрації України (ТУ ДСА) в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі.

Очолює ДСА Голова, який призначається на посаду і звільняється з посади Радою суддів України. Голова ДСА не має права суміщати свою службову діяльність з іншою роботою, крім викладацької, наукової і творчої діяльності, у позаробочий час, входить до складу керівного органу чи наглядової ради господарської організації, що має на меті одержання прибутку. Голова ДСА має заступників, у тому числі одного першого, які призначаються на посаду та звільняються з посади Радою суддів України за поданням Голови ДСА.

Повноваження Голови ДСА:

а) адміністративні:

– керує діяльністю ДСА, несе персональну відповідальність за виконання покладених на неї завдань;

– організовує роботу ДСА, визначає функції заступників Голови ДСА;

– звітує про діяльність ДСА перед з'їздом суддів України, інформує про діяльність ДСА Раду суддів України та конференції суддів щодо питань організаційно-матеріального забезпечення діяльності судів відповідної судової спеціалізації;

– бере участь у підготовці пропозицій до проекту Державного бюджету України щодо фінансування судової влади;

– приймає рішення щодо розподілу бюджетних коштів, головним розпорядником яких є ДСА;

– затверджує за погодженням із Радою суддів України положення про порядок створення та діяльності служби судових розпорядників, зразки форменого одягу судових розпорядників;

б) кадрові:

– призначає на посади та звільняє з посад начальників територіальних управлінь ДСА, їх заступників;

– призначає керівників державних підприємств, що діють на основі державної власності, які передані в управління ДСА;

– призначає на посади за результатами проведеного ДСА відповідно до законодавства про державну службу конкурсного добору та звільняє з посад працівників ДСА;

– за поданням голови відповідного суду призначає на посади керівників апаратів апеляційних судів, вищих спеціалізованих судів, Верховного Суду України, їх заступників та звільняє їх із цих посад;

– призначає члена ВККС;

– за поданням голови відповідного суду застосовує до керівників апаратів апеляційного суду, вищого спеціалізованого суду, Верховного Суду України, їх заступників заохочення або накладає дисциплінарні стягнення відповідно до закону;

– присвоює керівникам апаратів апеляційного суду, вищого спеціалізованого суду, Верховного Суду України, їх заступникам ранги державного службовця відповідно до законодавства про державну службу;

– присвоює працівникам ДСА та її територіальних управлінь ранги державного службовця, застосовує заохочення та накладає дисциплінарні стягнення відповідно до закону;

– представляє в установленому порядку працівників ДСА до відзначення державними нагородами;

в) *організаційні*:

– затверджує положення про територіальні управління ДСА та визначає службові обов'язки працівників ДСА;

– затверджує штатний розпис ДСА;

– устанавлює посадові оклади працівників ДСА та її територіальних управлінь;

– затверджує за поданням начальника територіального управління ДСА структуру і штатний розпис територіального управління ДСА.

Голова ДСА у межах своїх повноважень на основі та на виконання актів законодавства видає накази, організовує їх виконання.

— Структура Державної судової адміністрації України

Структура ДСА затверджується Головою ДСА за погодженням із Радою суддів України. Зокрема, зараз у структурі ДСА створені управління, відділи та сектори:

– Управління організаційного забезпечення діяльності ДСА. До складу управління входять: відділ проходження державної служби

працівників державної судової адміністрації; відділ організаційної роботи; відділ документального забезпечення та контролю; сектор інформаційно-аналітичної роботи;

– Управління з питань організації діяльності судів. До складу управління входять: відділ з питань ведення кадрової роботи та державної служби і відділ аналітично-методичної роботи та професійного розвитку;

– Управління з питань судового діловодства. До складу управління входять: відділ судової статистики та діловодства і відділ з питань інформаційних технологій;

– Управління правового забезпечення. До складу управління входять: відділ нормативно-правової роботи та правової експертизи; відділ представництва у судах та договірної роботи; сектор підготовки роз'яснень законодавства щодо організаційного забезпечення діяльності судів та забезпечення взаємодії з органами державної влади; сектор роботи зі зверненнями громадян;

– Управління аудиту. Управління є самостійним структурним підрозділом і підпорядковується безпосередньо Голові ДСА, який спрямовує, координує та контролює його діяльність. До складу управління входять: відділ аудиту; відділ фінансового контролю, сектор контролю у сфері державних закупівель;

– Управління планово-фінансової діяльності. До складу управління входять: відділ методології та аналізу; відділ фінансового забезпечення місцевих загальних, апеляційних судів та установ ДСА; відділ фінансового забезпечення адміністративних, господарських судів та установ судової влади; відділ організації оплати праці;

– Управління бухгалтерського обліку та звітності. До складу управління входять: відділ бухгалтерського обліку; відділ звітності;

– Управління матеріально-технічного забезпечення. До складу управління входять: відділ експлуатації та будівництва приміщень судів; відділ матеріального забезпечення судів та ДСА;

– Відділ організаційного забезпечення діяльності органів суддівського самоврядування;

– Сектор міжнародного співробітництва та взаємодії із засобами масової інформації;

– Режимно-секретний сектор.

Для погодженого вирішення питань, що належать до компетенції ДСА, та обговорення основних напрямів її діяльності в ДСА утворюю-

ється колегія, до складу якої входять Голова ДСА (голова колегії), його заступники, керівники структурних підрозділів ДСА і територіальних управлінь, а також керівники апаратів апеляційних судів, вищих спеціалізованих судів та Верховного Суду України, яких визначає Голова. Членів колегії затверджує та увільняє від виконання обов'язків Голова ДСА. Рішення колегії вводяться в дію наказами Голови ДСА.

У процесі підготовки та виконання рішень щодо організаційного забезпечення діяльності судів Головою ДСА можуть утворюватися консультативні та дорадчі органи. Склад та положення про консультативні та дорадчі органи затверджуються Головою ДСА.

Повноваження Державної судової адміністрації України

ДСА відповідно до покладених на неї завдань має такі повноваження.

1. Щодо організаційного забезпечення діяльності органів судової влади:

- вивчає практику організації діяльності судів, розробляє і вносить у встановленому порядку пропозиції щодо її вдосконалення;
- організовує роботу з ведення судової статистики, діловодства та архіву; контролює стан діловодства в судах загальної юрисдикції;
- організовує комп'ютеризацію судів для здійснення судочинства, діловодства, інформаційно-нормативного забезпечення судової діяльності та забезпечення функціонування автоматизованої системи документообігу в судах; забезпечує суди необхідними технічними засобами фіксування судового процесу в межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України на фінансування відповідних судів;
- забезпечує ведення Єдиного державного реєстру судових рішень та Реєстру електронних адрес органів державної влади, їх посадових та службових осіб;
- організовує діяльність служби судових розпорядників;
- затверджує положення про бібліотеку суду та вживає заходів для створення бібліотек у судах;
- погоджує положення про автоматизовану систему документообігу в судах загальної юрисдикції;

– затверджує за погодженням із головою апеляційного суду структуру і штатну чисельність апарату апеляційного суду в межах видатків на утримання відповідного суду;

– забезпечує ведення офіційного веб-порталу судової влади;

– організовує та контролює діяльність територіальних управлінь ДСА, засновує в установленому порядку засоби масової інформації;

– виконує відповідно до законодавства функції з управління об'єктами державної власності, що належать до сфери управління ДСА;

– розглядає звернення громадян з питань, що належать до компетенції ДСА, уживає заходів щодо усунення причин та умов, які породжують такі звернення;

– затверджує зразки бланків і печаток судів, а також забезпечує виготовлення посвідчень судді, голови суду та його заступника, судді у відставці, народного засідателя, присяжного;

– забезпечує у межах повноважень, визначених законом, у взаємодії з органами суддівського самоврядування, судами, правоохоронними органами незалежність, недоторканність та безпеку суддів;

– забезпечує в межах своїх повноважень реалізацію державної політики у сфері охорони державної таємниці, контроль за її збереженням у судах та територіальних управліннях ДСА; здійснення заходів з мобілізаційної підготовки.

2. Щодо забезпечення належних умов діяльності судів загальної юрисдикції, ВККС, Національної школи суддів України та органів суддівського самоврядування:

– представляє суди у відносинах із Кабінетом Міністрів України та Верховною Радою України під час підготовки проекту закону про Державний бюджет України на відповідний рік;

– забезпечує належні умови діяльності судів загальної юрисдикції, ВККС, Національної школи суддів України та органів суддівського самоврядування в межах повноважень, визначених Законом України «Про судоустрій і статус суддів»;

– готує матеріали для формування пропозицій щодо бюджету судів;

– забезпечує функціонування автоматизованої системи визначення члена ВККС;

– взаємодіє з відповідними органами та установами, у тому числі інших держав, з метою вдосконалення організаційного забезпечення діяльності судів;

– здійснює функції головного розпорядника коштів Державної бюджету України щодо фінансового забезпечення діяльності ВККС, Національної школи суддів України та органів суддівського самоврядування;

– здійснює матеріальне і соціальне забезпечення працівників апарату судів та ДСА;

– організовує та фінансує будівництво, ремонт будинків і приміщень судів, забезпечує їх технічне оснащення;

– організовує проведення планово-фінансової роботи, ведення бухгалтерського обліку в судах, територіальних управліннях ДСА;

– здійснює внутрішній контроль за використанням бюджетних коштів і матеріальних ресурсів у судах, територіальних управліннях на підприємствах, в установах та організаціях, що належать до сфер управління ДСА, аналізує ефективність використання бюджетних коштів їх розпорядниками нижчого рівня та одержувачами на основі поданих ними звітів;

– забезпечує у межах своїх повноважень медичне обслуговування та санаторно-курортне лікування суддів, у тому числі суддів у відставці, працівників апарату судів, уживає заходів щодо забезпечення їм благоустроєним житлом;

– здійснює видатки на проведення заходів із поховання та увічнення пам'яті суддів, у тому числі суддів у відставці;

– забезпечує суди та суддів символами судової влади (Державний Прапор України, зображення Державного Герба України), мантиями та суддівськими нагрудними знаками.

3. Щодо участі у формуванні судів загальної юрисдикції:

– вивчає кадрові питання апарату судів, прогнозує потребу у спеціалістах, здійснює замовлення на підготовку відповідних спеціалістів;

– забезпечує необхідні умови для підвищення кваліфікації працівників апарату судів, створює систему підвищення кваліфікації;

– визначає кількість суддів у суді загальної юрисдикції за поданням Міністра юстиції України на підставі пропозиції голови відповідного вищого спеціалізованого суду з урахуванням обсягу роботи суду та в межах видатків, затверджених у Державному бюджеті України на утримання судів.

Для виконання зазначених завдань ДСА має право:

– одержувати від судів загальної юрисдикції, органів суддівського самоврядування, ВККС, Національної школи суддів України, інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підпри-

ємств, установ та організацій усіх форм власності, а також громадян та їх об'єднань інформацію, документи, матеріали, необхідні для виконання покладених на неї завдань;

– залучати вчених, спеціалістів центральних та місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ і організацій усіх форм власності за погодженням з їх керівниками до розгляду питань, що належать до її компетенції;

– касувувати в межах своїх повноважень акти територіальних управлінь у разі їх невідповідності актам законодавства та рішенням ДСА;

– утворювати в разі потреби за погодженням із керівниками центральних та місцевих органів виконавчої влади комісії, робочі та експертні групи, залучати в межах своїх повноважень спеціалістів та скликати в установленому порядку наради з питань, що належать до її компетенції.

§ 2. Органи суддівського самоврядування

Відповідно до положень пп. 8, 9 Принципу «Свобода слова і асоціацій» Основних принципів незалежності судових органів (1985)¹, судді, так само як і всі інші громадяни, мають, зокрема, право започатковувати асоціації та деякі інші організації, а також вступати до них для захисту своїх інтересів, удосконалення професійної підготовки і збереження суддівської незалежності. Аналогічні положення містяться і в інших міжнародних документах, які визначають статус суду в сучасній демократичній державі².

Розрізняють два види подібних асоціацій – міжнародні, у тому числі регіональні³, та національні.

У нашій країні свободу асоціацій суддів відбито у феномені суддівського самоврядування, що закріплений у чинному законодавстві. Так, у ст. 130 Конституції України міститься положення про те, що «для ви-

¹ Основні принципи незалежності судових органів [Текст] // Права людини і професійні стандарти для юристів. – Амстердам ; К. : Укр.-америк. бюро захисту прав людини, 1996. – С. 28–31.

² Див., наприклад: Принцип IV «Асоціації» Рекомендації № R (94) 12 Комітету міністрів державам-членам щодо незалежності, дієвості та ролі суддів [Текст] // Вісн. Верхов. Суду України. – 1997. – № 4. – С. 10–11.

³ Наприклад, Міжнародна і Європейська асоціації суддів або Європейська організація «Європейські судді за демократію і свободи».

рішення питань внутрішньої діяльності судів діє суддівське самоврядування». Закон України від 7 липня 2010 р. «Про судоустрій і статус суддів» містить перелік органів суддівського самоврядування, їхню систему та порядок здійснення в Україні. На розвиток вищеназваного положення Основного Закону ч. 1 ст. 113 Закону зазначає, що для вирішення питань внутрішньої діяльності судів в Україні діє суддівське самоврядування – самостійне колективне вирішення зазначених питань суддями.

Суддівське самоврядування – це підзаконна діяльність щодо самостійного колективного вирішення професійними суддями через виборні органи або безпосередньо їх колективами питань внутрішньої діяльності судів і суддівського корпусу, що здійснюється у встановлених законом межах.

Суддівське самоврядування виступає однією з гарантій забезпечення самостійності судів і незалежності суддів. Діяльність органів суддівського самоврядування має сприяти створенню належних організаційних та інших умов для забезпечення нормальної діяльності судів і суддів, утверджувати незалежність суду, забезпечувати захист суддів від втручання в їх діяльність, а також підвищувати рівень роботи з кадрами у системі судів.

До питань внутрішньої діяльності судів належать питання організаційного забезпечення судів та діяльності суддів, соціальний захист суддів та їхніх сімей, а також інші питання, що безпосередньо не пов'язані зі здійсненням правосуддя.

Органи суддівського самоврядування у зв'язку з вищенаведеним мають такі завдання:

1) забезпечення організаційної єдності функціонування органів судової влади;

2) зміцнення незалежності судів, суддів, захист від втручання в їхню діяльність;

3) участь у визначенні потреб кадрового, фінансового, матеріально-технічного й іншого забезпечення судів та контроль за додержанням установлених нормативів такого забезпечення;

4) вирішення питань щодо призначення суддів на адміністративні посади в судах у порядку, установленому Законом України «Про судоустрій і статус суддів»;

5) призначення суддів КСУ;

6) призначення суддів до складу ВРЮ та ВККС в порядку, установленому законом.

Таким чином, органи суддівського самоврядування утворюються суддями для виразу своїх інтересів як носіїв судової влади та забезпечення незалежності суддів.

Організаційними формами (органами) суддівського самоврядування виступають:

- 1) збори суддів;
- 2) ради суддів (ради суддів судів відповідної юрисдикції та Рада суддів України);
- 3) конференції суддів;
- 4) з'їзд суддів України, який є найвищим органом суддівського самоврядування.

Порядок здійснення суддівського самоврядування визначається відповідно до Конституції України Законом України «Про судоустрій і статус суддів», іншими законами, а також регламентами і положеннями, що приймаються органами суддівського самоврядування згідно з названим Законом.

Органи суддівського самоврядування, взаємодіючи із судами, ДСА й іншими правоохоронними органами, мають сприяти створенню належних організаційних та інших умов для забезпечення нормальної діяльності судів і суддів, утверджувати незалежність суду, недоторканність і безпеку суддів, забезпечувати захист суддів від втручання в судову діяльність, а також підвищувати рівень роботи з кадрами в системі судів.

Обов'язок щодо забезпечення належних умов діяльності органів суддівського самоврядування покладається на ДСА, яка, виконуючи функції головного розпорядника коштів Державного бюджету України, здійснює також фінансове забезпечення діяльності цих органів за рахунок коштів Державного бюджету України.

— Збори суддів: види, повноваження та порядок роботи

Збори суддів – це зібрання суддів відповідного суду, на якому вони обговорюють питання внутрішньої діяльності цього суду та приймають колективні рішення з обговорюваних питань.

Збори суддів скликаються головою відповідного суду за власною ініціативою або на вимогу не менш як третини від загальної кількості суддів цього суду. Збори суддів місцевих та апеляційних судів скликаються в міру потреби, але не рідше одного разу на три місяці.

Збори суддів місцевих та апеляційних судів є повноважними, якщо на них присутні більше половини від загальної кількості суддів цього суду. На збори суддів можуть запрошуватися працівники апарату суду, інші особи. У голосуванні беруть участь лише судді цього суду.

Збори суддів місцевих та апеляційних судів мають таку компетенцію:

- обговорюють питання щодо внутрішньої діяльності суду чи роботи конкретних суддів або працівників апарату суду та приймають із цих питань рішення, які є обов'язковими для суддів та працівників цього суду;

- визначають спеціалізацію суддів із розгляду конкретних категорій справ відповідної судової юрисдикції за пропозицією голови суду;

- заслуховують звіти суддів, які обіймають адміністративні посади в цьому суді, та керівника апарату суду;

- подають відповідній раді суддів пропозиції щодо делегатів на конференцію суддів;

- можуть звертатися з пропозиціями щодо питань діяльності суду до органів державної влади й органів місцевого самоврядування, які зобов'язані розглянути ці пропозиції і дати відповідь по суті;

- можуть обговорювати питання щодо практики застосування законодавства, розробляти відповідні пропозиції щодо вдосконалення такої практики та законодавства, вносити свої пропозиції на розгляд вищого спеціалізованого суду та Верховного Суду України;

- збори суддів місцевих загальних судів у порядку, установленому Законом України «Про судоустрій і статус суддів», обирають слідчих суддів;

- здійснюють інші повноваження, передбачені вищезазначеним Законом.

Збори суддів Верховного Суду України, збори суддів вищого спеціалізованого суду скликаються за пропозицією голови відповідного суду або на вимогу не менш як третини від загальної кількості суддів цього суду в міру потреби, але не рідше одного разу на три місяці. Вони є повноважними, якщо на зборах присутні більше половини від загальної кількості суддів цього суду. На збори суддів можуть запрошуватися працівники апарату суду, інші особи. У голосуванні беруть участь лише судді цього суду.

Збори суддів Верховного Суду України, збори суддів вищого спеціалізованого суду:

- обговорюють питання щодо внутрішньої діяльності суду або роботи конкретних суддів чи працівників апарату суду та приймають

із цих питань рішення, які є обов'язковими для суддів та працівників цього суду;

– заслуховують звіти суддів, які обіймають адміністративні посади в суді, та керівника апарату суду;

– збори суддів вищого спеціалізованого суду визначають спеціалізацію суддів із розгляду конкретних категорій справ відповідної судової юрисдикції за пропозицією голови вищого спеціалізованого суду, приймають рішення про утворення та склад судових палат вищого спеціалізованого суду та призначають секретарів судових палат;

– можуть звертатися з пропозиціями щодо вирішення питань діяльності суду до органів державної влади й органів місцевого самоврядування, які зобов'язані розглянути ці пропозиції і дати відповідь по суті;

– збори суддів Верховного Суду України в порядку, установленому законом, подають відповідній раді суддів пропозиції щодо делегатів на конференції суддів та обирануть делегатів на з'їзд суддів України;

– збори суддів вищого спеціалізованого суду в порядку, установленому законом, подають відповідній раді суддів пропозиції щодо делегатів на конференцію суддів;

– здійснюють інші повноваження, визначені законом.

Виконання рішень зборів суддів за дорученням зборів покладається на голову відповідного суду або його заступника.

— Конференції суддів: повноваження та порядок роботи

Конференція суддів – це зібрання суддів (делегатів) відповідних судів, на якому вони обговорюють питання діяльності цих судів і приймають колективні рішення з обговорюваних питань.

Конференція суддів:

– обговорює і вирішує питання щодо фінансування та організаційного забезпечення діяльності відповідних судів, заслуховує з цих питань інформацію представників ДСА;

– заслуховує звіти відповідних рад суддів, інформацію Голови ДСА;

– формує відповідну раду суддів;

– затверджує положення про раду суддів;

– розробляє пропозиції для внесення на розгляд з'їзду суддів України;

– звертається з пропозиціями щодо вирішення питань діяльності відповідних судів до органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

– обирає делегатів на з'їзд суддів України;

– ініціює проведення позачергового з'їзду суддів України в порядку, установленому законом;

– обговорює інші питання, віднесені до повноважень органів суддівського самоврядування відповідно до закону;

– обирає відкритим або таємним голосуванням із числа делегатів конференції раду суддів, яка є виконавчим органом конференції суддів.

Конференція суддів приймає рішення, які є обов'язковими для рад суддів та суддів відповідних судів.

Види конференцій суддів та порядок їх формування. У системі судоустрою діють відповідно до системи судів конференція суддів загальних судів, конференція суддів господарських судів та конференція суддів адміністративних судів.

До складу конференції суддів загальних судів входять:

– по два судді від Автономної Республіки Крим, кожної області, міст Києва та Севастополя, з яких один суддя є представником місцевих загальних судів та один суддя є представником апеляційного суду відповідної адміністративно-територіальної одиниці;

– шість суддів ВСС України;

– суддя Верховного Суду України.

До складу конференції суддів господарських судів та конференції суддів адміністративних судів входять:

– по одному судді від кожного місцевого, апеляційного суду відповідної судової юрисдикції;

– шість суддів відповідного вищого спеціалізованого суду;

– суддя Верховного Суду України.

Конференція суддів скликається не рідше одного разу на рік за ініціативою відповідної ради суддів. Конференція суддів може бути скликана також за пропозицією не менш як однієї третини від складу делегатів останньої конференції суддів. У разі неприйняття радою суддів зазначеної пропозиції ініціатори скликання конференції (не менш як одна третина від складу делегатів останньої конференції)

утворюють організаційне бюро зі скликання конференції суддів, яке має повноваження ради суддів щодо скликання конференції.

Про день і час початку роботи конференції та питання, що вносяться на її обговорення, судді відповідних судів повідомляються не пізніше як за п'ятнадцять днів до початку роботи конференції.

Конференції суддів проводяться в такому порядку.

Конференція суддів вважається повноважною, якщо в її роботі беруть участь не менш як дві третини від складу делегатів відповідних судів. На конференції можуть бути присутні також запрошені організаторами конференції судді, які не є делегатами конференції.

Конференцію суддів відкриває голова відповідної ради суддів, а в разі якщо конференцію скликано не за рішенням ради суддів – уповноважений представник організаційного бюро зі скликання конференції суддів.

Конференція суддів обирає відкритим голосуванням із числа делегатів конференції президію конференції в кількості, визначеній рішенням конференції, а також інші робочі органи конференції. Президія організовує роботу конференції суддів.

Конференція суддів затверджує порядок денний конференції та визначає регламент її роботи.

Рішення конференції суддів приймається більшістю голосів делегатів конференції відкритим або таємним голосуванням.

Інші питання порядку проведення конференції суддів регулюються регламентом відповідної конференції суддів.

— Ради суддів: поняття, повноваження та порядок роботи

У період між конференціями суддів функції суддівського самоврядування виконує відповідна рада суддів.

У системі судоустрою утворюються і діють відповідно до системи судів рада суддів загальних судів, рада суддів господарських судів, рада суддів адміністративних судів. До рад суддів входять по 11 суддів, обраних відповідними конференціями суддів.

Рада суддів має такі повноваження:

– обирає зі свого складу голову ради, заступника голови і секретаря ради суддів. Судді, які обіймають адміністративні посади в судах, секретарі судових палат не можуть бути членами ради суддів;

– у період між конференціями суддів організовує виконання рішень конференції та контроль за їх виконанням, а також вирішує питання про скликання конференції суддів. Повноваження і порядок роботи ради суддів визначаються законом та положенням про раду суддів, що затверджується конференцією суддів;

– здійснює контроль за організацією діяльності відповідних судів, заслуховує інформацію голів цих судів про діяльність судів, інформацію Голови ДСА з питань організаційно-матеріального забезпечення відповідних судів;

– розглядає питання правового захисту суддів, соціального захисту і побутового забезпечення суддів та їхніх сімей, заслуховує з цих питань представників ДСА, приймає відповідні рішення;

– вносить подання ВРЮ щодо призначення суддів на адміністративні посади в судах та звільнення їх із таких посад;

– визначає на основі поданих зборами суддів пропозицій щодо делегатів на конференцію суддів склад відповідної конференції суддів виходячи з досвіду роботи кандидатів у делегати та їх авторитету;

– звертається з пропозиціями щодо вирішення питань діяльності відповідних судів до органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

– приймає інші рішення з питань, віднесених до її повноважень.

Рада суддів звітує про свою діяльність перед відповідною конференцією суддів.

Рішення ради суддів є обов'язковими для суддів, які займають адміністративні посади в судах відповідної судової юрисдикції. Рішення ради суддів може бути скасовано конференцією суддів.

— З'їзд суддів України: повноваження та порядок роботи

З'їзд суддів України є найвищим органом суддівського самоврядування в Україні.

Він має такі повноваження:

– заслуховує звіти Ради суддів України та рад суддів про виконання завдань органів суддівського самоврядування щодо забезпечення незалежності судів і суддів, стан фінансування та організаційного забезпечення діяльності судів;

- заслуховує інформацію ВККС та Голови ДСА про їх діяльність;
- призначає та звільняє суддів КСУ відповідно до Конституції і законів України;
- призначає членів ВРЮ та приймає рішення про припинення їх повноважень відповідно до Конституції і законів України;
- призначає членів ВККС;
- звертається з пропозиціями щодо вирішення питань діяльності судів до органів державної влади та їх посадових осіб;
- обирає Раду суддів України;
- розглядає інші питання суддівського самоврядування відповідно до закону.

З'їзд суддів України приймає рішення, що є обов'язковими для всіх органів суддівського самоврядування та всіх суддів.

Порядок скликання з'їзду суддів України визначається Законом України «Про судоустрій і статус суддів».

Черговий з'їзд суддів України скликається Радою суддів України один раз на два роки. Позачерговий з'їзд суддів України може бути скликаний за рішенням Ради суддів України або конференції суддів відповідних судів.

Відповідна конференція суддів, яка скликає з'їзд суддів України в порядку, передбаченому законом, схвалює попередній перелік питань, що виносяться на обговорення з'їзду, та визначає дату, місце проведення з'їзду і загальну кількість делегатів з'їзду. Від конференції суддів обирається рівна кількість делегатів. У з'їзді суддів беруть участь також по три делегати від КСУ та Верховного Суду України. На з'їзді суддів України можуть бути присутні Президент України, Голова Верховної Ради України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, члени ВРЮ, ВККС, Міністр юстиції України.

У разі якщо Рада суддів України не скликає з'їзд суддів України, то на вимогу відповідної конференції суддів у порядку, установленому законом, ініціатори скликання позачергового з'їзду суддів України утворюють організаційний комітет зі скликання з'їзду суддів України, що має повноваження відповідної ради суддів щодо скликання з'їзду. У такому разі організаційний комітет невідкладно публікує інформацію про його утворення в газетах «Голос України»

та «Урядовий кур'єр» і призначає дату проведення позачергового з'їзду суддів не раніш як через два місяці з дня утворення організаційного комітету.

Відповідні ради суддів, делегати та особи, запрошені на з'їзд суддів України, повідомляються про день проведення з'їзду та питання, що виносяться на його розгляд, не пізніш як за тридцять днів до початку роботи з'їзду.

Делегати на з'їзд суддів України обираються конференцією суддів загальних судів, конференцією суддів господарських судів, конференцією суддів адміністративних судів за принципом рівного представництва від кожної з них по одному судді з кожної області, Автономної Республіки Крим, міст Києва та Севастополя. Від кожного вищого спеціалізованого суду обираються по три делегати з числа суддів цих судів.

Збори суддів КСУ та Верховного Суду України обирають на з'їзд суддів України по три делегати з числа суддів цих судів.

Делегати на з'їзд суддів України обираються шляхом відкритого голосування на альтернативній основі при вільному висуненні кандидатів для обрання.

З'їзд суддів України є повноважним за умови присутності в ньому не менш як двох третин від загальної кількості обраних делегатів. З'їзд суддів України відкриває голова відповідної ради суддів, за рішенням якої скликано з'їзд, а у разі його відсутності заступник голови цієї ради. З'їзд суддів України обирає шляхом відкритого голосування президію з'їзду в кількісному складі, що визначається рішенням з'їзду. Президія організовує роботу з'їзду суддів України.

З'їзд суддів України обговорює і затверджує порядок денний та регламент роботи з'їзду, обирає лічильну комісію, секретаріат та інші робочі органи з'їзду. Хід роботи з'їзду суддів України протоколюється. Рішення з'їзду суддів України приймаються більшістю голосів делегатів, присутніх на з'їзді, відкритим або таємним голосуванням. Рішення з питань, зазначених у пп. 3–5, 7 ч. 2 ст. 123 Закону «Про судоустрій і статус суддів», приймаються з'їздом шляхом таємного голосування.

Інші питання порядку проведення з'їзду суддів України регулюються регламентом з'їзду суддів України, прийнятим з'їздом.

Рада суддів України: повноваження та порядок роботи

У період між з'їздами суддів України вищим органом суддівського самоврядування є Рада суддів України.

Рада суддів України обирається з'їздом суддів України у складі одинадцяти суддів. До складу Ради суддів України входять по три представники від кожної конференції суддів та по одному представнику від КСУ та Верховного Суду України. Пропозиції щодо кандидатур до складу Ради суддів України можуть вносити конференції суддів, а також окремі делегати з'їзду.

Члени Ради суддів України на засіданні Ради обирають зі свого складу голову Ради суддів України, його заступника та секретаря.

Рада суддів України у період між з'їздами суддів України організовує виконання рішень з'їзду та контроль за їх виконанням, а також вирішує питання про скликання з'їзду. Повноваження та порядок роботи Ради суддів України визначаються законом та положенням про Раду суддів України, яке затверджується з'їздом суддів України.

Рада суддів України має такі повноваження:

- розробляє та організовує виконання заходів щодо забезпечення незалежності судів і суддів, поліпшення стану організаційного забезпечення діяльності судів;
- розглядає питання правового захисту суддів, соціального захисту суддів і їхніх сімей, приймає відповідні рішення з цих питань;
- призначає та звільняє Голову ДСА та його заступників;
- здійснює контроль за організацією діяльності судів;
- звертається з пропозиціями щодо питань діяльності судів до органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- затверджує зразки посвідчень судді, судді у відставці, народного засідателя, присяжного;
- здійснює інші повноваження, передбачені законом.

Рішення Ради суддів України, прийняті в межах визначених законом повноважень, є обов'язковими для всіх органів суддівського самоврядування. Рішення Ради суддів України може бути скасовано з'їздом суддів України.

На засідання Ради суддів України запрошується Міністр юстиції України. При розгляді питань, пов'язаних із фінансуванням судів, на засідання Ради суддів України запрошується Міністр фінансів України.

§ 3. Вища кваліфікаційна комісія суддів України

ВККС – постійно діючий орган у системі судоустрою України завданням якого є забезпечення формування корпусу професійних суддів, здатних кваліфіковано, сумлінно й неупереджено здійснювати правосуддя, шляхом відбору і рекомендування осіб на посади професійного судді, визначення рівня фахової підготовки професійних суддів, розгляд питань про дисциплінарну відповідальність суддів.

Статус та діяльність ВККС визначається Конституцією України Законом України «Про судоустрій і статус суддів», актами Комісії.

Порядок роботи ВККС визначається її Регламентом, прийнятим більшістю від загального складу ВККС¹.

ВККС діє у складі одинадцяти членів, які є громадянами України мають вищу юридичну освіту і стаж роботи у галузі права не менш двадцяти років. До складу Комісії входять:

- 1) шість суддів, які призначаються з'їздом суддів України;
- 2) дві особи, які призначаються з'їздом представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ;
- 3) одна особа, яка призначається Міністром юстиції України;
- 4) одна особа, яка призначається Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини;
- 5) одна особа, яка призначається Головою ДСА.

Члени ВККС з числа суддів призначаються з'їздом суддів України відкритим або таємним голосуванням. З'їзд суддів може обрати більше ніж шість суддів на випадок вибуття одного або кількох членів зі складу Комісії, призначених за квотою з'їзду суддів України, визначивши черговість їх включення до складу Комісії. Такі особи автоматично набувають повноважень члена ВККС у разі вибуття одного або кількох членів Комісії, обраних за квотою з'їзду суддів України. Особи, призначені з'їздом суддів України до складу ВККС на випадок вибуття одного або кількох її членів, продовжують виконувати обов'язки судді до моменту зайняття ними посади члена ВККС відповідно до встановленої черговості.

¹ Регламент Вищої кваліфікаційної комісії суддів України [Електронний ресурс] затв. рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України від 27.01.2011 р. № 149/4-Зп. - Режим доступу: http://court.gov.ua/kvalifikatsijni_komisij/iRVKK/. – Заголовок з екрана.

Члени ВККС призначаються з'їздом представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ відкритим або таємним голосуванням.

Міністр юстиції України призначає члена ВККС своїм наказом.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини призначає члена ВККС своїм розпорядженням.

Голова ДСА призначає члена ВККС своїм наказом.

Строк повноважень члена ВККС становить три роки з дня призначення. Одна і та сама особа не може здійснювати повноваження члена Комісії два строки підряд.

Члени ВККС на час здійснення повноважень відряджаються до Комісії і не можуть виконувати професійних повноважень за основним місцем роботи.

За членом ВККС на час здійснення повноважень зберігаються статус та місце роботи.

Члени ВККС мають право знайомитися з матеріалами, поданими на розгляд Комісії, брати участь у їх дослідженні та перевірці; наводити свої мотиви та міркування, а також подавати додаткові документи з питань, що розглядаються; вносити пропозиції щодо проекту рішення Комісії з будь-яких питань та голосувати за або проти того чи іншого рішення; висловлювати свою думку щодо рішення ВККС в письмовій формі, яка потім додається до справи, про що головуєчий повідомляє на засіданні.

За наявності підстав, які свідчать про обставини, що викликають сумнів у неупередженості та безсторонності члена Комісії, він підлягає відводу чи самовідводу. Відвід має бути вмотивованим і поданим до початку розгляду питання у формі письмової заяви на ім'я голови Комісії. Головуючий на засіданні зобов'язаний ознайомити із заявою про відвід члена Комісії, якому заявлено відвід. Рішення про відвід (самовідвід) приймається більшістю голосів членів Комісії, які беруть участь у засіданні. Голосування проводиться за відсутності члена Комісії, щодо якого вирішується питання про відвід (самовідвід) (ст. 96 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

До складу ВККС не можуть бути призначені народні депутати України, члени Кабінету Міністрів України, голови судів, їх заступники, секретарі судових палат, члени Ради суддів України, ВРЮ, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, а також посадові особи, які

мають дисциплінарне стягнення. Це правило гарантує забезпечення незалежності діяльності ВККС, служить фільтром від незаконних впливів на її діяльність.

ВККС вважається повноважною за умови призначення до її складу не менше восьми членів, тобто не менше двох третин від її складу.

— Правовий статус Вищої кваліфікаційної комісії суддів України

Правовий статус ВККС визначається такими суттєвими моментами. По-перше, ВККС – постійно діючий орган у системі судоустрою. По-друге, Комісія є невід’ємним елементом судової гілки влади, яка виконує специфічні внутрішні завдання судової влади і при цьому взаємодіє з іншими органами держави у випадках і порядку, визначеному законом. По-третє, Комісія є незалежною від будь-яких зовнішніх впливів при виконанні покладених на неї законом повноважень. По-четверте, більшість членів ВККС складають судді, що відповідає міжнародним стандартам. Так, згідно з п. 1.3 Європейської хартії «Про статус суддів» «щодо кожного рішення стосовно відбору та призначення судді на посаду, підвищення по службі або припинення його повноважень законом має бути передбачено втручання органу, незалежного від виконавчої та законодавчої влади, у складі якого щонайменше половина членів – судді, обрані їх колегами, і в якому було б гарантовано якнайширше представництво суддівського корпусу»¹. Аналогічні за змістом норми містять інші міжнародні документи².

Аналіз законодавчо визначених повноважень ВККС дозволяє виділити такі напрями її діяльності:

а) участь у призначенні суддів на посаду, яка включає:

– ведення обліку даних про кількість посад судді у судах загальної юрисдикції, у тому числі вакантних;

¹ Європейская хартия «О статусе судей». Постатейный комментарий [Текст] // Рос. юстиция. – 1999. – № 8, 9.

² Рекомендації № R (94)12 Комітету міністрів Ради Європи від 17.11.1994 р. щодо суддів: незалежність, ефективність та обов’язки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_a38. – Заголовок з екрана; Основные принципы независимости судебных органов, одобренные резолюциями ГА ООН от 29.11.1985 г. № 40/32 и от 13.12.1985 г. № 40/146 [Текст] // Международные акты о правах человека : сб. док. – М. : [Б. и.], 2000. – С. 168–170.

– ведення обліку даних про кількість адміністративних посад у судах загальної юрисдикції та негайне повідомлення відповідної ради суддів, ВРЮ про утворення вакантної посади голови суду, заступника голови суду;

– проведення добору кандидатів на посаду судді вперше, у тому числі організація проведення щодо них спеціальної перевірки відповідно до закону та прийом кваліфікаційного іспиту;

– внесення до ВРЮ рекомендації про призначення кандидата на посаду судді для подальшого внесення відповідного подання Президентові України;

– визначення потреби в державному замовленні на професійну підготовку кандидатів на посаду судді у Національній школі суддів України;

б) надання рекомендації про обрання на посаду судді безстроково або відмова у наданні такої рекомендації;

в) здійснення дисциплінарного провадження щодо суддів місцевих та апеляційних судів, що включає:

– розгляд заяв та повідомлень про дисциплінарну відповідальність суддів місцевих та апеляційних судів та за наявності підстав порушення дисциплінарних справ і здійснення дисциплінарного провадження;

– прийняття рішень за результатами дисциплінарного провадження і за наявності підстав застосування дисциплінарних стягнень до суддів місцевих та апеляційних судів;

– прийняття рішень про дострокове зняття застосованого до судді дисциплінарного стягнення;

г) відсторонення судді від посади у зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності на підставі вмотивованої постанови Генерального прокурора України.

Під час судової реформи ВККС стала єдиним центром, який здійснює важливі дисциплінарні та кадрові повноваження у суддівському корпусі, що дає можливість уніфікувати відповідні процедури та забезпечити їх справедливість, якість та прозорість. Сутність і характер покладених на Комісію повноважень свідчать про їх державно-владний характер.

Прозорість діяльності ВККС забезпечує демократичний порядок прийняття її рішень. Згідно зі ст. 97 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» рішення ВККС приймається більшістю від її загального

складу. Голосування проводиться за відсутності особи, щодо якої вирішується питання, і запрошених осіб. Законом також чітко визначені вимоги до форми і змісту рішень. Так, рішення Комісії викладаються в письмовій формі. У рішенні зазначаються дата і місце прийняття рішення, склад Комісії, питання, що розглядалося, мотиви прийнятого рішення. Рішення підписується головуючим і членами Комісії, які брали участь у засіданні. За наявності окремої думки вона викладається членом Комісії у письмовій формі і додається до справи, про що головуючий повідомляє на засіданні, але зміст окремої думки виголошенню на засіданні не підлягає.

Оскарження рішень ВККС можливе у двох формах: а) до суду в порядку, установленому процесуальним законом; б) до ВРЮ у випадках, передбачених законом.

Особливості провадження у справах щодо оскарження рішень, дій та бездіяльності ВККС визначені ст. 171¹ КАС. Вони оскаржуються до Вищого адміністративного суду України, в якому для цього створена окрема палата (п'ята палата). Такі справи вирішуються колегією суддів у складі не менше п'яти суддів протягом розумного строку, але не пізніше одного місяця після відкриття провадження у справі. Рішення Вищого адміністративного суду України щодо даної категорії справ є остаточним і не підлягає перегляду в апеляційному чи касаційному порядку. Цей порядок оскарження рішень ВККС був визначений під час першого етапу судової реформи у травні 2010 р.¹

Відповідно до п. 4 ст. 4 Закону України «Про Вищу раду юстиції» Вища рада юстиції розглядає скарги на рішення ВККС про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів. Окрім того, до ВРЮ можуть бути оскаржені рішення ВККС щодо: 1) встановлення результатів кваліфікаційного іспиту кандидатів на посаду судді; 2) відмови у рекомендуванні для обрання кандидатом на посаду судді безстроково. Скаргу на рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України може бути подано до Вищої ради юстиції не пізніше одного місяця з наступного дня після його

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо недопущення зловживань правом на оскарження [Текст]: Закон України від 13.05.2010 р. № 2181-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 37. – Ст. 1242; Кодекс адміністративного судочинства України [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 35–36, 37 – Ст. 446.

прийняття (ч. 1 ст. 29² Закону України «Про Вищу раду юстиції»)¹. Згідно з п. 14.4 Регламенту ВККС скарга на рішення Комісії про притягнення судді до дисциплінарної відповідальності подається до ВРЮ через Комісію, а скарги на інші рішення Комісії – безпосередньо до ВРЮ. Комісія не пізніш як у триденний строк після отримання скарги на рішення Комісії про притягнення судді до дисциплінарної відповідальності надсилає її разом із матеріалами дисциплінарної справи до ВРЮ².

Для здійснення своїх повноважень ВККС має право витребувати й одержувати необхідну інформацію від суддів, ДСА, органів суддівського самоврядування й інших судових органів, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та підпорядкування, об'єднань громадян та окремих фізичних осіб, ненадання якої тягне за собою відповідальність, установлену законом.

Згідно з пп. 3–6 ст. 91 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» Вища кваліфікаційна комісія суддів України бере безпосередню участь у доборі, перевірці та підготовці кандидатів на посаду судді вперше та при обранні на посаду судді безстроково.

Слід зазначити, що ч. 2 ст. 91 цього Закону передбачає відповідальність посадових осіб, які безпідставно не надають інформацію за запитами Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Так, КУпАП доповнений ст. 188³⁵, в якій зазначено, що за невиконання законних вимог Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів щодо надання інформації, копій документів, а також порушення встановлених законодавством строків їх надання, надання завідомо недостовірної інформації – тягнуть за собою накладення штрафу від двадцяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Ті самі дії, вчинені повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, – тягнуть за собою накладення

¹ Про Вищу раду юстиції [Текст] : Закон України від 15.01.1998 р. № 22/98-ВР // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 6. – С. 13.

² Регламент Вищої кваліфікаційної комісії суддів України [Електронний ресурс] : затв. рішенням Вищої кваліфікац. комісії суддів України від 27.01.2011 р. № 149/4-Зп. – Режим доступу: http://court.gov.ua/kvalifikatsijni_komisiji/RVKK/. – Заголовок з екрана.

штрафу від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Отже, за завданнями, повноваженнями та порядком їх реалізації ВККС має ознаки органу державної влади, за складом і порядком формування – це один із органів суддівського співтовариства. У системі поділу влади Комісія має розглядатися як невід’ємний елемент судової гілки влади, що забезпечує її діяльність і при цьому взаємодіє з іншими органами держави у випадках і порядку, визначеному законом. Належність Комісії до державно-владних органів вимагає її підзвітності суспільству, наслідком чого має бути забезпечення максимальної прозорості та відкритості в її діяльності.

Організація роботи та забезпечення діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів України

ВККС є юридичною особою, має печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням, самостійний баланс та рахунки в органах Державного казначейства України.

ВККС обирає зі свого складу відкритим або таємним голосуванням голову Комісії, одного заступника голови, секретаря Комісії. Обраним вважається кандидат, за якого проголосувала більшість від загального складу Комісії.

Голова Комісії організовує роботу Комісії, визначає обов’язки заступника, веде засідання Комісії. Обов’язки голови Комісії в разі його відсутності виконує заступник голови Комісії, а за відсутності заступника голови – член Комісії, обраний за квотою з’їзду суддів України, який має більший стаж роботи на посаді судді. Голова Комісії визначає дату, час і місце проведення засідання Комісії, перелік питань, що виносяться на засідання, і не пізніше як за десять днів до засідання повідомляє про це особу, щодо якої має розглядатися питання.

Секретар Комісії здійснює підготовку засідань Комісії та несе відповідальність за організацію діловодства Комісії. Порядок роботи Комісії визначається її Регламентом, прийнятим більшістю від загального складу Комісії.

Члени ВККС користуються правами, визначеними ст. 95 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. Так, він має право: 1) знайомитися з матеріалами, поданими на розгляд Комісії,

брати участь у їх дослідженні та перевірці; 2) наводити свої мотиви та міркування, а також подавати додаткові документи з питань, що розглядаються; 3) вносити пропозиції щодо проекту рішення Комісії з будь-яких питань та голосувати за або проти того чи іншого рішення; 4) висловлювати письмово окрему думку щодо рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України; 5) здійснювати інші повноваження, встановлені законом.

Засідання Комісії є повноважним, якщо в ньому бере участь не менше двох третин від загального складу. Засідання Комісії проводяться відкрито і гласно, крім випадків, установлених законом. Закриті засідання Комісії можуть проводитись для розгляду визначених Комісією питань, а також розгляду питань, що стосуються організації поточної роботи Комісії. У закритому засіданні Комісії мають право брати участь особи, присутність яких визнана Комісією необхідною для розгляду відповідного питання. Комісія наприкінці закритого засідання приймає рішення щодо порядку використання матеріалів і рішень цього засідання.

Гласність роботи Комісії забезпечується відкритим обговоренням питань, що належать до її компетенції, у присутності заявників, їхніх представників, запрошених осіб та представників засобів масової інформації, які повідомляються за десять днів про дату, час та місце засідання шляхом опублікування відповідного оголошення на офіційному веб-порталі Комісії¹.

Офіційний веб-портал Комісії розпочав свою роботу в березні 2011 р.² З цього моменту кожна подія цього органу, кожне його рішення висвітлюється відповідним повідомленням. Безумовну користь від такої організації роботи отримують як судді, кандидати на посади суддів, так і сторонні спостерігачі.

Можна виділити такі групи інформації, які публікуються на офіційній веб-сторінці Комісії. По-перше, на ній розміщуються нормативні акти, які регламентують роботу Комісії, а також інформація про результати її діяльності (звіти, статистика, аналітика). Так, у розділі

¹ Регламент Вищої кваліфікаційної комісії суддів України [Електронний ресурс] : затв. рішенням Вищої кваліфікац. комісії суддів України від 27.01.2011 р. № 149/4-Зп. – Режим доступу: http://court.gov.ua/kvalifikatsijni_komisiyi/RVKK/. – Заголовок з екрана.

² Офіційний сайт Вищої кваліфікаційної комісії суддів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vkksu.gov.ua/>. – Заголовок з екрана.

сайта «Про Комісію» можна знайти історію Комісії, її склад, структуру Секретаріату Комісії, а також її Регламент. В окремих розділах, які стосуються різних напрямів діяльності Комісії, публікуються документи, які регламентують відповідне питання. Наприклад, у підрозділі «Добір кандидатів на посаду судді вперше» розміщено всі документи, які необхідні кандидатам для проходження відповідних процедур. Отже, кандидат на посаду судді може завантажити всі анкети і бланки заяв, необхідних йому на певному етапі проходження відбору, не виходячи із дому, що спрощує роботу як співробітників апарату Комісії, так і життя кандидатам на посаду судді. Аналогічний пакет документів розміщено і для суддів, які претендують на обрання безстроково після завершення 5-річного терміну першого призначення.

По-друге, у випадках, передбачених Законом України «Про судоустрій і статус суддів», ВККС публікує оголошення про початок добору кандидатів на посади суддів, про початок проведення конкурсу на заміщення вакантної посади судді, інформацію про кандидатів на посаду судді вперше, які подали заяви про участь у конкурсі на заміщення вакантних посад суддів, інформацію про вакантні посади суддів у місцевих судах загальної юрисдикції, умови проведення конкурсу на заміщення вакантних посад судді, графік проведення конкурсу на заміщення вакантних посад суддів, рейтинговий список кандидатів на посаду судді вперше, результати кваліфікаційного іспиту кандидатів на посаду судді, списки кандидатів на посаду судді по регіонах для складення анонімного тестування (іспиту), оголошення про підготовку матеріалів щодо обрання кандидатів на посаду судді безстроково та ін.

По-третє, у підрозділі порталу «Новини і події» анонсуються всі заходи, що провадяться Комісією. Примітним є те, що кожне засідання ВККС, кожне рішення цього органу отримує належне висвітлення на її офіційному веб-порталі, що забезпечує доступ громадян до публічної інформації. Забезпеченню прозорості в діяльності ВККС сприяє порядок визначення осіб, які будуть розглядати дисциплінарну справу судді. Згідно з п. 3 ст. 94 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» для здійснення перевірки даних щодо наявності підстав для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності у ВККС діє автоматизована система визначення члена Комісії, який

проводитиме таку перевірку. Положення про автоматизовану систему визначення члена ВККС затверджується Радою суддів України за погодженням з ДСА.

Згідно зі ст. 98 цього Закону організаційне забезпечення діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів України здійснює секретаріат, працівники якого призначаються на посаду та звільняються з посади головою Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Співробітники секретаріату прирівнюються до державних службовців, побутове забезпечення і рівень соціального захисту яких визначаються Законом України «Про державну службу»¹.

Відповідно до ст. 98 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» діє служба дисциплінарних інспекторів, до складу якої входять тридцять три дисциплінарних інспектори. Ця служба діє з метою здійснення членами ВККС належної перевірки наявності підстав для притягнення суддів місцевих та апеляційних судів до дисциплінарної відповідальності. За кожним членом Комісії закріплюється три дисциплінарних інспектори, які призначаються на посаду та звільняються з посади головою ВККС за пропозицією відповідного члена ВККС. Ці інспектори за дорученням члена Комісії попередньо аналізують заяви та повідомлення про неправомірні дії суддів з метою виявлення підстав для відкриття дисциплінарних справ та здійснення перевірок; готують проекти висновків про наявність підстав для притягнення суддів місцевих та апеляційних судів до дисциплінарної відповідальності; виконують інші доручення члена Комісії в ході дисциплінарного провадження відповідно до цього Закону (п. 2 ст. 98, п. 1 ст. 99 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р.). Утворення служби дисциплінарних інспекторів має забезпечити виконання подвійного завдання: з одного боку, розвантажити роботу членів ВККС, яких за законом є лише 11, а з другого боку – розділити функцію розслідування фактів дисциплінарного проступку суддів і прийняття рішення у справі. Останнє вносить елементи змагальності в процедуру притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, на чому неодноразово наголошували іноземні експерти.

За членами Комісії зберігаються гарантії матеріального, соціального та побутового забезпечення, передбачені законодавством відпо-

¹ Про державну службу [Текст] : Закон України від 16.12.1993 р. № 3723-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490.

відно для суддів, працівників Міністерства юстиції України, ДСА та представника Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. При цьому заробітна плата (грошове забезпечення) виплачується, виходячи з окладів за посадами, які обіймають ці особи в органах, з яких вони відряджені. Членам Комісії, які призначені з'їздом представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ, виплачується заробітна плата у розмірі середньомісячної заробітної плати інших членів Комісії.

Виплата грошового забезпечення провадиться за рахунок коштів Державного бюджету України.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте статус Державної судової адміністрації України.
2. Визначте систему органів та структуру Державної судової адміністрації України.
3. Якими є порядок призначення керівників Державної судової адміністрації України та їх підзвітність?
4. Які повноваження Державної судової адміністрації України?
5. Назвіть види органів суддівського самоврядування.
6. Яку функцію виконують органи суддівського самоврядування? Охарактеризуйте їх повноваження.
7. Який орган є найвищим у системі органів суддівського самоврядування? Охарактеризуйте його повноваження та порядок роботи.
8. Для виконання якої функції створена Вища кваліфікаційна комісія суддів України? Охарактеризуйте її повноваження.
9. Хто може бути членом Вищої кваліфікаційної комісії суддів України? Охарактеризуйте порядок формування Вищої кваліфікаційної комісії суддів України.

Вища рада юстиції

§ 1. Статус і порядок формування Вищої ради юстиції

У 1998 р. в Україні запроваджено новий, досі не відомий вітчизняній системі державної влади інститут – ВРЮ. Її створення було передбачено ст. 131 Конституції України. Закріплення правового статусу ВРЮ в розд. VIII Основного Закону України «Правосуддя» говорить про первісне бачення цього нового для України інституту в системі органів судової влади. Такий погляд законодавця на статус ВРЮ реалізується поступово. Якщо раніше, одразу після створення, у складі цього органу могло бути лише 25 % суддів (4 особи із 20 членів), то зараз ураховані вимоги міжнародно-правових вимог до порядку формування такого інституту і після оновлення його складу більшість членів ВРЮ будуть представлені суддями, що зробить можливим її віднесення до органів судової влади.

У процесі формування ВРЮ беруть участь усі три гілки державної влади України, а також представники адвокатури України, юридичної науки та прокуратури. Такий порядок у цілому дозволяє мінімізувати вплив виконавчої або законодавчої гілок влади при ухваленні рішення стосовно кандидатів на посаду суддів або при притягненні їх до дисциплінарної відповідальності.

Відповідно до Конституції України ВРЮ складається з 20 членів. По три представники обираються Верховною Радою України, Президентом України, з'їздом суддів України, з'їздом адвокатів України, з'їздом представників юридичних вищих навчальних закладів і наукових установ; усеукраїнська конференція працівників прокуратури обирає двох членів. До складу цього інституту також входять за посадою Голова Верховного Суду України, Міністр юстиції України, Генеральний прокурор України.

На посаду члена ВРЮ може бути рекомендований громадянин України, не молодший 35 років і не старший 60, який проживає в Укра-

їні не менше 10-ти останніх років, володіє державною мовою, має вищу юридичну освіту і стаж роботи у сфері права не менше 10-ти років. Дані вимоги не поширюються на осіб, які входять до складу ВРЮ за посадою. Членами ВРЮ не можуть бути особи, визнані судом недієздатними або обмежено дієздатними, й особи, які мають незняту або непогашену судимість.

Президент України призначає трьох членів ВРЮ шляхом видання указу. Два із трьох членів ВРЮ, що призначаються Президентом України, повинні бути суддями. Закон надає право Президенту України вибирати кандидатів із будь-яких осіб за власним розсудом за умови їх відповідності загальним вимогам, що ставляться до членів ВРЮ.

Верховна Рада України призначає трьох членів ВРЮ таємним голосуванням шляхом подачі бюлетенів. Два із трьох членів ВРЮ, що призначаються Верховною Радою України, повинні бути суддями. Кандидати на цю посаду пропонуються депутатськими групами і фракціями. Для цього свої голоси за нього повинні віддати більшість від конституційного складу Верховної Ради України.

Суддівське співтовариство призначає трьох членів ВРЮ на з'їзді суддів України, який є вищим органом суддівського самоврядування. Порядок скликання з'їзду визначається Законом України «Про судоустрій і статус суддів».

Від з'їзду адвокатів України до ВРЮ обираються три члени ради, один з яких призначається з числа суддів. Делегати на з'їзд адвокатів України обираються на республіканській (Автономної Республіки Крим), обласних, міських (міст Києва й Севастополя) конференціях адвокатів.

Висування кандидатів і призначення членів ВРЮ з'їздом представників юридичних вищих навчальних закладів і наукових установ провадиться в порядку, передбаченому законом для з'їзду суддів України. Із трьох осіб, які призначаються на посаду члена ВРЮ цим з'їздом, один повинен бути з числа суддів. Делегати на з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів і наукових установ обираються на республіканській (Автономної Республіки Крим), обласних, міських (міст Києва й Севастополя) конференціях їх працівників.

На всеукраїнську конференцію працівників прокуратури представники обираються на республіканській (Автономної Республіки Крим),

обласних, міст Києва й Севастополя конференціях, участь у яких мають право брати всі працівники органів прокуратури відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Така конференція призначає двох членів ВРЮ, один з яких призначається з числа суддів.

Строк повноважень членів ВРЮ, крім тих, хто входить до її складу за посадою, становить 6 років. Особи, які входять до складу за посадою, вибувають зі складу ВРЮ з дня звільнення з посади.

ВРЮ стає повноважною за умови призначення на посаду не менш як трьох четвертих від її конституційного складу та складення ними присяги, ураховуючи тих осіб, які входять до ВРЮ за посадою. Перше засідання ВРЮ скликається через тиждень після складення присяги всіма її членами.

§ 2. Повноваження Вищої ради юстиції

Повноваження ВРЮ визначаються Конституцією України, законами України «Про Вищу раду юстиції», «Про судоустрій і статус суддів» та Регламентом самої Ради, що затверджений на її засіданні. До основних повноважень ВРЮ належать нижченаведені.

Внесення подання Президентові України про призначення суддів на посади або про звільнення з них. Ці подання вносяться за рекомендаціями ВККС при призначенні судді вперше на 5-річний строк. При поданні про призначення судді вперше на засіданні ВРЮ вивчаються передбачені Законом України «Про Вищу раду юстиції» матеріали кандидата на посаду судді, персонально розглядається сама кандидатура (ст. 29). Під час розгляду кандидатури члени ВРЮ повинні переконатися в наявності в особи не лише професіональних знань для кваліфікованого здійснення правосуддя, а й необхідних моральних і ділових якостей, які забезпечили б відправлення правосуддя цим кандидатом сумлінно і неупереджено. Рішення щодо кандидата на посаду судді приймається на засіданні ВРЮ відкритим голосуванням. Пропозиція щодо внесення подання Президентові України про призначення суддею вважається прийнятою, якщо за неї проголосувало більше половини від конституційного складу Ради.

Подання про звільнення можуть вноситися ВРЮ у випадках, передбачених названим Законом, за рекомендацією або ВККС, або члена

ВРЮ. Вноситься таке подання до органу, який їх призначив або обрав (Президента України або Верховної Ради України). У разі звернення судді із заявою про звільнення з посади за власним бажанням ВРЮ зобов'язана здійснити перевірку дійсного волевиявлення судді, чи не має місце сторонній вплив на нього або примус.

Призначення суддів на посади голови суду, заступника голови суду. ВРЮ призначає суддів на посади голови суду, заступника голови суду (крім Голови Верховного Суду України та його заступників) в порядку, установленому Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Кандидатури на посади голів судів та їх заступників вносяться до ВРЮ за поданням відповідної ради суддів та розглядаються на засіданні ВРЮ персонально. Під час такого засідання ВРЮ з кандидатом проводиться співбесіда. Рішення про призначення на посаду голови суду, заступника голови суду приймається ВРЮ шляхом відкритого голосування більшістю голосів від її конституційного складу.

ВРЮ також звільняє суддів з адміністративних посад. Питання про звільнення з посад голови суду, заступника голови суду розглядається за поданням ради відповідних спеціалізованих судів із запрошенням самих суддів, яких пропонується звільнити з посади. На засіданні ВРЮ в обов'язковому порядку оголошуються письмові пояснення голови суду, заступника голови суду. Рішення про звільнення з посади вважається прийнятим, якщо за нього проголосувало більше половини членів ВРЮ від її конституційного складу.

Розгляд справ і прийняття рішень стосовно порушення суддями і прокурорами вимог щодо несумісності. При встановленні фактів, що судді або прокурори займаються діяльністю, не сумісною зі своїми посадами, ВРЮ може прийняти рішення з рекомендацією у визначений строк визначитися з питанням про продовження роботи на посаді судді чи прокурора без сумісництва з даною діяльністю або прийняти рішення про направлення подання відповідним органам про звільнення судді чи прокурора з посади.

Здійснення дисциплінарного провадження щодо суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів. ВРЮ є єдиним органом, до повноважень якого входить розгляд питань про дисциплінарну відповідальність Голови, його заступників і суддів Верховного Суду України, голови, а також його заступників і суддів вищих спеціалізованих судів. За наявності підстав можливе прийняття рішен-

ня про накладення на зазначених осіб стягнення у вигляді догани або направлення до органу, який його призначив або обрав, рішення про невідповідність судді займаній посаді разом із поданням про його звільнення.

Вирішуючи питання про дисциплінарну відповідальність судді, ВРЮ повинна вислухати його пояснення. У разі неможливості взяти участь у засіданні ВРЮ з поважних причин суддя може надати по суті порушених питань письмові пояснення, які долучаються до матеріалів справи. Письмові пояснення судді виголошуються на засіданні ВРЮ в обов'язковому порядку. Суддя, стосовно якого розглядається питання про дисциплінарну відповідальність, та/або його представник мають право надавати пояснення, ставити запитання учасникам засідання, висловлювати заперечення, заявляти клопотання і відводи.

Рішення в дисциплінарній справі приймається за відсутності особи, щодо якої розглядається дисциплінарна справа, шляхом таємного голосування більшістю від конституційного складу ВРЮ і повинно містити назву комісії, прізвище, ім'я, по батькові і посаду судді, який притягається до дисциплінарної відповідальності, обставини дисциплінарного проступку, пояснення судді та відомості, що характеризують його особу, мотиви прийнятого рішення з посиланням на докази, вид дисциплінарного стягнення, застосованого до судді, або підстави закриття справи, а також порядок і строк оскарження рішення.

Розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних і місцевих судів та прокурорів. Судді спеціалізованих, апеляційних і місцевих судів та прокурори можуть подавати скарги у ВРЮ на рішення про притягнення їх до дисциплінарної відповідальності. За результатами розгляду такої скарги може бути прийнято одне з таких рішень:

а) скарга може бути задоволена, рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності скасоване, дисциплінарне провадження закрито;

б) скарга може бути задоволена цілком або частково зі зміною рішення органу, який наклав дисциплінарне стягнення;

в) скарга може бути залишена без задоволення, рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності залишено без зміни.

Крім того, до ВРЮ можуть бути оскаржені рішення ВККС щодо:

1) встановлення результатів кваліфікаційного іспиту кандидатів на посаду судді;

2) відмови у рекомендуванні для обрання кандидатом на посаду судді безстроково.

Такі скарги можуть бути подані кандидатом на посаду судді, який складав кваліфікаційний іспит і не погоджується з його результатами, або кандидатом на посаду судді, якому відмовлено у рекомендуванні кандидатом для обрання на посаду судді безстроково.

З огляду на повноваження ВРЮ можна сказати, що основним її призначенням і головним завданням є участь у процесі формування високопрофесійного суддівського корпусу, безпосереднє здійснення й контроль за застосуванням до суддів дисциплінарних заходів. При цьому ця Рада покликана не тільки забезпечити добір кандидатів на посади суддів на якісно новому рівні, а й відповідно до своєї компетенції бути гарантом незалежності суддів при відправленні правосуддя.

■ § 3. Організація діяльності Вищої ради юстиції

Керівництво Вищою радою юстиції. Голова ВРЮ обирається на першому засіданні із членів цієї Ради на 3 роки без права переобрання. Ним не може бути обрано тих членів, які входять до складу Ради за посадою. ВРЮ обирає заступника її Голови, який виконує обов'язки останнього за його відсутності, забезпечує підготовку справ до розгляду, організовує проведення щорічного аналізу й узагальнення роботи ВРЮ щодо результатів розгляду звернень і подань, здійснює інші повноваження, передбачені Законом України «Про Вищу раду юстиції» та Регламентом ВРЮ.

До повноважень Голови ВРЮ належать: а) організація роботи ВРЮ та головування на її засіданнях; б) координація роботи секцій і членів ВРЮ; в) призначення засідань ВРЮ; г) направлення подання ВРЮ про призначення суддів Президентів України і про звільнення їх з посади; д) загальне керівництво апаратом ВРЮ; е) розпорядження бюджетними асигнуваннями на утримання і забезпечення діяльності ВРЮ; ж) представництво Ради у зносинах з іншими органами та організаціями.

Структура та організація роботи ВРЮ будується за колегіально-секційним принципом, який при прийнятті рішень виступає характерною рисою її діяльності. Це впливає як зі ст. 1 названого Закону, що

визначає цей орган як колегіальний, так і з Регламенту ВРЮ. Заслуховування на засіданнях ВРЮ матеріалів, звернень, справ, скарг провадиться колегіально, що гарантує участь усіх її членів у розгляді всіх матеріалів та інших документів, що до неї надходять, а це дуже важливо з урахуванням порядку формування цього органу.

У структурі Ради утворюються дві секції: 1) з питань підготовки подань для призначення суддів уперше і звільнення їх із посад і 2) дисциплінарна секція – здійснення дисциплінарного провадження, розгляду скарг суддів і прокурорів на рішення про притягнення їх до дисциплінарної відповідальності і прийняття рішення про порушення цими особами вимог щодо несумісності.

Координує роботу ВРЮ Голова, а за його відсутності – його заступник. Голова, його заступник і секретарі секцій працюють на постійній основі. Інші особи, обрані до складу цього органу (крім народних депутатів України), на час виконання обов'язків його членів на постійній основі отримують відрядження до ВРЮ зі збереженням за ними посад, які вони обіймали.

Рішення ВРЮ приймаються на її засіданнях більшістю від конституційного складу, якщо інше не передбачено законом. У приміщенні, де приймається рішення, бути присутнім іншим особам, крім членів ВРЮ, забороняється.

Усі члени ВРЮ користуються рівними правами під час розгляду матеріалів, звернень, подань, справ, скарг. Під час засідання кожен із них має право заявляти клопотання, викладати свої міркування, подавати відповідні документи, вносити пропозиції щодо прийняття рішення. Усі пропозиції, які вносять члени ВРЮ на засіданнях, ставляться головуючим на обговорення й колегіальне вирішення. Розгляд зазначених матеріалів на засіданні проводиться, як правило, за участю запрошених осіб, щодо яких вирішується питання.

Акти цього органу є обов'язковими для виконання. Їх оскарження можливе виключно до Вищого адміністративного суду України в порядку, установленому КАС. «За невиконання чи несвоєчасне виконання актів Вищої ради юстиції... посадові особи несуть відповідальність згідно із законом» (ст. 28 Закону України «Про Вищу раду юстиції»).

Організаційне, інформаційно-довідкове та інше забезпечення діяльності ВРЮ здійснює секретаріат. Положення про секретаріат ВРЮ, його структуру і штат затверджується ВРЮ. Керівник та інші посадові особи секретаріату ВРЮ є державними службовцями.

Питання для самоконтролю

1. Визначте склад, структуру та порядок формування Вищої ради юстиції.
2. Яка компетенція Вищої ради юстиції?
3. Назвіть повноваження Вищої ради юстиції.
4. Дайте загальну характеристику організації діяльності Вищої ради юстиції.

Органи прокуратури України

Уперше прокуратуру було створено в XIII ст. у Франції для захисту інтересів королівської влади в судах, а пізніше – для переслідування злочинців і поновлення правопорядку.

§ 1. Система органів прокуратури

Систему органів прокуратури складають: Генеральна прокуратура України, прокуратури Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя та на правах обласних Дніпровська екологічна прокуратура, Центрального, Південного, Західного, Кримського регіонів з нагляду за додержанням законів у воєнній сфері, а також міські, районні, міжрайонні, спеціалізовані прокуратури на правах районних.

Таким чином, система органів прокуратури включає територіальні та спеціалізовані прокуратури. Територіальні прокуратури створені та функціонують відповідно до адміністративно-територіального устрою України, а спеціалізовані – за предметно-галузевим принципом і в окремих сферах життєдіяльності. Органи прокуратури у своїй сукупності складають злагоджену триланкову систему. На її вершині знаходиться Генеральна прокуратура України. Другу ланку системи утворюють прокуратури Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя, прокуратури регіонів та Дніпровська екологічна прокуратура. Третя ланку системи – міські, районні, міжрайонні, спеціалізовані прокуратури.

Систему органів прокуратури очолює Генеральний прокурор України, який призначається на посаду Президентом України за згодою Верховної Ради України строком на п'ять років. Він затверджує штатну чисельність органів прокуратури України в межах фонду заробітної плати.

§ 2. Структура органів прокуратури

Відповідно до ст. 15 Закону України «Про прокуратуру» Генеральний прокурор затверджує структуру Генеральної прокуратури України та Положення про її структурні підрозділи.

Генеральний прокурор України має першого заступника і заступників. У Генеральній прокуратурі України створюється колегія як до-радчий орган при Генеральному прокуророві України в складі Генерального прокурора України (голова колегії), його першого заступника, заступників, прокурора Автономної Республіки Крим, інших керівних працівників органів прокуратури. Персональний склад колегії затверджується Верховною Радою України за поданням Генерального прокурора України.

У Генеральній прокуратурі створюються управління й відділи з урахуванням напрямів діяльності. Генеральний прокурор України має право залежно від конкретних завдань коригувати структуру Генеральної прокуратури.

— Прокуратури Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя та прирівняні до них прокуратури

Відповідно до ст. 16 Закону України «Про прокуратуру» прокурори Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя та прирівняні до них прокурори (на правах обласних) очолюють відповідні прокуратури та призначаються на посаду Генеральним прокурором України. Прокуратури цього рівня також складаються з управління і відділів (значною частиною вони збігаються з управліннями та відділами Генеральної прокуратури). Положення про управління, відділи, інші структурні підрозділи обласних і прирівняних до них прокуратур затверджуються керівниками цих прокуратур.

Обов'язки між працівниками структурного підрозділу розподіляються за зонально-предметним принципом і відповідно до Наказу Генерального прокурора України, де передбачається «...розподіл обов'язків між керівним складом Генеральної прокуратури України, прокуратур Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя, районних (міських) прокуратур та прирівняних до них ви-

значати наказом керівника прокуратури, у структурних підрозділах – розпорядженням заступника прокурора. Положення про структурні підрозділи затверджувати наказом керівника прокуратури».

— Колегії органів прокуратури

У прокуратурах Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя та прирівняних до них прокуратурах, а також у Генеральній прокуратурі створюються колегії в складі керівника прокуратури (голова), його заступників, інших керівних працівників. Персональний склад колегій затверджується Генеральним прокурором України. Відповідно до ст. 18 Закону України «Про прокуратуру» колегії прокуратур є дорадчими органами. Вони розглядають найбільш важливі питання, що стосуються додержання законності, стану правопорядку, діяльності органів прокуратури, виконання наказів Генерального прокурора України, кадрові питання, заслуховують звіти підпорядкованих прокурорів, начальників структурних підрозділів та інших працівників прокуратури.

На засіданнях колегій можуть заслуховуватися повідомлення і пояснення керівників міністерств, відомств, органів державного управління, нагляду та контролю, підприємств, установ і організацій, їхніх об'єднань, інших посадових осіб із приводу порушень законодавства. Рішення колегії реалізуються, як правило, наказом керівника органу відповідного рівня.

Порядок роботи колегії визначається регламентом, її рішення доводяться до відома працівників органів прокуратури. Контроль за виконанням рішень колегій забезпечується прокурорами чи їх заступниками згідно з розподілом службових обов'язків. У разі розбіжностей із колегією прокурор проводить у життя своє рішення, але зобов'язаний доповісти про це Генеральному прокурору України. Члени колегії можуть повідомити свою особисту думку Генеральному прокурору України, що може бути підставою для розгляду цих розбіжностей на колегії Генеральної прокуратури України.

— Міські, районні, міжрайонні та спеціалізовані прокуратури

Прокуратури міст, районів, прирівняні до них прокуратури очолюють відповідні прокурори, які призначаються на посаду Генеральним

прокурором України строком на п'ять років. У цих прокуратурах є посади заступника прокурора, старшого прокурора. Вони призначаються прокурором області або прирівняними до нього прокурорами. Штатна чисельність прокуратур цієї ланки з урахуванням обсягу виконуваних роботи затверджується Генеральним прокурором України. Обсяг роботи визначається рівнем злочинності в місті (районі), чисельністю населення, кількістю піднаглядових об'єктів, чисельним складом судів й іншими обставинами.

Спеціалізовані прокуратури керуються тими ж законами, що й територіальні прокуратури, перед ними стоять загальні для всіх органів прокуратури завдання, що визначені ст. 4 Закону України «Про прокуратуру».

§ 3. Сутність, мета і завдання прокурорського нагляду

Прокурорський нагляд – це специфічна діяльність державних органів прокуратури, яка здійснюється від імені України та полягає в перевірці точності додержання Конституції України і виконання законів, які діють на її території.

Змістом цієї діяльності є:

- а) виявлення фактів порушення Конституції та вимог законів;
- б) установлення винних у правопорушеннях;
- в) ужиття заходів щодо усунення порушень закону і поновлення порушених прав;
- г) притягнення в установленому законом порядку до відповідальності осіб, які порушили закон.

Із цього можна дійти висновку, що:

по-перше, прокурорський нагляд – це специфічний вид державної діяльності, яку, крім прокуратури, не можуть здійснювати інші державні органи, організації, установи або посадові особи;

по-друге, прокурорський нагляд здійснюється від імені держави України. Прокурор, здійснюючи нагляд, виявляє правопорушення, уживає заходів щодо їх усунення та покарання винних не від імені виконавчої чи судової влади, а від імені держави;

по-третє, прокурорський нагляд – це самостійний вид державної діяльності. Його відмінність від діяльності інших державних органів визна-

чається специфікою його змісту. Це перевірка точності додержання вимог Конституції України, законів, відповідності інших правових актів закону, здійснення заходів щодо усунення виявлених правопорушень за допомогою засобів, які законом надано виключно прокуратурі.

Органи прокуратури займають особливе місце в системі державної влади України. Вони не належать ні до якої гілки влади.

Поряд із цим слід мати на увазі, що під терміном «прокурорський нагляд» розуміється:

- а) специфічний вид державної діяльності;
- б) самостійна галузь юридичної науки;
- в) навчальна дисципліна.

Розглянемо зміст наведених визначень прокурорського нагляду.

Є поняття стосовно різних видів державної діяльності, які вимагають пояснення їх змісту і призначення. У зв'язку з цим доцільно розглянути основні поняття прокурорського нагляду як виду державної діяльності.

Перш за все необхідно визначити поняття «прокурор».

Прокурор – це фізична особа, яка перебуває на постійній чи тимчасовій службі в органах прокуратури, приймається на службу відповідно до Закону України «Про прокуратуру» і виконує посадові обов'язки, що передбачені тим же Законом і наказами вищого прокурора. У ст. 56 названого Закону дано роз'яснення поняття «прокурор», яке застосовується в Законі.

«Прокурор» – поняття узагальнююче. У вузькому розумінні – це керівники прокуратур: Генеральний прокурор України, прокурори Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя, регіонів, прокурор міста, району, спеціалізованої прокуратури.

У широкому розумінні – це не тільки вищеназвані прокурори, але і їх заступники, начальники відділів і управлінь, помічники та старші помічники прокурорів, прокурори-криміналісти.

Прокурорський нагляд як вид державної діяльності прокурора – це проведення перевірок додержання і застосування Конституції України й усіх законів, що діють на території України.

Прокурорський нагляд як галузь юридичної науки становить суму знань про законодавство, що регулює діяльність прокурорів щодо здійснення нагляду, його форми, засоби й методи, проблеми забезпечення ефективності цієї діяльності. Як наука прокурорський нагляд

тісно пов'язаний із кримінальним, цивільним, господарськими процесами, криміналістикою та іншими галузями юридичної науки.

Прокурорський нагляд як навчальна дисципліна – це частина освітнянської програми вищих і середніх юридичних навчальних закладів. За змістом вона поділяється на Загальну й Особливу частини. У Загальній частині розглядаються завдання, функції, принципи прокурорського нагляду, система органів прокуратури, повноваження прокурорів та ін. В Особливій частині розглядаються особливості здійснення прокурорського нагляду при виконанні функцій, специфіка реагування прокурорів на різні види правопорушень.

До предмета прокурорського нагляду як виду державної діяльності слід віднести додержання й застосування Конституції та законів юридичними й фізичними (посадовими) особами. У практичній діяльності важливо чітко розуміти, що таке об'єкт і суб'єкт прокурорського нагляду.

Об'єкт прокурорського нагляду – це підприємства, організації, установи й інші юридичні особи, у яких проводяться прокурорські перевірки додержання та застосування законів.

Суб'єкт прокурорського нагляду – це учасники прокурорсько-наглядової діяльності – прокурори, які проводять перевірку додержання і виконання законів на об'єктах нагляду.

Для виконання прокурорсько-наглядових функцій прокурор наділяється певними повноваженнями.

Повноваження прокурора – це обсяг прав і обов'язків, які отримує прокурор для здійснення наглядових функцій.

Законом України «Про прокуратуру» передбачено значний обсяг таких повноважень. Низка повноважень прокурора встановлюється також нормами КПК, ЦПК, ГПК, КАС, Закону України «Про оперативнорозшукову діяльність» та ін.

Правові засоби прокурорського нагляду тісно пов'язані з повноваженнями прокурора. У літературі та в практичній діяльності без достатніх на це підстав їх розуміють як синонімічні поняття.

Правові засоби мають процесуально значущий характер і застосовуються з метою *виявлення й усунення правопорушень*. У цьому і полягає сутність прокурорського нагляду. Правові засоби прокурорського нагляду за своїм змістом можуть бути поділені на засоби виявлення правопорушень, причин та умов, що їм сприяють; засоби усунення і попередження правопорушень; засоби, спрямовані на притягнення порушників законів до відповідальності, а також відшкодування матеріальних збитків.

У діяльності прокурорів широко застосовуються акти реагування на виявлені порушення. *Акт прокурорського реагування* – це закріплене в спеціальному документі рішення прокурора, за допомогою якого він реагує на правопорушення, виявлені внаслідок застосування правових засобів нагляду. Актами реагування можуть бути подання, постанови, позови та заяви до суду, письмові вказівки, протокол про адміністративне правопорушення та ініціатива досудового розслідування.

Поняття «тактика прокурорського нагляду». При вирішенні прокуратурою завдань, у тому числі з виявлення й усунення порушень законів, прокурор застосовує різні правові заходи. Кожний із них може бути застосований за допомогою різних методів, способів, прийомів. Прийоми та методи застосування одного й того ж правового засобу можуть відрізнятися залежно від виду об'єкта, характеру правопорушень, конкретної обстановки, досвіду роботи прокурора й інших факторів.

У теорії та практиці прокурорського нагляду відпрацьована сукупність прийомів і способів застосування правових засобів із метою вирішення завдань прокурорського нагляду. Сукупність прийомів і способів застосування кожного правового засобу і є тактикою прокурорського нагляду.

— Мета і завдання прокурорського нагляду

Мета і завдання прокурорського нагляду тісно взаємопов'язані.

Під метою прокурорського нагляду слід розуміти ті результати, на досягнення яких спрямована вся діяльність прокуратури в цілому і її прокурорського нагляду зокрема. Мета прокурорського нагляду визначається статусом прокуратури, її місцем і роллю в державі. Урешті-решт вона визначається Конституцією України, Законом України «Про прокуратуру» та іншими законодавчими актами, які регламентують діяльність органів прокуратури.

Найбільш конкретно мета прокурорського нагляду визначена в Законі «Про прокуратуру». Згідно з ч. 1 ст. 4 цього Закону метою прокуратури є:

- а) всемірне утвердження верховенства закону;
- б) зміцнення правопорядку;
- в) забезпечення захисту прав і свобод людини й громадянина;

г) забезпечення захисту охоронюваних законом інтересів суспільства і держави.

На досягнення цієї мети спрямована вся діяльність прокуратури.

Основним засобом досягнення вказаної в Законі «Про прокуратуру» мети є прокурорський нагляд. Завдання прокурорського нагляду порівняно з метою більш конкретні, їх вирішення забезпечує досягнення мети прокурорського нагляду. Вони відрізняються за рівнем, змістом, способом їх вирішення, компетенцією органів прокуратури.

Завдання прокурорського нагляду можуть бути поділені на три види: загальні, спеціальні й окремі.

Загальні завдання прокурорського нагляду визначаються Конституцією України, Законом України «Про прокуратуру», КПК, ЦПК, ГПК, КАС та іншими законодавчими актами. Так, ст. 4 Закону України «Про прокуратуру» визначає завдання як захист від неправомірних посягань:

– закріплених Конституцією України незалежності республіки, суспільного та державного ладу, політичної та економічної систем, прав національних груп і територіальних утворень;

– гарантованих Конституцією, іншими законами України та міжнародними правовими актами соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод людини та громадянина;

– основ демократичного устрою державної влади, правового статусу місцевих Рад, органів самоорганізації населення.

Загальні завдання вирішуються кожним прокурором, який виконує наглядові функції прокуратури. Прокурорський нагляд має декілька галузей (напрямів), які відрізняються змістом законодавства, на виконання якого здійснюється нагляд. Тому загальні завдання, які стоять перед прокурорським наглядом у цілому, є одночасно і завданнями кожної з цих галузей (напрямів).

Спеціальні завдання – це завдання, які стоять перед конкретною галуззю (напрямом) прокурорського нагляду, їх сутність впливає із загальних завдань і визначається компетенцією прокурора в кожній галузі прокурорського нагляду.

До спеціальних завдань можна віднести:

а) своєчасне виявлення всіх незаконних актів, що видаються на об'єктах, де здійснюється нагляд;

б) виявлення осіб, що порушують закони на тих же об'єктах нагляду та ін.

Тому одним із спеціальних завдань прокурорського нагляду в кожному напрямі є своєчасність перевірки законності актів, що видаються, і виявлення фактів порушення виконання законів на піднаглядових об'єктах.

Вирішення загальних і спеціальних завдань прокурорського нагляду здійснюється шляхом застосування прокурором правових засобів нагляду, під час яких прокурор визначає окремі (конкретні) завдання і вирішує їх.

Окремі завдання прокурорського нагляду значно більш різноманітні та численні, ніж загальні та спеціальні. Перерахувати всі окремі завдання прокурорського нагляду складно, оскільки вони не є постійними і виникають при здійсненні конкретних дій прокуратури. Наприклад, витребування прокурором правових актів для перевірки, своєчасне внесення скарги на незаконний вирок та ін.

Окремі (конкретні) завдання допомагають прокуророві вирішувати загальні та спеціальні завдання прокурорського нагляду.

§ 4. Правові основи, функції та принципи організації і діяльності прокуратури

Правові основи діяльності прокуратури

Повноваження прокурорів, організація, засади та порядок діяльності прокуратури визначаються Конституцією України, Законом «Про прокуратуру», іншими законодавчими актами.

Конституція України закріплює основні функції прокуратури (ст. 121) і регламентує порядок призначення та звільнення Генерального прокурора України (ст. 122).

Завдання, організація і порядок діяльності органів прокуратури, а також повноваження прокурорів визначаються Законом України «Про прокуратуру».

Порядок здійснення прокурорами процесуальних та інших повноважень передбачається КПК, ЦПК, ГПК, КВК, КУпАП, КАС, а також законами України «Про звернення громадян», «Про міліцію», «Про Службу безпеки України», «Про оперативно-розшукову діяльність» та ін. Крім цього, у своїй діяльності прокурори керуються такими

законодавчими актами, як Дисциплінарний статут прокуратури України, Положення про класні чини працівників органів прокуратури України, а також відомчими наказами, розпорядженнями, інструкціями Генерального прокурора України (п. 7 ст. 15 Закону «Про прокуратуру»).

У своїй діяльності органи прокуратури враховують норми міжнародно-правових актів щодо охорони прав і свобод людини. До таких актів належать: Загальна декларація прав людини (1946 р.), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) та ін. Генеральний прокурор України відповідно до угод про міжнародне співробітництво і правову допомогу вирішує питання про порушення та розслідування кримінальних справ, видачу злочинців або осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, а також вирішує інші передбачені такими угодами питання. Повноваження Генеральної прокуратури, прокуратур обласного рівня в галузі взаємної правової допомоги в межах міжнародного співробітництва регламентуються, крім міжнародних угод, також відомчими нормативними актами: наказами, інструкціями, протоколами.

— Функції прокуратури

Поняття «функція» має декілька значень. У словниках воно тлумачиться так: «Робота, яку виконує орган, обов'язки, коло діяльності, призначення, роль».

Поняття «функція прокуратури» розуміється як прокурорська діяльність, вид прокурорської діяльності. У літературі часто вживається як рівнозначне терміну «функції прокуратури» поняття «напрями прокурорської діяльності». Однак із теоретичних позицій таке отождолення не завжди буде виправданим. Проте в деяких державах (Казахстані, Латвії, Узбекистані, Литві та інших) термін «напрями діяльності» використовується в законодавчих актах. У Російській Федерації застосовуються терміни «функції» і «напрями» діяльності прокуратури.

В Україні теоретики та практики стверджують, що функції прокуратури – це вид діяльності її органів, який зумовлюється соціальним призначенням прокуратури й характеризується визначеним предметом провадження та спрямуванням на вирішення відповідних завдань.

Функції прокуратури можна поділити на наглядові та ненаглядові, а враховуючи їх законодавче закріплення – на:

- а) функції, які передбачені в Законі України «Про прокуратуру»;
- б) функції, передбачені Конституцією України.

Згідно зі ст. 121 Конституції України на прокуратуру покладаються такі функції:

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Ці функції закріплені й у ст. 5 Закону України «Про прокуратуру». Крім того, у Законі передбачені також і інші функції:

- координація діяльності в сфері протидії злочинності та корупції (ст. 10);
- нагляд за додержанням і застосуванням законів (статті 1, 19);
- функція розслідування злочинів (ст. 17).

Згідно з п. 9 розд. XV «Перехідні положення» Конституції України прокуратура виконує функції нагляду за додержанням і застосуванням законів до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів.

Принципи організації і діяльності прокуратури

Організація діяльності прокуратури України ґрунтується на принципах, які визначені Законом України «Про прокуратуру». Принципи організації і діяльності прокуратури – це керівні положення, які визначають найбільш істотні риси й ознаки діяльності органів прокуратури й основні вимоги, що ставляться до неї.

Основні принципи організації і діяльності прокуратури закріплені в ст. 6 Закону «Про прокуратуру»: а) принципи єдності та централізації прокурорської системи з підпорядкуванням нижчестоящих прокурорів вищестоящим; б) законності; в) незалежності органів прокуратури; г) рівності у захисті прав та інтересів усіх суб'єктів;

г) обов'язкового реагування на будь-які порушення закону, поновлення порушених прав; д) принцип гласності та деполітизації.

Принцип *єдності* означає, що всі прокуратури, які діють в Україні, складають єдину систему. Кожний прокурор наділений у межах своєї компетенції єдиними повноваженнями та правовими засобами їх реалізації. Вищестоящий прокурор може доручити нижчестоящому виконання своїх обов'язків, прийняти на себе виконання обов'язків нижчестоящого прокурора, змінити або скасувати будь-яке його рішення, крім випадків, спеціально передбачених законом.

Централізація системи органів прокуратури проявляється в тому, що всі нижчестоящі прокурори підпорядковуються вищестоящим прокурорам і Генеральному прокурору України. Накази, розпорядження й інструкції, що видає Генеральний прокурор України, є обов'язковими для всіх органів прокуратури.

Принцип *законності* – це головна загальноправова основа діяльності всіх суб'єктів правозастосування, у тому числі й прокуратури. Це означає, що органи прокуратури здійснюють свої повноваження на підставі додержання Конституції України та чинних законів.

Принцип *незалежності* органів прокуратури полягає в тому, що свої повноваження вона здійснює, дотримуючись Конституції України та чинних на території республіки законів, незалежно від будь-яких органів державної влади, посадових осіб, а також рішень громадських об'єднань чи їх органів.

Принцип *захисту прав і свобод громадян* реалізується на засадах їх рівності перед законом незалежно від національного чи соціального походження, мови, освіти, ставлення до релігії, політичних переконань, службового чи майнового стану та інших ознак.

Принцип *обов'язкового реагування* на будь-які порушення закону означає, що прокуратура України завжди і неухильно повинна вживати всіх передбачених законом заходів для виявлення, своєчасного усунення порушень закону, поновлення порушених прав і притягнення винних до відповідальності.

Принцип *гласності* полягає в тому, що прокуратура інформує державні органи влади, громадськість про стан законності та заходи щодо її зміцнення.

Принцип *деполітизації* полягає в тому, що працівники прокуратури не можуть належати до будь-яких політичних партій чи рухів.

§ 5. Кадри органів прокуратури

У складних криміногенних умовах прокуратура спільно з іншими правоохоронними органами вирішує питання боротьби зі злочинністю, зміцнення законності та правопорядку в державі.

Успішне виконання поставлених перед прокуратурою завдань значною мірою залежить від чіткої організації роботи з відбору, розміщення, виховання та професійної підготовки прокурорсько-слідчих кадрів. Якісна професійна підготовка, високі моральні риси та життєвий досвід кадрів дозволяють успішно вирішувати завдання зі зміцнення законності та правопорядку.

Виходячи з вимог Генерального прокурора України, а також із напрацьованої практики, уся робота з добору кадрів організовується відповідно до вимог Закону України «Про прокуратуру». Цей Закон визначає, що прокурорами і слідчими можуть призначатися громадяни України, які мають вищу юридичну освіту, необхідні ділові та моральні якості. Тому необхідно приділяти пильну увагу особистості працівника, його діловим і моральним якостям при прийнятті його на роботу, а також при проходженні служби на відповідних посадах.

Особистість – це психологічний портрет людини як дієздатного члена суспільства, що розуміє свою роль у ньому. Особистість складається із природжених задатків і життєвого досвіду людини. Чим активніша діяльність людини, тим виразніше будуть проявлятися риси її характеру. Риси характеру особистості мають багато ознак, таких як: доброта, вірність, жадібність та ін. Тому при доборі кадрів, зважаючи на специфіку та важливість прокурорсько-слідчої діяльності, доцільно враховувати не тільки окремі дані, що характеризують психіку особистості, а і її риси як цілісне творіння. Часто при визначенні цілісного образу допускаються помилки через неправильне розуміння матеріалів, які характеризують поведінку або діяльність особи. Для співробітників прокуратури характерні такі загально визнані професійно значущі якості, як вимогливість, дисциплінованість, *почуття обов'язку* й ін. Але трапляється, що такими якостями наділяється особа тільки на підставі даних про її діяльність, які в деяких випадках свідчать не про вимогливість, а про самодурство, не про дисциплінованість, а про лінощі та ін. У зв'язку з цим якості особистості, які схожі за проявами, але різні за метою та засобами діяльності, значно

складніше виявляти. Правильно, об'єктивно оцінити дані про особистість – це не допустити помилок при доборі та розміщенні кадрів.

Практикою відпрацьовано найбільш результативні *методи вивчення* особи: а) вивчення життєвого шляху особи; б) вивчення думки колективу, де працює особа; в) вивчення близького оточення особи; г) доручення окремої роботи або створення ситуації, за якої найбільш проявляються професійні якості; д) вивчення думки особи про її роль у справах, які вирішуються колективом.

— Присвоєння класних чинів прокурорсько-слідчим працівникам

Велике виховне значення в роботі з кадрами органів прокуратури має присвоєння працівникам класних чинів. Порядок присвоєння класних чинів визначається Положенням про класні чини працівників органів прокуратури України, затвердженим Постановою Верховної Ради України в листопаді 1991 р.

Положенням встановлено 10 класних чинів, які присвоюються в послідовному порядку з урахуванням ділових і особистих якостей працівника відповідно до посади, яку він обіймає, і стажу роботи. Класні чини встановлено такі: державний радник юстиції; державний радник юстиції 1 класу; державний радник юстиції 2 класу і державний радник юстиції 3 класу (присвоюються Президентом України), старший радник юстиції, радник юстиції, молодший радник юстиції, юрист 1 класу, юрист 2 класу та юрист 3 класу (присвоюються Генеральним прокурором України).

Особливим є порядок присвоєння першого класного чину – юриста 3 класу. Він присвоюється працівникам, які працюють в органах прокуратури не менше шести місяців, а також молодим спеціалістам – після закінчення стажування і призначення на посаду.

Генеральний прокурор України в окремих випадках має право присвоїти працівникам чергові класні чини достроково, а саме: а) за зразкове виконання службових обов'язків; б) при призначенні на вищу посаду. Крім того, Генеральний прокурор України має право виходити з поданням до Президента України про присвоєння класного чину державного радника юстиції 1, 2 і 3 класів.

Працівники органів прокуратури, яким присвоєно класні чини, перебувають у них довічно. Позбавлення класного чину може мати місце при

звільненні працівника з органів прокуратури за порочні вчинки. За грубі порушення службового обов'язку працівником прокуратури, ганебну поведінку йому може бути понижений класний чин.

Працівники органів прокуратури, які мають класні чини, під час виконання службових обов'язків носять формений одяг, їм виплачуються відповідні грошові надбавки за класні чини. Присвоєння чергових класних чинів повинне використовуватися повною мірою для стимулювання їх службової діяльності, виховання відповідальності за виконання службових обов'язків, підвищення авторитету органів прокуратури.

— Додержання трудової (службової) дисципліни в органах прокуратури

Керівники органів прокуратури зобов'язані забезпечити організаційний порядок у колективі, контролювати додержання трудової та службової дисципліни підлеглими, вимагати від кожного працівника відповідального ставлення до виконання службових обов'язків. Серед заходів, які позитивно впливають на виховання працівників, необхідно виділити прийняття присяги прокурорськими працівниками. Прийняття присяги створює в колективі атмосферу високої вимогливості й відданості дорученій справі кожного працівника, а також має юридичні наслідки. Порушення присяги є підставою для притягнення працівника до відповідальності.

Особливе місце у виховній роботі працівників прокуратури займає дисциплінарна практика. Усі питання про заохочення і дисциплінарну відповідальність вирішуються відповідно до вимог Дисциплінарного статуту прокуратури України. Дисциплінарний статут прокуратури України було затверджено Постановою Верховної Ради України від 6 листопада 1991 р.

Відповідно до вимог Дисциплінарного статуту право заохочення прокурорсько-слідчих працівників і накладення на них дисциплінарних стягнень мають Генеральний прокурор України, прокурори Автономної Республіки Крим, обласних і прирівняних до них прокуратур, а також міст Києва і Севастополя. Прокурори міст і районів таким правом наділені стосовно тих працівників, яких вони призначають на посаду, тобто працівників, які не обіймають посади прокурорів. Разом із тим прокурор міста, району, як правило, виступає ініціатором заохочення

або притягнення до дисциплінарної відповідальності прокурорсько-слідчих працівників, які йому підпорядковані. У зв'язку з цим прокурор має право направити вищому прокурору подання про притягнення до дисциплінарної відповідальності або про заохочення. Таке подання повинне бути об'єктивним, умотивованим, з викладом конкретних фактів і пропозицій про вид заохочення або стягнення.

Згідно зі ст. 5 Дисциплінарного статуту прокурорсько-слідчі працівники за сумлінне та зразкове виконання службових обов'язків, ініціативу й оперативність у роботі можуть бути заохочені такими заходами: 1) подяка; 2) грошова премія; 3) подарунок; 4) цінний подарунок; 5) дострокове присвоєння класного чину або підвищення в класному чині; 6) нагородження нагрудним знаком «Почесний працівник прокуратури України». За особливі заслуги в роботі працівники прокуратури можуть бути представлені до нагородження державними нагородами та присвоєння почесного звання «Заслужений юрист України».

З особливою увагою прокурор міста (району) повинен підходити до фактів порушення трудової та службової дисципліни, проступків, які ганьблять працівника прокуратури. У разі скоєння такого вчинку підлеглим прокурор повинен провести службову перевірку, обов'язково витребувати письмове пояснення у порушника, з'ясувати причини цих порушень. За результатами службової перевірки дійти висновку із пропозицією про захід реагування. За матеріалами службової перевірки прокурор міста (району) за наявності підстав вносить подання прокурору області з пропозицією про дисциплінарне стягнення.

Дисциплінарним статутом (ст. 9) передбачено такі дисциплінарні стягнення: 1) догана; 2) пониження в класному чині; 3) пониження в посаді; 4) позбавлення нагрудного знака «Почесний працівник прокуратури України»; 5) звільнення; 6) звільнення з позбавленням класного чину.

Дисциплінарне стягнення застосовується протягом одного місяця з дня виявлення проступку, не враховуючи часу службової перевірки, тимчасової непрацездатності працівника та перебування його у відпустці, але не пізніше одного року з дня вчинення проступку. Строк проведення службової перевірки не може перевищувати двох місяців. За один і той самий вчинок може бути накладено тільки одне дисциплінарне стягнення. У разі вчинення працівником діяння, не сумісного з перебуванням на роботі в органах прокуратури, його звільнення відбувається незалежно від часу вчинення проступку.

Про використання заходів заохочення, як і про накладення дисциплінарного стягнення, видається наказ прокурора, який оголошується, при цьому наказ про дисциплінарне стягнення працівнику оголошується під розписку. Копія наказу про заохочення, а також про дисциплінарне стягнення додається до особової справи працівника. Дисциплінарний статут визначає, що наказ про притягнення до дисциплінарної відповідальності може бути оскаржено працівником Генеральному прокурору України в місячний строк від дня ознайомлення з наказом.

§ 6. Загальні положення організації роботи в органах прокуратури

Міські, районні прокуратури займають особливе місце в системі органів прокуратури України. Це основна ланка прокурорської системи, яка налічує майже 70 відсотків усіх працівників органів прокуратури України.

Організація роботи в органах прокуратури України, у тому числі в міських (районних) прокуратурах, завжди була в центрі уваги Генерального прокурора України, про що свідчать накази, які регламентують діяльність прокуратури на всіх напрямках при виконанні покладених на них функцій.

Форми й методи реалізації повноважень прокурорів міст, районів з виконання функцій прокуратури в межах установленого Конституцією України та законами України порядку регламентуються також наказами та розпорядженнями Генерального прокурора України, прокурорів обласного рівня, рішеннями колегій і оперативних нарад, інструкцією з діловодства в органах прокуратури України.

Характерною особливістю відомчих нормативних актів є їх спрямування на створення оптимального організаційного порядку діяльності, який би забезпечував повноту і своєчасність використання прокурорами наданих їм повноважень, оперативне та реальне усунення порушень закону, зміцнення правопорядку, поновлення порушених конституційних прав і свобод громадян, притягнення винних до встановленої законом відповідальності.

Для забезпечення успішного виконання завдань, що вирішує прокуратура, законодавством гарантується її незалежність у здійсненні

повноважень. Органам державної влади й органам місцевого самоврядування, посадовим особам забороняється втручатися в діяльність прокуратури.

Працівники прокуратури не можуть належати до будь-яких політичних партій чи рухів. На прокуратуру не може покладатися виконання функцій, не визначених Конституцією та Законом України «Про прокуратуру». Вимоги прокурора, що відповідають чинному законодавству, є обов'язковими для всіх підприємств, установ, організацій, посадових осіб та громадян і виконуються невідкладно або в передбачені законом чи визначені прокурором строки. Рішення прокурора міста (району) може бути оскаржене вищому прокурору або в суд.

Успішне виконання завдань, які визначені ст. 4 Закону України «Про прокуратуру», можливе за умови правильної організації роботи в прокуратурі міста, району.

— Нагляд за додержанням і застосуванням законів

Прокурорський нагляд за додержанням і застосуванням законів – це вид діяльності спеціально уповноважених органів державної влади, що здійснюється від імені держави з використанням установлених законом повноважень і правових засобів для перевірки додержання Конституції України та законів, ужиття заходів щодо усунення порушень закону, притягнення у встановленому законом порядку до відповідальності осіб, які допустили ці порушення. Цю функцію конкретизовано в ст. 1 Закону України «Про прокуратуру», згідно з якою Генеральний прокурор України та підпорядковані йому прокурори здійснюють нагляд за додержанням і правильним застосуванням законів Кабінетом Міністрів України, міністерствами й іншими центральними органами виконавчої влади, органами державного та господарського управління й контролю, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими радами, їх виконавчими органами, військовими частинами, політичними партіями, громадськими організаціями незалежно від форм власності, підпорядкованості та належності, посадовими особами та громадянами.

Завдання прокурорського нагляду сформульовано в ст. 4 Закону України «Про прокуратуру» і визначено як діяльність органів прокуратури, що спрямована на всебічне утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку.

Завдання нагляду за додержанням і застосуванням законів конкретизуються в наказі Генерального прокурора. У наглядовій діяльності за додержанням і застосуванням законів основними завданнями є захист гарантованих Конституцією України прав і свобод громадян, а також захист інтересів держави.

Поряд із захистом прав і свобод громадян необхідно приділяти увагу наглядовій діяльності за додержанням законності в окремих галузях економіки, промисловості, агропромислового комплексу, фінансовій системі.

Згідно з ч. 1 ст. 19 Закону України «Про прокуратуру» предметом нагляду за додержанням і застосуванням законів є:

– відповідність актів, які видаються всіма органами, підприємствами, установами, організаціями й посадовими особами, вимогам Конституції України та чинним законам.

До числа правових актів належать накази, інструкції, постанови, розпорядження, правила, статuti, положення тощо, які видаються як посадовими особами, так і органами.

Законність нормативних актів, які не відповідають вимогам закону, порушують права фізичних і юридичних осіб, прокурор повинен перевіряти в першочерговому порядку, виходячи з їх відповідності Конституції України та законам;

– додержання законів про недоторканність особи, соціально-економічні, політичні, особисті права і свободи громадян, захист їх честі та гідності, якщо законом не передбачено іншого порядку захисту цих прав.

Конституція України гарантує кожному недоторканність особи, ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше, як за мотивованим рішенням суду і тільки з підстав і в порядку, установлених законом. Прокурорський нагляд за додержанням законів є однією з гарантій забезпечення недоторканності особи та захисту конституційних прав громадян;

– додержання законів, що стосуються економічних, міжнародних відносин, охорони навколишнього середовища, митниці та зовнішньоекономічної діяльності.

Прокуратура повинна забезпечити нагляд за додержанням законів у сфері економічних відносин, законів, спрямованих на реалізацію економічної реформи та ринкових відносин.

Відповідно до ст. 24 Конституції України громадяни України різних національностей мають рівні права, органи прокуратури повинні вжи-

вати заходів до виключення їх дискримінації за національною ознакою та виникнення конфліктів на цій основі.

Крім того, органи прокуратури зобов'язані забезпечити нагляд за додержанням законів про охорону навколишнього середовища, а також за додержанням законодавства про зовнішньоекономічну та митну діяльність.

Здійснюючи нагляд, органи прокуратури вживають заходів до захисту державних інтересів.

Межі нагляду за додержанням і застосуванням законів визначаються – колом актів, за додержанням яких здійснюється нагляд, – Конституцією України та законами України, у тому числі й міжнародними правовими актами, ратифікованими Верховною Радою України;

– органами, які піднаглядові прокуратурі, за винятком Верховної Ради України, Президента України, КСУ;

– компетенцією прокурора з розгляду заяв і скарг громадян. Прокурор на підставі ч. 1 ст. 12 Закону «Про прокуратуру» розглядає в заяві і скарги про порушення прав громадян і юридичних осіб, за винятком тих, розгляд яких віднесено до компетенції суду;

– неприпустимістю підміни прокуратурою органів відомчого управління та контролю; втручання в господарську діяльність, якщо така діяльність не суперечить чинному законодавству (ч. 2 ст. 19 Закону України «Про прокуратуру»).

Прокурорський нагляд повинен своєчасно й у повному обсязі виявляти порушення законів на піднаглядових об'єктах, не піднімати органи відомчого контролю.

Повноваження прокурора при здійсненні нагляду

При здійсненні прокурорського нагляду за додержанням і застосуванням законів прокурор має право:

1) безперешкодно за посвідченням, що підтверджує посаду, яку він обіймає, входити у приміщення органів державної влади та органів місцевого самоврядування, військових частин, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності без особливих перепусток, де такі запроваджено;

2) витребувати від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, військових частин, державних підприємств, установ та організацій рішення, розпорядження, інструкції, накази та інші акти і документи, одержувати інформацію про стан законності і заходи щодо її забезпечення, мати доступ до відповідних інформаційних баз даних державних органів;

3) вимагати від керівників та колегіальних органів проведення перевірок, ревізій діяльності підпорядкованих і підконтрольних підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, а також виділення спеціалістів для проведення перевірок, відомчих експертиз;

4) мати доступ до документів і матеріалів, необхідних для проведення перевірки, у тому числі за письмовою вимогою, і таких, що містять комерційну таємницю або інформацію з обмеженим доступом. Письмово вимагати подання в прокуратуру у визначений ним розумний строк зазначених документів та матеріалів, видачі необхідних довідок, у тому числі щодо операцій і рахунків юридичних осіб та інших організацій, для вирішення питань, пов'язаних із перевіркою. Отримання від банків інформації, яка містить банківську таємницю, здійснюється у порядку та обсязі, установлених Законом України «Про банки і банківську діяльність»;

5) отримувати від посадових та службових осіб і громадян усні або письмові пояснення, у тому числі шляхом виклику відповідної особи до органу прокуратури.

При виявленні порушень закону прокурор у межах своєї компетенції має право:

1) вносити подання;

2) у встановленому законом порядку ініціювати притягнення особи до дисциплінарної, адміністративної відповідальності, складати протокол про адміністративне правопорушення та починати досудове розслідування;

3) звертатися до суду в передбачених законом випадках.

Для здійснення нагляду за додержанням і застосуванням законів прокурори мають широкі повноваження, які визначено в статтях 20, 44 Закону «Про прокуратуру».

— Підтримання державного обвинувачення в суді

Основу кримінального процесу складає діяльність уповноважених законом державних органів, які зобов'язані виявляти, розкривати злочини, викривати злочинців та застосовувати щодо них кримінальний закон і покарання. На певних стадіях до цієї діяльності залучаються громадяни, які мають відношення до вчиненого злочину: підозрюваний, обвинувачений, потерпілий, свідки, поняті, цивільний позивач та ін. Вони виступають

у судочинстві, керуючись різними процесуальними інтересами, їхня роль у встановленні істини у справі не завжди рівноцінна.

Водночас участь громадян у кримінальному процесі має одну загальну підставу: вони стають суб'єктами процесу тільки тоді, коли та діяльність буде визнана необхідною рішенням компетентного органу державної влади.

Кримінально-процесуальна діяльність характеризується тісним переплетінням і взаємозалежністю трьох основних кримінально-процесуальних функцій: обвинувачення, захисту та вирішення справи. Указані функції є в кожному кримінальному провадженні, у якому проводиться розслідування і яке потім передається для розгляду до суду.

Сукупність дій прокурора з відстоювання перед судом висновку про винність підсудного прийнято називати «державним обвинуваченням». Характерно, що законодавець, говорячи про досудове розслідування, застосовує лише термін «обвинувачення», а термін «державне обвинувачення» вживається лише в тих випадках, коли регламентується діяльність прокурора в суді. Конституція України чітко визначила одну з основних конституційних функцій прокуратури – підтримання державного обвинувачення в суді (ст. 121 Конституції), ця функція знайшла своє закріплення і в Законі України «Про прокуратуру» (ст. 5 а також у КПК (ст. 36).

Проблеми державного обвинувачення завжди перебували в центрі уваги фахівців, оскільки це складний і відповідальний вид діяльності, але особливого значення набули при обговоренні судово-правової реформи. Тепер, коли змагальність відповідно до ст. 129 Конституції України стала однією з основних засад судочинства, виникає питання про функції прокурора при розгляді в суді кримінальних справ.

Позитивне вирішення цього питання полягає в тому, що в суді першої інстанції прокурор виконує функцію підтримання державного обвинувачення від імені держави. При цьому прокурор користується процесуальним статусом сторони й виконує обов'язки щодо обґрунтування обвинувальної тези або відмови від обвинувачення, якщо вона не підтвердилася. Таке положення закріплено в КПК і перестало бути дискусійним.

Підсумовуючи сказане про процесуальне становище прокурора в судовому розгляді, необхідно дійти такого висновку: у цій стадії кримінального провадження прокурор має процесуальне становище сторони – обвинувача, рівноправного з іншими сторонами, які беруть участь у справі, і, підтримуючи наданими йому законом засобами

державне обвинувачення, виконує таким чином державно-правову функцію у кримінальному провадженні, покладену на нього Законом України «Про прокуратуру».

Конституційний принцип здійснення судочинства на підставі змагальності передбачає насамперед поділ функцій обвинувачення, захисту та вирішення справи. У кримінальному провадженні поділ процесуальних функцій не означає, що збирання та подання виправдувальних доказів, з'ясування обставин справи, які виправдовують обвинуваченого, входить тільки до обов'язків обвинуваченого та його захисника. Наш кримінальний процес має змішаний характер, що зобов'язує прокурора в суді першої інстанції не тільки доказувати винність підсудного, але й попереджати безпідставне, бездоказове визнання підсудного винним і його засудження.

Прокурор виступає гарантом прав і свобод підсудного, а також інших громадян, які беруть участь у кримінальному провадженні, тобто прокурор у суді здійснює правозахисну функцію. Таке розуміння функцій прокурора в суді відповідає конституційним вимогам про те, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України). Крім того, прокурор реалізовує в суді профілактичну та правовиховну функції.

На стадії судового розгляду кримінальних справ обов'язковою є участь не лише обвинуваченого, але й прокурора як державного обвинувача в усіх справах публічного та приватно-публічного обвинувачення. Це загальні умови реалізації принципу змагальності кримінального провадження. Така конструкція кримінального провадження сприяє, з одного боку, активному дослідженню обставин справи, під час якої сторони мають можливість висловлювати своє ставлення до обвинувачення, доказів, які є його основою, а з другого – звільняє суд від участі в протистоянні сторін, забезпечує його об'єктивність, чим створюються необхідні умови для постановлення лише законного та справедливого судового рішення.

Суть вимог Закону України «Про прокуратуру», КПК і наказів Генерального прокурора України до прокурора, який бере участь у суді як державний обвинувач, полягає в такому:

– підтримання державного обвинувачення є одним із пріоритетних напрямів діяльності прокуратури, найважливішим службовим обов'язком прокурора;

- прокурор повинен суворо керуватися Конституцією і законами України;
- бути гарантом конституційних і процесуальних прав громадян залучених до судочинства в кримінальній справі (потерпілий, підсудний та ін.);
- проявляти активність у дослідженні доказів, сприяти всебічному дослідженню обставин справи;
- забезпечувати об'єктивність при здійсненні функції державно обвинувачення, підтримувати обвинувачення тільки в міру його доведеності й таким чином сприяти прийняттю законного та справедливого судового рішення в кримінальній справі;
- реагувати на виявлені в суді грубі помилки та порушення законності під час досудового слідства.

— Представництво прокуратурою інтересів громадянина або держави в суді

У Конституції України (ст. 121) передбачається функція представництва прокуратурою інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом. Названа функція є принципово новою в нашому законодавстві, оскільки раніше подібних обов'язків на прокуратуру не покладалося. Водночас слід зазначити, що прокурор і раніше виступав як представник держави, юридичних осіб і громадян захищаючи їхні права й інтереси в суді. Однак його діяльність була складовою частиною наглядової функції.

Новизна представницької функції, яка знайшла закріплення такої і в ч. 2 ст. 5 Закону «Про прокуратуру», полягає в тому, що правове становище прокурора, яким він наділений у цивільному, господарському і адміністративному судочинстві, визначається в його конституційному статусі як суб'єкта представництва інтересів громадянина або держави в суді. Держава, визнаючи велике значення прокуратури в реалізації положень Конституції про захист у судовому порядку прав громадян, порушених незаконними діями та бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування і їх посадових осіб, а також про відшкодування державі матеріальних збитків, закріпила в Конституції України за прокуратурою функцію представництва. Незважаючи на те, що ця функція не конкретизована, прокуратура

активно її реалізує, виконуючи конституційну норму як норму прямої дії, а також дотримуючись норм ЦПК, ГПК і КАС.

Закон України «Про прокуратуру» (ст. 36¹) визначає, що «представництво прокуратурою інтересів громадянина або держави в суді полягає у здійсненні прокурорами від імені держави процесуальних та інших дій, спрямованих на захист у суді інтересів громадянина або держави у випадках, передбачених законом». Формами представництва, а це означає і участь прокурора в цивільному, господарському та адміністративному процесі, є: 1) звертатися до суду з позовами (заявами, поданнями); 2) вступати у справу, порушену за позовами (заявами, поданнями) інших осіб, на будь-якому етапі розгляду; 3) ініціювати перегляд судових рішень, у тому числі у справі, порушеній за позовом (заявою, поданням) іншої особи; 4) брати участь у розгляді справ.

Представництво прокурором інтересів громадян або держави в суді – це одна з важливих гарантій забезпечення захисту їхніх інтересів. Приводами для дій прокурора щодо здійснення представництва можуть бути:

- 1) звернення до прокуратури громадянина;
- 2) звернення до прокуратури державного органу;
- 3) повідомлення в засобах масової інформації;
- 4) безпосереднє виявлення прокурором порушеного права громадянина або держави.

Підставами представництва у суді інтересів громадянина, як визначає ст. 36¹ Закону України «Про прокуратуру», є його неспроможність через фізичний стан, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження. Наявність таких підстав має бути підтверджена прокурором шляхом надання суду необхідних доказів.

Таким чином, прокурор звертається до суду або господарського суду за захистом прав і законних інтересів громадян, держави, а також підприємств та інших юридичних осіб, коли цього вимагає охорона державних інтересів. Такі повноваження прокурора закріплено в Законі України «Про прокуратуру».

Здійснюючи захист прав і законних інтересів громадян і держави, прокурор представляє їхні інтереси перед відповідними органами

(органами державної влади, правоохоронними органами, підприємствами, установами, організаціями), які правомочні усунути порушення закону й поновити порушені права. Тобто представництво прокуратури – це правовідносини, у яких прокурор (представник виступає в суді від імені держави або громадянина щодо захисту порушених прав, свобод і інтересів. Представництво – це ефективний інструмент реалізації правоохоронної місії прокуратури, який забезпечує законність у державі, захищає права та свободи громадян і державних інтересів.

Отже, представництво прокуратурою інтересів громадян і держави в суді слід розглядати як напрям прокурорської діяльності, що одержала статус конституційної функції прокуратури. Характерно, що ця діяльність прокуратури, як уже було сказано, тісно пов'язана з наглядом за додержанням і застосуванням законів. Необхідно виділити низку особливостей такого представництва: по-перше, представництво ґрунтується безпосередньо на нормі Конституції України, тим часом як інші представництва здійснюються на підставі доручень адміністративних або законодавчих актів; по-друге, особливістю прокурорського представництва є те, що його здійснює орган, який не має свого інтересу і завжди стоїть на варті законності.

Суб'єктами реалізації представництва інтересів громадян і держави, а також контролю за його здійсненням є:

а) Генеральний прокурор України та його заступники, а також прокурори Управління представництва інтересів громадян і держави в судах;

б) прокурори Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя, Дніпровської екологічної прокуратури, а також регіонів з нагляду за додержанням законів у військовій сфері;

в) прокурори міських, районних, міжрайонних прокуратур і прокурори спеціалізованих прокуратур.

Предметом прокурорського звернення до суду – заяви або позову – можуть бути: 1) незаконні акти органів державної влади та місцевого самоврядування, які прокурор пропонує переглянути в судовому порядку; 2) протиправні дії, які прокурор пропонує припинити, або дії, передбачені законом, які прокурор пропонує виконати за допомогою судового рішення; 3) моральна та матеріальна шкода, що заподіяна порушеннями, яку прокурор пропонує відшкодувати судовим рішенням.

Таким чином, прокурор, виконуючи представницьку функцію у своїй діяльності, вирішує головне завдання, яке передбачає захист прав, свобод і законних інтересів громадян та інтересів держави. Реалізацію функції представництва він здійснює, як уже зазначалося раніше, у декількох формах. Слід підкреслити, що дві форми досудового провадження, яке включає в себе підготовку і звернення до суду із заявами та позовами, а також участь у розгляді в судах цивільних або господарських справ, є обов'язковими складовими елементами функції представництва. Третя форма – внесення апеляційної та касаційної скарги або заяви про перегляд за нововиявленими та винятковими обставинами – застосовується прокурором, коли виникають певні обставини при розгляді справ у суді.

— Нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування

У діяльності органів прокуратури особливе місце займає нагляд за додержанням законів при проведенні *досудового слідства*. Таке становище зумовлено тим, що органи досудового розслідування, розслідуючи та розкриваючи злочини, вимушені обмежувати конституційні права й свободи громадян у кримінальному процесі, уживати заходів процесуального примусу. Такі обставини істотно впливають на інтереси й права громадян, які беруть участь у кримінальному судочинстві. Незважаючи на те, що законодавством, особливо КПК, чітко і докладно регламентується діяльність органів досудового розслідування при проведенні слідчих дій, у їх практичній діяльності мають місце порушення прав і свобод громадян. Ці та інші обставини вимагають від органів прокуратури активно проводити наглядову діяльність, чітко й у повному обсязі виконувати завдання з *виявлення, усунення і попередження порушень закону* при провадженні досудового розслідування.

Завдання прокурорського нагляду в досудовій стадії реалізується в декількох взаємопов'язаних напрямках. Ці напрями наглядової діяльності прокуратури покликані забезпечити законність у досудових стадіях кримінального процесу. Слід підкреслити, що йдеться про своєчасне усунення виявлених прокурором порушень закону, а також про діяльність прокурора, спрямовану на їх попередження. Усе це дає

підстави дійти висновку, що під прокурорським наглядом за додержанням законів міськрайорганами, які проводять досудове розслідування, розуміють діяльність міських і районних прокурорів, прокурорів у досудових стадіях кримінального процесу в межах їх компетенції та з використанням наданих їм повноважень із забезпечення режиму законності при розслідуванні злочинів.

Закон України «Про прокуратуру» (ст. 29) визначив предмет нагляду – додержання законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, а також завдання нагляду. До предмета нагляду входять:

- 1) додержання прав та свобод людини і громадянина;
- 2) додержання визначеного порядку розгляду заяв і повідомлень про вчинення або підготовку злочинів;
- 3) порядок проведення розслідування;
- 4) законність рішень, які приймають органи дізнання і досудового слідства.

Завдання прокурорського нагляду конкретизовані в законі, воно повинно сприяти:

- 1) розкриттю кримінальних правопорушень, захисту особи, її прав, свобод, власності, прав підприємств, установ, організацій від злочинних та кримінально-протиправних посягань;
- 2) виконанню вимог закону про невідворотність відповідальності за вчинене кримінальне правопорушення;
- 3) запобіганню незаконному притягненню особи до кримінальної відповідальності;
- 4) охороні прав і законних інтересів осіб при здійсненні кримінального провадження;
- 5) здійсненню заходів щодо запобігання кримінальним правопорушенням, усунення причин та умов, що сприяють їх вчиненню.

Здійснюючи нагляд за додержанням законності при проведенні розслідування, прокурор повинен з урахуванням завдань нагляду чітко конкретизувати предмет нагляду, виділяючи як об'єкти нагляду окремі, найбільш істотні елементи цієї діяльності. При їх визначенні необхідно враховувати перш за все важливість охоронюваних законом прав і законних інтересів особи. З цих позицій нагляд значною мірою стосується і законних інтересів учасників процесу при: 1) вирішенні питання про початок розслідування; 2) повідом-

ленні особі про підозру у вчиненні злочину; 3) забезпеченні повноти, об'єктивності та неупередженості розслідування; 4) визначенні запобіжних заходів до підозрюваного. Для здійснення завдань нагляду за виконанням законів органами дізнання і досудового слідства прокурор наділений важливими повноваженнями владно-розпорядчого характеру, які чітко регламентовані ст. 36 КПК. Повноваження прокурора – це не тільки його права, але й обов'язки: виявивши порушення закону, він зобов'язаний реалізувати свої права щодо їх усунення, поновити порушені права та притягти у встановленому законом порядку до відповідальності осіб, які допустили ці порушення. Це один із принципів організації та діяльності прокуратури, передбачений Законом України «Про прокуратуру» (п. 4 ст. 6 Закону). При цьому слід зазначити, що конкретні заходи реагування прокурор вибирає особисто, урахуовуючи ситуацію.

Повноваження прокурора в досудових стадіях кримінального процесу прийнято розглядати стосовно мети наглядової діяльності, яка визначається Законом України «Про прокуратуру» і КПК. *Мета прокурорської діяльності – це попередження, виявлення, усунення порушень закону та поновлення порушених прав.*

Виконуючи свої повноваження зі здійснення нагляду за додержанням законів органами дізнання і досудового слідства, прокурор може реально попередити порушення закону. Так, особисто беручи участь у проведенні слідчих дій та здійснюючи процесуальне керівництво, він звертає увагу на дотримання вимог КПК. Крім того, він попереджає порушення, коли відповідно до закону вирішує питання при погодженні на проведення окремих слідчих дій. У здійсненні прокуратурою нагляду за виконанням законів із боку органів досудового розслідування важливою є правильна організація роботи щодо своєчасного виявлення порушень, які допускаються при розслідуванні. Прокурор має широкі повноваження і це дозволяє йому застосовувати різні методи виявлення порушень закону при провадженні досудового розслідування:

- 1) ознайомлення з матеріалами розслідування кримінальної справи;
- 2) участь прокурора в провадженні досудового розслідування;
- 3) розгляд скарг на дії слідчого органу.

— Нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність

Оперативно-розшукова діяльність у Російській імперії мала глибоке історичне коріння, боротьбу зі злочинністю здійснювали поліцейські підрозділи, серед яких були спеціальні органи: Торгова поліція, Розшукова поліція, Таємна канцелярія розшукових справ – орган політичної поліції. У Радянському Союзі основними суб'єктами, що здійснювали оперативно-розшукову діяльність, були органи внутрішніх справ і безпеки. За чинним законодавством України – Законом від 18 лютого 1992 р. «Про оперативно-розшукову діяльність» – правом здійснювати оперативно-розшукову діяльність наділені: підрозділи державних органів, які є об'єктами прокурорського нагляду:

- Міністерства внутрішніх справ (кримінальна, транспортна та спеціальна міліція, спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю, підрозділи внутрішньої безпеки, судової міліції);

- Служби безпеки України (контррозвідка, військова контррозвідка, підрозділи захисту національної державності, спеціальні підрозділи по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю, оперативнотехнічні, внутрішньої безпеки, оперативного документування, по боротьбі з тероризмом і захисту учасників кримінального судочинства та працівників правоохоронних органів);

- служби зовнішньої розвідки України – агентної розвідки, оперативнотехнічної, власної безпеки;

- Державної прикордонної служби (розвідувальні органи Державного комітету в справах охорони державного кордону України);

- Управління державної охорони підрозділом оперативного забезпечення охорони виключно з метою забезпечення безпеки осіб та об'єктів, щодо яких здійснюється державна охорона;

- органів Державної податкової служби (оперативні підрозділи податкової міліції);

- органів і установ з питань виконання покарань та слідчих ізоляторів;

- розвідувального органу Міністерства оборони України (оперативні, оперативнотехнічні, власної безпеки) та ін.

Законом заборонено проведення оперативно-розшукової діяльності іншими підрозділами зазначених органів, підрозділами інших мініс-

терств, відомств, громадськими, приватними організаціями й особами (ст. 5 Закону).

Тим же часом оперативно-розшукові заходи можуть здійснюватись зазначеними органами тільки за наявності підстав, передбачених законодавством. Згідно зі ст. 6 Закону «Про оперативно-розшукову діяльність» такими підставами є:

1) наявність достатньої інформації, одержаної в установленому законом порядку, що потребує перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів про:

- злочини, що готуються або вчинені невстановленими особами;
- осіб, які готують або вчинили злочин;
- осіб, які переховуються від органів розслідування, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання;
- безвісти відсутніх осіб;
- розвідувально-підривному діяльність спецслужб іноземних держав, організацій та окремих осіб проти України;
- реальну загрозу життю, здоров'ю, житлу, майну працівників суду, правоохоронних органів у зв'язку з їх службовою діяльністю, а також осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їхніх сімей та близьких родичів, з метою створення необхідних умов для належного відправлення правосуддя;

2) запити повноважних державних органів, установ та організацій про перевірку осіб у зв'язку з їх допуском до державної таємниці і до роботи з ядерними матеріалами та на ядерних установках;

3) потреба в отримванні розвідувальної інформації в інтересах безпеки суспільства і держави. Зазначені підстави можуть міститися в заявах, повідомленнях громадян, посадових осіб, громадських організацій, засобах масової інформації, у письмових дорученнях і постановках слідчого, указівках прокурора, ухвалах суду в кримінальних справах, що знаходяться в його провадженні, матеріалах органів дізнання, інших правоохоронних органів, у запитах оперативних підрозділів міжнародних правоохоронних органів та організацій інших держав, а також запитах повноважних державних органів, установ та організацій, визначених Кабінетом Міністрів України, про перевірку осіб у зв'язку з їх допуском до державної таємниці і до роботи з ядерними матеріалами та на ядерних установках. Забороняється приймати рішення про проведення оперативно-розшукових заходів за відсутності підстав, передбачених у Законі.

Діяльність, що здійснюється цими органами, майже завжди пов'язана з обмеженням прав і свобод людини, яка потрапляє у коло їхніх інтересів, при цьому може відбуватися втручання в особисте життя. У ряді випадків таке втручання здійснюється з порушенням вимог закону. Тому прокурорський нагляд за додержанням законів в оперативно-розшуковій діяльності має особливе значення.

Специфіка органів, які займаються оперативно-розшуковою діяльністю, полягає в тому, що законодавством чітко визначено саме поняття цієї діяльності. Стаття 2 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» визначає:

оперативно-розшукова діяльність – це система гласних і негласних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативно-технічних засобів. Отже, це вид державної діяльності, яка здійснюється гласно і негласно оперативними підрозділами, що наділені такими повноваженнями Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» та іншими законодавчими актами. Мета цієї діяльності має захисний характер, оскільки система оперативно-розшукових, організаційних, нормативно-правових та інших заходів, передбачених законодавством стосовно оперативно-розшукової діяльності (далі – ОРД), спрямовується на створення умов, що забезпечують безпеку визначених законом об'єктів від злочинних посягань, і одночасно на усунення причин і вчинення злочинів.

Залежно від передбаченої законом мети в ОРД виділяються такі напрями роботи:

- а) захист життя, здоров'я, прав і свобод людини й громадянина від злочинних посягань;
- б) захист власності від злочинних посягань;
- в) забезпечення безпеки суспільства і держави.

Спрямовуючи оперативно-розшукову діяльність на досягнення соціально корисної мети, законодавець особливо виділяє інтереси людини й громадянина (життя, здоров'я, права і свободи), ставлячи їх на перше місце в переліку об'єктів захисту. Це видно з аналізу змісту предмета прокурорського нагляду.

Предметом прокурорського нагляду є додержання законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність (ст. 29 Закону України «Про прокуратуру»). Це означає додержання законів щодо охорони прав і свобод людини й громадянина; установленого порядку здійснення оперативно-розшукової діяльності та забезпечення законності рішень, що приймаються органами.

До предмета нагляду не входять відомості про організацію, тактику, методи та засоби здійснення оперативно-розшукової діяльності за умови, що вони передбачені законодавством.

Значна частина прокурорського нагляду стосується дотримання прав і свобод людини та громадянина, а також юридичних осіб при здійсненні оперативно-розшукової діяльності. Дотримання прав і свобод людини та громадянина є одним з елементів прокурорського нагляду за додержанням законів в оперативно-розшуковій діяльності. Основні права і свободи людини та громадянина закріплені в Конституції України, визначені нормами й принципами міжнародного права, а також міжнародними договорами.

Режим законності в ОРД значною мірою залежить від дотримання порядку проведення оперативно-розшукових заходів і законності прийнятих при цьому рішень.

Тому прокурори повинні звертати увагу на те, щоб у процесі оперативно-розшукової діяльності проводилися тільки ті заходи, перелік яких визначено Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність».

— **Нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян**

У Конституції України самостійною функцією прокуратури виділено функцію нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян (п. 4 ст. 121). Ця функція для органів прокуратури є традиційною, адже від самого початку свого існування в Російській імперії вони здійснювали опіку в арештантських справах перш за все з метою попередження зловживань персоналу місць ув'язнення.

Розвиток даної функції прокурорського нагляду було закріплено в Законі України «Про прокуратуру» (ст. 5), де визначено об'єкти нагляду. Відповідно до Закону України «Про прокуратуру» прокурорський нагляд поширюється на місця тримання затриманих, попереднього ув'язнення, на виправно-трудові та інші установи, що викону-

ють покарання або заходи примусового характеру, які призначаються судом.

Виділення цього нагляду в самостійну функцію зумовлено важливістю забезпечення прав і свобод громадян, які відбувають покарання, а також осіб, які підозрюються й обвинувачуються у вчиненні злочинів у випадках, коли їх затримують або беруть під варту. Для цих осіб гарантією охорони їхніх прав є наглядова діяльність прокуратур. Гарантією попередження і своєчасного усунення порушень прав та інтересів затриманих, узятих під варту і засуджених, осіб, які перебувають за рішенням суду в психіатричних лікарнях, є проведення прокурором перевірок в установах і органах, де вони тримаються, систематично, незалежно від наявності даних про порушення законності.

Засобами прокурорського нагляду забезпечується виконання не лише прав засуджених, затриманих осіб, узятих під варту і тих, до кого застосовано примусові заходи медичного характеру, але й вимог щодо захисту прав людини у сфері боротьби зі злочинністю.

Законом України «Про прокуратуру» (ст. 44) визначено й предмет прокурорського нагляду:

1) законність перебування осіб у місцях тримання затриманих, попереднього ув'язнення, в установах виконання покарань, інших установах, що виконують покарання або заходи примусового характеру, які призначаються судом;

2) додержання встановленого кримінально-виконавчим законодавством порядку та умов тримання або відбування покарання особами у цих установах;

3) додержання встановлених законодавством прав осіб, які перебувають у цих установах, і виконання ними своїх обов'язків.

Ураховуючи, що в установах для попереднього ув'язнення тримаються в основному обвинувачені, а в установах тримання затриманих – підозрювані, то їхні права й обов'язки регламентуються кримінально-процесуальним законодавством та Законом України «Про попереднє ув'язнення».

В органах та установах, які виконують покарання або заходи примусового характеру, що призначаються судом, тримаються особи, щодо яких прийнято рішення судів. Права й обов'язки цих осіб регламентуються Кримінально-виконавчим кодексом України (далі – КВК) та Законом України «Про попереднє ув'язнення».

Таким чином, прокурор, здійснюючи нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також

при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, керується Конституцією України, законами України «Про прокуратуру», «Про попереднє ув'язнення», КПК, КВК, іншим національним законодавством, а також вимогами Загальної декларації прав людини, європейських пенітенціарних правил (1987 р.) та інших міжнародних актів.

Виконуючи цю функцію і враховуючи предмет нагляду, прокурор вирішує головне завдання нагляду:

1) не допускати незаконних обмежень особистої свободи громадян, гарантованої Конституцією України;

2) усувати незаконні обмеження особистої свободи громадян і поновлювати їх порушені права;

3) не допускати обмежень особистої свободи громадян, а застосовувати їх тільки тоді, коли для невідкладного захисту інтересів громадян або держави інші заходи будуть визнані недостатніми чи малоефективними;

4) стежити, щоб примусові заходи медичного і виховного характеру застосовувалися лише до суспільно небезпечних осіб за наявності достатніх медичних підстав.

Таким чином, завдання прокурорського нагляду полягають у нагляді не лише за додержанням кримінально-виконавчого законодавства, але й за забезпеченням виконання затриманими, взятими під варту і засудженими покладених на них обов'язків, за дотриманням їхніх прав, регламентованих законом.

Зважаючи на вимоги законодавчих актів, які регламентують наглядову діяльність, прокурор зобов'язаний:

1) забезпечити нагляд за своєчасним і правильним виконанням, відповідно до закону, судових рішень у кримінальних справах;

2) забезпечити нагляд за законністю перебування осіб у місцях тримання затриманих, попереднього ув'язнення, виправно-трудовах та інших органах і установах, які виконують кримінальне покарання або реалізують застосування заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян;

3) забезпечити нагляд за додержанням установлених законом прав осіб, які перебувають під вартою, засуджених, виконанням ними обов'язків, а також додержанням порядку й умов їх тримання та відбування покарання;

4) забезпечити нагляд за додержанням вимог законодавства про звільнення засуджених від відбування покарання, виконання вироку та з інших питань, пов'язаних з виконанням вироку.

З метою виконання судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, у державі створено установи й органи, які виконують і застосовують ці заходи.

У КК (ст. 51) передбачено 12 різних видів покарань, які застосовують у своїй практичній діяльності суди. Крім цих видів покарань, вони застосовують і інші заходи примусового характеру, пов'язані з обмеженням особистої свободи. Органи прокуратури, здійснюючи нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, проводять перевірки в державних установах й органах, які виконують судові рішення, а також застосовують заходи примусового характеру, які обмежують особисту свободу людини. Безпосередніми об'єктами нагляду є державні органи й установи, у тому числі:

1) *органи й установи Державної пенітенціарної служби України:*

- а) кримінально-виконавчі інспекції;
- б) спеціально-виховні установи (виховні колонії);
- в) арештні доми;
- г) кримінально-виконавчі установи відкритого типу;
- г) кримінально-виконавчі установи закритого типу;
- д) слідчі ізолятори;
- е) державна виконавча служба;

2) *місця тримання затриманих органів внутрішніх справ і прикордонної служби:* ізолятори тимчасового тримання і кімнати для доставлених осіб у чергових частинах райміськвідділів внутрішніх справ;

3) *органи внутрішніх справ, на яких покладається:* контроль за виконанням покарань у вигляді індивідуально-профілактичної роботи за місцем перебування засудженого до громадських робіт, а також контроль за поведінкою осіб, звільнених судом від відбування покарання з іспитовим строком (ст. 75 КК), вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років, звільнених від покарання з іспитовим строком, умовно-достроково звільнених осіб від покарання (ст. 81 КК);

4) *військові частини, гауптвахти, де виконується покарання у вигляді позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або*

кваліфікаційного класу, службового обмеження для військовослужбовців, засуджених за злочини невеликої тяжкості, арешту з триманням засуджених на гауптвахтах (ст. 60 КК);

5) *дисциплінарні батальйони*, де відбувають покарання засуджені військовослужбовці дострокової служби;

6) *психіатричні стаціонари Міністерства охорони здоров'я* (психіатричні лікарні), де виконуються рішення судів у кримінальних справах щодо застосування примусових заходів медичного характеру;

7) *спеціалізовані державні органи* (спеціальні виховні або лікувально-виховні установи для неповнолітніх), які реалізують примусові заходи виховного характеру, застосовані судом до неповнолітніх, яких суд звільнив від покарання, а також до неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечні діяння до досягнення віку кримінальної відповідальності.

Питання для самоконтролю

1. Які правові основи діяльності прокуратури ви знаєте?
2. Які мета та завдання діяльності прокуратури?
3. Визначте принципи організації та діяльності прокуратури.
4. Охарактеризуйте систему органів прокуратури. Як ви розумієте поняття «територіальна прокуратура» та «спеціалізована прокуратура»?
5. Який порядок призначення та звільнення Генерального прокурора України; керівників інших прокуратур?
6. Які ви знаєте класні чини працівників прокуратури та порядок їх призначення?
7. Які заходи дисциплінарних стягнень та заохочень застосовуються до працівників прокуратури?
8. Яка структура Генеральної прокуратури України та інших прокуратур?
9. Які функції покладені на прокуратуру?
10. Дайте змістовну характеристику функцій прокуратури.

Органи досудового розслідування

§ 1. Досудове розслідування: поняття та форми

Найбільш небезпечними для суспільства порушеннями закон є вчинення злочинів, тому протидія злочинності постає важливою складовою правоохоронної діяльності. Протидія злочинності передбачає комплекс заходів, основне місце серед яких посідає досудове розслідування кримінальних правопорушень.

Досудове розслідування може розглядатися у двох аспектах: організаційному та процесуальному. В організаційному розумінні дане поняття можна визначити як діяльність спеціально уповноважених органів держави з виявлення злочинів та осіб, які їх учинили, а також діяльність щодо збирання, перевірки, усебічного, повного й об'єктивного дослідження й оцінки доказів, з'ясування причин та умов учинення злочинів. У процесуальному значенні це стадія кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності. При цьому вся процедура досудового розслідування, так і органи, що його здійснюють, їхні права і обов'язки визначаються КПК та деякими іншими нормативними актами.

Досудовому розслідуванню кримінальних правопорушень передують діяльність щодо виявлення злочинів, яка може розглядатися як його невід'ємна частина. Виявлення злочину полягає у встановленні дії або бездіяльності, яка кримінальним законодавством кваліфікується як злочин. Джерелами інформації про подію злочину можуть бути заяви чи повідомлення фізичних або юридичних осіб, засоби масової інформації, документи тощо.

Досить часто факти вчинення злочинів є очевидними: заподіяння тілесних ушкоджень, убивство, пограбування та ін. Про ці факти повідомляють потерпілі, їхні родичі, свідки, працівники медичних установ та інші фізичні або юридичні особи. У той же час у багатьох випадках факти вчинення злочинів ретельно приховуються і для їх виявлення потрібні значні зусилля органів, що ведуть боротьбу зі злочинністю. Наприклад, для виявлення злочинів у сфері банківської діяльності або фактів ухилення від сплати податків необхідно провести низку цілеспрямованих висококваліфікованих дій, вивчити і проаналізувати необхідні документи, часто із залученням відповідних спеціалістів.

Формами досудового розслідування кримінальних правопорушень є дізнання і досудове слідство. Дізнання – це форма досудового розслідування, в якій здійснюється розслідування кримінальних проступків. Досудове слідство – форма досудового розслідування, в якій здійснюється розслідування злочинів. Указані форми розрізняються між собою за предметною сферою, процесуальним порядком реалізації та колом органів, які здійснюють відповідну діяльність.

Завданням досудового розслідування є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Виконання цієї складної й відповідальної роботи покладається законом на спеціальні державні органи з різними повноваженнями – *органи досудового розслідування*. Вони поділяються на *органи дізнання* й *органи досудового слідства*. Завданнями органів досудового розслідування є оперативне й повне розкриття злочинів, викриття винних у їх учиненні, притягнення їх до кримінальної відповідальності, а також попередження і припинення злочинів. Органи досудового розслідування покликані забезпечувати дієвість принципу невідворотності покарання за вчинене злочинне діяння.

§ 2. Органи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, їх компетенція

Розслідування злочинів неможливе без пошуку певних об'єктів, можуть мати значення у справі (викраденого майна, речових доказів та ін.), а також розшуку фізичних осіб (особи, яка вчинила злочин, свідків, потерпілих). Такі дії проводяться за допомогою оперативних розшукових заходів.

Відповідно до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р., оперативно-розшукова діяльність – це система гласних і негласних пошукових, розвідувальних та контрольно-розвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів. Її завданням є пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена КК, розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства; а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави.

Оперативно-розшукова діяльність здійснюється винятково визначеними законом спеціальними підрозділами Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України, органів Прикордонної служби України, Управління державної охорони, органів Державної податкової служби, органів та установ Державного департаменту України з питань виконання покарань, розвідувального органу Міністерства оборони України. Проведення оперативно-розшукової діяльності іншими підрозділами зазначених органів, підрозділами інших міністерств, відомств, громадськими, приватними організаціями й особами забороняється.

Для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності зазначеним вище оперативним підрозділам надається право:

- 1) опитувати осіб за їх згодою, використовувати їхню добровільну допомогу;
- 2) проводити контрольну та оперативну закупівлю та постачання товарів, предметів та речовин, у тому числі заборонених для обігу, у фізичних та юридичних осіб незалежно від форм власності з метою виявлення та документування фактів протиправних діянь;

3) порушувати в установленому законом порядку питання про проведення перевірок фінансово-господарської діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності та осіб, які займаються підприємницькою діяльністю або іншими видами господарської діяльності індивідуально, та брати участь в їх проведенні;

4) ознайомлюватися з документами та даними, що характеризують діяльність підприємств, установ та організацій;

5) проводити операції із захоплення злочинців, припинення злочинів, розвідувально-підривної діяльності спецслужб іноземних держав, організацій та окремих осіб;

6) відвідувати жилі та інші приміщення за згодою їх власників або мешканців для з'ясування обставин вчиненого або такого, що готується, злочину, а також збирати відомості про протиправну діяльність підозрюваних або осіб, щодо яких провадиться перевірка;

7) негласно виявляти та фіксувати сліди тяжкого або особливо тяжкого злочину, документи та інші предмети, що можуть бути доказами підготовки або вчинення такого злочину, чи одержувати розвідувальну інформацію, у тому числі шляхом проникнення оперативного працівника в приміщення, транспортні засоби, на земельні ділянки;

8) здійснювати проникнення в злочинну групу негласного працівника оперативного підрозділу або особи, яка співробітничала з останнім, із збереженням у таємниці достовірних даних щодо їх особистості;

9) знімати інформацію з каналів зв'язку, застосовувати інші технічні засоби отримання інформації;

10) контролювати шляхом відбору за окремими ознаками телеграфно-поштової відправлення;

11) здійснювати візуальне спостереження в громадських місцях із застосуванням фото-, кіно- і відеозйомки, оптичних та радіоприладів, інших технічних засобів;

12) мати гласних і негласних штатних та позаштатних працівників;

13) устанавлювати конфіденційне співробітництво з особами на засадах добровільності;

14) отримувати від юридичних та фізичних осіб безкоштовно або за винагороду інформацію про злочини, які готуються або вчинені, та загрозу безпеці суспільства і держави;

15) використовувати за згодою адміністрації службові приміщення, транспортні засоби та інше майно підприємств, установ, організацій,

а так само за згодою осіб – житло, інші приміщення, транспортні засоби і майно, які їм належать;

16) створювати з метою конспірації підприємства, організації, в користувати документи, які зашифровують особу чи відомчу належність працівників, приміщень і транспортних засобів оперативні підрозділів;

17) створювати і застосовувати автоматизовані інформаційні системи;

18) застосовувати засоби фізичного впливу, спеціальні засоби вогнепальну зброю на підставах і в порядку, установлених законом;

19) звертатися у межах своєї компетенції із запитами до правоохоронних органів інших держав та міжнародних правоохоронних організацій відповідно до законодавства України, міжнародних договорів України, а також установчих актів та правил міжнародних правоохоронних організацій, членом яких є Україна.

Надаючи такі широкі повноваження органам, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, законодавець у той же час установлює гарантії законності в процесі її здійснення. Так, негласне проникнення до житла чи до іншого володіння особи, зняття інформації з каналів зв'язку, контроль за листуванням, телефонними розмовами, телеграфною та іншою кореспонденцією, застосування інших технічних засобів одержання інформації проводяться за рішенням суду, прийнятим за поданням керівника відповідного оперативного підрозділу або його заступника. Про отримання такого дозволу суду або про відмову в ньому зазначені особи повідомляють прокурору протягом доби. Застосування цих заходів проводиться виключно з метою запобігти злочинів чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншим способом одержати інформацію неможливо.

Під час здійснення оперативно-розшукової діяльності не допускається порушення прав і свобод людини та юридичних осіб. Окремі обмеження цих прав і свобод мають винятковий і тимчасовий характер і можуть застосовуватися лише за рішенням суду щодо особи, у діяльності якої є ознаки тяжкого або особливо тяжкого злочину, та у випадках передбачених законодавством України, з метою захисту прав і свобод інших осіб, безпеки суспільства.

У кожному випадку наявності підстав для проведення оперативно-розшукової діяльності заводиться оперативно-розшукова справа. Постанова про заведення такої справи підлягає затвердженню начальником відповідного органу.

Контроль за оперативно-розшуковою діяльністю здійснюється Міністерством внутрішніх справ України, Службою безпеки України, Службою зовнішньої розвідки України, спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у справах охорони державного кордону, Управлінням державної охорони України, Державною податковою адміністрацією України, центральним органом виконавчої влади з питань виконання покарань, розвідувальним органом Міністерства оборони України.

Нагляд за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності здійснюється Генеральним прокурором України, його заступниками, прокурорами Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя і прирівняними до них прокурорами та їх заступниками, а також уповноваженими наказом Генерального прокурора України начальниками та прокурорами управлінь, відділів Генеральної прокуратури України та прокуратур Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя.

§ 3. Органи досудового розслідування, їх система, завдання і компетенція

Відповідно до ст. 38 КПК органами досудового розслідування (органами, що здійснюють дізнання і досудове слідство) є *слідчі підрозділи*:

- 1) органів внутрішніх справ;
- 2) органів безпеки;
- 3) органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства;
- 4) органів державного бюро розслідувань.

При досудовому розслідуванні кримінальних проступків у встановлених законом випадках повноваження слідчого органу досудового розслідування можуть здійснюватися співробітниками інших підрозділів органів внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства.

Стаття 216 КПК установлює підслідність, тобто віднесення того чи іншого складу злочину до компетенції певного органу досудового розслідування. Так, слідчі органів внутрішніх справ здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень, передбачених

законом України про кримінальну відповідальність, крім тих, які віднесені до підслідності інших органів досудового розслідування. Таким чином, підслідність слідчих підрозділів органів внутрішніх справ є найширшою.

Слідчі органів безпеки здійснюють досудове розслідування злочинів проти основ національної безпеки України, у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, контрабанди, тероризму та ін.

Слідчі органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, здійснюють досудове розслідування таких злочинів, як: незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів, легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), доведення до банкрутства та ін.

Слідчі органів державного бюро розслідувань здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень, учинених службовими особами, які займають особливо відповідальне становище відповідно до ч. 1 ст. 9 Закону України «Про державну службу», особами, посади яких віднесено до 1–3 категорій посад, судьями та працівниками правоохоронних органів.

Слідчі органів прокуратури продовжують здійснювати досудове розслідування злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових злочинів), окрім розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрати документів чи матеріалів, що містять такі відомості (ст. 422 КК), а також кримінальних правопорушень, вчинених службовими особами, які займають особливо відповідальне становище відповідно до ч. 1 ст. 9 Закону України «Про державну службу», особами, посади яких віднесено до 1–3 категорій посад, судьями та працівниками правоохоронних органів, до дня початку діяльності Державного бюро розслідувань України, але не пізніше 19 листопада 2017 р. (п'яти років із дня набрання чинності новим КПК).

Досудове розслідування здійснюють слідчі органу досудового розслідування одноособово або слідчою групою. Орган досудового розслідування зобов'язаний застосовувати всі передбачені законом заходи для забезпечення ефективності досудового розслідування.

Слідчі працюють у тісному контакті з оперативними підрозділами органів внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють

контроль за додержанням податкового законодавства, органів Державної пенітенціарної служби України, органів Державної прикордонної служби України, органів Державної митної служби України. Останні для надання допомоги органам досудового розслідування за письмовим дорученням слідчого, прокурора здійснюють слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії в кримінальному провадженні. Під час виконання доручень слідчого, прокурора співробітник оперативного підрозділу користується повноваженнями слідчого. Співробітники оперативних підрозділів не мають права здійснювати процесуальні дії у кримінальному провадженні за власною ініціативою або звертатися з клопотаннями до слідчого судді чи прокурора. Доручення слідчого, прокурора щодо проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій є обов'язковими для виконання оперативним підрозділом.

§ 4. Статус слідчого.

Вимоги, що ставляться до кандидатів на посаду слідчого

Особливості статусу слідчого визначаються тим, що він, з одного боку, виступає посадовою особою відповідного правоохоронного органу, де є слідчі підрозділи, а з другого – учасником кримінального провадження, тобто процесуальною фігурою. Відповідно в організаційному розумінні статус слідчого може розглядатися як сукупність прав та обов'язків, а також вимог до слідчого як державного службовця, специфіка яких визначається законами України «Про прокуратуру», «Про міліцію», «Про Службу безпеки України», «Про державну податкову службу України», а зі створенням Державного бюро розслідувань України – відповідним законом, який урегулює його діяльність.

При цьому вказані закони по-різному визначають статус слідчого. Так, загальними вимогами до слідчих усіх зазначених відомств є громадянство України та наявність необхідних ділових і моральних якостей. Додаткові вимоги встановлюються з урахуванням специфіки роботи відповідних органів. Так, від співробітників МВС, СБУ та податкової міліції вимагається належний стан здоров'я. Слідчі СБУ, виконуючи свої обов'язки, проходять військову службу тощо.

Необхідність наявності вищої юридичної освіти, яка фактично є вкрай необхідною слідчому з огляду на його важливий процесуальний статус, законодавчо передбачена лише для слідчих органів прокуратури (ст. 46 Закону України «Про прокуратуру»). Для слідчих інших правоохоронних органів вона закріплюється у підзаконних актах, що не можна визнати задовільним, оскільки це створює можливість для прийняття на посаду слідчого осіб без вищої юридичної освіти, що позначається на рівні фаховості та компетентності розслідування кримінальних правопорушень.

Упродовж багатьох років зберігається необхідність уніфікувати правовий статус слідчого, що передбачається досягти з ухваленням Закону України «Про статус слідчого», в якому передбачити єдині вимоги до кандидатів на посаду слідчого (щодо освіти, віку, стажу роботи, необхідних ділових та моральних якостей), права і обов'язки, гарантії незалежності, матеріального та соціального забезпечення тощо. Проте на сьогоднішній день такого закону досі не прийнято, незважаючи на наявність багатьох законопроектів, жоден з яких не отримав підтримки законодавця з огляду на зіткнення міжвідомчих корпоративних інтересів при їх розробці. Можна передбачити, що доки слідчий апарат залишатиметься диференційованим між різними правоохоронними органами, Закону України «Про статус слідчого», який би узгоджував інтереси всіх названих органів, прийнято так і не буде.

Крім організаційного, слідчі мають процесуальний статус, який можна визначити як сукупність прав і обов'язків слідчого як учасника кримінального провадження з боку сторони обвинувачення, що є єдиним для всіх слідчих незалежно від відомчої належності і визначається КПК. Так, слідчий уповноважений: 1) починати досудове розслідування за наявності підстав, передбачених КПК; 2) проводити слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії у випадках, установлених КПК; 3) доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам; 4) призначати ревізії та перевірки у порядку, визначеному законом; 5) звертатися за погодженням із прокурором до слідчого судді з клопотаннями про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій; 6) повідомляти за погодженням із прокурором особі про підозру; 7) за результатами розслідування складати обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру та подавати їх прокурору на затвердження; 8) прий-

мати процесуальні рішення у випадках, передбачених КПК, у тому числі щодо закриття кримінального провадження за наявності підстав; 9) здійснювати інші повноваження, передбачені цим Кодексом.

Відповідні права є одночасно й обов'язками слідчого, тобто він повинен здійснювати вказані процесуальні дії і приймати рішення за наявності відповідних підстав. Крім того, слідчий несе відповідальність за законність та своєчасність здійснення процесуальних дій. Слідчий зобов'язаний виконувати доручення та вказівки прокурора, які надаються у письмовій формі. Невиконання слідчим законних указівок та доручень прокурора, наданих у порядку, передбаченому КПК, тягне за собою передбачену законом відповідальність.

З метою забезпечення незалежності слідчого та всебічного, повного і неупередженого дослідження обставин кримінального провадження закон передбачає поняття «процесуальної самостійності слідчого» та гарантії її забезпечення. Так, слідчий, здійснюючи свої повноваження відповідно до вимог КПК, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється. Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, службові особи, інші фізичні особи зобов'язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення слідчого.

■ § 5. Слідчий апарат, його структура

Слідчий апарат правоохоронних органів складається зі слідчих, старших слідчих, слідчих з особливо важливих справ та старших слідчих з особливо важливих справ.

Так, у Генеральній прокуратурі України є Головне слідче управління, яке складається з: 1) Управління нагляду за розслідуванням кримінальних справ слідчими органів прокуратури; 2) Управління з розслідування особливо важливих справ; 3) Управління криміналістики. До складу Управління з розслідування особливо важливих справ входять слідчі відділи, де працюють слідчі з особливо важливих справ і старші слідчі з особливо важливих справ, які призначаються Генеральним прокурором України.

У прокуратурах обласного рівня функціонують слідчі управління й відділи, в яких працюють старші слідчі і слідчі з особливо важливих справ, які призначаються на посаду і звільняються з неї прокурором відповідної прокуратури.

У прокуратурах районів і міст є слідчі і старші слідчі, які призначаються на посаду і звільняються з неї прокурором Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва й Севастополя.

У Міністерстві внутрішніх справ України створено Головне слідче управління, де працюють слідчі з особливо важливих справ і старші слідчі з особливо важливих справ.

В обласних і прирівняних до них управліннях Міністерства внутрішніх справ створені слідчі управління, в яких працюють старші слідчі та слідчі з особливо важливих справ.

У міських і районних відділах (управліннях) внутрішніх справ є слідчі групи і слідчі відділення, де працюють слідчі і старші слідчі.

Керівництво слідством в органах прокуратури, МВС, СБУ й податкової міліції здійснюють начальники слідчих підрозділів. Відповідно до ст. 39 нового КПК вказані посадові особи отримали процесуальний статус керівника органу досудового розслідування, на якого покладається обов'язок організувати досудове розслідування. Зокрема, керівник органу досудового розслідування уповноважений: 1) визначити слідчого (слідчих), який здійснюватиме досудове розслідування, а у випадках здійснення досудового розслідування слідчою групою – визначити старшого слідчої групи, який керуватиме діями інших слідчих; 2) відсторонювати слідчого від проведення досудового розслідування вмотивованою постановою за ініціативою прокурора або з власної ініціативи з наступним повідомленням прокурора та призначити іншого слідчого за наявності підстав, передбачених КПК, для його відводу або у разі неефективного досудового розслідування; 3) ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування, давати слідчому письмові вказівки, які не можуть суперечити рішенням та вказівкам прокурора; 4) вживати заходів щодо усунення порушень вимог законодавства у випадку їх допущення слідчим; 5) погоджувати проведення слідчих (розшукових) дій та продовжувати строк їх проведення у випадках, передбачених КПК; 6) здійснювати досудове розслідування, користуючись при цьому повноваженнями слідчого, та ін.

Щодо концептуальних засад побудови системи органів досудового слідства в Україні є дві протилежні точки зору: одна передбачає консолідацію слідчих у межах окремого державного органу, який би спеціалізувався виключно на проведенні досудових розслідувань; інша відстоює децентралізацію слідчих апаратів з підпорядкуванням їх різним за статусом і сферою відання правоохоронним органам.

Засади першої позиції були визначені Концепцією судово-правової реформи 1992 р., якою було передбачено створення єдиного слідчого апарату, оскільки вважалося, що таке об'єднання органів досудового слідства усуне «розпилення» сил, паралелізм у роботі, сприятиме повнішому технічному оснащенню слідчих, посилить їх взаємодію з органами дізнання, що в результаті підвищить рівень досудового розслідування в цілому. Побічно вона впливає і з п. 9 Перехідних положень Конституції України, яким передбачається сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування.

Існує й протилежна позиція, яка обґрунтовує доцільність розгалуженості слідчого апарату. Вона сформульована в Концепції реформування кримінальної юстиції в Україні, затвердженій Указом Президента України № 311/2008 від 8 квітня 2008 р., згідно з якою органи досудового слідства будуть реформовані в систему досудового слідства, до якої мають належати: 1) національна поліція; 2) фінансова поліція; 3) військова поліція; 4) слідчий підрозділ Служби безпеки України; 5) спеціально утворений орган досудового розслідування корупційних правопорушень (антикорупційний орган). Передбачається, що компетенція органів, що здійснюють досудове слідство, має бути розмежована законом з урахуванням предметної, персональної, територіальної та за зв'язком справ підслідності.

Фактично на сьогодні у правову систему України впроваджено ідею диференціації слідчих підрозділів. Наступний крок у напрямі їх реформування пов'язаний із утворенням Державного бюро розслідувань України, передбаченим новим КПК.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «досудове розслідування».
2. Назвіть форми досудового розслідування.
3. Якою є компетенція органів дізнання й органів досудового слідства?
4. Дайте визначення оперативно-розшукової діяльності. Які органи мають право її здійснювати? Назвіть їх повноваження.
5. Які органи належать до органів досудового слідства? Охарактеризуйте підслідність кожного.
6. Хто може бути призначений на посаду слідчого? Дайте загальну характеристику статусу слідчого.

Органи внутрішніх справ

§ 1. Поняття органів внутрішніх справ

Органи внутрішніх справ – це сукупність державних спеціалізованих установ, підпорядкованих Міністерству внутрішніх справ України, які виконують правоохоронні та правозастосовні функції з підтримання правопорядку в державі. У своїй діяльності вони керуються Конституцією та законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства України, а також дорученнями Президента України та наказами Міністра внутрішніх справ України. При цьому закону «Про органи внутрішніх справ» в Україні немає.

Чинне законодавство, установлюючи їх загальні завдання, відводить їм специфічне місце серед правоохоронних органів. На органи внутрішніх справ як такі, що діють оперативнo й цілодобово, покладається основний тягар правоохоронної роботи з підтримання правопорядку: виконання різнобічних завдань із профілактики, виявлення, усунення правопорушень і притягнення правопорушників до адміністративної чи кримінальної відповідальності. Здійснюючи свої повноваження, органи внутрішніх справ виступають як правозастосовні органи, тому їхню діяльність доречно характеризувати як правоохоронну.

Основними завданнями органів внутрішніх справ України є формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина, власності, інтересів суспільства і держави від злочинних посягань, боротьби зі злочинністю, розкриття та розслідування злочинів, охорони громадського порядку, забезпечення громадської безпеки, безпеки дорожнього руху, а також формування державної політики у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.

Виходячи із завдань, що стоять перед ними, слід підкреслити, що правоохоронна діяльність органів внутрішніх справ є досить розгалу-

женою, вона виступає важливою гарантією законності і правопорядку. Складаючи окрему систему, органи внутрішніх справ працюють у структурі й під керівництвом Міністерства внутрішніх справ України і належать до органів виконавчої влади.

Разом із тим органи внутрішніх справ є кількісно найбільш численним правоохоронним органом в Україні. Усе це в сукупності дозволяє визначити їх як центральний орган у правоохоронній системі нашої держави.

§ 2. Система та структура органів внутрішніх справ

Систему органів внутрішніх справ складають:

- Міністерство внутрішніх справ (МВС) України з його головними управліннями і відділами;
- Головні управління, управління МВС України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі;
- районні, районні в містах, міські управління (відділи) МВС України;
- відділи (відділення) МВС України на особливо важливих і режимних об'єктах;
- навчальні заклади та установи МВС України;
- органи внутрішніх справ на транспорті (залізничний, водний, повітряний).

Крім того, МВС України підпорядковані внутрішні війська та Державна міграційна служба України.

Система органів внутрішніх справ на транспорті включає: а) Головне управління внутрішніх справ на транспорті МВС України; б) управління, відділи внутрішніх справ на транспортних магістралях; в) лінійні відділи, відділення, пункти міліції на залізничних станціях, в аеропортах, водних портах, станціях метрополітену. Указані органи виконують завдання, які є загальними для міліції в цілому, але їхня діяльність обмежується рамками транспортних магістралей (залізничних, повітряних, водних), вокзалів та аеропортів, а також деякими іншими об'єктами, що прилягають до відповідної території чи є об'єктами їх обслуговування.

Окремим структурним підрозділом МВС виступають внутрішні війська. Безпосереднє керівництво ними здійснює Міністр внутрішніх справ, який несе персональну відповідальність за правомірність виконання покладених на ці війська завдань, видає нормативні акти з питань організації діяльності останніх, затверджує їхню структуру, штати їхніх підрозділів тощо. Управління внутрішніми військами покладено на командуючого ними, який одночасно є заступником Міністра внутрішніх справ України.

Державна міграційна служба України є спеціально уповноваженим органом державної виконавчої влади, на який покладається реалізація державної політики у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.

З точки зору організаційної структури необхідно зазначити, що до складу центрального апарату МВС України входять:

- Головне управління кримінальної міліції;
- Головне управління по боротьбі з організованою злочинністю;
- Головний штаб МВС України;
- Головне управління міліції громадської безпеки;
- Головне слідче управління;
- Головне управління карного розшуку;
- Головне управління по боротьбі з економічними злочинами;
- Головне управління державної автомобільної інспекції;
- Головне управління державної служби охорони та ін.

Структура ГУМВС області має схожу структуру за деякими винятками: так, замість головних управлінь УМВС області мають відповідні управління й відділи.

Провідна роль в охороні громадського порядку належить місцевим органам внутрішніх справ – міськрайвідділам. Їхня структура визначається Міністерством внутрішніх справ України з урахуванням чисельності населення, яке проживає на певній території, наявності на ній також важливих народногосподарських об'єктів. Структура міськрайвідділу: начальник відділу, його заступник, штаб, чергова частина, що працює цілодобово, відділення карного розшуку, служба у боротьбі з економічними злочинами, слідче відділення, державна автомобільна інспекція, служба дільничних уповноважених інспекторів тощо. Найбільшою за чисельністю в міськрайвідділі є патрульно-постова служба міліції.

§ 3. Міністерство внутрішніх справ України

Міністерство внутрішніх справ України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. МВС України діє на підставі Положення про Міністерство внутрішніх справ України, затвердженого Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. № 383/2011.

МВС України входить до системи органів виконавчої влади і є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади у формуванні та реалізації державної політики у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина, власності, інтересів суспільства і держави від злочинних посягань, боротьби зі злочинністю, розкриття та розслідування злочинів, охорони громадського порядку, забезпечення громадської безпеки, безпеки дорожнього руху, а також з питань формування державної політики у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.

Повноваження МВС України дуже широкі й до них належать, зокрема, такі:

1) розробляє проекти державних програм з охорони громадського порядку, боротьби зі злочинністю, безпеки дорожнього руху та міграції;

2) організовує діяльність головних управлінь, управлінь МВС України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, на транспорті, районних, районних у містах, міських управлінь (відділів), лінійних управлінь (відділів) (далі – органи внутрішніх справ) і внутрішніх військ МВС України та здійснює управління ними, зокрема під час забезпечення охорони громадського порядку;

3) у межах компетенції, визначеної законодавством, надає соціально та правову допомогу громадянам, сприяє державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків;

4) приймає заяви, повідомлення про правопорушення, що скоєні або готуються, а також про інші події від фізичних осіб, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

5) організовує здійснення органами внутрішніх справ заходів із виявлення, розкриття та припинення злочинів;

6) у межах компетенції, визначеної законодавством, організовує здійснює оперативно-розшукову діяльність;

7) у межах компетенції, визначеної законодавством, бере участь у боротьбі з тероризмом, організованою злочинністю, корупцією у запобіганні легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом;

8) у межах повноважень бере участь у заходах із протидії злочинності на транспорті;

9) забезпечує у межах компетенції, визначеної законодавством протидію поширенню наркоманії, боротьбу з незаконним обігом неkotичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів;

10) організовує і проводить розшук громадян у випадках, передбачених законодавством України та міжнародними договорами, та ін.

МВС України під час виконання покладених на нього завдань виступає в установленому порядку з іншими органами виконавчої влади, допоміжними органами і службами, утвореними Президентом України, органами місцевого самоврядування, відповідними органами іноземних держав і міжнародних організацій, профспілками та організаціями роботодавців, а також підприємствами, установами, організаціями.

МВС України очолює Міністр, який призначається на посаду за поданням Прем'єр-міністра України і звільняється з посади Президентом України.

Міністр має першого заступника та заступника Міністра – керівника апарату, які призначаються на посади за поданням Прем'єр-міністра України і звільняються з посад Президентом України. У разі необхідності для забезпечення здійснення МВС України окремих завдань за рішенням Президента України у Міністерстві вводиться посада заступника Міністра.

Для погодженого вирішення питань, що належать до компетенції МВС України, обговорення найважливіших напрямів його діяльності у МВС України утворюється колегія у складі Міністра внутрішніх справ України (голова колегії), першого заступника та заступників Міністра за посадою. У разі потреби до складу колегії Міністерства можуть включатися керівники структурних підрозділів апарату МВС України, а також інші особи в установленому порядку.

Рішення колегії можуть бути реалізовані шляхом прийняття відповідного наказу МВС України.

Для розгляду наукових рекомендацій та проведення фахових консультацій з основних питань діяльності у МВС України можуть утворюватись інші постійні або тимчасові консультативні, дорадчі органи.

§ 4. Міліція: поняття, завдання, структура, повноваження. Вимоги до осіб, які приймаються на службу в міліцію

Основною складовою органів внутрішніх справ України є міліція. Згідно із Законом України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 р., міліція в Україні – державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

Основними завданнями міліції є: забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів; запобігання правопорушенням та їх припинення; охорона і забезпечення громадського порядку; виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили; забезпечення безпеки дорожнього руху; захист власності від злочинних посягань; виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень; участь у поданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків.

Діяльність міліції будується на принципах законності, гуманізму, поваги до особи, соціальної справедливості, взаємодії з трудовими колективами, громадськими організаціями й населенням. Діяльність міліції є гласною. Вона інформує органи влади і управління, трудові колективи, громадські організації, населення і засоби масової інформації про свою діяльність, стан громадського порядку та заходи щодо його зміцнення, однак не підлягають розголошенню відомості, що становлять державну або службову таємницю. Поряд із цим у підрозділах міліції не допускається діяльність політичних партій, рухів та інших громадських об'єднань, що мають політичну мету. При виконанні службових обов'язків працівники міліції незалежні від впливу будь-яких політичних, громадських об'єднань.

Міліція виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу та охоронну (на договірних засадах) функції.

Міліція є єдиною системою органів, яка входить до структури Міністерства внутрішніх справ України. Вона складається з підрозділів кримінальної міліції; міліції громадської безпеки; транспортної міліції державної автомобільної інспекції; міліції охорони; судової міліції спеціальної міліції; внутрішньої безпеки. Для забезпечення громадського порядку на об'єктах і територіях, які мають особливе народногосподарське значення або постраждали від стихійного лиха, екологічного забруднення, катастрофи, Міністерством внутрішніх справ України з дозволу Кабінету Міністрів України можуть створюватись спеціальні підрозділи міліції.

У своїй діяльності міліція підпорядковується Міністерству внутрішніх справ України. Міністр внутрішніх справ України здійснює керівництво всією міліцією України. В Автономній Республіці Крим міліцією керує заступник Міністра внутрішніх справ України – начальник Головного управління Міністерства внутрішніх справ України в Автономній Республіці Крим; в областях, містах, районах міліцією, крім транспортної, керують відповідно начальники головних управлінь, управлінь Міністерства внутрішніх справ України в області, місті, начальники міських і районних відділів (управлінь) головних управлінь, управлінь Міністерства внутрішніх справ України в області, місті.

Заступник Міністра внутрішніх справ України – начальник Головного управління Міністерства внутрішніх справ України в Автономній Республіці Крим призначається на посаду за поданням Прем'єр-міністра України та звільняється з посади Президентом України. Начальники головних управлінь, управлінь Міністерства внутрішніх справ України в областях, містах Києві, Севастополі та на транспорті призначаються на посаду і звільняються з посади Міністром внутрішніх справ України. Начальники міських, районних, лінійних відділів (управлінь), головних управлінь, управлінь Міністерства внутрішніх справ України в області, місті та на транспорті призначаються на посаду і звільняються з посади Міністром внутрішніх справ України за поданням відповідно заступника Міністра внутрішніх справ України – начальника Головного управління Міністерства внутрішніх справ України в Автономній Республіці Крим, начальників головних управлінь, управлінь Міністерства внутрішніх справ України в областях, містах Києві, Севастополі та на транспорті.

Особовий склад міліції становлять працівники, які проходять державну службу в підрозділах міліції, яким відповідно до чинного за-

конодавства присвоєно спеціальні звання міліції. На службу до міліції приймаються на контрактній основі громадяни, здатні за своїми діловими й моральними якостями, освітнім рівнем, фізичною підготовкою і станом здоров'я виконувати покладені на ці органи завдання. При прийнятті на службу особам може встановлюватися іспитовий строк до одного року.

Згідно зі ст. 10 Закону України «Про міліцію» на міліцію покладається широке коло обов'язків, зокрема:

- 1) забезпечувати безпеку громадян і громадський порядок;
- 2) виявляти, запобігати, припиняти та розкривати злочини, вживати з цією метою оперативно-розшукових та профілактичних заходів, передбачених чинним законодавством;
- 3) приймати і реєструвати заяви й повідомлення про злочини та адміністративні правопорушення, своєчасно приймати щодо них рішення;
- 4) здійснювати досудову підготовку матеріалів за протокольною формою, провадити дізнання у межах, визначених кримінально-процесуальним законодавством;
- 5) припиняти адміністративні правопорушення і здійснювати провадження у справах про них;
- 6) виявляти причини й умови, що сприяють вчиненню правопорушень, вживати в межах своєї компетенції заходів до їх усунення; брати участь у правовому вихованні населення;
- 7) проводити профілактичну роботу серед осіб, схильних до вчинення злочинів, здійснювати адміністративний нагляд за особами, щодо яких його встановлено, а також контроль за засудженими до кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі;
- 8) виконувати в межах своєї компетенції кримінальні покарання та адміністративні стягнення;
- 9) розшукувати осіб, які переховуються від органів дізнання, слідства і суду, ухиляються від виконання кримінального покарання, пропали безвісти, та інших осіб у випадках, передбачених законодавством, та ін.

Особливо наголошується, що працівник міліції на території України незалежно від посади, яку він обіймає, місцезнаходження і часу в разі звернення до нього громадян або службових осіб із заявою чи повідомленням про події, які загрожують особистій чи громадській безпеці, або у разі безпосереднього виявлення таких зобов'язаний

вжити заходів до попередження і припинення правопорушень, рятунку людей, подання допомоги особам, які її потребують, установлення і затримання осіб, які вчинили правопорушення, охорони місць події і повідомити про це в найближчий підрозділ міліції.

Для виконання покладених на міліцію завдань чинне законодавство наділяє її значними повноваженнями, серед яких найбільш суттєвим є правомочність застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, вогнепальної зброї. Спеціальні засоби використовуються у випадках, якщо були застосовані й не дали бажаних наслідків усі інші форми попереднього впливу на правопорушників з метою: а) захисту громадян і самозахисту працівника міліції від нападу та інших дій, що створюють загрозу їх життю чи здоров'ю; б) припинення масових заворушень; в) затримання й доставки в міліцію правопорушників; г) звільнення заручників тощо.

Застосуванню сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї має передувати попередження про намір їх використання, якщо дозволяють обставини. Без попередження фізична сила, спеціальні засоби і зброя можуть застосовуватися, якщо виникла безпосередня загроза життю або здоров'ю громадян чи працівників міліції. Забороняється застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і вогнепальну зброю до жінок з явними ознаками вагітності, осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності та малолітніх, крім випадків вчинення ними групового нападу, що загрожує життю і здоров'ю людей, працівників міліції, або збройного нападу чи збройного опору. Відповідальність за організацію роботи щодо забезпечення законності використання спеціальних засобів при охороні громадського порядку покладається на Міністра внутрішніх справ.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть правові основи організації та діяльності органів внутрішніх справ.
2. Які органи входять до системи органів внутрішніх справ?
3. Якою є структура Міністерства внутрішніх справ?
4. Якими є завдання та структура міліції?
5. Хто може бути прийнятий на службу в органи міліції?
6. Охарактеризуйте систему органів міліції в Україні.

Органи Служби безпеки України

§ 1. Завдання та правові засади діяльності Служби безпеки України

Чинне законодавство України до переліку правоохоронних органів відносить також Службу безпеки України. Обов'язковою умовою ефективного функціонування правоохоронних органів, у тому числі і Служби безпеки, є виконання ними покладених на них законом функцій, дотримання посадовими і службовими особами цих органів законності, забезпечення реалізації прав та свобод людини і громадянина.

Діяльність Служби безпеки регламентується Законом від 25 березня 1992 р. «Про Службу безпеки України», у якому визначені завдання, правові засади, система й повноваження цього правоохоронного органу.

Цим же Законом визначені основні її завдання: здійснювати захист: а) державного суверенітету України; б) її конституційного ладу й територіальної цілісності; в) економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу України; законних інтересів держави та прав громадян – від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб.

До завдань Служби безпеки України також входять попередження, виявлення, припинення й розкриття злочинів проти миру й безпеки людства, тероризму, корупції й організованої злочинної діяльності у сфері управління й економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам держави (ст. 2 вказаного Закону). Саме вказані повноваження і є підставою для віднесення Служби безпеки України до правоохоронних органів.

Органи Служби безпеки являють собою централізовану систему, очолювану Головою Служби безпеки України, який підпорядкований Президенту України. Єдність і централізація цього органу зумовлені єдиною законністю, спільністю завдань, а також єдиначальністю в системі.

Правові підвалини діяльності Служби безпеки України становлять Конституція, закони України («Про оперативно-розшукову діяльність» «Про контррозвідувальну діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю»), КК, КПК та інші нормативні акти, відомчі накази, положення й інструкції, які регламентують діяльність підрозділів цього правоохоронного органу.

В окремих випадках органи Служби безпеки у межах своєї компетенції вирішують проблеми, пов'язані з нормами міжнародного права. Ці норми охоплюються, зокрема, такими міжнародно-правовими актами, як Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та ін. Крім того, у своїй діяльності ці органи вирішують питання, що ґрунтуються на міждержавних угодах, укладених Україною.

■ § 2. Основні напрями діяльності й повноваження органів Служби безпеки України

Правове положення Служби безпеки України визначено Законом «Про Службу безпеки України», відповідно до вимог якого в роботі цих органів вирізняють такі основні напрями, як контррозвідувальна діяльність і боротьба зі злочинністю.

Боротьба зі злочинністю, відповідно до законодавства України, ведеться стосовно виявлення, попередження, припинення і розкриття терористичної діяльності, організованої злочинності, корупції, незаконного обігу зброї й наркотичних засобів, контрабанди та інших злочинів органами дізнання й досудового слідства Служби безпеки. Крім того, провадиться робота з виявлення, попередження, припинення і розкриття діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань, злочинних організацій, окремих осіб і громадянських об'єднань, які ставлять за мету зміну чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади.

Обов'язки, якими наділені органи Служби безпеки, дозволяють у повному обсязі виконувати завдання щодо захисту державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного та оборонного потенціалу держави, її закон-

них інтересів та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, у тому числі виявляти, припиняти й розкривати злочини, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції цих органів, а також провадити дізнання й досудове слідство у цих справах і розшукувати осіб, які переходять у зв'язку з учиненням зазначених злочинів.

Перелік прав органів Служби безпеки України та їх завдань визначено в Законі «Про Службу безпеки України».

■ § 3. Кадри органів Служби безпеки України

Особливий характер діяльності Служби безпеки України зумовлений необхідністю окреслення низки суттєвих вимог професійного й морально-етичного плану щодо осіб, які працюють у цих органах. Склад їх кадрів закріплено у ст. 19 Закону «Про Службу безпеки України»: «Кадри Служби безпеки України складають: співробітники-військовослужбовці, працівники, які уклали трудовий договір із Службою безпеки України, а також військовослужбовці строкової служби».

До цих органів приймаються громадяни України на конкурсній добровільній і договірній основі, які за діловими й моральними рисами, освітнім рівнем і станом здоров'я здатні ефективно виконувати свої службові обов'язки. Критерії професійної придатності, зокрема юридичної обізнаності, визначаються кваліфікаційно-нормативними документами, що затверджуються Головою Служби безпеки України.

Кадровий склад Служби безпеки можна поділити на дві категорії – на військовослужбовців і працівників, які уклали трудовий договір.

Військовослужбовці можуть бути співробітниками, а також військовослужбовцями строкової служби. Співробітники-військовослужбовці виконують свої обов'язки на умовах укладення договору (контракту), а військовослужбовці строкової служби проходять військову службу як призвані на військову службу відповідно до Закону України від 25 березня 1992 р. «Про загальний військовий обов'язок і військову службу». На співробітників-військовослужбовців і військовослужбовців строкової служби поширюється порядок проходження військової служби у Збройних Силах України.

Військовослужбовці Служби безпеки України приймають Військову присягу на вірність народу України, мають єдину форму одягу, їм видається службове посвідчення. Військова форма одягу та знаки розрізнення військовослужбовців устанавлюються Президентом України, а правила їх носіння затверджуються Головою Служби безпеки України.

Чисельний склад співробітників Служби безпеки України визначається Законом України від 20 жовтня 2005 р. «Про загальну структуру і чисельність Служби безпеки України» і ст. 19 Закону «Про Службу безпеки України».

Якісний склад співробітників вирішується шляхом конкурсного відбору з урахуванням їхніх ділових і моральних якостей. Добір співробітників із високими діловими й моральними якостями – це вимоги Закону «Про Службу безпеки України» та відомчих норм, які конкретизують цю роботу. Значна увага в роботі з кадрами приділяється вихованню й підвищенню рівня їх знань, діловій кваліфікації. У системі органів Служби безпеки України створено підготовку, перепідготовку й підвищення кваліфікації спеціалістів, що провадяться в навчальних закладах відповідно до Закону України «Про освіту» та інших актів законодавства.

Законом «Про Службу безпеки України» передбачено соціальний і правовий захист військовослужбовців і працівників цих органів. Так, Закон закріплює положення, що військовослужбовці Служби безпеки України при виконанні покладених на них обов'язків є представниками влади, діють від імені держави й перебувають під її захистом. Недоторканність їхньої особи, їхні честь і гідність охороняються законодавством. Під захистом держави знаходяться й особи, які допомагають і сприяють Службі безпеки України, а також пенсіонери цих органів.

§ 4. Контроль і нагляд за діяльністю Служби безпеки України

Постійний контроль за діяльністю Служби безпеки України, дотримання нею законодавства здійснюються комітетом Верховної Ради України з питань оборони й державної безпеки. Голова Служби безпеки України регулярно інформує Верховну Раду про діяльність Служби, стан державної безпеки, дотримання чинного законодавства, забезпечення прав і свобод людини та з інших питань.

Контроль за діяльністю Служби безпеки України здійснюється і Президентом, якому вона підпорядкована. Служба безпеки України регулярно в порядку, визначеному Президентом, інформує його та членів Ради національної безпеки й оборони України щодо основних питань своєї діяльності, про випадки порушення законодавства, а також на їх вимогу подає інші необхідні відомості.

Крім того, Закон «Про Службу безпеки України» визначає, що Голова Служби щорічно подає Президентові письмовий звіт про діяльність Служби безпеки України. Крім органів, що здійснюють контроль за її діяльністю, цей Закон установлює і прокурорський нагляд за додержанням нею законів у своїй діяльності. Стаття 34 Закону визначає: «Нагляд за додержанням і застосуванням законів Службою безпеки України здійснюють Генеральний прокурор України та уповноважені ним прокурори. У Генеральній прокуратурі України, в прокуратурах Автономної Республіки Крим, областей та міст Києва і Севастополя створені відділи, що здійснюють нагляд за додержанням і застосуванням законів Службою безпеки. При цьому основна увага приділяється нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове слідство, а також при затриманні осіб і триманні їх у місцях попереднього ув'язнення – слідчих ізоляторах».

Саме такі функції прокуратури передбачені й Законом України «Про прокуратуру», яким визначені й акти прокурорського реагування на виявлені порушення законодавства Службою безпеки України.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть правові основи діяльності Служби безпеки України.
2. Яким є завдання діяльності Служби безпеки України?
3. Назвіть основні напрями діяльності та повноваження органів Служби безпеки України.
4. Хто може бути прийнятий на службу в органи Служби безпеки України?
5. На які органи та посадових осіб покладається контроль і нагляд за діяльністю Служби безпеки України?

Органи та установи юстиції

§ 1. Органи та установи юстиції: система та правові засади діяльності

Органи юстиції України – це система органів виконавчої влади, яку очолює Міністерство юстиції України, призначенням якої є формування та забезпечення реалізації державної правової політики та виконання інших завдань, визначених законодавством. До системи органів юстиції належать Міністерство юстиції України та його територіальні органи: а) головні управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі; б) районні, районні у містах, міські (міст обласного значення), міськрайонні, міжрайонні управління юстиції.

Міністерство юстиції України (Мін'юст України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. Мін'юст України здійснює свої повноваження безпосередньо та через утворені в установленому порядку головні управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі, а також районні, районні у містах, міські (міст обласного значення), міськрайонні, міжрайонні управління юстиції.

Головні управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі (далі – головне управління юстиції) підпорядковуються Мін'юсту та є його територіальними органами.

Районні, районні у містах, міські (міст обласного значення), міськрайонні, міжрайонні управління юстиції (далі – управління юстиції) є територіальними органами Міністерства юстиції України, підпорядковуються Мін'юсту та безпосередньо головним управлінням юстиції.

Крім того, Міністерству юстиції України підпорядковуються центральні органи виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України, а саме: а) Державна архівна служба України; б) Державна

виконавча служба України; в) Державна пенітенціарна служба України; г) Державна реєстраційна служба України; д) Державна служба з питань захисту персональних даних України.

Органи юстиції України під час виконання покладених на них завдань взаємодіють з іншими органами державної влади, допоміжними органами і службами, утвореними Президентом України, з органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, відповідними органами іноземних держав і міжнародних організацій, а також підприємствами, установами та організаціями.

У своїй діяльності органи юстиції керуються Конституцією та законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства України, а також дорученнями Президента України, а територіальні органи юстиції також – наказами Мін'юсту, а також наказами вищестоящих головних управлінь юстиції.

Характерною рисою правової регламентації організації і діяльності органів юстиції України є відсутність закону з цих питань, що визначає підзаконний рівень їх нормативного регулювання. Так, правове підґрунтя діяльності Міністерства юстиції України становить Положення про Міністерство юстиції України, затверджене указом Президента України від 6 квітня 2011 р. № 395/2011, яке визначає завдання і повноваження Мін'юсту. Статус його територіальних органів визначається відповідними нормативними актами, прийнятими Мін'юстом: Положенням про Головні управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі, затвердженим Наказом Мін'юсту України від 23 червня 2011 р. № 1707/5, та Положенням про районні, районні у містах, міські (міст обласного значення), міськрайонні управління юстиції, затвердженим Наказом Мін'юсту України від 23 червня 2011 р. № 707/5. Названі документи встановлюють правові засади функціонування управлінь юстиції у відповідних адміністративно-територіальних одиницях, визначаючи їхні завдання й повноваження.

Слід зазначити, що органи юстиції України з моменту їх створення в нашій державі й до сьогодні перебувають у процесі реформування, яке є складовою частиною судово-правової й адміністративної реформ.

§ 2. Міністерство юстиції України: структура, основні завдання та повноваження

Розбудова демократичної правової держави, упровадження правової реформи зумовили необхідність кардинальних змін у діяльності Міністерства юстиції, значного розширення його повноважень і функцій, структурних перетворень як центрального апарату Міністерства, так і його територіальних органів.

Мін'юст України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної правової політики, політики з питань банкрутства та використання електронного цифрового підпису, з формування та забезпечення реалізації політики у сфері архівної справи, діловодства та створення і функціонування державної системи страхового фонду документації, у сфері виконання кримінальних покарань, у сфері захисту персональних даних, у сфері організації примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), з питань державної реєстрації актів цивільного стану, з питань державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, з питань державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців, з питань реєстрації (легалізації) об'єднань громадян, інших громадських формувань, статутів, друкованих засобів масової інформації та інформаційних агентств як суб'єктів інформаційної діяльності. Крім того, Мін'юст України є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

Мін'юст України очолює Міністр, який призначається на посаду за поданням Прем'єр-міністра України і звільняється з посади Президентом України. Міністр має першого заступника та заступника Міністра – керівника апарату, які призначаються на посади за поданням Прем'єр-міністра України і звільняються з посад Президентом України. У разі необхідності для забезпечення здійснення Мін'юстом України окремих завдань за рішенням Президента України у Міністерстві вводиться посада заступника Міністра.

Міністр юстиції здійснює широкі та різноманітні повноваження щодо керівництва діяльністю Мін'юсту, а також спрямовує і координує здійснення іншими центральними органами виконавчої влади заходів з питань, що належать до компетенції Мін'юсту України, спрямовує

та координує діяльність Державної архівної служби України, Державної виконавчої служби України, Державної пенітенціарної служби України, Державної реєстраційної служби України, Державної служби з питань захисту персональних даних України, визначає стратегічні напрями роботи Мін'юсту України та шляхи виконання покладених на нього завдань, затверджує плани його роботи, звіти про їх виконання та ін.

Для погодженого вирішення питань, що належать до компетенції Мін'юсту України, обговорення найважливіших напрямів його діяльності у Мін'юсті України утворюється колегія у складі Міністра (голова колегії), його перших заступників і заступників за посадою, керівників служб, діяльність яких спрямовує та координує Міністр юстиції, начальників головних управлінь юстиції, керівників структурних підрозділів центрального апарату Мін'юсту. У разі потреби до складу колегії Міністерства можуть входити в установленому порядку інші особи. Рішення колегії можуть бути реалізовані шляхом видання наказу Мін'юсту України.

Для розгляду наукових рекомендацій та проведення фахових консультацій з основних питань діяльності у Мін'юсті України можуть утворюватися інші постійні або тимчасові консультативні, дорадчі органи.

Рішення про утворення чи ліквідацію колегії, інших постійних або тимчасових консультативних, дорадчих органів, їх кількісний та персональний склад, положення про них затверджуються Міністром.

Гранична чисельність працівників Мін'юсту України затверджується Кабінетом Міністрів України. Структура апарату Мін'юсту України та положення про його структурні підрозділи затверджуються Міністром. Штатний розпис і кошторис Мін'юсту України затверджується заступником Міністра – керівником апарату за погодженням із Міністерством фінансів України.

Положенням про Міністерство юстиції України визначено його основні завдання, якими, зокрема, є:

- формування і забезпечення реалізації державної правової політики, політики у сфері адаптації законодавства України до законодавства ЄС, політики з питань банкрутства;
- формування і забезпечення реалізації політики у сфері архівної справи, діловодства та створення і функціонування державної системи страхового фонду документації, у сфері виконання кримінальних покарань, у сфері захисту персональних даних, у сфері організації примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб),

з питань державної реєстрації актів цивільного стану, з питань державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, з питань державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців, реєстрації (легалізації) об'єднань громадян, інших громадських формувань, статутів, друкованих засобів масової інформації та інформаційних агентств як суб'єктів інформаційної діяльності;

– здійснення загального управління у сфері надання безоплатної первинної правової допомоги та безоплатної вторинної правової допомоги;

– забезпечення представництва інтересів держави у судах України, здійснення захисту інтересів України у Європейському суді з прав людини, під час урегулювання спорів і розгляду в закордонних юрисдикційних органах справ за участю іноземних суб'єктів та України;

– експертне забезпечення правосуддя;

– організація роботи нотаріату;

– виконання функцій центрального засвідчувального органу шляхом забезпечення створення умов для функціонування засвідчувальних центрів органів виконавчої влади або інших державних органів та центрів сертифікації ключів;

– протидія легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму (щодо нотаріусів, адвокатів та інших осіб, які надають юридичні послуги);

– здійснення міжнародно-правового співробітництва, забезпечення дотримання і виконання зобов'язань, узятих за міжнародними договорами України з правових питань.

Відповідно до покладених на нього завдань Мін'юст України наділено широкими повноваженнями, які умовно можна поділити на декілька груп.

До *першої групи* належать повноваження, що забезпечують реалізацію державної правової політики, проведення в Україні правової реформи. Для реалізації вказаного завдання Мін'юст України:

1) розробляє за дорученням Президента України, Кабінету Міністрів України та з власної ініціативи проекти законів та інших нормативно-правових актів;

2) розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавства та подає їх у встановленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України;

3) здійснює правову експертизу проектів законів, інших актів законодавства, які подаються на розгляд Кабінету Міністрів України,

та проектів законів, які подаються на розгляд Верховної Ради України іншими суб'єктами права законодавчої ініціативи, нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

4) готує зауваження і пропозиції до прийнятих Верховною Радою України законів, що надійшли на підпис Президентів України;

5) проводить гендерно-правову експертизу актів законодавства;

6) здійснює антикорупційну експертизу нормативно-правових актів державних органів та органів місцевого самоврядування;

7) вживає відповідно до законодавства заходів щодо усунення державними органами та органами місцевого самоврядування корупційних правопорушень, виявлених під час здійснення антикорупційної експертизи нормативно-правових актів;

8) здійснює офіційне опублікування нормативно-правових актів, чинних міжнародних договорів України, рішень Європейського суду з прав людини щодо України в інформаційному бюлетені «Офіційний вісник України»;

9) здійснює офіційне видання збірників актів законодавства та кодексів, виступає засновником журналів і газет із правових питань;

10) координує діяльність міністерств та інших центральних органів виконавчої влади з питань систематизації законодавства, перевіряє стан такої діяльності, надає рекомендації щодо її поліпшення і вносить пропозиції про усунення виявлених недоліків;

11) здійснює методичне керівництво правовою роботою в міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, міністерствах та інших органах виконавчої влади Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністраціях, а також на державних підприємствах, в установах, організаціях та державних господарських об'єднаннях, організовує підвищення кваліфікації працівників їх юридичних служб;

12) розробляє за пропозиціями міністерств та інших центральних органів виконавчої влади плани законопроектної роботи, координує нормотворчу діяльність у міністерствах та інших центральних органах виконавчої влади, здійснює контроль за такою діяльністю та ін.

Важливим напрямом серед повноважень цієї групи є здійснення державної реєстрації нормативно-правових актів. З цією метою Мін'юст України: а) забезпечує ведення Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів, надання з нього інформації; б) здійснює державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств, інших центральних

органів виконавчої влади, а також інших органів, акти яких відповідно до законодавства підлягають державній реєстрації; в) скасовує рішення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади, а також інших органів, акти яких відповідно до законодавства підлягають державній реєстрації; г) перевіряє у міністерствах, інших центральних та місцевих органах виконавчої влади, а також інших органах, акти яких відповідно до законодавства підлягають державній реєстрації, стан додержання законодавства про державну реєстрацію нормативно-правових актів, вимагає у разі потреби подання нормативно-правових актів на державну реєстрацію або їх скасування, вносить пропозиції про усунення виявлених порушень і недоліків та притягнення до відповідальності посадових осіб, винних у допущених порушеннях.

Іншим напрямом із цих питань є забезпечення правової освіти населення. З цією метою Мін'юст: а) координує діяльність міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, міністерств та інших органів виконавчої влади Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, а також державних підприємств, установ, організацій та державних господарських об'єднань, навчальних закладів із питань щодо правової освіти населення, перевіряє стан їх діяльності із зазначених питань та надає їм необхідну методичну допомогу; б) бере участь разом із Міністерством освіти і науки України в організації роботи з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців за спеціальністю «Правознавство» у навчальних закладах незалежно від форми власності та підпорядкування, надає пропозиції щодо підготовки юридичних кадрів; вносить до відповідних органів управління освітою пропозиції щодо вдосконалення роботи, пов'язаної з вивченням права у вищих, професійно-технічних, загальноосвітніх навчальних закладах, закладах підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів; в) бере участь у проведенні ліцензійної та акредитаційної експертизи спеціальності «Правознавство» та перевірки дотримання державних вимог щодо провадження освітньої діяльності вищими навчальними закладами, які здійснюють підготовку юристів.

Відносно самостійний напрям діяльності із реалізації державної правової політики становить забезпечення надання правової допомоги, зокрема Мін'юст: а) сприяє розвитку надання юридичних послуг із

метою реалізації прав, свобод і законних інтересів громадян та юридичних осіб; б) забезпечує координацію діяльності центральних органів виконавчої влади щодо реалізації державної політики у сфері надання безоплатної правової допомоги, взаємодіє з центральними органами виконавчої влади з питань реалізації Закону України «Про безоплатну правову допомогу»; в) затверджує нормативно-правові акти із питань функціонування системи безоплатної правової допомоги та надання такої допомоги відповідно до закону; г) надає методичну допомогу органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування з питань, що стосуються надання безоплатної первинної правової допомоги; д) забезпечує роботу громадських приймалень із надання безоплатної первинної правової допомоги; е) відповідає за впровадження та функціонування системи безоплатної вторинної правової допомоги та ін.

На Мін'юст покладається також адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу, зокрема, з цією метою він: а) організовує роботу з підготовки щорічного плану заходів щодо виконання Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, проводить моніторинг її виконання; б) здійснює науково-експертне, аналітичне, інформаційне та методологічне забезпечення виконання Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, переклад українською мовою актів та оновлення глосарія термінів *acquis communautaire*.

До другої групи повноважень Мін'юсту належить реалізація політики з питань банкрутства. Серед іншого Мін'юст:

1) сприяє створенню організаційних, економічних та інших умов, необхідних для здійснення процедур відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом;

2) пропонує господарському суду кандидатури арбітражних керуючих (розпорядників майна, керуючих санацією, ліквідаторів) для державних підприємств або підприємств, у статутному капіталі яких частка державної власності перевищує 25 відсотків, щодо яких порушена справа про банкрутство, та в інших передбачених законом випадках;

3) організовує підготовку арбітражних керуючих (розпорядників майна, керуючих санацією, ліквідаторів);

4) здійснює ліцензування діяльності фізичних осіб – підприємців, які провадять діяльність як арбітражні керуючі (розпорядники майна,

керуючі санацією, ліквідатори), видає, переоформлює та анулює ліцензії, видає дублікати ліцензій на провадження діяльності арбітражних керуючих (розпорядників майна, керуючих санацією, ліквідаторів), приймає рішення про визнання таких ліцензій недійсними;

5) забезпечує здійснення процедури банкрутства щодо відсутнього боржника;

6) веде єдину базу даних про підприємства, щодо яких порушено провадження у справі про банкрутство, установлює та затверджує форму подання арбітражним керуючим інформації, необхідної для ведення зазначеної бази даних;

7) організовує проведення експертизи фінансового стану державних підприємств і підприємств, у статутному капіталі яких частка державної власності перевищує 25 відсотків, під час підготовки справи про банкрутство до розгляду або її розгляду господарським судом у разі призначення судом експертизи та надання відповідного доручення;

8) готує на запити суду, прокуратури або іншого уповноваженого органу висновки про наявність ознак приховуваного, фіктивного банкрутства або доведення до банкрутства щодо державних підприємств чи підприємств, у статутному капіталі яких частка державної власності перевищує 25 відсотків;

9) готує та подає в установленому порядку на затвердження Кабінету Міністрів України типові документи щодо здійснення процедур банкрутства;

10) затверджує ліцензійні умови провадження діяльності арбітражних керуючих (розпорядників майна, керуючих санацією, ліквідаторів) та порядок контролю за їх додержанням;

11) здійснює у межах повноважень контроль за додержанням арбітражними керуючими (розпорядниками майна, керуючими санацією, ліквідаторами) ліцензійних умов;

12) видає накази про усунення порушень ліцензійних умов арбітражними керуючими (розпорядниками майна, керуючими санацією, ліквідаторами);

13) формує і веде ліцензійний реєстр арбітражних керуючих (розпорядників майна, керуючих санацією, ліквідаторів).

Третю групу становлять повноваження Мін'юсту щодо представництва інтересів держави при розгляді судами справ. Так, Мін'юст України:

1) виступає як представник інтересів Кабінету Міністрів України під час розгляду справ судами України;

2) вирішує у межах повноважень питання, що впливають із загальноновизнаних норм міжнародного права та міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

3) здійснює міжвідомчу координацію із захисту інтересів держави в судах загальної юрисдикції під час розгляду справ, стороною або третьою особою в яких є Кабінет Міністрів України, міністерства або інші центральні органи виконавчої влади;

4) виступає як представник інтересів держави, Президента України, Кабінету Міністрів України під час урегулювання спорів, розгляду у закордонних юрисдикційних органах справ за участю іноземного суб'єкта та України;

5) забезпечує підготовку документів та представництво інтересів держави в Європейському суді з прав людини під час розгляду справ про порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та звітує перед Комітетом міністрів Ради Європи про стан виконання рішень Європейського суду з прав людини у справах проти України;

6) забезпечує виконання рішень Європейського суду з прав людини у справах проти України;

7) залучає юридичних радників, зокрема іноземних, для захисту прав та інтересів держави в закордонних юрисдикційних органах під час урегулювання спорів, розгляду в закордонних юрисдикційних органах справ за участю іноземного суб'єкта та України.

Четверту групу складають повноваження, які Мін'юст здійснює щодо організації експертного забезпечення правосуддя, зокрема:

1) організує відповідно до законодавства експертне забезпечення правосуддя та проведення науково-дослідних робіт у галузі судової експертизи;

2) забезпечує організацію роботи Центральної експертно-кваліфікаційної комісії при Міністерстві юстиції України і Науково-консультативної та методичної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України;

3) присвоює кваліфікацію судового експерта фахівцям, які не є працівниками державних спеціалізованих установ, видає свідоцтво встановленого зразка та здійснює контроль за їх діяльністю;

4) зупиняє дію або анулює свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта;

5) забезпечує ведення Державного реєстру атестованих судових експертів та Реєстру методик проведення судових експертиз;

6) спрямовує і контролює діяльність науково-дослідних установ, які проводять судову експертизу та належать до сфери управління Мін'юсту України, здійснює нормативно-методичне забезпечення їх діяльності;

7) координує діяльність міністерств та інших центральних органів виконавчої влади з питань розвитку судової експертизи; забезпечує організацію роботи Координаційної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України.

До *п'ятої групи* належать повноваження Мін'юсту щодо регулювання нотаріальної діяльності. Так, Мін'юст:

1) здійснює державне регулювання нотаріальної діяльності, зокрема встановлює порядок допуску громадян до її провадження, здійснює контроль за організацією роботи нотаріату, керівництво державними нотаріальними конторами, перевіряє стан організації нотаріальної діяльності приватних нотаріусів і виконання ними правил нотаріального діловодства, видає та анулює свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю, установлює зразок і опис печатки приватного нотаріуса, погоджує визначену головними управліннями юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі кількість посад стажистів нотаріусів, установлює умови і порядок проходження стажування, вимоги до робочого місця (контори) приватного нотаріуса та ведення нотаріального діловодства, порядок проведення перевірки організації нотаріальної діяльності державних і приватних нотаріусів та виконання ними правил нотаріального діловодства, порядок підвищення кваліфікації працівників органів нотаріату, нотаріусів та помічників нотаріусів;

2) забезпечує ведення Єдиного реєстру спеціальних бланків нотаріальних документів, Єдиного реєстру заборон відчуження об'єктів нерухомого майна, Єдиного реєстру нотаріусів, Державного реєстру правочинів, Державного реєстру обтяжень рухомого майна, Спадкового реєстру, Єдиного реєстру довіреностей;

3) забезпечує в установленому законодавством порядку організацію доступу до реєстрів інформаційної мережі Єдиних та Державних реєстрів Мін'юсту України;

4) забезпечує організацію роботи Вищої кваліфікаційної комісії нотаріату, Комісії з розгляду питань щодо анулювання свідоцтв про право на зайняття нотаріальною діяльністю та Комісії з питань застосування санкцій за порушення вимог актів законодавства, що регулюють діяльність у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму;

5) здійснює підготовку нотаріально оформлених документів для їх консульської легалізації, надає консульським установам і дипломатичним представництвам допомогу з питань вчинення нотаріальних дій.

Шосту групу утворюють посвідчувальні повноваження, у межах яких Мін'юст:

1) проставляє апостиль на офіційних документах, що видаються органами юстиції та судами, а також на призначених для використання на території іноземних держав документах, що оформляються нотаріусами;

2) виконує функції центрального засвідчувального органу системи електронного цифрового підпису, а саме: а) веде акредитацію центрів сертифікації ключів, отримує та перевіряє інформацію, необхідну для їх акредитації, здійснює видачу, переоформлення та анулювання відповідних свідоцтв; б) формує і видає посилені сертифікати відкритих ключів засвідчувальним центрам та центрам сертифікації ключів; в) блокує, скасовує та поновлює посилені сертифікати відкритих ключів засвідчувальних центрів та центрів сертифікації ключів у випадках, передбачених законом, та ін.;

3) забезпечує розроблення норм, стандартів і технічних регламентів у сфері електронного цифрового підпису;

4) забезпечує здійснення відповідно до законодавства технічного регулювання у сфері електронного цифрового підпису;

5) здійснює організаційні заходи щодо застосування електронного цифрового підпису.

Сьому групу повноважень Мін'юст виконує у сфері запобігання легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, а саме:

1) здійснює у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму регулювання і нагляд за діяльністю суб'єктів первинного фінансового моніторингу – нотаріусів, адвокатів та інших осіб, які надають юридичні послуги, шляхом проведення планових і позапланових перевірок, у тому числі виїзних;

2) забезпечує надання методологічної, методичної та іншої допомоги суб'єктам первинного фінансового моніторингу – нотаріусам, адвокатам та іншим особам, які надають юридичні послуги;

3) проводить у межах повноважень перевірку організації професійної підготовки працівників та керівників підрозділів, відповідальних за проведення фінансового моніторингу;

4) інформує Державну службу фінансового моніторингу України про дотримання суб'єктами первинного фінансового моніторингу – нотаріусами, адвокатами та іншими особами, які надають юридичні послуги, вимог законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму, у тому числі про виявлені порушення та заходи, ужиті для їх усунення.

Повноваження *восьмої групи* Мін'юст виконує у сфері міжнародного правового співробітництва, зокрема:

1) готує пропозиції щодо укладення міжнародних договорів України з питань міжнародно-правових відносин та правового співробітництва у цивільних і кримінальних справах, у галузі міжнародного приватного права, захисту прав людини;

2) проводить правову експертизу проектів міжнародних договорів України, готує висновки щодо здійснення внутрішньодержавних процедур, необхідних для набрання чинності такими договорами, а також юридичні висновки, інші матеріали, необхідні для набрання чинності міжнародними кредитними (гарантійними) договорами України;

3) укладає угоди про правове співробітництво з відповідними органами іноземних держав і міжнародними організаціями, організовує у межах повноважень взаємодію з ними;

4) забезпечує підготовку пропозицій щодо приведення законодавства України у відповідність із принципами та стандартами Ради Європи, інтеграції його в систему міжнародного права, координує роботу міністерств та інших центральних органів виконавчої влади із зазначених питань;

5) здійснює представництво інтересів іноземних осіб під час розгляду справ судами України у межах виконання Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей;

6) організовує виконання і надає методичну допомогу судам та іншим органам державної влади під час виконання міжнародних договорів України з питань, що належать до компетенції Мін'юсту України;

7) перевіряє стан виконання органами державної влади зобов'язань, узятих за міжнародними договорами України з питань міжнародно-правових відносин і правового співробітництва у цивільних і кримінальних справах, надає рекомендації щодо поліпшення відповідної роботи, вносить пропозиції щодо усунення виявлених порушень і недоліків та притягнення до відповідальності посадових осіб, винних у допущених порушеннях;

8) забезпечує підготовку матеріалів із питань, що належать до його компетенції, у зв'язку з участю України у відповідних міжнародних організаціях та інтеграцією її в такі організації;

9) забезпечує правове співробітництво судів та інших органів державної влади у цивільних і кримінальних справах із компетентними органами іноземних держав на підставі законів та міжнародних договорів України, вирішує питання про видачу правопорушників (екстрадицію), виконує інші функції, визначені законами і міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та ін.

§ 3. Система органів, діяльність яких спрямовується і координується Міністром юстиції України

Поряд із територіальними органами юстиції Міністерству юстиції України підпорядковуються центральні органи виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України, а саме:

- Державна архівна служба України;
- Державна виконавча служба України;
- Державна пенітенціарна служба України;
- Державна реєстраційна служба України;
- Державна служба України з питань захисту персональних даних.

Зокрема, Міністр юстиції України виконує щодо вказаних служб такі повноваження:

– формує державну політику у відповідній сфері та контролює її реалізацію службами;

– погоджує та подає на розгляд Кабінету Міністрів України розроблені службами проекти законів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України;

- визначає пріоритети роботи служб і шляхи виконання покладених на них завдань, затверджує плани їх роботи;
- вносить пропозиції Прем'єр-міністру України щодо кандидатур на посади керівників служб і за пропозицією керівників служб – кандидатури на посади їх заступників;
- погоджує структуру апаратів служб;
- видає обов'язкові до виконання службами накази та доручення з питань спрямування і координації їх діяльності;
- погоджує призначення на посади і звільнення з посад керівників та заступників керівників територіальних органів служб;
- погоджує призначення на посади і звільнення з посад керівників і заступників керівників структурних підрозділів апаратів служб;
- погоджує пропозиції керівників служб щодо утворення, реорганізації та ліквідації їх територіальних органів, вносить на розгляд Кабінету Міністрів України відповідні подання;
- порушує перед Кабінетом Міністрів України питання щодо скасування актів служб повністю чи в окремій частині;
- доручає керівникам служб скасувати акти їх територіальних органів повністю чи в окремій частині, а в разі відмови скасовує такі акти повністю чи в окремій частині;
- порушує перед Президентом України питання щодо притягнення до дисциплінарної відповідальності керівників служб та їх заступників;
- ініціює питання щодо притягнення до дисциплінарної відповідальності керівників структурних підрозділів апаратів служб, територіальних органів служб та їх заступників, а також керівників підприємств, установ та організацій, що належать до сфери їх управління;
- ініціює питання щодо проведення службового розслідування стосовно керівників служб, їх заступників, інших державних службовців і працівників апаратів служб та їх територіальних органів, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери їх управління;
- приймає рішення щодо проведення перевірки діяльності служб та їх територіальних органів;
- заслуховує звіти про виконання покладених на служби завдань і планів їх роботи;
- визначає структурний підрозділ апарату Мін'юсту України, що відповідає за взаємодію зі службами;
- визначає посадових осіб Мін'юсту України, які включаються до складу колегій служб;

- установлює порядок обміну інформацією між Мін'юстом України та службами, періодичність її подання;
- вирішує інші питання, пов'язані зі спрямуванням і координацією діяльності служб.

— Державна архівна служба України

Державна архівна служба України (Укрдержархів) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України, входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сфері архівної справи, діловодства та створення і функціонування державної системи страхового фонду документації (далі – СФД), а також міжгалузеву координацію з питань, що належать до її компетенції.

Укрдержархів у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України, наказами Міністерства юстиції України, іншими актами законодавства України, дорученнями Президента України та Міністра юстиції України. Зокрема, правові засади його організації та діяльності визначають Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» від 24 грудня 1993 р., а також Положення про Державну архівну службу України, затверджене Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. № 407/2011. Основними завданнями Укрдержархіву є:

1) внесення пропозицій щодо формування державної політики у сфері архівної справи, діловодства та створення і функціонування державної системи СФД, забезпечення її реалізації;

2) організація формування, державного обліку та зберігання документів Національного архівного фонду, використання відомостей, що в ньому містяться;

3) координація і контроль за формуванням страхового фонду документації, його веденням, утриманням і видачею користувачам копій документів страхового фонду документації, необхідних для поставлення на виробництво, експлуатацію та ремонт продукції оборонного, мобілізаційного і господарського призначення, для проведення будівельних (відбудовчих), аварійно-рятувальних та аварійно-відновлювальних робіт під час ліквідації надзвичайних ситуацій та в особливий період,

а також у сфері збереження інформації про культурні цінності, забезпечення зберігання та використання архівних електронних документів;

4) контроль за діяльністю архівних установ, служб діловодства, управління та контроль відповідно до законодавства за діяльністю підприємств, установ, організацій СФД;

5) організація проведення науково-дослідних робіт у сфері архівної справи, документознавства, археографії, формування та зберігання СФД.

Укрдержархів відповідно до покладених на неї завдань наділяється такими повноваженнями:

1) розробляє цільові програми розвитку архівної справи, діловодства, СФД, у тому числі мобілізаційного та оборонного призначення, визначає заходи щодо їх виконання;

2) бере участь у розробленні прогнозів та проектів програм розвитку державної системи СФД, а також заходів, спрямованих на реалізацію цих програм;

3) бере участь у розробленні галузевих, Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських програм створення СФД, погоджує їх проекти та забезпечує контроль за їх реалізацією;

4) подає Міністру юстиції України для внесення в установленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України пропозиції щодо утворення, реорганізації, ліквідації центральних державних архівів, а разом із відповідними центральними органами виконавчої влади – про утворення галузевих державних архівів, здійснює контроль за їх діяльністю;

5) утворює, реорганізовує та ліквідовує центральні державні архівні установи;

6) розробляє та подає на затвердження Міністру юстиції України положення про центральні державні архіви, центральні державні архівні установи;

7) організовує в установленому порядку облік, обстеження та аналіз діяльності архівних установ незалежно від форми власності та підпорядкування, контролює ведення державними архівами реєстру архівних установ;

8) організовує формування Національного архівного фонду, у тому числі поповнення його документами культурної спадщини України, що перебувають за кордоном, та документами іноземного походження, що стосуються історії України;

9) розробляє порядок віднесення документів до Національного архівного фонду, організаційно-методологічні засади проведення експертизи цінності документів, координує діяльність експертних комісій з проведення експертизи цінності документів, погоджує рішення експертних комісій про вилучення документів з Національного архівного фонду;

10) розробляє вимоги щодо впорядкування документів, які вносяться до Національного архівного фонду;

11) забезпечує створення, зберігання та використання архівних електронних документів;

12) розробляє та затверджує типові переліки документів зі строками зберігання;

13) надає рекомендації щодо організації роботи архівних підрозділів державних наукових установ, музеїв та бібліотек, в яких перебувають на постійному зберіганні документи Національного архівного фонду;

14) розробляє та затверджує вимоги до оформлення організаційно-розпорядчих документів, організації документообігу, у тому числі електронного документообігу, підготовки і передачі документів поточного діловодства до архівних підрозділів;

15) погоджує правила, інструкції, галузеві уніфіковані форми документації, методичні рекомендації і навчальні програми з питань архівної справи і діловодства, розроблені іншими органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності;

16) здійснює інші повноваження на основі та на виконання Конституції та законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України (усього більше 70 повноважень).

— Державна виконавча служба України

Прийняття рішення юрисдикційними органами не є кінцевим етапом у поновленні порушеного права. Потрібне належне їх виконання, оскільки це суттєво впливає на стан законності та правопорядку, на захист проголошених і гарантованих Конституцією України прав та свобод людини і громадянина. Важлива роль у цьому належить інституту виконавчого провадження.

Виконавче провадження як завершальна стадія судового провадження та примусове виконання рішень інших органів (посадових

осіб) – це сукупність дій органів і посадових осіб, що спрямовані на примусове виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), які провадяться на підставах, у межах повноважень та у спосіб, визначені законом.

Примусове виконання рішень в Україні, згідно зі ст. 2 Закону України «Про виконавче провадження», *покладається на державну виконавчу службу*, завданням якої є своєчасне, повне і неупереджене примусове виконання рішень, передбачених законом. Виконання рішень, перелік яких установлено законом, покладається на державних виконавців, визначених Законом України «Про державну виконавчу службу». Державний виконавець є представником влади і здійснює примусове виконання судових рішень, постановлених іменем України, та рішень інших органів (посадових осіб), виконання яких покладено на державну виконавчу службу, у порядку, передбаченому законом.

Державна виконавча служба України (ДВС України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України, входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сфері організації примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб) відповідно до законів.

ДВС України у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України, наказами Міністерства юстиції України, іншими актами законодавства України, дорученнями Президента України та Міністра юстиції України. Серед нормативних актів, які закладають правові основи організації і діяльності ДВС України, слід назвати закони України «Про державну виконавчу службу» від 24 березня 1998 р. та «Про виконавче провадження» від 21 квітня 1999 р., а також Положення про Державну виконавчу службу України, затверджене Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. № 385/2011.

Стаття 3 Закону України «Про державну виконавчу службу» закріплює, що органами державної виконавчої служби є: а) Департамент державної виконавчої служби Міністерства юстиції України, до складу якого входить відділ примусового виконання рішень; б) управління державної виконавчої служби головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі, до складу яких входять відділи примусового виконання рішень; в) районні, районні

у містах, міські (міст обласного значення), міськрайонні відділи державної виконавчої служби відповідних управлінь юстиції.

Районні, районні в містах, міські (міст обласного значення), міськрайонні відділи державної виконавчої служби відповідних управлінь юстиції є юридичними особами, мають відповідні рахунки в органах Державного казначейства України для обліку депозитних сум і зарахування стягнутих із боржників коштів та їх виплати стягувачам у національній валюті, а також відповідні рахунки для обліку аналогічних операцій в іноземній валюті в банках, гербову печатку.

Відповідно до закону державними виконавцями є такі посадові особи: начальник відділу примусового виконання рішень, заступник начальника відділу примусового виконання рішень Департаменту державної виконавчої служби Міністерства юстиції України, головний державний виконавець, старший державний виконавець, державний виконавець відділу примусового виконання рішень Департаменту державної виконавчої служби Міністерства юстиції України, начальники відділів примусового виконання рішень управління державної виконавчої служби Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі, їх заступники, головні державні виконавці, старші державні виконавці, державні виконавці відділів примусового виконання рішень управлінь державної виконавчої служби Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі, заступник начальника районного, районного в місті, міського (міста обласного значення), міськрайонного управління юстиції – начальник відділу державної виконавчої служби, заступник начальника, головний державний виконавець, старший державний виконавець, державний виконавець районного, районного в місті, міського (міста обласного значення), міськрайонного відділу державної виконавчої служби відповідного управління юстиції.

Безпосереднє виконання підвідомчих органам державної виконавчої служби рішень судів та інших органів покладається на державних виконавців районних, міських (міст обласного значення), районних у містах, міськрайонних відділів державної виконавчої служби відповідних управлінь юстиції.

Державні виконавці є державними службовцями. Їм видається службове посвідчення встановленого зразка. Під час виконання службових

обов'язків вони носять формений одяг, зразок якого затверджується Міністерством юстиції України. Вони користуються правами і виконують обов'язки, передбачені законом. При цьому працівники органу державної виконавчої служби зобов'язані сумлінно виконувати службові обов'язки, не допускати у своїй діяльності порушення прав громадян та юридичних осіб, гарантованих Конституцією України та законами України.

Загальні вимоги, яким має відповідати особа, яка бажає стати державним виконавцем, установлені ч. 1 ст. 8 Закону України «Про державну виконавчу службу»: ним може бути громадянин України, який має юридичну освіту, володіє державною мовою і здатний за своїми особистими і діловими якостями виконувати покладені на нього обов'язки. Разом із тим Закон передбачає також додаткові вимоги до державних виконавців відповідного рівня й керівників певних підрозділів, які включають: необхідність постійного проживання на території України не менш як п'ять років, наявність вищої юридичної освіти і стажу юридичної роботи не менш як три роки.

Директором Департаменту державної виконавчої служби Міністерства юстиції України, його заступником, заступником начальника головного управління юстиції – начальником управління державної виконавчої служби, його заступником призначається громадянин, який постійно проживає на території України не менш як п'ять років, має вищу юридичну освіту і стаж юридичної роботи не менше п'яти років, з яких не менш як три роки в органах державної виконавчої служби.

Не можуть бути призначеними на посаду державного виконавця особи, відносно яких існують обмеження, передбачені Законом України «Про державну службу» (недієздатність, наявність судимості, притягнення до відповідальності за вчинення корупційного правопорушення тощо).

Особа, яка вперше призначається на посаду державного виконавця, обов'язково проходить стажування протягом не менш як двох місяців. Порядок проходження стажування визначається Міністерством юстиції України.

Правовий статус працівників державної виконавчої служби визначено в ст. 6 Закону України «Про державну виконавчу службу» в загальному вигляді, а його конкретизація міститься у статтях 11–14 цього Закону, статтях 5 і 6 Закону України «Про виконавче провадження».

Стаття 5 Закону України «Про виконавче провадження» встановлює обов'язковість вимог державних виконавців. Так, вимоги державного

виконавця щодо виконання рішень обов'язкові для всіх органів, організації, посадових осіб, фізичних і юридичних осіб на території України. Невиконання законних вимог державного виконавця тягне за собою відповідальність згідно із законом. Ці норми логічно доповнюються положеннями ст. 14 Закону України «Про державну виконавчу службу», відповідно до якої державний виконавець перебуває під захистом закону. Держава гарантує захист здоров'я, честі, гідності, житла, майна державних виконавців та членів їхніх сімей від злочинних посягань та інших протиправних дій. Опір державному виконавцю, а також заподіяння тілесних ушкоджень, образа, погроза, інші насильницькі дії стосовно державного виконавця, членів його сім'ї, а також знищення їхнього майна у зв'язку з виконанням державним виконавцем своїх службових обов'язків тягнуть за собою встановлену законом відповідальність.

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про виконавче провадження» державний виконавець зобов'язаний використовувати надані йому права відповідно до закону і не допускати у своїй діяльності порушення прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб. Рішення, дії або бездіяльність державного виконавця можуть бути оскаржені в порядку, установленому цим Законом.

Особливості відповідальності державних виконавців устанавлюються ст. 11 Закону України «Про державну виконавчу службу». Так, державні виконавці несуть дисциплінарну відповідальність у порядку, установленому законом. У разі вчинення державним виконавцем під час виконання службових обов'язків діяння, що має ознаки злочину чи адміністративного правопорушення, він підлягає кримінальній чи адміністративній відповідальності у порядку, установленому законом. Шкода, заподіяна державним виконавцем фізичним чи юридичним особам під час виконання рішення, підлягає відшкодуванню у порядку, передбаченому законом, за рахунок держави.

— Державна пенітенціарна служба України

Державна пенітенціарна служба України (ДПтС України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якої спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України, входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

ДПтС України у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, актами і дорученнями Президента України та Кабінету Міністрів України, наказами Міністерства юстиції України, іншими актами законодавства України, дорученнями Міністра юстиції України. Правові основи її діяльності визначають такі акти, як закони України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» від 23 червня 2005 р. та «Про чисельність Державної кримінально-виконавчої служби України» від 2 березня 2000 р., КВК від 11 липня 2003 р., а також Положення про Державну пенітенціарну службу України, затверджене Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. № 394/2011.

Основними принципами діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України є: 1) законність; 2) повага та дотримання прав і свобод людини та громадянина; 3) гуманізм; 4) позапартійність; 5) єдиноначальність; 6) колегіальність при розробці важливих рішень; 7) взаємодія з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, благодійними і релігійними організаціями; 8) відкритість для демократичного цивільного контролю.

Основними завданнями ДПтС України є:

1) реалізація державної політики у сфері виконання кримінальних покарань;

2) внесення пропозицій щодо формування державної політики у сфері виконання кримінальних покарань;

3) забезпечення формування системи наглядових, соціальних, виховних та профілактичних заходів, які застосовуються до засуджених та осіб, узятих під варту;

4) контроль за дотриманням прав людини і громадянина, вимог законодавства щодо виконання і відбування кримінальних покарань, реалізацією законних прав та інтересів засуджених і осіб, узятих під варту.

ДПтС України відповідно до покладених на неї завдань:

1) узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до її компетенції, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів міністерств та в установленому порядку подає їх Міністрові юстиції України;

2) подає Міністрові юстиції України пропозиції щодо визначення основних напрямів діяльності територіальних органів управління, кримінально-виконавчої інспекції, установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, воєнізованих формувань, навчальних закладів, закладів охо-

рони здоров'я, підприємств установ виконання покарань, інших підприємств, установ і організацій, створених для забезпечення виконання завдань Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – органи і установи, що належать до сфери управління ДПтС України);

3) аналізує результати діяльності органів і установ, що належать до сфери управління ДПтС України, готує на їх основі та подає Міністрові юстиції України пропозиції щодо підвищення ефективності функціонування таких органів і установ;

4) забезпечує виконання державних цільових програм розвитку органів і установ, що належать до сфери управління ДПтС України;

5) бере участь у розробленні та виконанні державних комплексних програм протидії злочинності;

6) організовує та контролює виконання вироків суду та інших судових рішень і застосування передбачених законом засобів виправлення засуджених;

7) забезпечує дотримання вимог законодавства в органах і установах, що належать до сфери управління ДПтС України;

8) організовує запобігання вчиненню злочинів і дисциплінарних проступків засудженими й особами, узяними під варту, та вжиття щодо них заходів припинення злочинів і дисциплінарних проступків;

9) забезпечує виявлення і розкриття злочинів, учинених в органах і установах, що належать до сфери управління ДПтС України, проведення дізнання у справах про такі злочини;

10) організовує здійснення контролю за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням та умовно-достроково;

11) забезпечує контроль за організацією охорони установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, дотриманням правопорядку та безпеки в них;

12) організовує забезпечення безпеки осіб, які тримаються в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах, підрозділами таких установ та слідчих ізоляторів;

13) організовує і контролює оперативно-розшукову діяльність органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів, налагоджує взаємодію з органами, до складу яких входять підрозділи, що проводять таку діяльність;

14) здійснює довідково-інформаційне та методичне забезпечення органів і установ, що належать до сфери управління ДПтС України;

15) забезпечує функціонування власної системи внутрішньої безпеки;

16) організовує облік та реєстрацію засуджених осіб і осіб, узятих під варту, визначає вид установи виконання покарань, у якій відбуватимуть покарання засуджені до позбавлення волі, здійснює їх розподіл, переводить засуджених і осіб, узятих під варту, з однієї установи до іншої;

17) здійснює передачу осіб під вартою в порядку екстрадиції, а також прийом громадян України, засуджених за кордоном, для відбування покарання на території України та передачу громадян іноземних держав, засуджених судами України, для відбування покарання за кордоном, забезпечує транзитне перевезення через територію України осіб, узятих під варту, або засуджених згідно із законами та міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

18) забезпечує виконання актів амністії та помилування, проводить перевірки дотримання органами та установами, що належать до сфери управління ДПтС України, вимог нормативно-правових актів, які регламентують порядок оформлення матеріалів до клопотання про помилування;

19) організовує проведення соціально-виховної та психологічної роботи з особами, які відбувають покарання, залучає до її проведення представників релігійних і благодійних організацій, об'єднань громадян, творчих спілок, окремих осіб;

20) здійснює інші повноваження, визначені законами України та покладені на неї Президентом України.

— Державна реєстраційна служба України

Державна реєстраційна служба України (Укрдержреєстр) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України та входить до системи органів виконавчої влади. Укрдержреєстр є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань реалізації державної політики у сферах державної реєстрації актів цивільного стану, державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців, реєстрації (легалізації) об'єднань громадян, інших громадських формувань, статутів фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, якщо їх реєстрація передбачена законами, статуту територіальної громади міста Києва, друкованих засобів масової інформації та інформаційних агентств як суб'єктів інформаційної діяльності.

Укрдержреєстр у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України, наказами Міністерства юстиції України, іншими актами законодавства України, дорученнями Президента України та Міністра юстиції України. Зокрема, правові основи його діяльності визначають: Указ Президента України від 6 квітня 2011 р. № 401/2011 «Про затвердження Положення про державну реєстраційну службу України»; постанова Кабінету Міністрів України від 13 липня 2011 р. № 816 «Деякі питання Державної реєстраційної служби»; наказ Міністерства юстиції України від 2 лютого 2012 р. № 198/5 «Про затвердження переліку реєстраційних служб територіальних органів юстиції»; наказ Міністерства юстиції України від 23 червня 2011 р. № 1707/5 «Про затвердження положень про територіальні органи Міністерства юстиції України».

Основними завданнями Укрдержреєстру є:

– реалізація державної політики у сферах державної реєстрації актів цивільного стану, державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців, реєстрації (легалізації) об'єднань громадян, інших громадських формувань, статутів фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, якщо їх реєстрація передбачена законами, статуту територіальної громади міста Києва, друкованих засобів масової інформації та інформаційних агентств як суб'єктів інформаційної діяльності;

– внесення на розгляд Міністра юстиції України пропозицій щодо формування державної політики у зазначених сферах.

Укрдержреєстр відповідно до покладених на нього завдань:

- 1) координує та контролює діяльність у сфері державної реєстрації актів цивільного стану;
- 2) здійснює заходи щодо підвищення ефективності роботи у сфері державної реєстрації актів цивільного стану;
- 3) надає практичну і методичну допомогу консульським установам та дипломатичним представництвам України за кордоном щодо державної реєстрації актів цивільного стану;
- 4) забезпечує виконання міжнародних договорів про правову допомогу та правові відносини у цивільних та сімейних справах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, у частині вистеребування за кордоном документів про реєстрацію актів цивільного стану та виконання прохань про надання правової допомоги з питань компетенції органів державної реєстрації актів цивільного стану, та

надання в межах повноважень інших документів, що стосуються особистих або майнових прав та інтересів фізичних чи юридичних осіб;

5) надає адміністративну послугу щодо проставлення апостиля на офіційних документах, виданих Укрдержреєстром та структурними підрозділами головних управлінь юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі, а також районних, районних у містах, міських (міст обласного значення), міськрайонних, міжрайонних управлінь юстиції, що забезпечують реалізацію повноважень Укрдержреєстру;

б) розробляє та подає на затвердження Міністру юстиції України:

а) правила проведення державної реєстрації актів цивільного стану, внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення та анулювання;

б) порядок надання платних послуг відділами державної реєстрації актів цивільного стану;

в) порядок, умови і строки зберігання книг державної реєстрації актів цивільного стану і метричних книг в архівах відділів державної реєстрації актів цивільного стану та порядок передачі цих книг до державного архіву;

7) здійснює методичне забезпечення діяльності бюро технічної інвентаризації щодо проведення реєстрації прав власності на нерухоме майно;

8) організовує роботу, пов'язану із забезпеченням діяльності у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно;

9) здійснює керівництво та контроль за діяльністю у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно;

10) здійснює державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно відповідно до закону;

11) розробляє та подає на затвердження Міністру юстиції України:

а) порядок ведення архіву реєстраційних справ у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно;

б) зразок рішення про відмову в державній реєстрації речових прав на нерухоме майно;

в) порядок доступу нотаріусів при здійсненні нотаріальних дій до інформації з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно;

г) порядок доступу банків до інформації про іпотеку з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно;

12) здійснює державний нагляд за дотриманням законодавства у сфері державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб – під-

приємців, вживає заходів до запобігання порушенням у зазначеній сфері та приймає відповідні обов'язкові до виконання рішення;

13) здійснює реєстрацію релігійних організацій;

14) здійснює відповідно до законодавства легалізацію всеукраїнських об'єднань громадян; реєстрацію політичних партій, міжнародних громадських організацій тощо;

15) забезпечує ведення та функціонування Державного реєстру актів цивільного стану громадян; Державного реєстру речових прав на нерухоме майно; Державного реєстру іпотек; Реєстру прав власності на нерухоме майно; Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців; Єдиного реєстру громадських формувань; Державного реєстру друкованих засобів масової інформації та інформаційних агентств як суб'єктів інформаційної діяльності; Реєстру символік громадських організацій, політичних партій, благодійних організацій; Реєстру адвокатських об'єднань;

16) здійснює інші повноваження, передбачені законами України та іншими актами законодавства у визначених сферах діяльності (усього понад 35).

— Державна служба України з питань захисту персональних даних

Державна служба України з питань захисту персональних даних (ДСЗПД України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якої спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері захисту персональних даних.

ДСЗПД України у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства України, наказами Міністерства юстиції України, дорученнями Президента України та Міністра юстиції України, а також у своїй діяльності використовує рекомендації міжнародних організацій щодо захисту персональних даних. Так, правову регламентацію її організації та діяльності на підзаконному рівні дає Указ Президента України № 390/2011 «Про Положення про Державну службу України з питань захисту персональних даних».

Відповідно до п. 3 згаданого Положення основними завданнями ДСЗПД України є:

1) внесення пропозицій щодо формування державної політики у сфері захисту персональних даних;

2) реалізація державної політики у сфері захисту персональних даних;

3) контроль за додержанням вимог законодавства про захист персональних даних;

4) здійснення міжнародно-правового співробітництва у сфері захисту персональних даних.

З метою реалізації вказаних завдань ДСЗПД України наділяється широкими повноваженнями (загалом близько 30), до яких належать такі:

1) узагальнює практику застосування законодавства з питань захисту персональних даних, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів міністерств та в установленому порядку подає їх Міністру юстиції України;

2) готує пропозиції щодо визначення загальної стратегії та пріоритетних напрямів діяльності у сфері захисту персональних даних;

3) розробляє критерії ризику незаконного використання та розголошення інформації, що міститься в базах персональних даних;

4) розробляє методичні матеріали і рекомендації з питань, віднесених до її компетенції;

5) розробляє типовий порядок обробки персональних даних у базах персональних даних;

6) розробляє критерії і порядок оцінювання стану захищеності персональних даних у базах персональних даних підприємств, установ і організацій усіх форм власності, державних органів чи органів місцевого самоврядування, фізичних осіб – підприємців, які обробляють персональні дані відповідно до закону;

7) реєструє бази персональних даних та веде Державний реєстр баз персональних даних, надає витяги із нього;

8) забезпечує створення Державного реєстру баз персональних даних;

9) визначає вимоги до документів, що подаються для реєстрації баз персональних даних;

10) у межах компетенції розглядає пропозиції, запити, звернення, вимоги та скарги фізичних та юридичних осіб, органів;

11) видає документи встановленого зразка про реєстрацію баз персональних даних у Державному реєстрі баз персональних даних;

12) здійснює державний нагляд та контроль за додержанням законодавства про захист персональних даних;

13) розробляє та затверджує плани перевірок володільців та (або) розпорядників баз персональних даних щодо дотримання ними вимог законодавства у сфері захисту персональних даних;

14) проводить у межах своїх повноважень виїзні та безвиїзні перевірки володільців та (або) розпорядників баз персональних даних;

15) видає володільцям та (або) розпорядникам баз персональних даних обов'язкові до виконання приписи щодо усунення порушень законодавства про захист персональних даних та вимагає надання необхідної інформації та документів, що підтверджують усунення виявлених порушень;

16) складає адміністративні протоколи про виявлені порушення законодавства у сфері захисту персональних даних;

17) передає правоохоронним органам матеріали про виявлені порушення у сфері захисту персональних даних;

18) здійснює контроль за дотриманням правил передачі персональних даних іноземним суб'єктам відносин, пов'язаних із персональними даними;

19) бере участь у міжнародному співробітництві з питань захисту персональних даних, вивчає, узагальнює та поширює світовий досвід з цих питань;

20) здійснює інші повноваження, визначені законами України та покладені на неї Президентом України.

Питання для самоконтролю

1. Які органи належать до системи органів юстиції?
2. Охарактеризуйте структуру та повноваження Міністерства юстиції України.
3. Діяльність яких органів спрямовується і координується Міністром юстиції України? Які для цього йому надані повноваження?
4. З якою метою утворена Державна архівна служба України?
5. Що є предметом діяльності Державної виконавчої служби України?
6. Яка компетенція Державної пенітенціарної служби України?
7. Для чого утворена та діє Державна реєстраційна служба України?
8. Чим займається Державна служба з питань захисту персональних даних України?

Адвокатура

§ 1. Сутність інституту адвокатури в Україні

Розбудова правової держави є неможливою без створення гарантій для захисту прав людини, без забезпечення механізму функціонування такого специфічного демократичного інституту, яким є адвокатура.

Важливим кроком у створенні таких умов є прийняття Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», який був ухвалений Верховною Радою України 5 липня 2012 р. (далі по тексту розділу – Закон). Закон проголошує, що адвокатура України здійснює свою діяльність на принципах верховенства права, законності, незалежності, конфіденційності та уникнення конфлікту інтересів, а адвокатська діяльність ним визнається як незалежна професійна діяльність адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги.

Новий Закон урахував висновки і пропозиції експертів Ради Європи, Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії), пропозиції провідних вітчизняних учених, адвокатів тощо. Закон зберіг позитивні напрацювання попередніх проектів, урахував нові доктринальні положення КПК, які, зокрема, передбачають посилення ролі інституту адвокатури у державі, а також демократичні європейські стандарти щодо організації діяльності адвокатури.

Згідно зі ст. 59 Основного Закону України адвокатура діє для забезпечення права на захист від обвинувачення й надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах. Саме це конституційне положення закладає загальні законодавчі засади діяльності цього правового інституту, розкриває його роль, завдання й повноваження.

Зі ст. 59 Конституції випливає, що всі інші, не названі у ч. 2 цієї статті види правової допомоги (наприклад, представництво інтересів фізичних та юридичних осіб), не становлять виключної компетенції адвокатури, вона вправі здійснювати й усі не заборонені законом види

правової допомоги. Тим, що стаття, присвячена діяльності адвокатури, уміщена в розд. II Основного Закону «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», підкреслюється особливий характер цього правового інституту, діяльність якого спрямована на допомогу державі у виконанні нею певних функцій, визначених Конституцією.

Зазначена норма – це єдина в Конституції норма, в якій зустрічається слово «адвокатура». Утім ще кілька статей Конституції в тому чи іншому аспекті торкаються діяльності української адвокатури з надання правової допомоги. Так, ч. 4 ст. 29 передбачає право заарештованого чи затриманого користуватися правовою допомогою захисника. Стаття 63 гарантує підозрюваному, обвинуваченому та підсудному право на захист. Слід також зазначити, що права і свободи, передбачені статтями 29, 59, 63, не можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 64 Конституції), тобто право на захист, згідно з Конституцією України, є правом абсолютним, і тому будь-яке втручання у здійснення цього права з боку держави має визнаватися неправомірним.

Відповідно до ст. 1 Закону *адвокатура України* – недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку, встановленому Законом.

Адвокатуру України складають усі адвокати України, які мають право здійснювати адвокатську діяльність.

З метою забезпечення належного здійснення адвокатської діяльності, дотримання гарантій адвокатської діяльності, захисту професійних прав адвокатів, забезпечення високого професійного рівня адвокатів та вирішення питань дисциплінарної відповідальності адвокатів в Україні діє адвокатське самоврядування. Звідси випливає:

1) адвокатура – це *недержавний самоврядний інститут*, який самостійно вирішує питання своєї організації і діяльності;

2) завдання адвокатури – надання фізичним і юридичним особам *усіх видів юридичної допомоги на професійній основі*.

Адвокатура хоча і виконує функцію особливої державної ваги – захист прав і законних інтересів громадян, вона не є державною структурою, а є *професійним об'єднанням, незалежним від органів влади*.

Адвокат – не державний службовець, а людина вільної професії, незалежна від державної влади та громадськості, – тільки при такому статусі адвокатури та адвокатів можливі ефективна полеміка з державним обвинуваченням, виявлення помилок слідства та суду.

Разом із тим визначення адвокатської професії як «вільної» є деякою мірою умовним, оскільки завдання адвокатури – захищати приватних осіб у правовому спорі з державою, здійснюючи при цьому *публічно-правові функції*. З одного боку, державні органи повинні сприяти забезпеченню незалежної ролі адвокатів, яка має гарантуватися при розробці та застосуванні законодавства, а з другого – адвокат як представник правової системи відповідає перед нею як за свої приватні та комерційні справи, так і за здійснені функції, делеговані йому державою. У разі необхідності адвокат, звичайно, має бути готовим піддати сумніву правомірність дій держави, якщо вони суперечать демократичним принципам, але він також зобов'язаний не заважати нормальному перебігу правового процесу. Адвокат має бути водночас сумлінним захисником та представником правосуддя¹.

У Конституції України правовий статус адвокатури не визначено, але з окреслених у ній завдань адвокатури можна дійти висновку, що адвокатура є одним із інститутів правової системи держави, який виконує завдання, без здійснення котрих функціонування цієї системи неможливе. При цьому адвокатура не належить до жодної з гілок влади, передбачених ст. 6 Конституції, і в певному сенсі має відігравати роль «дружнього посередника» між державою та/або іншими суб'єктами права в громадському суспільстві².

¹ Слід зазначити, що нормативними актами США та Англії поняття та суть адвокатури не визначаються. В Англії доктринальне тлумачення суті адвокатури зводиться до того, що вона служить для зміцнення режиму «панування права», захисту прав людини. У США сутність адвокатури визначається як приватнопрактикуюча, комерційна діяльність. Загальне керівництво адвокатурою здійснюється членом Верховного Суду США – лордом-канцлером. Законодавство Франції розглядає адвокатуру як ліберальну незалежну професію. У США і Франції будь-якого контролю за діяльністю адвокатів із боку державних органів не існує. Поняття адвокатури ФРГ визначається Федеральним положенням про адвокатуру як незалежну організацію у системі правосуддя, а адвоката – як вільного підприємця. Міністерство юстиції має ряд елементів нагляду за її діяльністю.

² Науково-практичний коментар до Закону України «Про адвокатуру [Текст] // Бюл. законодавства і юрид. практики України. – 2003. – № 7. – С. 7.

Уперше закон закріпив норму, що регулює взаємовідносини адвокатури та держави і є суттєвою гарантією незалежності адвокатури, – ст. 5 «Адвокатура і держава», відповідно до якої:

- 1) адвокатура є незалежною від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб;
- 2) держава створює належні умови для діяльності адвокатури та забезпечує дотримання гарантій адвокатської діяльності.

§ 2. Правові засади діяльності адвокатури України

Відповідно до ст. 3 Закону правовою основою діяльності адвокатури України є Конституція України, Закон «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та інші законодавчі акти України.

Правове регулювання адвокатури в Україні може здійснюватись як законами, так і міжнародно-правовими актами, указами Президента України, актами органів адвокатського самоврядування, іншими підзаконними актами. Наприклад, Указ Президента України «Про деякі заходи щодо підвищення рівня роботи адвокатури», постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок реєстрації адвокатських об'єднань», затверджена Міністерством юстиції України та Міністерством фінансів України, тощо. Особливе місце в системі правового регулювання діяльності адвокатури посідають Правила адвокатської етики.

Рішення та інші акти Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури, кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури, що не суперечать законодавству про адвокатуру, визнаються чинними до прийняття відповідних актів органами адвокатського самоврядування, сформованими згідно із Законом.

Відповідно до Основних положень про роль адвокатів, прийнятих у серпні 1990 р. VIII Конгресом ООН про попередження злочинів, професійні асоціації адвокатів відіграють важливу роль у підтриманні професійних стандартів та етичних норм. «Кодекси професійної поведінки адвокатів мають розроблятися їх відповідними органами згідно із законодавством, що відповідає положенням національного права і звичаям, та визнаними міжнародними стандартами і нормами» (п. 26). Установлено також, що дисциплінарне провадження має здійснювати-

ся згідно з кодексом професійної поведінки та іншими визнаними стандартами та етичними нормами адвокатської професії (п. 29). Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи від 25 жовтня 2000 р. про свободу здійснення професійних адвокатських обов'язків також передбачають обов'язковість етичних правил для осіб, які займаються консультуванням громадян.

Згідно зі ст. 9 Конституції України «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України». З цього випливає, що діяльність адвокатури в Україні регулюється також і певними нормами відповідних міжнародних договорів. У першу чергу слід звернути увагу на Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (Рим, 1950), яка набрала чинності для України 11 вересня 1997 р. Цей фундаментальний міжнародно-правовий документ передбачає низку прав і свобод людини, які безпосередньо стосуються адвокатури. Так, центральним із цієї точки зору є право кожного захищати себе особисто чи використовувати правову допомогу захисника на свій власний вибір або, за відсутності коштів для оплати правової допомоги, одержувати таку допомогу безкоштовно, якщо цього вимагають інтереси правосуддя (п. (с) ч. 3 ст. 6 Конвенції). Крім того, Конвенція містить й інші права, які торкаються адвокатської діяльності: це, по-перше, права, що можуть бути реально здійснені особою лише за професійної участі адвоката, і, по-друге, права людини, які відіграють роль гарантії для здійснення адвокатом своїх професійних повноважень. До першої групи можна віднести, наприклад, право не бути позбавленим волі інакше ніж відповідно до процедури, встановленої законом (ч. 1 ст. 5); право на справедливий і безсторонній судовий розгляд (ч. 1 ст. 6) тощо. До другої групи належать, зокрема, такі права людини, як презумпція невинуватості (ч. 2 ст. 6); право мати достатньо можливостей та часу для підготовки до захисту (п. (b) ч. 3 ст. 6); право допитувати свідків обвинувачення та вимагати викликати і допитувати свідків, які можуть свідчити на користь захисту, на тих самих умовах, що і свідків обвинувачення (п. (d) ч. 3 ст. 6), та ін.

Отже, окрім Конституції України і Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокатська діяльність регулюється низкою нормативно-правових актів, серед яких є:

1) Закон України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 р. № 3460-VI;

2) укази Президента України «Про Положення про кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури і Положення про Вищу кваліфікаційну комісію адвокатури» № 155/93 від 5 травня 1993 р. і «Про деякі заходи щодо підвищення рівня роботи адвокатури» № 1240/99 від 30 вересня 1999 р.;

3) постанови Кабінету Міністрів України:

– «Про порядок реєстрації адвокатських об'єднань» № 302 від 27 квітня 1993 р. (зі змінами, внесеними постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання діяльності Державної реєстраційної служби» від 15 червня 2011 р. № 633);

– «Питання оплати послуг адвокатів, які надають вторинну правову допомогу особам, затриманим в адміністративному або кримінально-процесуальному порядку, а також у кримінальних справах» від 18 квітня 2012 р. № 305;

– «Про затвердження порядку оплати послуг адвокатів, які надають вторинну правову допомогу особам, затриманим в адміністративному або кримінально-процесуальному порядку, а також у кримінальних справах» від 18 квітня 2012 р. № 305;

– «Про затвердження методики обчислення розміру винагороди адвокатів, які надають вторинну правову допомогу у кримінальних справах» від 18 квітня 2012 р. № 305;

– «Про затвердження порядку і умов укладання контрактів з адвокатами, які надають безкоштовну вторинну правову допомогу на постійній основі, і договорів з адвокатами, які надають безкоштовну вторинну правову допомогу на тимчасовій основі» № 8 від 11 січня 2012 р.;

4) інші документи:

– «Програма складання кваліфікаційних іспитів», затверджена протоколом Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури України при Кабінеті Міністрів України № 6/2 від 1 жовтня 1999 р.;

– «Порядок складання кваліфікаційних іспитів у регіональних кваліфікаційно-дисциплінарних комісіях адвокатури», затверджений протоколом Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури України при Кабінеті Міністрів України № 6/2 від 1 листопада 1999 р.;

– «Правила адвокатської етики», схвалені Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури при Кабінеті Міністрів України 1 жовтня 1999 р.;

– Положення про Єдиний реєстр адвокатів України, затверджене Постановою Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури при Кабінеті Міністрів України від 10 березня 2000 р. № 1;

– Регламент Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури, схвалений Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури 19 лютого 2003 р.;

– Рекомендації Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури щодо оподаткування адвокатських об'єднань та адвокатів як самозайнятих осіб, що здійснюють незалежну професійну діяльність, затверджені Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури 18 березня 2011 р.;

– Порядок підвищення кваліфікації адвокатами України, схвалений Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури 17 лютого 2012 р., та деякі інші.

Діяльність адвокатури в Україні регулюється також низкою норм відповідних міжнародних договорів. У першу чергу слід звернути увагу на Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод і такі міжнародні акти, як-от:

– «Основні положення про роль адвокатів», прийняті VIII Конгресом ООН про попередження злочинів у серпні 1990 р.;

– Загальний кодекс правил для адвокатів держав Європейського Співтовариства, прийнятий делегацією 12-ти країн-учасниць на пленарному засіданні в Страсбурзі у жовтні 1988 р.

Діяльність адвокатури разом з актами, зазначеними вище, регулюється статутами адвокатських об'єднань. *Статут* – це правовий документ, який визначає правовий статус, внутрішню структуру й засади діяльності тієї чи іншої організації, повноваження її органів управління, права та обов'язки її членів, порядок реорганізації й ліквідації та інші питання. Слід зазначити, що ні Закон «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», ні Положення про порядок реєстрації адвокатських об'єднань не встановлюють кола питань, які мають обов'язково включатися до статуту адвокатського об'єднання. Не існує також жодних вимог щодо форми статуту. Тому при підготовці статуту до подання на реєстрацію слід урахувувати загальні підходи, які склалися на практиці щодо створення подібних документів, та приписи Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», який називає питання, що відносяться Законом до компетенції самого адвокатського об'єднання і регулюються його статутом. Це порядок утворення, діяльності, реорганізації та ліквідації адвокатських об'єднань, структура, штати, функції, порядок витрачання коштів, права та обов'язки керівних органів, порядок їх обрання. Зазначені питання мають бути визначені у статуті.

З урахуванням положень ч. 3 ст. 47 КПК про призначення захисника через адвокатське об'єднання й обов'язковості для керівника адвокатського об'єднання вимоги слідчого, суду про призначення захисника у статуті слід зазначати цей обов'язок адвокатського об'єднання і його керівника, порядок призначення адвокатів об'єднання для виконання повноважень захисника. Ураховуючи обов'язковість Правил адвокатської етики для об'єднань адвокатів (ст. 73), доцільно й ці питання врегулювати у статуті.

§ 3. Принципи та засади здійснення адвокатської діяльності

Відповідно до ч. 1 ст. 4 Закону адвокатура України здійснює свою діяльність за принципами: *верховенства права, законності, незалежності, конфіденційності та уникнення конфлікту інтересів*.

Згідно зі ст. 8 Конституції України визначається і діє принцип *верховенства права*. Оскільки закони повинні відповідати Конституції, а її норми є нормами прямої дії, то принципом діяльності адвокатури слід вважати принцип верховенства права¹. Для адвокатів принцип верховенства права набуває особливого значення, оскільки вони мають спрямовувати свою діяльність на захист загально визначених принципів і норм міжнародного права, основним пріоритетом якого є права і свободи людини і громадянина. Визнання та дотримання цього принципу є однією з основних ознак правової держави, у побудові якої, керуючись своїм конституційним призначенням, бере активну участь адвокатура.

Законність адвокатської діяльності визначається тим, що допомогу своєму клієнтові адвокат повинен надавати виключно законними способами, додержуватися дотримання тих прав і свобод людини, що проголошені у Конституції України, визначені чинним законодавством і міжнародно-правовими актами, ратифікованими Україною. Законні способи захисту – це способи, які застосовуються: 1) відповідно до закону та 2) з метою з'ясування усього, що свідчить на користь клієн-

¹ Науково-практичний коментар до Закону України «Про адвокатуру» [Текст] // Бюл. законодавства та юрид. практики України. – 2003. – № 7. – С. 23.

та, спростовує обвинувачення підзахисного чи пом'якшує його відповідальність¹.

Незалежність адвокатів при виконанні своїх функцій полягає насамперед у незалежності адвокатури від органів виконавчої і судової влади, а також об'єднань громадян (політичних партій, рухів і інших громадських організацій).

У Загальному кодексі правил для адвокатів держав Європейського Співтовариства акцентується увага на незалежності адвоката, під якою розуміється неприпустимість підпорядкування адвоката будь-кому при виконанні своїх професійних обов'язків, впливу третіх осіб.

В Основних положеннях про роль адвокатів наголошується на обов'язку уряду країни забезпечити адвокатам можливість здійснювати професійні обов'язки *без залякування, перешкод, завдання турботи і недоречного втручання*.

Цей принцип забезпечується насамперед недержавним характером формування адвокатури як *недержавного самоврядного інституту, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі*, сутність якого полягає в тому, що юридична допомога, захист прав і законних інтересів особи здійснюються представниками незалежної юридичної професії.

Закон установлює певні гарантії принципу незалежності в адвокатській діяльності. Зокрема, містить заборону будь-якого втручання і перешкоди здійсненню адвокатської діяльності (п. 1 ч. 1 ст. 23), заборону розголошувати відомості, що становлять предмет адвокатської таємниці (п. 2 ч. 1 ст. 23); втручання у приватне спілкування адвоката з клієнтом (п. 9 ч. 1 ст. 23); внесення подання слідчим, прокурором, а також винесення окремої (постанови) суду щодо правової позиції адвоката у справі (п. 10 ч. 1 ст. 23); втручання у правову позицію адвоката (п. 11 ч. 1 ст. 23) тощо.

КК передбачає відповідальність за будь-яке втручання в діяльність захисника чи представника особи (ст. 397).

Не повинні заважати адвокату виконувати свій професійний обов'язок і особисті інтереси. Тому Закон установлює, що несумісною з діяльністю адвоката є:

1) робота на посадах осіб, зазначених у п. 1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції», до яких належать

¹ Див.: Проблемы судебной этики [Текст]. – М., 1974. – С. 238–239.

особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування¹,

а також несумісною з діяльністю адвоката є:

- 2) військова або альтернативна (невійськова) служба;
- 3) нотаріальна діяльність;
- 4) судово-експертна діяльність (ст. 7 Закону).

Вимоги щодо несумісності з діяльністю адвоката, передбачені ч. 1 ст. 7 Закону, не поширюються на депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад (крім тих, які здійснюють свої повноваження у відповідній раді на постійній основі), членів Вищої ради юстиції (крім тих, які працюють у Вищій раді юстиції на постійній основі).

У разі виникнення обставин несумісності, установлених ч. 1 цієї статті, адвокат у триденний строк із дня виникнення таких обставин подає до ради адвокатів регіону за адресою свого робочого місця заяву про зупинення адвокатської діяльності.

¹ Стаття 4 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» містить такий перелік осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування:

а) Президент України, Голова Верховної Ради України, його Перший заступник та заступник, Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр України, віце-прем'єр-міністри України, міністри, інші керівники центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України, та їх заступники, Голова Служби безпеки України, Генеральний прокурор України, Голова Національного банку України, Голова Рахункової палати, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Голова Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Голова Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

б) народні депутати України, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутати місцевих рад;

в) державні службовці, посадові особи місцевого самоврядування;

г) військові посадові особи Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів військових формувань;

г) судді Конституційного Суду України, інші професійні судді, Голова, члени, дисциплінарні інспектори ВККС, службові особи секретаріату цієї Комісії, Голова, заступник Голови, секретарі секцій Вищої ради юстиції, а також інші члени Вищої ради юстиції, народні засідателі і присяжні (під час виконання ними цих функцій);

д) особи рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ, державної кримінально-виконавчої служби, органів та підрозділів цивільного захисту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, податкової міліції;

е) посадові та службові особи органів прокуратури, Служби безпеки України, дипломатичної служби, митної служби, державної податкової служби;

є) члени Центральної виборчої комісії;

ж) посадові та службові особи інших органів державної влади.

Суттєвою гарантією реальної незалежності адвокатури є існування системи органів *адвокатського самоврядування*, які формуються самими адвокатами і тільки з адвокатів.

Підвищена моральна і правова відповідальність адвоката за дотримання вимог професійної етики становить сутність принципу *конфіденційності*. Обов'язок виконання професійних стандартів і етичних норм прямо проголошується чинним законодавством. Їхнє порушення може стати основою для дисциплінарного провадження щодо адвоката.

Адвокат зобов'язаний зберігати адвокатську таємницю, дотримання якої є необхідною передумовою довірчих відносин між адвокатом і клієнтом, без яких неможливо належне надання юридичної допомоги. Адже особа, яка звернулася за правовою допомогою, має бути впевнена у нерозголошенні даних про неї, її близьких родичів, у неї мають бути гарантії збереження таємниці тих розмов, що велися з адвокатом, суті правових консультацій, порад тощо.

Уперше Закон закріпив поняття адвокатської таємниці в окремій нормі. Відповідно до ч. 1 ст. 22 Закону *адвокатською таємницею* є будь-яка інформація, що стала відома адвокату, помічнику адвоката, стажисту адвоката, особі, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом, про клієнта, а також питання, з яких клієнт (особа, якій відмовлено в укладенні договору про надання правової допомоги з передбачених цим Законом підстав) звертався до адвоката, адвокатського бюро, адвокатського об'єднання, зміст порад, консультацій, роз'яснень адвоката, складені ним документи, інформація, що зберігається на електронних носіях, та інші документи і відомості, одержані адвокатом під час здійснення адвокатської діяльності.

У наукових дослідженнях із питань діяльності адвокатури адвокатську таємницю визначають також як відомості, які отримані адвокатом у процесі виконання своїх професійних обов'язків, розголошення яких може завдати збитків юридичній чи фізичній особі¹.

Предметом адвокатської таємниці є: факт звернення до адвоката; мотиви, які спонукали до звернення; відмова адвоката від доручення та її мотиви; умови договору про надання юридичної допомоги; документи, які передані адвокату клієнтом; суть консультацій, порад та роз'яснень; правові документи, що складені адвокатом; відомості, які отримані з матеріалів справи, включаючи матеріали дізнання та до-

¹ Логінова, С. М. Адвокатська таємниця: теорія і практика [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / С. М. Логінова. – К., 2002. – С. 83–84.

судового слідства; процесуальні дії адвоката, які спрямовані на реалізацію права клієнта на захист; відомості про особисте життя клієнта та членів його родини; будь-які інші відомості, які не можуть бути розголошені без дозволу клієнта.

Закон установлює випадки, коли документи втрачають статус адвокатської таємниці. Зокрема, це може мати місце:

1) за письмовою заявою клієнта (особи, якій відмовлено в укладенні договору про надання правової допомоги з передбачених Законом підстав). При цьому інформація або документи, що отримані від третіх осіб і містять відомості про них, можуть поширюватися з урахуванням вимог законодавства з питань захисту персональних даних;

2) у разі пред'явлення клієнтом вимог до адвоката у зв'язку з адвокатською діяльністю адвокат звільняється від обов'язку збереження адвокатської таємниці в межах, необхідних для захисту його прав та інтересів (ч. 4 ст. 22).

Обов'язок зберігати адвокатську таємницю поширюється на адвоката, його помічника, стажиста та осіб, які перебувають у трудових відносинах з адвокатом, адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням, а також на особу, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю.

Адвокат, адвокатське бюро, адвокатське об'єднання зобов'язані забезпечити умови, що унеможливають доступ сторонніх осіб до адвокатської таємниці або її розголошення (ч. 3 ст. 22 Закону).

Адвокату забороняється укладати договір про надання правової допомоги, і він зобов'язаний відмовитися від виконання договору, укладеного адвокатом, адвокатським бюро або адвокатським об'єднанням, у разі, якщо виконання договору про надання правової допомоги може призвести до розголошення адвокатської таємниці.

У разі відмови від укладення договору про надання правової допомоги адвокат зобов'язаний зберігати адвокатську таємницю про відомості, що стали йому відомі від особи, яка звернулася з пропозицією укладення такого договору (ст. 28 Закону).

Адвокат, що бере участь у кримінальній справі (як і інші учасники процесу – експерт, спеціаліст, перекладач та ін.), зобов'язаний дотримуватися *таємниці досудового розслідування*. Дані досудового слідства або дізнання, що стали відомі адвокату у зв'язку з виконанням ним своїх професійних обов'язків, можуть бути розголошені тільки з дозволу особи, що проводить дізнання, слідчого чи прокурора. Адвокат,

винний у розголошенні відомостей досудового слідства або дізнання, несе передбачену законом відповідальність.

Закріплення в Законі поняття адвокатської таємниці має істотне значення для більш глибокого з'ясування обов'язків адвоката, визначення гарантій адвокатської діяльності. Зокрема, віднесення до адвокатської таємниці суті консультацій, порад, роз'яснень та інших відомостей, отриманих адвокатом при виконанні своїх професійних обов'язків, тісно пов'язане з обов'язком адвоката не приймати доручень на ведення справ, якщо він надає чи надавав юридичну допомогу особам, інтереси яких суперечать інтересам осіб, що звернулися за юридичною допомогою, інакше адвокат повинен був би розголосити адвокатську таємницю¹.

Принцип *унікнення конфлікту інтересів* у адвокатській діяльності проявляється перш за все у конституційних завданнях адвокатури щодо забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги.

Стаття 1 Закону визначає *конфлікт інтересів* як суперечність між особистими інтересами адвоката та його професійними правами і обов'язками, наявність якої може вплинути на об'єктивність або неупередженість під час виконання адвокатом його професійних обов'язків, а також на вчинення чи невчинення ним дій під час здійснення адвокатської діяльності.

У Правилах адвокатської етики особливо підкреслюється саме цей аспект адвокатської діяльності, побудований на принципі уникнення конфлікту інтересів, зокрема домінантність інтересів клієнта, компетентність і добросовісність, чесність і порядність адвоката, надання правової допомоги малозабезпеченим громадянам тощо. Так, Правилами встановлено, що у спілкуванні з посадовими особами, службовцями та іншими працівниками клієнта – юридичної особи, пов'язаному з наданням правової допомоги цьому клієнту, стає очевидним, що виникає ситуація конфлікту інтересів, адвокат повинен недвозначно повідомити, що він представляє клієнта – юридичну особу і пояснити свої обов'язки, пов'язані з конфліктом інтересів.

У період дії угоди про надання правової допомоги клієнту – юридичній особі адвокат не повинен укласти угод про надання правової допомоги з особами, що перебувають у трудових, цивільно-правових та інших правовідносинах з клієнтом, якщо це може суперечити інтересам клієнта – юридичної особи (ст. 48 Правил адвокатської етики).

¹ Варфоломеева, Т. В. Адвокатура в Украине [Текст] / Т. В. Варфоломеева. – Киев, 1998. – С. 47.

Адвокат, що здійснює захист обвинуваченого (підозрюваного, підсудного), не випадково не названий законом у числі осіб, що приймають рішення в справі відповідно до свого внутрішнього переконання. Він покликаний здійснювати захист незалежно від свого внутрішнього переконання, і обов'язковим моральним (етичним) правилом для нього, як і для лікаря, повинен бути принцип: «Не нашкодь!».

У Загальному кодексі правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства йдеться про особливу роль адвоката, який «має діяти в інтересах права в цілому так само, як і в інтересах тих, чиї права і свободи йому довірено захищати».

Норми Закону забороняють адвокату використовувати свої права всупереч правам, свободам та законним інтересам клієнта; займати у справі позицію всупереч волі клієнта, крім випадків, якщо адвокат впевнений у самообмові клієнта, та невідкладно повідомляти клієнта про виникнення конфлікту інтересів (ст. 21 Закону).

Адвокату, адвокатському бюро або адвокатському об'єднанню забороняється укладати договір про надання правової допомоги у разі виникнення конфлікту інтересів. Зокрема, адвокату забороняється укладати договір про надання правової допомоги і він зобов'язаний відмовитися від виконання договору, укладеного адвокатом, адвокатським бюро або адвокатським об'єднанням, зокрема, якщо:

- виконання договору може суперечити інтересам адвоката, членів його сім'ї або близьких родичів, адвокатського бюро або адвокатського об'єднання, засновником (учасником) якого він є, професійним обов'язкам адвоката, а також у разі наявності інших обставин, що можуть призвести до конфлікту інтересів;

- адвокат надає правову допомогу іншій особі, інтереси якої можуть суперечити інтересам особи, яка звернулася щодо укладення договору про надання правової допомоги.

З принципу уникнення конфлікту інтересів випливає правило: адвокат не має права використовувати свої повноваження на шкоду особі, в інтересах якої він прийняв доручення.

До засад адвокатської діяльності Закон відносить правило, що надає адвокатам України здійснювати адвокатську діяльність не тільки на всій території України, але й за її межами, якщо інше не передбачено міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, або законодавством іноземної держави; а адвокатам іноземної держави – здійснювати адвокатську діяльність

на території України відповідно до цього Закону, якщо інше не передбачено міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Адвокат може здійснювати адвокатську діяльність індивідуально або в організаційно-правових формах адвокатського бюро чи адвокатського об'єднання.

§ 4. Гарантії адвокатської діяльності

Надані адвокатам професійні права, а також честь і гідність адвоката охороняються законом. Оскільки ці права забезпечуються відповідними гарантіями адвокатської діяльності, спрямованими на реалізацію професійних прав адвоката, то і вони також підлягають охороні законом.

Уперше Закон закріпив норму, що регулює взаємовідносини адвокатури та держави, – ст. 5 «Адвокатура і держава», відповідно до якої:

- 1) адвокатура є незалежною від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб;
- 2) держава створює належні умови для діяльності адвокатури та забезпечує дотримання гарантії адвокатської діяльності.

Крім того, адвокати повинні мати кримінально-правовий і цивільно-правовий імунітет, що виключає переслідування адвоката за письмові чи усні заяви в справі при безпосередньому виконанні своїх професійних обов'язків у суді чи іншому органі. «Незалежність адвоката при веденні справ осіб, позбавлених свободи, повинна гарантувати такий спосіб спілкування з ними, який би виключав будь-яку змову з владою, прослуховування розмов адвоката з підзахисним чи залежність від влади адвоката, що діяв в інтересах особи, позбавленої свободи» (п. 12 «Стандартів незалежності юридичної професії»).

Закон закріплює норму, що проголошує *гарантії* адвокатської діяльності (ст. 23). Відповідно до цієї норми професійні права, честь і гідність адвоката охороняються цим Законом та іншими законами.

Гарантії адвокатської діяльності можливо класифікувати таким чином.

1. Загальні гарантії діяльності адвоката:

– заборона будь-яких втручань і перешкоди здійсненню адвокатської діяльності;

– охорона державою життя, здоров'я, честі і гідності адвоката та членів його сім'ї, їх майна, а також установлення законом відповідальності за посягання на них;

- заборона втручання у приватне спілкування адвоката з клієнтом;
- заборона втручання у правову позицію адвоката;
- заборона ототожнення адвоката з клієнтом.

2. Гарантії дотримання адвокатської таємниці:

– заборона вимагати від адвоката, його помічника, стажиста, особи, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом, адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням, а також від особи, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю, надання відомостей, що є адвокатською таємницею;

– заборона проведення огляду, розголошення, витребування чи вилучення документів, пов'язаних із здійсненням адвокатської діяльності;

– установлення правила, згідно з яким із цих питань зазначені особи не можуть бути допитані, крім випадків, якщо особа, яка довірила відповідні відомості, звільнила цих осіб від обов'язку зберігати таємницю в порядку, передбаченому законом;

– заборона залучати адвоката до конфіденційного співробітництва під час проведення оперативно-розшукових заходів чи слідчих дій, якщо таке співробітництво буде пов'язане або може призвести до розкриття адвокатської таємниці.

3. Особливий порядок притягнення адвокатів до відповідальності:

– заборона притягати до кримінальної чи іншої відповідальності адвоката (особу, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю) або погрожувати застосуванням відповідальності у зв'язку із здійсненням ним адвокатської діяльності згідно із законом;

– не можуть бути підставою для притягнення адвоката до відповідальності його висловлювання у справі, у тому числі ті, що відображають позицію клієнта, заяви у засобах масової інформації, якщо при цьому не порушуються професійні обов'язки адвоката;

– дисциплінарне провадження стосовно адвоката здійснюється в особливому порядку;

– повідомлення про підозру адвоката, його затримання та застосування до нього процесуальних заходів здійснюється в особливому порядку.

4. *Процесуальні гарантії:*

– адвокату гарантується право на забезпечення безпеки під час участі у кримінальному судочинстві в порядку, установленому законом;

– адвокату гарантується рівність прав з іншими учасниками провадження, дотримання засад змагальності і свободи в наданні доказів та доведенні їх переконливості;

– забороняється внесення подання слідчим, прокурором, а також винесення окремої ухвали (постанови) суду щодо правової позиції адвоката у справі;

– проведення стосовно адвоката оперативно-розшукових заходів чи слідчих дій, що можуть проводитися виключно з дозволу суду, здійснюється на підставі судового рішення, ухваленого за клопотанням Генерального прокурора України, його заступників, прокурора Автономної Республіки Крим, області, міста Києва та міста Севастополя;

– повідомлення про підозру адвоката у вчиненні кримінального правопорушення може бути здійснене виключно Генеральним прокурором України, його заступником, прокурором Автономної Республіки Крим, області, міста Києва та міста Севастополя;

– орган або посадові особи, які затримали адвоката або застосували до нього запобіжний захід, зобов'язані негайно повідомити про це відповідну раду адвокатів регіону.

5. *Особливості проведення окремих слідчих дій та заходів забезпечення кримінального провадження стосовно адвоката:*

– у разі проведення обшуку чи огляду житла, іншого володіння адвоката, приміщень, де він здійснює адвокатську діяльність, тимчасового доступу до речей і документів адвоката слідчий суддя, суд у своєму рішенні в обов'язковому порядку зазначає перелік речей, документів, що планується відшукати, виявити чи вилучити під час проведення слідчої дії чи застосування заходу забезпечення кримінального провадження;

– під час проведення обшуку чи огляду житла, іншого володіння адвоката, приміщень, де він здійснює адвокатську діяльність, тимчасового доступу до речей і документів адвоката має бути присутній представник ради адвокатів регіону. Для забезпечення його участі службова особа, яка буде проводити відповідну слідчу дію чи застосувати захід забезпечення кримінального провадження, завчасно повідомляє про це раду адвокатів регіону за місцем проведення такої процесуальної дії;

– під час проведення зазначених процесуальних дій представнику ради адвокатів регіону надається право ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення процесуальних дій, що зазначаються у протоколі.

6. Установлення кримінальної відповідальності за порушення, пов'язані з обмеженням права на захист, втручання та перешкоди здійснення діяльності адвоката.

Конституція України гарантує підозрюваному, обвинуваченому право на захист. Обов'язок надати можливість зазначеним особам захищатися встановленими законом засобами КПК покладає на слідчого, прокурора, слідчого суддю, суд (ст. 20). У разі порушення цими особами конституційного права на захист підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, котрим КПК надає для захисту відповідні засоби, настає кримінальна відповідальність.

КК встановлено відповідальність за низку протиправних діянь, котрі полягають у порушенні права на захист, втручання в діяльність захисника чи представника особи. До порушення права на захист КК відносить дії, які виразилися у недопущенні чи ненаданні своєчасно захисника, а також іншому грубому порушенні права підозрюваного, обвинуваченого на захист, учинені слідчим, прокурором або слідчим суддею.

Указаний злочин полягає в умисних діях слідчого, прокурора, судді, що не дають можливості підозрюваному, обвинуваченому скористатися своїм конституційним правом на захист – захищати себе самостійно або за допомогою захисника чи законного представника. У разі, якщо вказані вище посадові особи здійснюють дії (або допускають бездіяльність), що призводять до недопущення захисника, ненадання своєчасно захисника, або чинять інші грубі порушення права на захист, настає кримінальна відповідальність.

Недопущення захисника полягає в діях (або бездіяльності) суб'єктів злочину, виражених у порушенні, визначених законом, порядку допуску захисника в процес, у безпідставній відмові в допуску до участі у справі захисника, невнесенні постанови (ухвали) про допуск захисника, недопущенні запрошеного підозрюваним, обвинуваченим, захисника замість призначеного, ненаданні допомоги у встановленні зв'язку із захисником або з особами, які можуть запросити захисника, в обмеженні терміну для запрошення захисника, невмотивованій відмові у клопотанні підозрюваного, обвинуваченого щодо заміни захисника тощо.

Під *ненаданням своєчасно захисника* слід розуміти випадки, коли у встановлений термін не буде забезпечено участі захисника або нового захисника у разі усунення попереднього від участі в справі, затягування допуску захисника тощо.

Пленум Верховного Суду України в постанові від 24 жовтня 2003 р. № 8 «Про застосування законодавства, яке забезпечує підозрюваному, обвинуваченому, підсудному право на захист у кримінальному судочинстві» роз'яснив, що «судові рішення підлягають обов'язковому скасування у випадках, коли істотне порушення чинного законодавства, яке регламентує право на захист, позбавило чи обмежило підозрюваного, обвинуваченого, підсудного або його захисника в здійсненні цього права і перешкодило чи могло перешкодити всебічно, повно та об'єктивно розглянути справу і винести законне та обґрунтоване судове рішення».

Статтею 397 КК «Втручання в діяльність захисника чи представника особи» встановлено кримінальну відповідальність за вчинення в будь-якій формі перешкод до здійснення правомірної діяльності захисника чи представника особи щодо надання правової допомоги або порушення встановлених законом гарантій їх діяльності та професійної таємниці.

Злочин полягає у незаконному втручанні в правомірну діяльність захисника або представника особи з надання правової допомоги, що перешкоджає її належному здійсненню (наприклад, шляхом втручання, тиску, створення умов, за яких захисник або представник не можуть виконувати свої повноваження), у порушенні встановлених законом гарантій їх діяльності та професійної таємниці.

Порушення встановлених законом гарантій діяльності захисника і представника та професійної таємниці полягає у недотриманні посадовими та іншими особами гарантій, спеціально передбачених законом для забезпечення належного виконання захисту і представництва. Однак суб'єктом порушення окремих гарантій, встановлених КПК та Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», Правилами адвокатської етики, може виступати лише слідчий, прокурор, суддя, до виключної компетенції котрих належить виконання певних дій чи повноважень. *Адвокат має право оскаржувати* рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді, суду у справах, в яких він надає правову допомогу.

Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи про свободу здійснення професійних адвокатських обов'язків *зобов'язують* адвокатів

діяти при захисті прав та інтересів клієнтів *незалежно, сумлінно і справедливо*. У Рекомендаціях наголошується на необхідності вжиття заходів для забезпечення поваги до свободи здійснення професійних адвокатських обов'язків, захисті такої свободи і сприяння їй, без будь-якої дискримінації і без неналежного втручання державних органів або приватних осіб.

Основні положення про роль адвокатів устанавлюють обов'язок урядів забезпечувати адвокатам можливість здійснення своїх професійних обов'язків, усувати залякування, перешкоди, завдання турбот і недоречне втручання.

Незважаючи на ці міжнародні документи, трапляються випадки контролювання діяльності адвокатів, перешкоджання їх діяльності, вимагання розголошення адвокатської таємниці, незаконного вилучення в адвокатів документів, обшуку приміщень адвокатських об'єднань, незаконного прослуховування розмов адвоката з клієнтом тощо. Практика Європейського Суду з прав людини свідчить про караність таких дій.

§ 5. Організаційні форми діяльності адвокатури. Єдиний реєстр адвокатів України

Відповідно до положень Закону особа, яка одержала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю, має право займатись такою діяльністю індивідуально, відкрити своє адвокатське бюро, об'єднуватися з іншими адвокатами в колегії, адвокатські фірми, контори та інші адвокатські об'єднання. Отже, організаційно адвокатська діяльність у нашій країні може здійснюватися в *трьох* формах. Адвокат управи:

- 1) займатися адвокатською діяльністю *індивідуально*;
- 2) відкрити своє *адвокатське бюро*;
- 3) поєднуватися з іншими адвокатами в колегії, адвокатські фірми, контори й інші *адвокатські об'єднання*.

Заняття адвокатською діяльністю індивідуально – організаційна форма, за якою адвокат здійснює свою діяльність без створення юридичної особи. Відновлена ця норма Законом «Про адвокатуру» у 1992 р. Адвокат повинен повідомити місцевий орган влади про одержання

свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю. Він реєструється у податкових органах, стає на облік у Пенсійному фонді, сплачує відповідні податки, обов'язкові платежі, відкриває рахунок у встановленому законом порядку, має свою печатку. Адвокат від свого імені укладає угоди з громадянами та юридичними особами на надання правової допомоги.

Адвокат може мати помічника або кількох помічників із числа осіб, які мають вищу юридичну освіту. Умови роботи визначаються контрактом між адвокатом (адвокатським об'єднанням) і помічником адвоката з додержанням законодавства про працю.

Відповідно до ст. 13 Закону адвокат, який здійснює адвокатську діяльність індивідуально, є самозайнятою особою. Він має такі права:

– відкривати рахунки в банках, мати печатку, штампи, бланки (у тому числі ордера) із зазначенням свого прізвища, імені та по батькові, номера і дати видачі свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю;

– мати помічників з числа осіб, які мають повну вищу юридичну освіту.

Помічники адвоката працюють на підставі трудового договору (контракту), укладеного з адвокатом, адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням, з додержанням вимог цього Закону і законодавства про працю. Помічник адвоката виконує доручення адвоката у справах, що знаходяться у провадженні адвоката, крім тих, що належать до процесуальних повноважень (прав та обов'язків) адвоката. Положення про помічника адвоката затверджується Радою адвокатів України. Помічнику адвоката забороняється суміщати роботу в адвоката з діяльністю, несумісною з діяльністю адвоката (ст. 16 Закону).

Адвокатське бюро – організаційна форма адвокатської діяльності, за якої адвокат діє із створенням юридичної особи один.

Адвокатське бюро є юридичною особою, створеною одним адвокатом, і діє на підставі статуту. Найменування адвокатського бюро повинно включати прізвище адвоката, який його створив.

Адвокатське бюро має самостійний баланс, може відкривати рахунки у банках, мати печатку, штампи і бланки із своїм найменуванням.

Про створення, реорганізацію або ліквідацію адвокатського бюро адвокат, який створив адвокатське бюро, протягом трьох днів із дня внесення відповідних відомостей до Єдиного державного реєстру

юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців письмово повідомляє відповідну раду адвокатів регіону.

Стороною договору про надання правової допомоги є адвокатське бюро.

Адвокат, який створює адвокатське бюро, має право:

- залучати до виконання укладених бюро договорів про надання правової допомоги інших адвокатів на договірних засадах. При цьому адвокатське бюро зобов'язане забезпечити дотримання професійних прав адвокатів та гарантії адвокатської діяльності;
- наймати технічних та інших працівників (крім адвокатів);
- користуватися іншими правами, які згідно із законодавством належать юридичній особі.

Державна реєстрація адвокатського бюро здійснюється в порядку, установленому Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців», з урахуванням особливостей, передбачених Законом (ст. 14 Закону).

Адвокатські об'єднання, зареєстровані до набрання чинності новим Законом, зобов'язані протягом року привести свою діяльність та установчі документи у відповідність до вимог Закону.

Адвокатське бюро не є суб'єктом комерційного господарювання, оскільки адвокатська діяльність не належить до підприємницької. Згідно з Господарським кодексом України діяльність, яка здійснюється без мети одержання прибутку, визначається як некомерційна господарська діяльність (некомерційне господарювання). Вважаємо, що адвокатське бюро є однією з форм здійснення некомерційної господарської діяльності. На суб'єктів господарювання, які здійснюють некомерційну господарську діяльність, поширюються загальні вимоги щодо регулювання господарської діяльності, у тому числі щодо порядку створення та реєстрації.

Адвокатські об'єднання є юридичною особою, створеною шляхом об'єднання двох або більше адвокатів (учасників), і діє на підставі статуту.

Адвокатське об'єднання має самостійний баланс, може відкривати рахунки у банках, мати печатку, штампи і бланки із своїм найменуванням.

Про створення, реорганізацію або ліквідацію адвокатського об'єднання, зміну складу його учасників адвокатське об'єднання протягом трьох днів із дня внесення відповідних відомостей до Єдиного

державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців письмово повідомляє відповідну раду адвокатів регіону.

Державна реєстрація адвокатського об'єднання здійснюється в порядку, установленому Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців».

Стороною договору про надання правової допомоги є адвокатське об'єднання. Від імені адвокатського об'єднання договір про надання правової допомоги підписується учасником адвокатського об'єднання, уповноваженим на це довіреністю або статутом адвокатського об'єднання.

Адвокатське об'єднання може залучати до виконання укладених об'єднанням договорів про надання правової допомоги інших адвокатів на договірних засадах. Адвокатське об'єднання зобов'язане забезпечити дотримання професійних прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності.

Об'єднання не займаються підприємницькою діяльністю, не отримують прибутку, не виконують роботи, не надають послуги – відповідно до Конституції та чинного законодавства вони забезпечують право на захист та надають правову допомогу не на засадах підприємництва, а здійснюють це як специфічну конституційну функцію адвокатури.

Адвокатські об'єднання є юридичними особами, вони діють на підставі законодавства та своїх статутів, які регулюють: порядок утворення, діяльності, реорганізації і ліквідації адвокатських об'єднань, структуру, штати, функції, порядок витрачання коштів, права й обов'язки керівних органів, порядок їх обрання та інші питання. Адвокатські об'єднання мають право відкривати в банках, як українських, так і іноземних, поточні і депозитні рахунки, мають печатку і штамп зі своїм найменуванням.

Адвокатські об'єднання, зареєстровані до набрання чинності цим Законом, зобов'язані протягом року привести свою діяльність та установчі документи у відповідність до нового Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Об'єднання адвокатів. Адвокати мають право створювати в установленому законом порядку місцеві, всеукраїнські і міжнародні об'єднання. Адвокати, їх об'єднання можуть бути членами міжнародних організацій адвокатів та юристів (ст. 18 Закону).

— Єдиний реєстр адвокатів України

Рада адвокатів України забезпечує ведення Єдиного реєстру адвокатів України з метою збирання, зберігання, обліку та надання достовірної інформації про чисельність і персональний склад адвокатів України, адвокатів іноземних держав, які відповідно до цього Закону набули права на заняття адвокатською діяльністю в Україні, про обрані адвокатами організаційні форми адвокатської діяльності. Внесення відомостей до Єдиного реєстру адвокатів України здійснюється радами адвокатів регіонів та Радою адвокатів України.

До Єдиного реєстру адвокатів України вносяться такі відомості:

- 1) прізвище, ім'я та по батькові адвоката;
- 2) номер і дата видачі свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, номер і дата прийняття рішення про видачу свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю (номер і дата прийняття рішення про включення адвоката іноземної держави до Єдиного реєстру адвокатів України);
- 3) найменування і місцезнаходження організаційної форми адвокатської діяльності, номери засобів зв'язку;
- 4) адреса робочого місця адвоката, номери засобів зв'язку;
- 5) інформація про зупинення або припинення права на заняття адвокатською діяльністю;
- 6) інші відомості, передбачені цим Законом.

Адресою робочого місця адвоката є місцезнаходження обраної адвокатом організаційної форми адвокатської діяльності або адреса фактичного місця здійснення адвокатської діяльності, якщо вона є відмінною від місцезнаходження обраної адвокатом організаційної форми адвокатської діяльності. У разі наявності декількох адрес робочих місць адвоката до Єдиного реєстру адвокатів України вноситься лише одна адреса робочого місця адвоката.

Адвокат протягом трьох днів із дня зміни відомостей про себе, що внесені або підлягають внесенню до Єдиного реєстру адвокатів України, письмово повідомляє про такі зміни раду адвокатів регіону за адресою свого робочого місця, крім випадків, якщо ці зміни вносяться на підставі рішення кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури.

Інформація, внесена до Єдиного реєстру адвокатів України, є відкритою на офіційному веб-сайті Національної асоціації адвокатів України. Рада адвокатів України і відповідні ради адвокатів регіонів

надають витяги з Єдиного реєстру адвокатів України за зверненням адвоката або іншої особи.

Відомості, що підлягають внесенню до Єдиного реєстру адвокатів України, включаються до нього не пізніше дня, наступного за днем отримання радою адвокатів регіону відповідної інформації, крім випадків, установлених цим Законом.

Порядок ведення Єдиного реєстру адвокатів України затверджується Радою адвокатів України.

§ 6. Статус адвоката в Україні

Адвокатом може бути:

- фізична особа,
- яка має повну вищу юридичну освіту,
- володіє державною мовою,
- має стаж роботи в галузі права не менше двох років,
- склала кваліфікаційний іспит,
- пройшла стажування (крім випадків, установлених Законом «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»),
- склала присягу адвоката України,
- отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю.

Не може бути адвокатом особа, яка:

1) має непогашену чи незняту в установленому законом порядку судимість за вчинення тяжкого, особливо тяжкого злочину, а також злочину середньої тяжкості, за який призначено покарання у виді позбавлення волі;

2) визнана судом недієздатною чи обмежено дієздатною;

3) позбавлена права на заняття адвокатською діяльністю, – протягом двох років із дня прийняття рішення про припинення права на заняття адвокатською діяльністю;

4) звільнена з посади судді, прокурора, слідчого, нотаріуса, з державної служби або служби в органах місцевого самоврядування за порушення присяги, вчинення корупційного правопорушення, – протягом трьох років із дня такого звільнення.

Несумісною з діяльністю адвоката є:

1) робота на посадах осіб, зазначених у п. 1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції»;

- 2) військова або альтернативна (невійськова) служба;
- 3) нотаріальна діяльність;
- 4) судово-експертна діяльність.

Вимоги щодо несумісності з діяльністю адвоката не поширюються на депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад (крім тих, які здійснюють свої повноваження у відповідній раді на постійній основі), членів Вищої ради юстиції (крім тих, які працюють у Вищій раді юстиції на постійній основі).

У разі виникнення обставин несумісності адвокат у триденний строк з дня виникнення таких обставин подає до ради адвокатів регіону за адресою свого робочого місця заяву про зупинення адвокатської діяльності (ч. 2 ст. 7 Закону).

Закон роз'яснює, що повна вища юридична освіта – це повна вища юридична освіта, здобута в Україні, а також повна вища юридична освіта, здобута в іноземних державах та визнана в Україні в установленому законом порядку. Під стажем роботи в галузі права слід розуміти стаж роботи особи за спеціальністю після здобуття нею повної вищої юридичної освіти.

Особа, яка виявила бажання стати адвокатом та відповідає вимогам ч. 1 та ч. 2 ст. 6 Закону, має право звернутися до кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури за місцем проживання із заявою про допуск до складення кваліфікаційного іспиту. Порядок допуску до складення кваліфікаційного іспиту та перелік документів, що додаються до заяви, затверджуються Радою адвокатів України (ст. 8 Закону).

Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури утворюється з метою визначення рівня фахової підготовленості осіб, які виявили намір отримати право на заняття адвокатською діяльністю, та вирішення питань щодо дисциплінарної відповідальності адвокатів.

Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури підконтрольна та підзвітна конференції адвокатів регіону.

Голова та члени кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури обираються конференцією адвокатів регіону з числа адвокатів, які відповідають таким вимогам:

- 1) стаж адвокатської діяльності яких становить не менше п'яти років;
- 2) адреса робочого місця яких знаходиться відповідно в Автономній Республіці Крим, області, місті Києві, місті Севастополі;

3) відомості про яких включено до Єдиного реєстру адвокатів України, строком на п'ять років.

Одна й та сама особа не може бути головою або членом кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури більше ніж два строки підряд.

Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури діє у складі кваліфікаційної та дисциплінарної палат. Кваліфікаційна палата утворюється у складі не більше дев'яти членів, дисциплінарна – не більше одинадцяти членів палати.

Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури є повноважною за умови обрання не менше двох третин від кількісного складу кожної з її палат, затвердженого конференцією адвокатів регіону.

Кожна палата на своєму першому засіданні шляхом голосування більшістю голосів від загальної кількості членів палати обирає з числа членів палати голову та секретаря палати. Голова палати за посадою є заступником голови кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури.

До повноважень кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури належать:

- 1) організація та проведення кваліфікаційних іспитів;
- 2) прийняття рішень щодо видачі свідоцтва про складення кваліфікаційного іспиту;
- 3) прийняття рішень про зупинення або припинення права на заняття адвокатською діяльністю;
- 4) здійснення дисциплінарного провадження стосовно адвокатів;
- 5) вирішення інших питань, віднесених до повноважень кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури Законом, рішеннями конференції адвокатів регіону, Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, Ради адвокатів України, з'їзду адвокатів України.

Засідання кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури вважається правомочним, якщо на ньому присутні більше половини членів її палат. Засідання палати вважається правомочним, якщо на ньому присутні більше половини її членів.

Рішення кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури приймається шляхом голосування більшістю голосів від загальної кількості членів її палат. Рішення палати приймається шляхом голосування більшістю голосів від загальної кількості її членів, крім випадків, передбачених Законом.

Рішення кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури може бути *оскаржено* протягом тридцяти днів із дня його прийняття до Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури або до суду.

Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури перевіряє відповідність особи вимогам, установленим ч. 1 та ч. 2 ст. 6 Закону.

З метою перевірки повноти та достовірності відомостей, повідомлених особою, яка виявила бажання стати адвокатом, і за наявності письмової згоди такої особи кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури, кваліфікаційна палата або визначений нею член палати можуть звертатися із *запитами* до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та підпорядкування, громадських об'єднань, що зобов'язані не пізніше десяти робочих днів із дня отримання запиту надати необхідну інформацію.

Відмова в наданні інформації на такий запит, несвочасне або неповне надання інформації, надання інформації, що не відповідає дійсності, тягнуть за собою відповідальність, установлену законом.

У разі ненадання особою, яка виявила бажання стати адвокатом, письмової згоди на перевірку повноти та достовірності повідомлених нею відомостей, така особа до кваліфікаційного іспиту не допускається.

Строк розгляду заяви про допуск до складення кваліфікаційного іспиту не повинен перевищувати тридцяти днів із дня її надходження.

За результатами розгляду заяви та доданих до неї документів кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури приймає рішення про:

- 1) допуск особи до кваліфікаційного іспиту;
- 2) відмову в допуску особи до кваліфікаційного іспиту.

Особі, яка звернулася із заявою про допуск до складення кваліфікаційного іспиту, повідомляється про прийняте рішення письмово протягом трьох днів із дня його прийняття. У разі прийняття рішення про відмову в допуску особи до кваліфікаційного іспиту в рішенні кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури в обов'язковому порядку зазначаються причини такої відмови.

Рішення про відмову в допуску особи до кваліфікаційного іспиту може бути оскаржено до Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури або до суду протягом тридцяти днів із дня його отримання.

Кваліфікаційний іспит є атестуванням особи, яка виявила бажання стати адвокатом. Кваліфікаційний іспит полягає у виявленні теоретичних знань у галузі права, історії адвокатури, адвокатської етики особи,

яка виявила бажання стати адвокатом, а також у виявленні рівня її практичних навичок та умінь у застосуванні закону.

Організація та проведення кваліфікаційного іспиту здійснюється кваліфікаційною палатою кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури.

Порядок складення кваліфікаційних іспитів, методика оцінювання та програма кваліфікаційних іспитів затверджуються Радою адвокатів України. Рада адвокатів України може встановити плату за складення кваліфікаційного іспиту та порядок її внесення.

У випадку, коли заявник допускається до іспитів, йому видається під розписку Програма складання кваліфікаційних іспитів за умови, щоб на підготовку до іспиту заявник мав не менше 30 діб.

Перш ніж претендент приступить до складання іспитів, члени палати можуть ставити перед ним питання щодо його освіти, трудової діяльності, місця фактичного проживання, мотивів, що спонукали його зайнятися адвокатською діяльністю, намірів щодо подальшої спеціалізації, організаційної форми діяльності тощо.

Після цього головуючий представляє заявнику всіх членів палати і роз'яснює право їхнього відводу. Відвід може бути заявлений у тому випадку, якщо претендент вважає, що член палати чи його родичі зацікавлені в результатах іспиту, чи має сумнів у його об'єктивності з інших причин.

Питання про відвід вирішується іншими членами палати, присутніми на засіданні без участі члена, якому заявлено відвід, відкритим голосуванням більшістю голосів. У разі рівності голосів член палати вважається відведеним. Член палати, якому заявлений відвід, має право дати пояснення з приводу останнього. Крім того, член палати має право заявити самовідвід, що розглядається в такому ж порядку.

Коли відвід заявлений декільком членам палати, що позбавляє можливості розглянути заяву в правомочному складі (не менш 2/3 членів палати), і у випадку відводу всьому складу палати матеріали заявника відсилаються голові Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури для вирішення питання про направлення їх до розгляду іншою регіональною комісією.

Головуючий ставить на голосування питання про можливість допуску претендента до складання іспиту. Рішення про допуск чи про відмову в допуску приймаються більшістю членів палати (не менш шести голосів). Відмова в допуску до складання іспитів можлива при

виявленні перешкод для заняття адвокатською діяльністю, передбачених Законом. Рішення про відмову в складанні іспитів видається заявнику в триденний термін і протягом місяця може бути оскаржене до Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури.

Після допуску до складання іспиту заявнику пропонується один із білетів. У білети включені питання з різних галузей права, Правил адвокатської етики, історії адвокатури і законодавства про адвокатуру.

Програма іспитів видається заявнику після сплати на рахунок комісії суми одноразового внеску, установленого Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури на організаційно-технічне забезпечення кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури. Програма складання іспитів має 12 розділів. Кожен розділ містить у собі 22 питання. У кожен білет включається по одному питанню з кожного розділу Програми. Усього повинно бути 22 білети. У кожному білеті – по 12 запитань. Крім усних відповідей претендент складає правовий документ на тему, що надає регіональна комісія. Таких тем повинно бути розроблено не менш 12-ти, і претендент витягає їх разом із білетом. На підготовку до відповіді претенденту дається до однієї години часу. При цьому користуватися конспектами чи юридичною літературою забороняється.

Після того як відповідь на питання закінчена, члени палати мають право в межах цього питання поставити перед заявником уточнюючі та деталізуючі питання, які заносяться до протоколу. До протоколу, крім того, заносяться й основні питання, а також відповіді на питання. До наступного питання претендент переходить лише в тому випадку, якщо у членів палати немає зауважень до попереднього. Письмовий документ, складений заявником, здається палаті перед відповідями на усні питання.

Під час складання іспитів кваліфікаційно-дисциплінарній комісії адвокатури дозволяється використовувати аудіозапис.

Кваліфікаційні іспити проводяться *не рідше одного разу на три місяці*.

Особі, яка склала кваліфікаційний іспит, протягом десяти днів із дня складання кваліфікаційного іспиту кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури безоплатно видає свідоцтво про складання кваліфікаційного іспиту.

Свідоцтво про складання кваліфікаційного іспиту дійсне протягом трьох років із дня складання іспиту.

Зразок свідоцтва про складення кваліфікаційного іспиту затверджується Радою адвокатів України.

Особа, яка не склала кваліфікаційний іспит, може бути допущена до складення такого іспиту *повторно не раніше ніж через шість місяців*. Особа, яка не склала кваліфікаційний іспит повторно, може бути допущена до наступного кваліфікаційного іспиту *не раніше ніж через один рік*.

Особа, яка не склала кваліфікаційний іспит, може протягом тридцяти днів із дня отримання рішення кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури *оскаржити його до Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури або до суду*, які можуть залишити оскаржуване рішення без змін, або зобов'язати кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури провести повторний кваліфікаційний іспит у найближчий час проведення таких іспитів.

Особа, стосовно якої радою адвокатів регіону прийнято рішення про видачу свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, не пізніше тридцяти днів із дня прийняття цього рішення складає перед радою адвокатів регіону присягу адвоката України.

У день складання присяги особі безоплатно видаються свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю та посвідчення адвоката України.

Свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю і посвідчення адвоката України не обмежуються віком особи та є безстроковими.

До затвердження Радою адвокатів України порядку допуску до складення кваліфікаційного іспиту та переліку документів, що додаються до заяви про допуск до складення такого іспиту, установлення плати за його складення та визначення порядку її внесення зазначені заяви розглядаються за правилами, що діяли стосовно розгляду заяв про видачу свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю до набрання чинності Законом.

До затвердження Радою адвокатів України нових зразків свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю і посвідчення адвоката України такі документи видаються за формою, установленною до набрання чинності Законом.

Відповідно до Перехідних положень Закону, право на заняття адвокатською діяльністю зберігається за особами, які отримали таке

право до набрання чинності Законом «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Свідчення про право на заняття адвокатською діяльністю та посвідчення адвоката України, видані до набрання чинності цим Законом, є чинними і не підлягають обміну або заміні.

Адвокати, які на день набрання чинності Законом обіймають посади або здійснюють діяльність, яка є несумісною з діяльністю адвоката відповідно до ч. 1 ст. 7 Закону, протягом дев'яноста днів із дня набрання чинності цим Законом письмово повідомляють кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури за місцем отримання свідчення про існування обставин несумісності.

Отримання зазначених відомостей є підставою для внесення до Єдиного реєстру адвокатів України запису про зупинення права на заняття адвокатською діяльністю у зв'язку з несумісністю.

Адвокат, який у порядку і строк, установлені Законом, повідомив про існування обставин несумісності, не може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності у зв'язку з порушенням вимог щодо несумісності.

— Стажування адвоката

Для формування професійного адвокатського корпусу Законом передбачається обов'язкове проходження стажування для осіб, що отримали свідчення про складення кваліфікаційного іспиту, у практикуючого адвоката, що дозволить отримати необхідну підготовку для здійснення адвокатської діяльності та набути професійні вміння та навички майбутнього адвоката.

Стажування полягає в перевірці готовності особи, яка отримала свідчення про складення кваліфікаційного іспиту, самостійно здійснювати адвокатську діяльність. Стажування здійснюється протягом шести місяців під керівництвом адвоката за направленням ради адвокатів регіону.

Стажистом адвоката може бути особа, яка на день початку стажування має дійсне свідчення про складення кваліфікаційного іспиту. Стажування може здійснюватися у вільний від основної роботи час стажиста.

Керівником стажування може бути адвокат України, який має стаж адвокатської діяльності не менше п'яти років. В одного адвоката можуть

проходити стажування не більше трьох стажистів одночасно. Рада адвокатів регіону може призначити керівника стажування з числа адвокатів, адреса робочого місця яких знаходиться у відповідному регіоні.

Порядок проходження стажування, програма та методика оцінювання стажування затверджуються Радою адвокатів України.

Від проходження стажування звільняються особи, які на день звернення із заявою про допуск до складення кваліфікаційного іспиту мають стаж роботи помічника адвоката не менше одного року за останні два роки.

За результатами стажування керівник стажування складає звіт про оцінку стажування та направляє його раді адвокатів регіону. Результати стажування оцінюються радою адвокатів регіону протягом тридцяти днів із дня отримання звіту. За оцінкою результатів стажування рада адвокатів регіону приймає рішення про:

- видачу особі свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю;

- продовження стажування на строк від одного до трьох місяців.

Стажист адвоката та керівник стажування повідомляються про прийняте рішення письмово протягом трьох днів із дня його прийняття.

Рішення ради адвокатів регіону про продовження стажування може бути оскаржено стажистом адвоката або керівником стажування протягом тридцяти днів із дня його отримання до Ради адвокатів України або до суду, які можуть залишити оскаржуване рішення без змін або зобов'язати раду адвокатів регіону видати свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю.

— Допуск адвокатів іноземних держав до здійснення адвокатської діяльності на території України

На виконання рекомендацій європейських експертів Спільної програми Європейського Союзу та Ради Європи «Прозорість та ефективність судової системи України» (Експертний висновок щодо проекту Закону України «Про адвокатуру» від 13 жовтня 2009 р.), а також Венеціанської комісії та Дирекції з питань правосуддя та людської гідності у складі Генеральної Дирекції з прав людини та верховенства права Ради Європи (Спільний висновок щодо проекту Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» № 632/2011 від 18 жовтня

2011 р.) Законом передбачено можливість допуску адвокатів іноземних держав до здійснення адвокатської діяльності на території України.

Адвокат іноземної держави набуває право на заняття адвокатською діяльністю на території України з моменту включення відомостей про нього до Єдиного реєстру адвокатів України. З цією метою адвокат іноземної держави звертається з відповідною заявою до кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, перед якою повинен довести отримання права на заняття адвокатською діяльністю у відповідній іноземній державі.

Адвокат іноземної держави, відомості про якого включено до Єдиного реєстру адвокатів України, здійснює адвокатську діяльність на території України без обмежень, у тому числі щодо можливих видів адвокатської діяльності. На адвоката іноземної держави поширюються всі встановлені законом професійні права та обов'язки адвоката, гарантії адвокатської діяльності.

§ 7. Дисциплінарна відповідальність адвоката. Зупинення та припинення права на заняття адвокатською діяльністю

Закон передбачає чіткі механізми реагування на випадки вчинення адвокатами дисциплінарних проступків. З метою підвищення ефективності таких механізмів визначено чіткий перелік підстав дисциплінарної відповідальності адвоката та прозору і змагальну процедуру розгляду цього питання кваліфікаційно-дисциплінарною комісією.

Адвоката може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності в порядку дисциплінарного провадження та з підстав, передбачених законом.

Підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності є вчинення ним дисциплінарного проступку.

Дисциплінарним проступком адвоката є:

- 1) порушення вимог несумісності;
- 2) порушення присяги адвоката України;
- 3) порушення правил адвокатської етики;
- 4) розголошення адвокатської таємниці або вчинення дій, що призвели до її розголошення;

5) невиконання або неналежне виконання своїх професійних обов'язків;

6) невиконання рішень органів адвокатського самоврядування;

7) порушення інших обов'язків адвоката, передбачених законом.

Закон установлює, що не може бути підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності винесення судом або іншим органом рішення не на користь його клієнта, скасування або зміна судового рішення або рішення іншого органу, винесеного у справі, в якій адвокат здійснював захист, представництво або надавав інші види правової допомоги, якщо при цьому не було вчинено дисциплінарного проступку.

Дисциплінарне провадження стосовно адвоката здійснюється кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатури за адресою робочого місця адвоката, зазначеною в Єдиному реєстрі адвокатів.

Право на звернення до кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури із заявою (скаргою) щодо поведінки адвоката, яка може бути підставою для дисциплінарної відповідальності, закон надає кожній особі, якій відомі факти такої поведінки. Разом із тим закон установлює правило, згідно з яким не допускається зловживання правом на звернення до кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, у тому числі ініціювання питання про дисциплінарну відповідальність адвоката без достатніх підстав, і використання зазначеного права як засобу тиску на адвоката у зв'язку із здійсненням ним адвокатської діяльності.

Хоча право на звернення до кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури із заявою (скаргою) щодо поведінки адвоката, яка може мати наслідком його дисциплінарну відповідальність, надається кожному, кому відомі такі факти, при цьому дисциплінарне провадження щодо адвоката здійснюється на засадах змагальності, що створює його учасникам рівні можливості.

Дисциплінарну справу стосовно адвоката не може бути порушено за заявою (скаргою), що не містить відомостей про наявність ознак дисциплінарного проступку адвоката, а також за анонімною заявою (скаргою).

За вчинення дисциплінарного проступку до адвоката може бути застосовано одне з таких дисциплінарних стягнень:

1) попередження;

2) зупинення права на заняття адвокатською діяльністю на строк від одного місяця до одного року;

3) для адвокатів України – позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю з наступним виключенням з Єдиного реєстру адвокатів України, а для адвокатів іноземних держав – виключення з Єдиного реєстру адвокатів України.

Адвокат може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності протягом року з дня вчинення дисциплінарного проступку.

Під *дисциплінарним провадженням* розуміється процедура розгляду письмової скарги, яка містить відомості про наявність у діяч адвоката ознак дисциплінарного проступку.

Дисциплінарне провадження складається з таких стадій:

- 1) проведення перевірки відомостей про дисциплінарний проступок адвоката;
- 2) порушення дисциплінарної справи;
- 3) розгляд дисциплінарної справи;
- 4) прийняття рішення у дисциплінарній справі;
- 5) оскарження рішення у дисциплінарній справі.

Проведення перевірки відомостей про дисциплінарний проступок адвоката. Заява (скарга) щодо поведінки адвоката, яка може мати наслідком його дисциплінарну відповідальність, реєструється кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатури та не пізніше трьох днів із дня її надходження передається до дисциплінарної палати.

Член дисциплінарної палати кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури за дорученням голови палати проводить перевірку відомостей, викладених у заяві (скарзі), та звертається до адвоката для отримання письмового пояснення по суті порушених питань.

Під час проведення перевірки член дисциплінарної палати кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури має право:

- 1) опитувати осіб, яким відомі обставини вчинення діяння, що має ознаки дисциплінарного проступку;
- 2) отримувати за письмовим запитом від органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, керівників підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та підпорядкування, громадських об'єднань, фізичних осіб необхідну для проведення перевірки інформацію, крім інформації з обмеженим доступом.

Орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи, керівники підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, фізичні особи, яким надіслано запит члена

дисциплінарної палати кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, зобов'язані *не пізніше десяти робочих днів із дня отримання запиту* надати відповідну інформацію, копії документів.

Відмова в наданні інформації на запит члена дисциплінарної палати кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, несвоєчасне або неповне надання інформації, надання інформації, що не відповідає дійсності, тягнуть за собою відповідальність, передбачену законом.

За результатами перевірки відомостей членом дисциплінарної палати кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури складається довідка, яка має містити викладення обставин, виявлених під час перевірки, висновки та пропозиції щодо наявності підстав для порушення дисциплінарної справи.

Заява (скарга) про дисциплінарний проступок адвоката, довідка та всі матеріали перевірки подаються на розгляд дисциплінарної палати кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури.

Порушення дисциплінарної справи. За результатами розгляду заяви (скарги) про дисциплінарний проступок адвоката, довідки та матеріалів перевірки дисциплінарна палата кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури більшістю голосів членів палати, які беруть участь у її засіданні, вирішує питання про порушення або відмову в порушенні дисциплінарної справи стосовно адвоката.

Рішення про порушення дисциплінарної справи з визначенням місця, дня і часу її розгляду чи про відмову в порушенні дисциплінарної справи надсилається або вручається під розписку адвокату та особі, яка ініціювала питання про дисциплінарну відповідальність адвоката, протягом трьох днів із дня прийняття такого рішення. До рішення про порушення дисциплінарної справи, яке надсилається або вручається адвокату, додається довідка члена дисциплінарної палати кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, складена за результатами перевірки.

Рішення про порушення дисциплінарної справи або про відмову в порушенні дисциплінарної справи може бути оскаржено протягом тридцяти днів із дня його прийняття до Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури або до суду.

Розгляд дисциплінарної справи. Дисциплінарна справа стосовно адвоката розглядається дисциплінарною палатою кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури протягом тридцяти днів із дня її порушення.

Розгляд дисциплінарної справи здійснюється на *засадах змагальності*. Під час розгляду справи дисциплінарна палата заслуховує повідомлення члена дисциплінарної палати, який проводив перевірку, про результати перевірки, пояснення адвоката, стосовно якого порушено дисциплінарну справу, особи, яка ініціювала питання про дисциплінарну відповідальність адвоката, та пояснення інших заінтересованих осіб.

Адвокат, стосовно якого порушено дисциплінарну справу, та особа, яка ініціювала питання про дисциплінарну відповідальність адвоката, мають право:

- надавати пояснення,
- ставити питання учасникам провадження,
- висловлювати заперечення,
- подавати докази на підтвердження своїх доводів,
- заявляти клопотання і відводи,
- користуватися правовою допомогою адвоката.

У разі неможливості з поважних причин брати участь у засіданні кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури адвокат, стосовно якого розглядається справа, може надати по суті порушених питань *письмові пояснення*, які додаються до матеріалів справи. Письмові пояснення адвоката оголошуються на засіданні дисциплінарної палати кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури.

Неявка адвоката чи особи, яка ініціювала питання дисциплінарної відповідальності адвоката, на засідання дисциплінарної палати кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури без поважних причин за умови наявності доказів завчасного повідомлення зазначених осіб про місце, день і час засідання не перешкоджає розгляду дисциплінарної справи. У разі повторної неявки зазначених осіб на засідання палати розгляд справи здійснюється за їх відсутності незалежно від причин неявки.

Розгляд справи про дисциплінарну відповідальність адвоката є відкритим, крім випадків, якщо відкритий розгляд справи може призвести до розголошення адвокатської таємниці.

Під час засідання дисциплінарної палати кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури ведеться протокол, який підписується головним та секретарем засідання.

Прийняття рішення у дисциплінарній справі. За результатами розгляду дисциплінарної справи дисциплінарна палата кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури приймає рішення про притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності за вчинення дисциплінар-

ного проступку і застосування до нього дисциплінарного стягнення або про закриття дисциплінарної справи. Рішення дисциплінарної палати приймається більшістю голосів від її загального складу, крім рішення про припинення права на заняття адвокатською діяльністю, яке приймається двома третинами голосів від її загального складу.

Рішення у дисциплінарній справі має бути вмотивованим. Під час обрання виду дисциплінарного стягнення враховуються обставини вчинення проступку, його наслідки, особа адвоката та інші обставини.

Член дисциплінарної палати кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, який проводив перевірку відомостей про дисциплінарний проступок адвоката, не бере участі у голосуванні.

Рішення оголошується на засіданні дисциплінарної палати кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури. Копія рішення надсилається або вручається під розписку адвокату та особі, яка ініціювала питання про дисциплінарну відповідальність адвоката, протягом трьох робочих днів із дня прийняття рішення.

Оскарження рішення у дисциплінарній справі. Адвокат чи особа, яка ініціювала питання про дисциплінарну відповідальність адвоката, має право оскаржити рішення у дисциплінарній справі протягом тридцяти днів із дня його прийняття до Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури або до суду. Оскарження рішення не зупиняє його дії.

Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури протягом десяти днів із дня отримання заяви (скарги) витребує матеріали дисциплінарної справи у відповідної кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури та забезпечує розгляд скарги на рішення у дисциплінарній справі протягом тридцяти днів із дня одержання матеріалів дисциплінарної справи.

— Зупинення права на заняття адвокатською діяльністю

Право на заняття адвокатською діяльністю зупиняється в разі:

- 1) подання адвокатом заяви про зупинення адвокатської діяльності;
- 2) набрання законної сили обвинувальним вироком суду стосовно адвоката за вчинення злочину, крім випадку, передбаченого п. 6 ч. 1 ст. 32 Закону, – набрання законної сили обвинувальним вироком суду стосовно адвоката за вчинення тяжкого, особливо тяжкого злочину, а також злочину середньої тяжкості, за який призначено покарання у виді позбавлення волі;

3) накладення на адвоката дисциплінарного стягнення у вигляді зупинення права на заняття адвокатською діяльністю;

4) визнання адвоката за рішенням суду недієздатним або обмежено дієздатним.

Накладення на адвоката *дисциплінарного стягнення у вигляді зупинення права на заняття адвокатською діяльністю* може застосовуватися виключно в разі:

1) повторного протягом року вчинення дисциплінарного проступку;

2) порушення адвокатом вимог щодо несумісності;

3) систематичного або грубого одноразового порушення правил адвокатської етики.

Право на заняття адвокатською діяльністю зупиняється в такі *терміни*:

1) з підстави подання адвокатом заяви про припинення права на заняття адвокатською діяльністю – з дня подання раді адвокатів регіону за адресою робочого місця адвоката відповідної заяви адвоката;

2) з підстав, передбачених пп. 2 і 4 ч. 1 ст. 31 Закону (набрання законної сили обвинувальним вироком суду стосовно адвоката за вчинення злочину, крім випадку, передбаченого п. 6 ч. 1 ст. 32 цього Закону та визнання адвоката за рішенням суду недієздатним або обмежено дієздатним), – з дня набрання законної сили відповідним рішенням суду;

3) з підстави накладення на адвоката дисциплінарного стягнення у вигляді зупинення права на заняття адвокатською діяльністю – з дня прийняття кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатури відповідного рішення. Копія останнього у триденний строк із дня його прийняття надсилається адвокату та відповідній раді адвокатів регіону.

Рішення кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури про зупинення права на заняття адвокатською діяльністю може бути оскаржено протягом тридцяти днів із дня його прийняття до Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури або до суду. Оскарження такого рішення не зупиняє його дії.

Поновлення права на заняття адвокатською діяльністю

Право на заняття адвокатською діяльністю поновлюється в разі:

1) у випадку зупинення права з підстави подання адвокатом заяви про зупинення адвокатської діяльності – з дня, наступного за днем

отримання радою адвокатів регіону заяви адвоката про поновлення права на заняття адвокатською діяльністю;

2) у випадку зупинення права з підстави набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо адвоката за вчинення злочину, крім випадку, передбаченого п. 6 ч. 1 ст. 32 Закону (набрання законної сили обвинувальним вироком суду стосовно адвоката за вчинення тяжкого, особливо тяжкого злочину, а також злочину середньої тяжкості, за який призначено покарання у вигляді позбавлення волі), – з дня, наступного за днем отримання радою адвокатів регіону підтвердження про погашення або зняття в установленому законом порядку судимості;

3) зупинення права з підстави накладення на адвоката дисциплінарного стягнення у вигляді зупинення права на заняття адвокатською діяльністю – з дня закінчення строку, на який згідно з рішенням кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури було зупинено право на заняття адвокатською діяльністю;

4) зупинення права з підстави визнання адвоката за рішенням суду недієздатним або обмежено дієздатним – з дня, наступного за днем отримання радою адвокатів регіону відповідного рішення суду.

У разі зупинення права на заняття адвокатською діяльністю з підстави накладення на адвоката дисциплінарного стягнення у вигляді зупинення права на заняття адвокатською діяльністю таке право також поновлюється з дня набрання законної сили відповідним рішенням суду або з дня прийняття відповідного рішення Вищою кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатури.

Протягом строку зупинення права на заняття адвокатською діяльністю адвокат не має права її здійснювати. Такий адвокат також не може брати участі у роботі органів адвокатського самоврядування, крім випадків, коли таке право зупинено у зв'язку з призначенням особи на посаду до органу державної влади з'їздом адвокатів України.

Відомості про зупинення права на заняття адвокатською діяльністю вносяться до Єдиного реєстру адвокатів України.

— Припинення права на заняття адвокатською діяльністю

Право на заняття адвокатською діяльністю припиняється шляхом анулювання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю в разі:

1) подання адвокатом заяви про припинення права на заняття адвокатською діяльністю;

2) визнання адвоката безвісно відсутнім або оголошення його померлим;

3) смерті адвоката;

4) накладення на адвоката дисциплінарного стягнення у вигляді позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю;

5) установлення факту надання недостовірних відомостей для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги адвоката України;

6) набрання законної сили обвинувальним вироком суду стосовно адвоката за вчинення тяжкого, особливо тяжкого злочину, а також злочину середньої тяжкості, за який призначено покарання у вигляді позбавлення волі.

Накладення на адвоката *дисциплінарного стягнення* у вигляді позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю може застосовуватися виключно в разі:

1) порушення присяги адвоката України;

2) розголошення адвокатом відомостей, що становлять адвокатську таємницю, використання їх у своїх інтересах або в інтересах третіх осіб;

3) заподіяння протиправними діями адвоката, пов'язаними із здійсненням ним адвокатської діяльності, значної шкоди клієнту, якщо така шкода встановлена судовим рішенням, що набрало законної сили;

4) систематичного або грубого одноразового порушення правил адвокатської етики, що підриває авторитет адвокатури України.

Рішення кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури про припинення права на заняття адвокатською діяльністю може бути оскаржено протягом тридцяти днів із дня його прийняття до Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури або до суду. Оскарження такого рішення не зупиняє його дії.

Право на заняття адвокатською діяльністю, припинене з підстав накладення на адвоката дисциплінарного стягнення у вигляді позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю та встановлення факту надання недостовірних відомостей для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги адвоката України, поновлюється з дня набрання законної сили відповідним рішенням суду або з дня прийняття відповідного рішення Вищою кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатури.

Припинення права особи на заняття адвокатською діяльністю має наслідком припинення такої діяльності та права особи на участь у роботі органів адвокатського самоврядування.

Відомості про припинення права на заняття адвокатською діяльністю вносяться до Єдиного реєстру адвокатів України.

§ 8. Види адвокатської діяльності

Закон установлює такі види адвокатської діяльності:

1) надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, правовий супровід діяльності юридичних і фізичних осіб, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, держави. Із цією метою, наприклад, у адвокатських об'єднаннях здійснюється прийом громадян адвокатами за встановленим графіком. У деяких випадках після консультації клієнт укладає угоду з адвокатом на здійснення захисту обвинувачуваного (підозрюваного) чи представництво у цивільних справах, у державних органах тощо. Адвокати дають поради, консультації, роз'яснення з юридичних питань, складають документи та їх проекти, надають іншу юридичну допомогу підприємствам, установам та організаціям. Така діяльність може здійснюватись ними як шляхом одноразового виконання доручень, так і через укладення з юридичними особами договору на абонентське обслуговування;

2) складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру. Документи, що складають адвокати, можуть бути адресовані суду, прокуратурі, іншим правоохоронним органам, органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, адміністрації різних установ та організацій тощо;

3) захист прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення.

Відповідно до кримінального процесуального законодавства адвокати можуть здійснювати функцію захисту прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру на стадії досудового розслідування, у суді першої, апеляційної, касаційної інстанцій, при перегляді судових рішень у порядку виключного провадження, на стадії виконання судових рішень. Крім того, особа, щодо якої розглядається питання про видачу в іноземну державу, має право мати захисника і побачення з ним за умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, на присутність захисника під час допитів.

Згідно з КУпАП адвокати можуть брати участь у розгляді справи про адміністративне правопорушення, реалізуючи при цьому функцію захисту прав та законних інтересів особи, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи. Права та обов'язки адвокатів установлені у законодавстві;

4) надання правової допомоги свідку у кримінальному провадженні. Відповідно до кримінального процесуального законодавства свідок має право на обраного за власним бажанням захисника під час допиту чи проведення інших слідчих дій за своєю участю та на іншу правову допомогу в порядку, установленому кримінальним процесуальним законодавством;

5) представництво інтересів потерпілого під час розгляду справи про адміністративне правопорушення, прав і обов'язків потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача у кримінальному провадженні. Під час розгляду справи про адміністративне правопорушення закон надає право на представництво своїх інтересів, у тому числі – з боку професійного адвоката – потерпілому. У кримінальному процесі право отримати правову допомогу поряд з особами, які притягуються до кримінальної відповідальності, мають і інші учасники кримінального провадження – потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, свідок;

6) представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у судах під час здійснення цивільного, господарського, адміністративного та конституційного судочинства, а також в інших державних органах, перед фізичними та юридичними особами. Згідно із законом адвокатам надано право представляти інтереси осіб під час розгляду цивільних,

господарських, адміністративних справ, а також у конституційному судочинстві. Адвокати можуть представляти інтереси громадян за цією категорією справ і в інших державних органах – митних органах, органах виконавчої влади, у державній податковій службі, перед фізичними та юридичними особами тощо;

7) *представництво інтересів фізичних і юридичних осіб, держави, органів державної влади, органів місцевого самоврядування в іноземних, міжнародних судових органах*, якщо інше не встановлено законодавством іноземних держав, статутними документами міжнародних судових органів та інших міжнародних організацій або міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Закон уперше, з одного боку, надав адвокатам України право у випадках, передбачених законом, здійснювати свою діяльність за межами території держави, а з другого – наділив адвокатів іноземних держав правом здійснювати свою діяльність в Україні відповідно до умов, указаних у законі;

8) *надання правової допомоги під час виконання та відбування кримінальних покарань*. Згідно з кримінально-виконавчим законодавством засудженому гарантується право на правову допомогу. Для одержання правової допомоги засуджені можуть користуватися послугами як адвокатів, так і інших фахівців у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи.

Перелік видів діяльності адвоката не є вичерпним. Адвокат може здійснювати інші види адвокатської діяльності, не заборонені законом.

§ 9. Професійні права та обов'язки адвокатів. **Адвокатський запит. Адвокатська** **гасмниця**

Під час здійснення адвокатської діяльності адвокат має право вчиняти будь-які дії, не заборонені законом, правилами адвокатської етики та договором про надання правової допомоги, необхідні для належного виконання договору про надання правової допомоги.

Усі права адвокатів можна класифікувати таким чином.

Права, що впливають зі статусу адвоката. Згідно зі ст. 20 Закону адвокат має право збирати відомості про факти, які можуть бути

використані як докази у справах цивільних, кримінальних, господарських і про адміністративні правопорушення, зокрема:

1) звертатися з адвокатськими запитами, у тому числі щодо отримання копій документів, до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також до фізичних осіб (за згодою таких фізичних осіб);

2) представляти і захищати права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб у суді, органах державної влади та органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, громадських об'єднаннях, перед громадянами, посадовими і службовими особами, до повноважень яких належить вирішення відповідних питань в Україні та за її межами;

3) ознайомлюватися на підприємствах, в установах і організаціях з необхідними для адвокатської діяльності документами та матеріалами, крім тих, що містять інформацію з обмеженим доступом;

4) складати заяви, скарги, клопотання, інші правові документи та подавати їх у встановленому законом порядку;

5) доповідати клопотання та скарги на прийомі в посадових і службових осіб та відповідно до закону одержувати від них письмові мотивовані відповіді на ці клопотання і скарги;

6) бути присутнім під час розгляду своїх клопотань і скарг на засіданнях колегіальних органів та давати пояснення щодо суті клопотань і скарг;

7) збирати відомості про факти, що можуть бути використані як докази, в установленому законом порядку запитувати, отримувати і вилучати речі, документи, їх копії, ознайомлюватися з ними та опитувати осіб за їх згодою;

8) застосовувати технічні засоби, у тому числі для копіювання матеріалів справи, в якій адвокат здійснює захист, представництво або надає інші види правової допомоги, фіксувати процесуальні дії, в яких він бере участь, а також хід судового засідання в порядку, передбаченому законом;

9) посвідчувати копії документів у справах, які він веде, крім випадків, якщо законом встановлено інший обов'язковий спосіб посвідчення копій документів;

10) одержувати письмові висновки фахівців, експертів з питань, що потребують спеціальних знань;

11) користуватися іншими правами, передбаченими Законом та іншими законами.

Процесуальні права адвоката реалізуються при здійсненні ним представництва в суді чи захисту обвинуваченого (підозрюваного, засудженого). Вони закріплені в КПК, ЦПК, ГПК та КУпАП.

З 1 січня 2013 р. запроваджується надання адвокатами безоплатної вторинної правової допомоги малозабезпеченим та соціально незахищеним верствам населення через центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Права адвокатів як членів адвокатських об'єднань

Адвокати мають право створювати в установленому законом порядку місцеві, всеукраїнські і міжнародні об'єднання.

Адвокати, їх об'єднання можуть бути членами міжнародних організацій адвокатів та юристів.

Професійні обов'язки адвоката

Під час здійснення адвокатської діяльності адвокат зобов'язаний:

1) дотримуватися присяги адвоката України та правил адвокатської етики;

2) на вимогу клієнта надати звіт про виконання договору про надання правової допомоги;

3) невідкладно повідомляти клієнта про виникнення конфлікту інтересів;

4) підвищувати свій професійний рівень;

5) виконувати рішення органів адвокатського самоврядування;

6) виконувати інші обов'язки, передбачені законодавством та договором про надання правової допомоги.

Адвокату забороняється:

1) використовувати свої права всупереч правам, свободам та законним інтересам клієнта;

2) без згоди клієнта розголошувати відомості, що становлять адвокатську таємницю, використовувати їх у своїх інтересах або інтересах третіх осіб;

3) займати у справі позицію всупереч волі клієнта, крім випадків, якщо адвокат упевнений у самообмові клієнта.

Адвокат не має права відмовлятися від надання правової допомоги, крім випадків, установлених законом. Так, зокрема, після допуску до

участі у справі захисник-адвокат має право відмовитися від виконання своїх обов'язків лише у випадках:

1) якщо є обставини, які виключають його участь у кримінальному провадженні (наприклад, конфлікт інтересів);

2) незгоди з підозрюваним, обвинуваченим щодо вибраного ним способу захисту, за винятком випадків обов'язкової участі захисника;

3) умисного невиконання підозрюваним, обвинуваченим умов укладеного із захисником договору, яке проявляється, зокрема, у систематичному недодержанні законних порад захисника, порушенні вимог кримінального процесуального законодавства;

4) якщо він свою відмову мотивує відсутністю належної кваліфікації для надання правової допомоги у конкретному провадженні, що є особливо складним.

Адвокату, адвокатському бюро або адвокатському об'єднанню забороняється укладати *договір про надання правової допомоги* в разі конфлікту інтересів.

Адвокату забороняється укладати договір про надання правової допомоги, і він зобов'язаний відмовитися від виконання договору, укладеного адвокатом, адвокатським бюро або адвокатським об'єднанням, у разі, якщо:

1) доручення на виконання дій виходять за межі професійних прав і обов'язків адвоката;

2) результат, досягнення якого бажає клієнт, або засоби його досягнення, на яких він наполягає, є протиправними, суперечать моральним засадам суспільства, присязі адвоката України, правилам адвокатської етики;

3) адвокат брав участь у відповідному провадженні і це є підставою для його відводу згідно з процесуальним законом;

4) виконання договору про надання правової допомоги може призвести до розголошення адвокатської таємниці;

5) адвокат є членом сім'ї або близьким родичем посадової особи, яка брала або бере участь у господарському, цивільному, адміністративному судочинстві, кримінальному провадженні, розгляді справи про адміністративне правопорушення, щодо яких до адвоката звертаються з пропозицією укладення договору про надання правової допомоги;

б) виконання договору може суперечити інтересам адвоката, членів його сім'ї або близьких родичів, адвокатського бюро або адвокатсько-

го об'єднання, засновником (учасником) якого він є, професійним обов'язкам адвоката, а також у разі наявності інших обставин, що можуть призвести до конфлікту інтересів;

7) адвокат надає правову допомогу іншій особі, інтереси якої можуть суперечити інтересам особи, яка звернулася щодо укладення договору про надання правової допомоги.

У разі відмови від укладення договору про надання правової допомоги адвокат зобов'язаний зберігати адвокатську таємницю про відомості, що стали йому відомі від особи, яка звернулася з пропозицією укладення такого договору.

Адвокат забезпечує захист персональних даних про фізичну особу, якими він володіє, відповідно до законодавства з питань захисту персональних даних.

— Адвокатський запит

Закон ретельно регламентує питання адвокатського запиту – дає його визначення, установлює механізм застосування, коло суб'єктів, яким він може надсилатися, та відповідальність за порушення вимог закону щодо своєчасної та неякісної відповіді на нього. Вирішенню цих питань присвячена окрема норма – ст. 24 Закону.

Адвокатський запит – письмове звернення адвоката до органу державної влади, органу місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та підпорядкування, громадських об'єднань про надання інформації, копій документів, необхідних адвокату для надання правової допомоги клієнту.

До адвокатського запиту адвокат повинен додати:

– посвідчені ним копії свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю;

– ордери або доручення органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги.

Адвокатський запит не може стосуватися надання консультацій і роз'яснень положень законодавства.

Закон забороняє вимагати від адвоката подання разом з адвокатським запитом інших документів та встановлює, що орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи,

керівники підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, яким направлено адвокатський запит, зобов'язані не пізніше п'яти робочих днів із дня отримання запиту надати адвокату відповідну інформацію, копії документів, крім інформації з обмеженим доступом і копій документів, в яких міститься інформація з обмеженим доступом.

У разі якщо адвокатський запит стосується надання значного обсягу інформації або потребує пошуку інформації серед значної кількості даних, строк розгляду адвокатського запиту може бути продовжено до двадцяти робочих днів з обґрунтуванням причин такого продовження, про що адвокату письмово повідомляється не пізніше п'яти робочих днів із дня отримання адвокатського запиту.

У разі якщо задоволення адвокатського запиту передбачає виготовлення копій документів обсягом більш як десять сторінок, адвокат зобов'язаний відшкодувати фактичні витрати на копіювання та друк. Розмір таких витрат не може перевищувати граничні норми витрат на копіювання та друк, установлені Кабінетом Міністрів України відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації».

Відмова в наданні інформації на адвокатський запит, несвоєчасне або неповне надання інформації, надання інформації, що не відповідає дійсності, тягнуть за собою відповідальність, установлену законом, крім випадків відмови в наданні інформації з обмеженим доступом.

Надання адвокату інформації та копій документів, отриманих під час здійснення кримінального провадження, здійснюється в порядку, установленому кримінальним процесуальним законом.

— Адвокатська таємниця

Закон дає визначення адвокатської таємниці та визначає коло осіб, на яких поширюється обов'язок її дотримання.

Адвокатська таємниця – це будь-яка інформація, що стала відома адвокату, помічнику адвоката, стажисту адвоката, особі, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом, про клієнта, а також питання, з яких клієнт (особа, якій відмовлено в укладенні договору про надання правової допомоги з передбачених цим Законом підстав) звертався до ад-

воката, адвокатського бюро, адвокатського об'єднання, зміст порад, консультацій, роз'яснень адвоката, складені ним документи, інформація, що зберігається на електронних носіях, та інші документи і відомості, одержані адвокатом під час здійснення адвокатської діяльності.

Обов'язок зберігати адвокатську таємницю поширюється на адвоката, його помічника, стажиста та осіб, які перебувають у трудових відносинах з адвокатом, адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням, а також на особу, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю.

Адвокат, адвокатське бюро, адвокатське об'єднання зобов'язані забезпечити умови, що унеможливають доступ сторонніх осіб до адвокатської таємниці або її розголошення.

У законі закріплені випадки, коли адвокатська таємниця може бути порушена. Так, відповідно до ст. 22 Закону інформація або документи можуть втратити статус адвокатської таємниці:

1) за письмовою заявою клієнта (особи, якій відмовлено в укладенні договору про надання правової допомоги з передбачених цим Законом підстав). При цьому інформація або документи, що отримані від третіх осіб і містять відомості про них, можуть поширюватися з урахуванням вимог законодавства з питань захисту персональних даних;

2) у разі пред'явлення клієнтом вимог до адвоката у зв'язку з адвокатською діяльністю адвокат звільняється від обов'язку збереження адвокатської таємниці в межах, необхідних для захисту його прав та інтересів. У такому випадку суд, орган, що здійснює дисциплінарне провадження стосовно адвоката, інші органи чи посадові особи, які розглядають вимоги клієнта до адвоката або яким стало відомо про пред'явлення таких вимог, зобов'язані вжити заходів для унеможливлення доступу сторонніх осіб до адвокатської таємниці та її розголошення.

У ст. 9 Правил адвокатської етики закріплюється вимога про дотримання адвокатами принципу конфіденційності, що є необхідною і найважливішою передумовою довірчих відносин між адвокатом і клієнтом, без яких неможливе належне надання правової допомоги.

Особи, винні в доступі сторонніх осіб до адвокатської таємниці або її розголошенні, несуть відповідальність згідно із законом.

Закріплення в Законі поняття адвокатської таємниці має істотне значення для більш глибокого з'ясування обов'язків адвоката, визначення гарантій адвокатської діяльності. Зокрема, віднесення до адвокатської таємниці суті консультацій, порад, роз'яснень та інших відо-

мостей, отриманих адвокатом при виконанні своїх професійних обов'язків, тісно пов'язане з обов'язком адвоката не приймати доручень на ведення справ, якщо він надає чи надавав юридичну допомогу особам, інтереси яких суперечать інтересам осіб, що звернулися за юридичною допомогою, інакше адвокат повинен був би розголосити адвокатську таємницю¹.

§ 10. Органи адвокатського самоврядування

Закон надає адвокатурі широкі функції самоврядування та саморегулювання. Так, ним передбачено створення органів адвокатського самоврядування та визначено повноваження рад адвокатів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя (регіонів), кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури, Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, Ради адвокатів України. Вищими органами адвокатського самоврядування є З'їзд адвокатів України, а у регіонах – відповідні конференції адвокатів. Законом також передбачається формування ревізійних комісій адвокатури регіонів та Вищої ревізійної комісії адвокатури.

До складу рад і комісій входять виключно адвокати, що має забезпечити незалежність адвокатури України від органів державної влади та місцевого самоврядування.

Завданнями адвокатського самоврядування визначено: забезпечення незалежності адвоката, захист від втручання у здійснення адвокатської діяльності, підтримання високого кваліфікаційного рівня адвокатів, створення сприятливих умов для здійснення адвокатської діяльності, забезпечення відкритості інформації про адвокатуру та адвокатську діяльність, забезпечення ведення Єдиного реєстру адвокатів України та ін.

Органи адвокатського самоврядування самостійно вирішують питання формування високопрофесійного адвокатського корпусу, установлення професійних стандартів та етичних вимог до здійснення адвокатської діяльності, представництва та захисту спільних інтересів адвокатів, співпраці адвокатури з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, юридичними і фізичними особами, фінансування діяльності органів адвокатського самоврядування.

¹ Варфоломеева, Т. В. Адвокатура в Украине [Текст] / Т. В. Варфоломеева. – Киев, 1998. – С. 47.

Адвокатське самоврядування ґрунтується на *принципах* виборності, гласності, обов'язковості для виконання адвокатами рішень органів адвокатського самоврядування, підзвітності, заборони втручання органів адвокатського самоврядування у професійну діяльність адвоката.

Брати участь у роботі органів адвокатського самоврядування та бути обраними до їх складу можуть лише адвокати України.

Завданнями адвокатського самоврядування є:

- 1) забезпечення незалежності адвокатів, захист від втручання у здійснення адвокатської діяльності;
- 2) підтримання високого професійного рівня адвокатів;
- 3) утворення та забезпечення діяльності кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури;
- 4) створення сприятливих умов для здійснення адвокатської діяльності;
- 5) забезпечення відкритості інформації про адвокатуру та адвокатську діяльність;
- 6) забезпечення ведення Єдиного реєстру адвокатів України;
- 7) участь у формуванні ВРЮ у порядку, визначеному законом.

Одним із міжнародних зобов'язань України є заснування професійної асоціації адвокатів, що відображено безпосередньо у п. 11 Висновку № 190 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо вступу України до Ради Європи від 26 вересня 1995 р.

На виконання цього обов'язку Законом передбачено створення Національної асоціації адвокатів України, яка покликана об'єднати всіх адвокатів України (станом на початок 2012 р., за даними Реєстру адвокатів України, – близько 32 тисяч) в єдину організацію, що слугуватиме гарантією незалежної діяльності адвокатури в Україні.

Національна асоціація адвокатів України є недержавною некомерційною професійною організацією, яка об'єднує всіх адвокатів України та утворюється з метою забезпечення реалізації завдань адвокатського самоврядування. Вона має такі *повноваження*:

- 1) представляє адвокатуру України у відносинах з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності, громадськими об'єднаннями та міжнародними організаціями, делегує представників до органів державної влади;

- 2) захищає професійні права адвокатів та забезпечує гарантії адвокатської діяльності;
- 3) забезпечує високий професійний рівень адвокатів України;
- 4) забезпечує доступ та відкритість інформації стосовно адвокатів України;
- 5) виконує інші функції відповідно до цього Закону.

Національна асоціація адвокатів України є юридичною особою та діє через організаційні форми адвокатського самоврядування, передбачені цим Законом.

Національна асоціація адвокатів України утворюється з'їздом адвокатів України та не може бути реорганізована. Ліквідація Національної асоціації адвокатів України може бути здійснена лише на підставі закону.

Статут Національної асоціації адвокатів України затверджується з'їздом адвокатів України та є її установчим документом.

З моменту державної реєстрації Національної асоціації адвокатів України її членами стають усі особи, які мають свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю. Інші особи стають членами Національної асоціації адвокатів України з моменту складення присяги адвоката України.

Реєстрація Національної асоціації адвокатів України здійснюється відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців».

Організаційними формами адвокатського самоврядування є:

- конференції адвокатів регіону (Автономної Республіки Крим, області, міста Києва, міста Севастополя);
- ради адвокатів регіону (Автономної Республіки Крим, області, міста Києва, міста Севастополя);
- кваліфікаційно-дисциплінарні комісії адвокатури (Автономної Республіки Крим, області, міста Києва, міста Севастополя);
- Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури;
- ревізійні комісії адвокатів регіонів (Автономної Республіки Крим, області, міста Києва, міста Севастополя);
- Вища ревізійна комісія адвокатури;
- Рада адвокатів України;
- з'їзд адвокатів України.

Не пізніше шістдесяті днів із дня набрання чинності Законом в Автономній Республіці Крим, областях, місті Києві, місті Севастополі проводяться установчі конференції адвокатів регіону.

Участь в установчій конференції адвокатів регіону беруть адвокати, які одержали свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю за рішенням кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури відповідного регіону, створеної до набрання чинності Законом.

Обов'язковість рішень органів адвокатського самоврядування

Рішення з'їзду адвокатів України та Ради адвокатів України є обов'язковими до виконання всіма адвокатами.

Рішення конференцій та рад адвокатів регіонів є обов'язковими до виконання адвокатами, адреса робочого місця яких знаходиться у відповідному регіоні та відомості про яких включено до Єдиного реєстру адвокатів України.

Рішення органів адвокатського самоврядування набирають чинності з дня їх прийняття, якщо інший строк не передбачений рішеннями.

Фінансове забезпечення органів адвокатського самоврядування

Утримання органів адвокатського самоврядування може здійснюватися за рахунок:

- 1) плати за складання кваліфікаційного іспиту;
- 2) щорічних внесків адвокатів на забезпечення реалізації адвокатського самоврядування;
- 3) відрахувань кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури на забезпечення діяльності Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури;
- 4) добровільних внесків адвокатів, адвокатських бюро, адвокатських об'єднань;
- 5) добровільних внесків фізичних і юридичних осіб;
- 6) інших не заборонених законом джерел.

Розмір плати за складання кваліфікаційного іспиту визначається з урахуванням потреби покриття витрат на забезпечення діяльності кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури, Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури та не може перевищувати трьох мінімальних заробітних плат, установлених законом на день подання особою заяви про допуск до складення кваліфікаційного іспиту.

Розмір щорічних внесків адвокатів на забезпечення реалізації адвокатського самоврядування визначається з урахуванням потреби покриття витрат на забезпечення діяльності рад адвокатів регіонів, Ради адвокатів України, Вищої ревізійної комісії адвокатури та ведення

Єдиного реєстру адвокатів України. Розмір щорічних внесків адвокатів на забезпечення реалізації адвокатського самоврядування є однаковим для всіх адвокатів. Адвокати, право на заняття адвокатською діяльністю яких зупинено, звільняються від сплати щорічних внесків адвокатів на забезпечення реалізації адвокатського самоврядування на період зупинення такого права.

Розмір відрахувань кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури на забезпечення діяльності Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури визначається з урахуванням потреби покриття витрат для забезпечення діяльності Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури.

Фінансування органів адвокатського самоврядування, розпорядження їх коштами та майном здійснюється відповідно до кошторисів, що затверджуються конференціями адвокатів регіонів та з'їздом адвокатів України.

Фінансова звітність органів адвокатського самоврядування щорічно оприлюднюється в порядку, затвердженому Радою адвокатів України.

— Конференція адвокатів регіону

Вищим органом адвокатського самоврядування в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі є конференція адвокатів регіону, адреса робочого місця яких знаходиться відповідно в Автономній Республіці Крим, області, містах Києві та Севастополі та відомості про яких включено до Єдиного реєстру адвокатів України.

Квота представництва, порядок висування та обрання делегатів конференції адвокатів регіону затверджуються Радою адвокатів України.

Конференція адвокатів регіону скликається радою адвокатів регіону не рідше одного разу на рік. Конференцію може бути скликано також за пропозицією не менш як однієї десятої від загальної кількості адвокатів регіону, адреса робочого місця яких знаходиться у відповідному регіоні, або Ради адвокатів України.

У разі якщо рада адвокатів регіону не скликає конференцію протягом тридцяти днів із дня надходження пропозиції про її скликання, адвокати, які підписали таку пропозицію, або Рада адвокатів України приймають рішення про утворення організаційного бюро зі скликання

конференції адвокатів регіону. Організаційне бюро має права ради адвокатів регіону щодо скликання і забезпечення проведення конференції та визначає особу, яка головує на засіданні конференції.

Про день, час і місце початку роботи конференції адвокатів регіону та питання, що вносяться на її обговорення, адвокати повідомляються не пізніше як за п'ятнадцять днів до дня початку роботи конференції.

Конференція адвокатів регіону вважається повноважною, якщо в її роботі бере участь більше половини делегатів конференції.

До повноважень конференції адвокатів регіону належать:

1) обрання голови та членів ради адвокатів регіону, дострокове відкликання їх із посад;

2) обрання делегатів на з'їзд адвокатів України;

3) обрання представника адвокатів регіону до складу Ради адвокатів України та Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, дострокове відкликання їх із посад;

4) визначення кількості членів кваліфікаційної і дисциплінарної палат кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, обрання голови та членів кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, дострокове відкликання їх із посад;

5) обрання голови та членів ревізійної комісії адвокатів регіону, дострокове відкликання їх із посад;

6) затвердження штатного розпису і кошторису ради адвокатів регіону, кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури;

7) розгляд та затвердження звіту ради адвокатів регіону, кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, висновків ревізійної комісії адвокатів регіону, представників адвокатів регіону у складі Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури і Ради адвокатів України;

8) прийняття інших рішень відповідно до цього Закону.

Конференція адвокатів регіону приймає рішення шляхом голосування більшістю голосів делегатів конференції, які беруть участь у її роботі.

— Рада адвокатів регіону

У період між конференціями адвокатів регіону функції адвокатського самоврядування у регіоні виконує рада адвокатів регіону.

Рада адвокатів регіону підконтрольна і підзвітна конференції адвокатів регіону.

Голова та члени ради адвокатів регіону обираються конференцією адвокатів регіону з числа адвокатів, стаж адвокатської діяльності яких становить не менше п'яти років та адреса робочого місця яких знаходиться відповідно в Автономній Республіці Крим, області, місті Києві, місті Севастополі і відомості про яких включено до Єдиного реєстру адвокатів України, строком на п'ять років. Одна й та сама особа не може бути головою або членом ради адвокатів регіону більше ніж два строки підряд. Кількість членів ради адвокатів регіону визначається конференцією адвокатів регіону.

На першому засіданні члени ради адвокатів регіону за пропозицією голови ради обирають зі свого складу заступника голови та секретаря ради.

Голова, заступник голови, секретар, член ради адвокатів регіону не можуть одночасно входити до складу кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, ревізійної комісії адвокатів регіону, Вищої ревізійної комісії адвокатури, Ради адвокатів України, комісії з оцінювання якості, повноти та своєчасності надання адвокатами безоплатної правової допомоги.

Голова, заступник голови, секретар, член ради адвокатів регіону можуть бути достроково відкликані з посади за рішенням органу адвокатського самоврядування, який їх обрав на посаду.

Повноваження Ради адвокатів регіону:

- 1) представляє адвокатів регіону;
- 2) складає порядок денний, скликає та забезпечує проведення конференції адвокатів регіону;
- 3) забезпечує виконання рішень конференції адвокатів регіону, здійснює контроль за їх виконанням;
- 4) здійснює інформаційно-методичне забезпечення адвокатів регіону, сприяє підвищенню їх кваліфікації;
- 5) приймає присягу адвоката України;
- 6) визначає представників адвокатури до складу конкурсної комісії з відбору адвокатів для надання безоплатної вторинної правової допомоги;
- 7) сприяє забезпеченню гарантій адвокатської діяльності, захисту професійних і соціальних прав адвокатів;
- 8) розпоряджається коштами та майном відповідно до затвердженого кошторису;
- 9) забезпечує в установленому порядку внесення відомостей до Єдиного реєстру адвокатів України;

10) утворює комісію з оцінювання якості, повноти та своєчасності надання адвокатами безоплатної правової допомоги;

11) виконує інші функції відповідно до цього Закону, рішень конференції адвокатів регіону, Ради адвокатів України, з'їзду адвокатів України.

Засідання ради адвокатів регіону є повноважним, якщо в його роботі бере участь більше половини її членів. Рада адвокатів регіону приймає рішення шляхом голосування більшістю голосів від загальної кількості її членів.

Рада адвокатів регіону є юридичною особою. Повноваження і порядок роботи ради адвокатів регіону визначаються цим Законом та положенням про раду адвокатів регіону.

Установчим документом ради адвокатів регіону є положення про раду адвокатів регіону, яке затверджується Радою адвокатів України.

— Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури

Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури утворюється з метою визначення рівня фахової підготовленості осіб, які виявили намір отримати право на заняття адвокатською діяльністю, та вирішення питань щодо дисциплінарної відповідальності адвокатів. Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури підконтрольна та підзвітна конференції адвокатів регіону.

Голова та члени кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури обираються конференцією адвокатів регіону з числа адвокатів, стаж адвокатської діяльності яких становить не менше п'яти років та адреса робочого місця яких знаходиться відповідно в Автономній Республіці Крим, області, місті Києві, місті Севастополі і відомості про яких включено до Єдиного реєстру адвокатів України, строком на п'ять років. Одна й та сама особа не може бути головою або членом кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури більше ніж два строки підряд.

Голова кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури організовує і забезпечує ведення діловодства кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури.

Голова, член кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури може бути достроково відкликаний із посади за рішенням конференції адвокатів регіону, яка обрала його на посаду.

Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури діє у складі кваліфікаційної та дисциплінарної палат. Кваліфікаційна палата утво-

рюється у складі не більше дев'яти членів, дисциплінарна – не більше одинадцяти членів палати.

Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури є повноважною за умови обрання не менше двох третин від кількісного складу кожної з її палат, затвердженого конференцією адвокатів регіону.

Кожна палата на своєму першому засіданні шляхом голосування більшістю голосів від загальної кількості членів палати обирає з числа членів палати голову та секретаря палати. Голова палати за посадою є заступником голови кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури.

Голова палати, секретар палати за рішенням відповідної палати може бути достроково відкликаний із посади.

Голова, заступник голови, секретар палати, член кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури не можуть одночасно входити до складу Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, ревізійної комісії адвокатів регіону, Вищої ревізійної комісії адвокатури, ради адвокатів регіону, Ради адвокатів України, комісії з оцінювання якості, повноти та своєчасності надання адвокатами безоплатної правової допомоги.

До повноважень кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури належать:

- 1) організація та проведення кваліфікаційних іспитів;
- 2) прийняття рішень щодо видачі свідоцтва про складення кваліфікаційного іспиту;
- 3) прийняття рішень про зупинення або припинення права на заняття адвокатською діяльністю;
- 4) здійснення дисциплінарного провадження стосовно адвокатів;
- 5) вирішення інших питань, віднесених до повноважень кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури цим Законом, рішеннями конференції адвокатів регіону, Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, Ради адвокатів України, з'їзду адвокатів України.

У передбачених Законом випадках повноваження кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури здійснює її кваліфікаційна або дисциплінарна палата.

Засідання кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури вважається правомочним, якщо на ньому присутні більше половини членів її палат. Засідання палати вважається правомочним, якщо на ньому присутні більше половини її членів.

Рішення кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури приймається шляхом голосування більшістю голосів від загальної кількості членів її палат. Рішення палати приймається шляхом голосування більшістю голосів від загальної кількості її членів, крім випадків, передбачених цим Законом.

Рішення кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури може бути оскаржено протягом тридцяти днів із дня його прийняття до Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури або до суду.

Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури є юридичною особою і діє відповідно до цього Закону, інших законів України та положення про кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури.

Установчим документом кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури є положення про кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури, яке затверджується Радою адвокатів України.

— Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури

Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури є юридичною особою і діє відповідно до цього Закону, інших законів України та положення про Вищу кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури.

До складу Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури входять тридцять членів, стаж адвокатської діяльності яких становить не менше п'яти років: по одному представнику від кожного регіону, які обираються конференцією адвокатів регіону, голова і два заступники голови, які обираються шляхом голосування з'їздом адвокатів України. Секретар Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури обирається членами комісії шляхом голосування зі складу членів Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури.

Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури є колегіальним органом, завданням якого є розгляд скарг на рішення, дії чи бездіяльність кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури.

Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури підконтрольна і підзвітна з'їзду адвокатів України та Раді адвокатів України. Установчим документом Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури є положення про Вищу кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури, яке затверджується з'їздом адвокатів України.

Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури є повноважною за умови обрання не менше двох третин її складу.

Строк повноважень голови, заступників голови, секретаря і членів Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури становить п'ять років. Одна й та сама особа не може бути головою, заступником голови, секретарем або членом Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури більше ніж два строки підряд.

Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури має такі повноваження:

1) розглядає скарги на рішення, дії чи бездіяльність кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури;

2) узагальнює дисциплінарну практику кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури;

3) виконує інші функції відповідно до цього Закону.

Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури за результатами розгляду скарги на рішення, дії чи бездіяльність кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури має право:

1) залишити скаргу без задоволення, а рішення кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури без змін;

2) змінити рішення кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури;

3) скасувати рішення кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури та ухвалити нове рішення;

4) направити справу для нового розгляду до відповідної кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури та зобов'язати кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури вчинити певні дії.

Засідання Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури вважається правомочним, якщо на ньому присутні більше половини від загальної кількості членів комісії. Рішення Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури приймаються шляхом голосування більшістю голосів від загальної кількості членів комісії.

Рішення Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури може бути оскаржено до суду протягом тридцяти днів із дня його прийняття.

Голова Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури представляє Вищу кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах, організаціях, перед громадянами. Голова

Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури забезпечує скликання та проведення засідань Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, розподіляє обов'язки між своїми заступниками, організовує і забезпечує ведення діловодства у Вищій кваліфікаційно-дисциплінарній комісії адвокатури, розпоряджається коштами і майном Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури відповідно до затвердженого кошторису, учиняє інші дії, передбачені цим Законом, положенням про Вищу кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури, рішеннями Ради адвокатів України і з'їзду адвокатів України.

— Ревізійна комісія адвокатів регіону

Для здійснення контролю за фінансово-господарською діяльністю ради адвокатів регіону та кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатури утворюється і діє ревізійна комісія адвокатів регіону.

Ревізійна комісія адвокатів регіону підконтрольна і підзвітна конференції адвокатів регіону.

Голова та члени ревізійної комісії адвокатів регіону обираються конференцією адвокатів регіону з числа адвокатів, стаж адвокатської діяльності яких становить не менше п'яти років та адреса робочого місця яких знаходиться в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі і відомості про яких включено до Єдиного реєстру адвокатів України, строком на п'ять років. Кількість членів ревізійної комісії адвокатів регіону визначається конференцією адвокатів регіону.

Голова, член ревізійної комісії адвокатів регіону можуть бути достроково відкликані з посади за рішенням конференції адвокатів регіону, яка обрала їх на посаду.

Голова, член ревізійної комісії адвокатів регіону не можуть одночасно входити до складу Вищої ревізійної комісії адвокатури, кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, ради адвокатів регіону, Ради адвокатів України, комісії з оцінювання якості, повноти та своєчасності надання адвокатами безоплатної правової допомоги.

За результатами перевірок ревізійна комісія адвокатів регіону складає висновки, які подає на розгляд та затвердження конференції адвокатів регіону. Ревізійна комісія адвокатів регіону може подавати результати перевірок Раді адвокатів України та з'їзду адвокатів України.

— Вища ревізійна комісія адвокатури

Вища ревізійна комісія адвокатури утворюється і діє для здійснення контролю за фінансово-господарською діяльністю Національної асоціації адвокатів України, її органів, рад адвокатів регіонів, Ради адвокатів України, кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури, Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, діяльністю ревізійних комісій адвокатів.

Вища ревізійна комісія адвокатури підконтрольна і підзвітна з'їзду адвокатів України.

Голова та члени Вищої ревізійної комісії адвокатури обираються з'їздом адвокатів України строком на п'ять років із числа адвокатів, стаж адвокатської діяльності яких становить не менше п'яти років. Кількість членів Вищої ревізійної комісії адвокатури визначається з'їздом адвокатів України.

Голова, член Вищої ревізійної комісії адвокатури можуть бути достроково відкликані з посади за рішенням з'їзду адвокатів України.

Голова, член Вищої ревізійної комісії адвокатури не можуть одночасно входити до складу ревізійної комісії адвокатів регіону, кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, ради адвокатів регіону, Ради адвокатів України, комісії з оцінювання якості, повноти та своєчасності надання адвокатами безоплатної правової допомоги.

Голова та члени Вищої ревізійної комісії адвокатури можуть отримувати винагороду за роботу в її складі у розмірі, установленому з'їздом адвокатів України.

За результатами перевірок Вища ревізійна комісія адвокатури складає висновки, які подає на розгляд та затвердження з'їзду адвокатів України. Вища ревізійна комісія адвокатури може подавати результати перевірок Раді адвокатів України, Вищій кваліфікаційно-дисциплінарній комісії адвокатури.

— Рада адвокатів України

У період між з'їздами адвокатів України функції адвокатського самоврядування виконує Рада адвокатів України.

Повноваження і порядок роботи Ради адвокатів України визначаються Законом та положенням про Раду адвокатів України, що затверджується з'їздом адвокатів України.

Рада адвокатів України підконтрольна і підзвітна з'їзду адвокатів України.

До складу Ради адвокатів України входять тридцять членів, стаж адвокатської діяльності яких становить не менше п'яти років: по одному представнику від кожного регіону, які обираються конференцією адвокатів регіону, та голова і два заступники голови, які обираються шляхом голосування з'їздом адвокатів України. Секретар Ради адвокатів України обирається Радою адвокатів України зі складу членів Ради адвокатів України. Рада адвокатів України може достроково відкликати з посади секретаря Ради.

Рада адвокатів України є повноважною за умови обрання не менше двох третин від її складу.

Строк повноважень голови, заступників голови, секретаря і членів Ради адвокатів України становить п'ять років. Одна й та сама особа не може бути головою, заступником голови, секретарем або членом Ради адвокатів України більше ніж два строки підряд.

Голова, заступник голови, секретар, член Ради адвокатів України можуть бути достроково відкликані з посади за рішенням органу адвокатського самоврядування, який обрав їх на посаду.

Голова, заступник голови, секретар, член Ради адвокатів України не можуть одночасно входити до складу ради адвокатів регіону, кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, ревізійної комісії адвокатів регіону, Вищої ревізійної комісії адвокатури, комісії з оцінювання якості, повноти та своєчасності надання адвокатами безоплатної правової допомоги.

Повноваження Ради адвокатів України:

- 1) складає порядок денний, забезпечує скликання та проведення з'їзду адвокатів України;
- 2) визначає квоту представництва, порядок висування та обрання делегатів конференції адвокатів регіонів, з'їзду адвокатів України;
- 3) забезпечує виконання рішень з'їзду адвокатів України;
- 4) здійснює організаційне, методичне, інформаційне забезпечення ведення Єдиного реєстру адвокатів України, здійснює контроль за діяльністю рад адвокатів регіонів щодо внесення відомостей до Єдиного реєстру адвокатів України та надання витягів із нього;
- 5) затверджує регламент конференції адвокатів регіону, положення про раду адвокатів регіону, положення про кваліфікаційно-дисциплінарну

комісію адвокатури, положення про ревізійну комісію адвокатів регіону, положення про комісію з оцінювання якості, повноти та своєчасності надання адвокатами безоплатної правової допомоги;

6) установлює розмір та порядок сплати щорічних внесків адвокатів на забезпечення реалізації адвокатського самоврядування, забезпечує їх розподіл і використання (якщо з'їздом адвокатів України прийнято рішення про сплату щорічних внесків адвокатів на забезпечення реалізації адвокатського самоврядування та визначено напрями їх використання);

7) визначає розмір відрахувань кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури на забезпечення діяльності Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури;

8) сприяє діяльності рад адвокатів регіонів, координує їх діяльність;

9) сприяє забезпеченню гарантій адвокатської діяльності, захисту професійних і соціальних прав адвокатів;

10) приймає рішення про розпорядження коштами і майном Національної асоціації адвокатів України відповідно до призначень коштів і майна, визначених статутом Національної асоціації адвокатів України та рішеннями з'їзду адвокатів України;

11) розглядає скарги на рішення, дії чи бездіяльність рад адвокатів регіонів, їх голів, скасовує рішення рад адвокатів регіонів;

12) визначає друкований орган Національної асоціації адвокатів України;

13) забезпечує ведення офіційного веб-сайту Національної асоціації адвокатів України;

14) виконує інші функції відповідно до цього Закону та рішень з'їзду адвокатів України.

Засідання Ради адвокатів України скликаються головою Ради адвокатів України, а в разі його відсутності – одним із заступників голови не рідше одного разу на два місяці. Засідання Ради адвокатів України може бути також скликане за пропозицією не менш як однієї п'ятої від загального складу членів Ради.

У разі якщо голова Ради адвокатів України або його заступник не скликає засідання Ради протягом тридцяти днів із дня надходження пропозиції про скликання засідання, члени Ради адвокатів України, які підписали таку пропозицію, приймають рішення про утворення організаційного бюро зі скликання Ради адвокатів України. Організаційне бюро має право скликати та забезпечувати проведення засідань Ради, визначати особу, яка головує на засіданні Ради.

Засідання Ради адвокатів України є повноважним, якщо на ньому присутні більше половини членів Ради. Рішення Ради адвокатів України приймаються більшістю голосів від загальної кількості її членів. У разі рівного розподілу голосів членів Ради голос головуючого на засіданні є вирішальним.

Голова Ради адвокатів України

Голова Ради адвокатів України за посадою є головою Національної асоціації адвокатів України.

Голова Ради адвокатів України представляє Раду адвокатів України та Національну асоціацію адвокатів України в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах, організаціях, перед громадянами.

Голова Ради адвокатів України забезпечує скликання та проведення засідань Ради адвокатів України, розподіляє обов'язки між своїми заступниками, організовує і забезпечує ведення діловодства Ради адвокатів України, розпоряджається коштами і майном Національної асоціації адвокатів України відповідно до затвердженого кошторису, організовує і забезпечує роботу секретаріату Національної асоціації адвокатів України, учиняє інші дії, передбачені цим Законом, положенням про Раду адвокатів України, статутом Національної асоціації адвокатів України, рішеннями Ради адвокатів України і з'їзду адвокатів України.

Голова Ради адвокатів України може отримувати винагороду в розмірі, установленому з'їздом адвокатів України.

— З'їзд адвокатів України

Вищим органом адвокатського самоврядування України є з'їзд адвокатів України.

До складу з'їзду адвокатів України входять делегати, які обираються конференціями адвокатів регіонів шляхом голосування відносною більшістю голосів делегатів, які беруть участь у конференції.

Квота представництва, порядок висунування та обрання делегатів з'їзду адвокатів України, порядок проведення з'їзду адвокатів України встановлюються Радою адвокатів України.

З'їзд адвокатів України скликається Радою адвокатів України не рідше одного разу на три роки. З'їзд адвокатів України скликається у шістдесятиденний строк за ініціативою Ради адвокатів України

або на вимогу не менш як однієї десятої від загальної кількості адвокатів, включених до Єдиного реєстру адвокатів України, або не менш як однієї третини рад адвокатів регіонів.

У разі якщо Рада адвокатів України не скликає з'їзд адвокатів України протягом шістдесяти днів із дня надходження пропозиції про скликання з'їзду, адвокати або представники рад адвокатів регіонів, які підписали таку пропозицію, приймають рішення про утворення організаційного бюро зі скликання з'їзду адвокатів України. Організаційне бюро має право скликати та забезпечувати проведення з'їзду адвокатів України, визначити особу, яка головує на засіданні з'їзду.

Про день, час і місце початку роботи з'їзду адвокатів України та питання, що вносяться на його обговорення, адвокати повідомляються не пізніше як за двадцять днів до дня початку роботи з'їзду.

З'їзд адвокатів України є правомочним, якщо в ньому бере участь більше половини обраних делегатів, які представляють більшість конференцій адвокатів регіонів.

Повноваження з'їзду адвокатів України:

1) обирає голову і заступників голови Ради адвокатів України, голову і заступників голови Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, голову і членів Вищої ревізійної комісії адвокатури та достроково відкликає їх із посад;

2) затверджує статут Національної асоціації адвокатів України та вносить до нього зміни;

3) затверджує правила адвокатської етики;

4) затверджує положення про Раду адвокатів України, положення про Вищу кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури, положення про Вищу ревізійну комісію адвокатури;

5) розглядає та затверджує звіти Ради адвокатів України, Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, висновки Вищої ревізійної комісії адвокатури;

6) призначає трьох членів ВРЮ;

7) затверджує кошторис Ради адвокатів України, кошторис Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, затверджує звіт про їх виконання;

8) здійснює інші повноваження відповідно до цього Закону.

Рішення з'їзду адвокатів України приймаються шляхом голосування більшістю голосів делегатів, що беруть участь у з'їзді.

Питання для самоконтролю

1. Сформулюйте визначення поняття «адвокатура».
2. Яке основне призначення інституту адвокатури?
3. Назвіть принципи адвокатської діяльності.
4. Назвіть основні види адвокатської діяльності.
5. Сформулюйте поняття адвокатської таємниці. Які передбачені гарантії для її нерозголошення?
6. Яким є порядок набуття статусу адвоката?
7. Які гарантії здійснення адвокатської діяльності: їх класифікація та сутність?
8. Назвіть організаційні форми діяльності адвокатів.
9. Для чого створений Єдиний реєстр адвокатів України? Який порядок його ведення?
10. Якими є підстави та порядок притягнення адвокатів до дисциплінарної відповідальності?
11. Охарактеризуйте основні засади процедури дисциплінарного провадження стосовно адвокатів.
12. Дайте визначення та охарактеризуйте підстави зупинення, припинення та поновлення права на заняття адвокатською діяльністю.
13. Охарактеризуйте зміст професійних прав та обов'язків адвокатів.
14. Визначте призначення, види та повноваження органів адвокатського самоврядування.

Нотаріат

§ 1. Поняття нотаріату

Конституція України (ст. 59) закріпила право кожного громадянина на одержання правової допомоги. Нотаріат разом із низкою правоохоронних органів України забезпечує реалізацію цього конституційного права громадян. Серед правоохоронних органів України нотаріат займає гідне місце, зменшуючи навантаження судів, посвідчує лише безспірні права та безспірні факти, у наявності яких він може переконалися безпосередньо або на підставі відповідних документів.

Нормативну базу діяльності нотаріату складають: Конституція України, Закон України «Про нотаріат» (далі по тексту розділу – Закон), Положення «Про Вищу кваліфікаційну комісію нотаріату», що затверджує Кабінет Міністрів України, та інші положення та постанови.

У перекладі з латинської мови «*notarius*» означає «писар», «стенограф». Нотаріат дійсно зароджувався як система осіб, які стенографували різноманітні угоди або промови й надавали юридичну допомогу. Згодом документам, посвідченим нотаріусами, надавалося все більшого юридичного значення аж до визнання їх безспірними. У франкських королів за часів Каролінгів, наприклад, оспорювання нотаріальних актів заборонялося під страхом смертної кари. Уперше органи, які виконують нотаріальні функції, виникли в Стародавньому Римі. Причому функції, притаманні нотаріату, виконувалися різними особами: табеліонами, нотаріусами – у Римській імперії, дяками й піддячими – у Київській Русі¹. Отже, в історичному аспекті нотаріат пройшов складний шлях свого розвитку – від стенографування документів до посвідчення безспірних прав і фактів.

На сьогодні у світі склалися два типи правових систем – англосаксонська та континентальна і відповідно два типи нотаріальних систем. До компетенції нотаріусів англосаксонських країн входить лише зазвичай свідчення підписів і присяг. Головний принцип цивільних правовідно-

¹ Див.: Комаров, В. В. Нотаріат в Україні [Текст] / В. В. Комаров, В. В. Баранкова ; Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – Х. : Право, 2011. – С. 3–6.

син – «свобода договору» – виключає необхідність нотаріальної форми договорів чи контрактів. Інша ситуація склалась у країнах континентального права. Нотаріат тут відіграє важливу роль у запобіганні судовим спорам, а значить, у зменшенні навантажень на суди. Нотаріус виконує роль юридичного радника, який надає правову допомогу при складанні документа (договору, заповіту тощо), щоб посвідчений ним документ відповідав закону й волевиявленню особи, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії.

Україна належить до країн континентальної правової системи, що зумовлює схожість компетенції українського нотаріату з латинським. Основним законодавчим актом, який регулює діяльність нотаріату в державі, є Закон України «Про нотаріат»¹. Його ст. 1 визначає цей інститут як систему органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати безспірні права і факти, що мають юридичне значення та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності. У Законі міститься й перелік нотаріальних дій, які виконують нотаріуси.

Нотаріус посвідчує такі безспірні права, як право на спадщину, на частку в спільному майні подружжя (ст. 34). До фактів, які посвідчуються ним, належать такі факти: а) що громадянин є живим; б) тотожність громадянина з особою, зображеною на фотокартці; в) знаходження громадянина в певному місці; г) час пред'явлення документів та ін. На підтвердження таких прав або фактів нотаріус видає відповідне свідоцтво.

Посвідчення договорів, довіреностей, заповітів, засвідчення справжності підпису на документі робиться шляхом напису на відповідному документі за встановленою формою.

Нотаріуси приймають документи на зберігання, учиняють виконавчі написи, вживають заходів з охорони спадкового майна, засвідчують правильність копій документів, виконують інші нотаріальні дії, передбачені законом.

■ § 2. Організація нотаріату

Учинення нотаріальних дій покладається на нотаріусів, які працюють у державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах (державні нотаріуси) або займаються приватною нотаріальною діяльніс-

¹ Про нотаріат [Електронний ресурс] : Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-XI. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

тю (приватні нотаріуси). Державні нотаріуси в державних нотаріальних архівах мають обмежені повноваження щодо вчинення нотаріальних дій: вони лише видають дублікати й засвідчують правильність копій і виписок із документів, які зберігаються у справах цих архівів (ст. 35 Закону).

Ураховуючи факт відсутності українських нотаріусів за кордоном, а також у багатьох населених пунктах (селах, селищах), законодавець надає право вчиняти деякі нотаріальні дії іншим органам і посадовим особам, для яких нотаріальна діяльність не є основною. Так, у населених пунктах, де немає нотаріусів, деякі нотаріальні дії вчиняються уповноваженими на це посадовими особами органів місцевого самоврядування. За кордоном нотаріальні дії вчиняються українськими консульськими установами (ст. 39 Закону).

ЦК та згаданим Законом України право посвідчувати заповіти й довіреності, прирівняні до нотаріальних, надається певним посадовим особам – головним лікарям, командирам військових частин та ін.

До 1993 р. в Україні, як і в СРСР у цілому, існував тільки державний нотаріат. У 1993 р. із прийняттям Закону «Про нотаріат» розпочалося реформування нотаріату в Україні.

У кожному районі, місті були створені державні нотаріальні контори, які утримувались за рахунок Державного бюджету. Згідно із Законом державні нотаріальні контори відкриваються й ліквідовуються Міністерством юстиції України. Контроль за організацією нотаріату України, затвердження штату державних нотаріальних контор, призначення на посаду державного нотаріуса і завідуючого державною нотаріальною конторою здійснюється Міністерством юстиції України, Головним управлінням юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головними управліннями юстиції в областях, містах Києві та Севастополі.

Державна нотаріальна контора – це юридична особа, яку очолює завідуючий.

Поряд зі збереженням державного нотаріату була запроваджена приватна нотаріальна діяльність, яку здійснюють приватні нотаріуси. За своєю сутністю це незалежна професійна діяльність, оскільки приватні нотаріуси діють за принципом самофінансування, самостійно забезпечують себе роботою, можуть укладати цивільно-правові та трудові договори, відкривати поточні та вкладні рахунки, а також несуть повну матеріальну відповідальність за заподіяну шкоду внаслідок своїх незаконних дій або недбалості.

Для захисту професійних інтересів нотаріусів була створена та зареєстрована Міністерством юстиції України в 1993 р. Українська нотаріальна палата – добровільне громадське об'єднання нотаріусів на професійній основі. Зараз вона об'єднує близько 4000 державних і приватних нотаріусів. Українська нотаріальна палата є колективним членом Співки юристів України, а також палата прийнята як спостерігач до світової організації нотаріусів – Міжнародного союзу латинського нотаріату, який об'єднує нотаріати 80 країн.

Час засвідчив дієвість такої реформи, оскільки зріс престиж професії нотаріуса, підвищився рівень обслуговування фізичних та юридичних осіб, а також рівень довіри громадян до нотаріуса. З прийняттям вагомих змін до Закону «Про нотаріат» у 2008 р. усі державні нотаріуси здійснюють нотаріальну діяльність на тих же умовах, що й приватні нотаріуси. При цьому вживається єдиний термін «нотаріус».

■ § 3. Право на заняття нотаріальною діяльністю

Нотаріусом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи у сфері права не менше 3-х років і який пройшов стажування протягом 1-го року в державній нотаріальній конторі або в нотаріуса, який займається приватною нотаріальною практикою, склав кваліфікаційний іспит та одержав свідоцтво про право на заняття нотаріальною діяльністю (ст. 3).

Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість. Нотаріус не може перебувати в штаті інших державних, приватних чи господарських підприємств та організацій, займатися підприємницькою й посередницькою діяльністю, виконувати іншу оплачувану роботу, крім викладацької й наукової у вільний від роботи час.

Для визначення рівня професійної підготовленості осіб, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю, та вирішення питання про анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю при Міністерстві юстиції України утворюється Вища кваліфікаційна комісія нотаріату. Персональний склад Вищої кваліфікаційної комісії нотаріату затверджується наказом Міністерства юстиції України.

Після проходження стажування особи, які мають намір скласти кваліфікаційний іспит на право на заняття нотаріальною діяльністю, допускаються Вищою кваліфікаційною комісією нотаріату до його

складання на підставі подання відповідно Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі. Такий же порядок допуску для тих осіб, що не склали кваліфікаційний іспит до повторного складання іспиту не раніше ніж через один рік.

Порядок допуску до складання кваліфікаційних іспитів та їх проведення встановлюється Міністерством юстиції України. Особи, які не склали повторний та наступні кваліфікаційні іспити, можуть бути допущені до складання нового кваліфікаційного іспиту після проходження додаткового стажування.

На підставі результатів складеного іспиту Вища кваліфікаційна комісія нотаріату приймає рішення про видачу (або відмову у видачі) Міністерством юстиції України свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю.

Особа, приватна нотаріальна діяльність якої не здійснювалася протягом трьох років після отримання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю і яка не працювала нотаріусом, повинна підтвердити свою кваліфікацію шляхом складання нового кваліфікаційного іспиту в порядку, установленому Міністерством юстиції України.

Питання про анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю розглядається Вищою кваліфікаційною комісією нотаріату за поданням відповідно Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі.

Рішення Вищої кваліфікаційної комісії нотаріату може бути оскаржено до суду (ст. 10 Закону).

§ 4. Статус нотаріуса

Згідно із Законом України «Про нотаріат» нотаріус має такі професійні права:

- витребувати від підприємств, установ та організацій відомості й документи, необхідні для проведення нотаріальних дій;
- складати проекти угод і заяв, виготовляти копії документів і виписки з них, давати роз'яснення з питань учинених нотаріальних дій і консультації правового характеру.

Законодавством нотаріусу надані й інші права.

Головним професійним обов'язком нотаріуса є вчинення нотаріальних дій відповідно до законодавства і принесеної присяги. Кожна особа, якій уперше надається право займатися нотаріальною діяльністю, у приміщенні відповідного управління юстиції складає присягу такого змісту: «Урочисто присягаю виконувати обов'язки нотаріуса чесно і сумлінно, згідно з законом і совістю, поважати права і законні інтереси громадян і організацій, зберігати професійну таємницю, скрізь і завжди берегти чистоту високого звання нотаріуса» (ст. 6 Закону).

Предметом нотаріальної таємниці є сукупність відомостей, отриманих під час вчинення нотаріальної дії або звернення до нотаріуса заінтересованої особи, у тому числі про особу, її майно, особисті майнові та немайнові права і обов'язки тощо.

Довідки про вчинені нотаріальні дії та копії документів, що зберігаються у нотаріуса, видаються нотаріусом виключно фізичним та юридичним особам, за дорученням яких або щодо яких вчинялися нотаріальні дії. У разі смерті особи чи визнання її померлою такі довідки видаються спадкоємцям померлого. У разі визнання особи безвісно відсутньою опікун, призначений для охорони майна безвісно відсутнього, має право отримувати довідки про вчинені нотаріальні дії, якщо це необхідно для збереження майна, над яким установлена опіка.

Довідки про вчинені нотаріальні дії та інші документи надаються нотаріусом протягом десяти робочих днів на обґрунтовану письмову вимогу суду, прокуратури, органів дізнання і досудового слідства у зв'язку з цивільними, господарськими, адміністративними або кримінальними справами, справами про адміністративні правопорушення, що знаходяться в провадженні цих органів, з обов'язковим зазначенням номера справи та прикладенням гербової печатки відповідного органу.

Нотаріус зобов'язаний сприяти громадянам та юридичним особам у дотриманні їхніх прав і захисті законних інтересів, роз'яснювати права та обов'язки, попереджати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду.

У разі невідповідності нотаріальної дії законодавству України або міжнародним договорам нотаріус зобов'язаний відмовити у її вчиненні. Така відмова може бути оскаржена заінтересованою особою до суду.

Гарантією неупередженості нотаріуса й посадових осіб органів місцевого самоврядування, які виконують нотаріальні дії, є законодав-

че обмеження у праві вчинення нотаріальних дій на своє ім'я чи від свого імені, а також на ім'я чи від імені свого чоловіка (дружини), його (її) та своїх родичів, працівників даної нотаріальної контори чи органу місцевого самоврядування або працівників, які перебувають у трудових відносинах із приватним нотаріусом.

Робота нотаріуса є дуже відповідальною. Адже внаслідок допущеної ним помилки або зловживання правом може бути завдано суттєвої шкоди правам і законним інтересам фізичних, юридичних осіб або держави. Саме тому зазначеним Законом установлена повна матеріальна відповідальність приватного нотаріуса за шкоду, заподіяну ним особі внаслідок власної недбалості або незаконних дій. Гарантією відшкодування такої шкоди є законодавча вимога про обов'язкове службове страхування професійної відповідальності приватного нотаріуса або внесення ним на спеціальний рахунок до банківської установи страхової застави. Страхова сума або страхова застава встановлюються в розмірі ста п'ятдесяти мінімальних заробітних плат.

Міністерство юстиції України, Головне управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головні управління юстиції в областях, містах Києві та Севастополі здійснюють перевірку організації нотаріальної діяльності нотаріуса та виконання ним правил нотаріального діловодства за певний період. Повторна перевірка з тих питань, які вже були предметом перевірки, не допускається за винятком перевірки звернень громадян чи юридичних осіб.

Перевірка організації нотаріальної діяльності нотаріуса та виконання ним правил нотаріального діловодства, крім повторних перевірок, передбачених цим Законом, здійснюється не частіше одного разу у два роки виключно у приміщенні, де знаходиться робоче місце (контора) нотаріуса, з обов'язковим повідомленням нотаріуса про проведення перевірки.

У разі виявлення під час перевірки порушень в організації нотаріальної діяльності приватного нотаріуса або неодноразових порушень ним правил нотаріального діловодства Міністерство юстиції України, Головне управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головні управління юстиції в областях, містах Києві та Севастополі, які проводили перевірку, можуть зупинити або припинити нотаріальну діяльність приватного нотаріуса.

Порядок перевірки організації нотаріальної діяльності державних і приватних нотаріусів та виконання ними правил нотаріального діловодства затверджується Міністерством юстиції України (ст. 33 Закону).

Питання для самоконтролю

1. Назвіть види нотаріальної діяльності. Охарактеризуйте порядок їх вчинення.
2. Хто має право вчиняти нотаріальні дії?
3. Як набути статус нотаріуса?
4. Які права та обов'язки нотаріуса?
5. Які підстави та порядок притягнення нотаріуса до відповідальності?
6. Дайте визначення поняття «нотаріальна таємниця». Які передбачені гарантії її дотримання?

Нормативні акти

1. Всеобщая декларация прав человека [Текст] : от 10 дек. 1948 г. // Международные документы по правам человека. – Харьков : РИФ «Арсин, ЛТД», 2000. – С. 6–12.
2. Господарський процесуальний кодекс України [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.
3. Европейская хартия о законе «О статусе судей» от 10.07.1998 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_236. – Заголовок с экрана.
4. Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод [Текст] : від 04.11.1950 р. // 36. договорів Ради Європи. – К. : Парлам. вид-во, 2000. – С. 27–45.
5. Загальна декларація прав людини [Текст] : від 10 груд. 1948 р. / М-во юстиції України. – К. : Логос, 1998. – 8 с.
6. Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства», прийнятий делегацією 12-ти країн-учасниць на пленарному засіданні в Страсбурзі у жовтні 1988 р.
7. Закон про адвокатуру та адвокатську діяльність від 05.07.2012 [Текст] : станом на 1 верес. 2012 р. : відповід. офіц. тексту. – Х. : Право, 2012. – 56 с.
8. Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [Текст] : затв. наказом Мін'юсту України від 03.03.2004 р. № 20/5 (зі змінами від 26.03.2010 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 10. – Ст. 639.
9. Кодекс адміністративного судочинства України [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 35–36, 37. – Ст. 446.
10. Кодекс України про адміністративні правопорушення [Електронний ресурс] : від 07.12.1984 р. № 8073-Х. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
11. Конституція України [Текст] : від 28.06.1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141 (зі змінами від 30.09.2010 р.).
12. Концепція створення та розвитку ювенальної юстиції в Україні [Текст] : схвал. резолюцією Всеукр. наук.-практ. конф. від 12.04.2005 р. // Вісн. Верхов. Суду України. – 2005. – № 5 (57). – С. 5–8.
13. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : від 13.04.2012 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/t21>. – Заголовок з екрана.
14. Методика обчислення розміру винагороди адвокатів, які надають вторинну правову допомогу у кримінальних справах», затверджена постановою Каб. Міністрів України від 18 квіт. 2012 р. № 305.
15. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [Текст] : від 16 груд. 1966 р. // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи. – К., 1992. – С. 36–62.

16. Основні положення про роль адвокатів, прийняті VIII Конгресом ООН про попередження злочинів у серпні 1990 р.
17. Основні принципи незалежності судових органів від 06.09.1985 р. [Текст] // *Міжнародна заштита прав человека : док. і комент.* – Харків : Синтекс, 1998. – С. 162–166.
18. Питання мережі господарських судів України [Текст] : Указ Президента України від 12 серп. 2010 р. № 811/2010 // *Офіц. вісн. України.* – 2010. – № 62. – Ст. 2161.
19. Питання мережі місцевих загальних та апеляційних судів [Текст] : Указ Президента України від 20 трав. 2011 р. № 591/2011 // *Офіц. вісн. України.* – 2011. – № 39. – Ст. 1595.
20. Положення про автоматизовану систему документообігу суду [Електронний ресурс] : затв. рішенням Ради суддів України від 26.11.2010 р. № 30 і наказом ДСА України від 26.11.2010 р. № 188. – Режим доступу: http://court.gov.ua/organy_samovrjaduvannja/2313133ds564/. – Заголовок з екрана.
21. Положення про Вищу кваліфікаційну комісію нотаріату [Текст] : затв. постановою Каб. Міністрів України від 08.12.2006 р. № 1689 // *Офіц. вісн. України.* – 2006. – № 50. – Ст. 3314.
22. Положення про Головні управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі [Електронний ресурс] : затв. Наказом М-ва юстиції України від 23.06.2011 р. № 1707/5. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/8815>. – Заголовок з екрана.
23. Положення про Державну судову адміністрацію України [Електронний ресурс] : затв. рішенням Ради суддів України від 22.10.2010 р. № 12. – Режим доступу: <http://court.gov.ua/olsa>. – Заголовок з екрана.
24. Положення про кваліфікаційну комісію нотаріату [Текст] : затв. наказом Мін'юсту України від 01.12.2006 р. № 87/5 // *Відом. Верхов. Ради України.* – 2006. – № 49. – Ст. 3261.
25. Положення про Міністерство внутрішніх справ України [Електронний ресурс] : затв. Указом Президента України від 06.04.2011 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/383/2011>. – Заголовок з екрана.
26. Положення про Міністерство юстиції України [Електронний ресурс] : затв. Указом Президента України від 06.04.2011 р. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/33>. – Заголовок з екрана.
27. Положення про помічника судді суду загальної юрисдикції [Електронний ресурс] : затв. рішенням Ради суддів України 25.03.2010 р. № 14. – Режим доступу: http://www.court.gov.ua/organy_samovrjaduvannja/pppszu/. – Заголовок з екрана.
28. Положення про порядок реєстрації приватної нотаріальної діяльності [Текст] : затв. наказом Мін'юсту України від 12.12.2008 р. № 2151/5 // *Відом. Верхов. Ради України.* – 2008. – № 97. – Ст. 3210.

29. Положення про районні, районні у містах, міські (міст обласного значення), міськрайонні управління юстиції [Електронний ресурс] : затв. Наказом М-ва юстиції України від 23.06.2011 р. № 1707/5. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0760-11>. – Заголовок з екрана.
30. Положення про службу судових розпорядників та організацію її діяльності [Електронний ресурс] : затв. рішенням Ради суддів України від 24.06.2011 р. № 32 і наказом ДСА України від 14.07.2011 р. № 112. – Режим доступу: <http://court.gov.ua/dsa/2214/nds9/>. – Заголовок з екрана.
31. Порядок і умови укладання контрактів з адвокатами, які надають безкоштовну вторинну правову допомогу на постійній основі, і договорів з адвокатами, які надають безкоштовну вторинну правову допомогу на тимчасовій основі», затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 11.01.2012 р. № 8.
32. Порядок оплати послуг адвокатів, які надають вторинну правову допомогу особам, затриманим в адміністративному або кримінально-процесуальному порядку, а також у кримінальних справах», затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 18 квітня 2012 р. № 305.
33. Правила адвокатської етики, затвержені Установчим З'їздом адвокатів України 17.11.12 р.
34. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини [Текст] : Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 12. – Ст. 792.
35. Про Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 12.08.2010 р. № 810/2010. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U810_10.html. – Заголовок з екрана.
36. Про Вищу раду юстиції [Текст] : Закон України від 15.01.1998 р. № 22/98-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 25. – Ст. 146.
37. Про віднесення посад працівників апарату судів загальної юрисдикції до відповідних категорій посад державних службовців [Текст] : розпорядження КМУ від 24.02.2003 р. № 88-р // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 9. – Ст. 404.
38. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів [Текст] : Закон України від 23.12.1993 р. № 3781-XII // Там само. – 1994. – № 11. – Ст. 50.
39. Про Державну податкову службу України [Текст] : Закон України від 04.12.1990 р. № 509-XII // Там само. – 1991. – № 6. – Ст. 37 (із змінами і допов.).
40. Про державну службу [Текст] : Закон України від 17.11.2011 р. № 3723-XII // Офіц. вісн. України. – 2012. – № 4. – Ст. 115.
41. Про доступ до судових рішень [Текст] : Закон України від 22.12.2005 р. № 3262-IV // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 1. – Ст. 13.
42. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві [Текст] : Закон України від 23.12.1993 р. № 3782-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 51 ; 2003. – № 16. – Ст. 124.

43. Про запровадження спеціалізації суддів по розгляду справ щодо злочинів, вчинених неповнолітніми [Електронний ресурс] : лист Верхов. Суду України від 01.12.2003 р. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/D3F60C3B84886101C22576E80031C0F1?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=D3F60C3B84886101C22576E80031C0F1&Count=500&>. – Заголовок з екрана.
44. Про застосування законодавства, що забезпечує незалежність суддів [Текст] : постанова Пленуму Верхов. Суду України / за заг. ред. В. Т. Малиаренка // Постанови Пленуму Верховного Суду України 1972–2002 : офіц. вид. – К. : Вид-во А.С.К., 2003. – С. 23–30.
45. Про застосування законодавства, що передбачає державний захист суддів, працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у судочинстві [Текст] : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 18.06.1999 р. № 10 // Законодавство України про судову правоохоронну діяльність : зб. нормат. актів. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 176–180.
46. Про затвердження Дисциплінарного статуту прокуратури України [Текст] : постанова Верхов. Ради України від 06.11.1991 р. № 1796-XII в ред. постанови Верхов. Ради України від 22.06.2004 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 4. – Ст. 15.
47. Про затвердження Інструкції з діловодства в апеляційних та місцевих адміністративних судах [Текст] : наказ Держ. суд. адмін. України від 15.12.2008 р. № 134 // Там само. – 2009. – № 6. – Ст. 186.
48. Про затвердження Інструкції з діловодства в місцевому загальному суді [Текст] : наказ Держ. суд. адмін. України від 27.06.2006 р. № 68 // Там само. – 2006. – № 31. – Ст. 2266.
49. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр адвокатів України : Постанова Вищ. кваліфікац. коміс. адвокатури при Каб. Міністрів України від 10 березня 2000 р. № 1.
50. Про затвердження Положення про класні чини працівників органів прокуратури України [Текст] : постанова Верхов. Ради України від 06.11.1991 р. № 1795-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 4. – Ст. 14.
51. Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 22.05.2006 р. № 740 // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 22. – Ст. 1623.
52. Про Конституційний Суд України [Текст] : Закон України від 26.10.1996 р. № 422/96-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272.
53. Про контрольно-звідувальну діяльність [Текст] : Закон України від 26.12.2002 р. № 374-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 4. – Ст. 95.
54. Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні [Текст] : Указ Президента України від 24.05.2011 р. № 597/2011 // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 41. – Ст. 1663.
55. Про міліцію [Текст] : Закон України від 20.12.1990 р. № 565-XII // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20 (із змінами та допов.).

56. Про нотаріат [Текст] : Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-ХІІ // Там само. – 1993. – № 39. – Ст. 383.
57. Про оперативно-розшукову діяльність [Текст] : Закон України від 18.02.1992 р. № 2135-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303 (із змінами і допов.).
58. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей [Текст] : Закон України від 24.01.1995 р. № 20/95-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 6. – Ст. 35.
59. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю [Текст] : Закон України від 30.06.1993 р. № 3341-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 358 (із змінами і допов.).
60. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх [Текст] : Постанова Пленуму ВСУ від 16.04.2004 р. № 5 // Вісн. Верхов. Суду України. – 2004. – № 5. – С. 4–8.
61. Про прокуратуру [Текст] : Закон України від 05.11.1991 р. № 1789-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 793 (зі змінами та допов.).
62. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р., Першого Протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції [Текст] : Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263 ; 1999. – № 22–23. – Ст. 197.
63. Про Службу безпеки України [Текст] : Закон України від 25.03.1992 р. № 2229-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 382.
64. Про судоустрій і статус суддів [Текст] : Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 55/1. – Ст. 1900.
65. Про утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі та кількісного складу суддів [Текст] : Указ Президента України від 16.11.2004 р. № 1417/2004 р. // Уряд. кур'єр (Орієнтир). – 2004. – № 224. – С. 14.
66. Рекомендації ВКК щодо оподаткування адвокатських об'єднань та адвокатів, як самозайнятих осіб, що здійснюють незалежну професійну діяльність, затверджені Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури 18 березня 2011 р.
67. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про офіційне тлумачення положень частин першої, другої статті 126 Конституції України та частини другої статті 13 Закону України «Про статус суддів» (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу) від 01.12.2004 р. № 19-рп/2004 [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 49. – Ст. 3220.
68. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статей 32 і 25 Закону України «Про державний бюджет України на 2000 рік» від 03.10.2001 р. № 12-рп/2001 [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 41. – Ст. 1863.

69. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 19, 42 Закону України «Про Державний бюджет України на 1999 рік» від 24.06.1999 р. № 6-рп/99 [Текст] // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 28. – Ст. 1432.
70. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 3 частини другої статті 18, статей 32, 33, 34, 35, 36, 37, підпункту 5 пункту 3 розділу VII «Прикінцевих та перехідних положень» Закону України «Про судоустрій України» (справа про Касаційний суд України) від 11.12.2003 р. № 20-рп/2003 // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 51, ч. 1. – Ст. 2705.
71. Рішення Конституційного Суду України у справі про фінансове забезпечення діяльності судів від 11.03.2010 р. № 7-рп/2010 [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 21. – Ст. 881.
72. Статут Української нотаріальної палати [Текст] : затв. Установчою конф. нотаріусів України 22 квіт. 1993 р. // Законодавство України про нотаріат : Бюл. законодавства і юрид. практики України. – 1998. – № 5. – С. 34.
73. Цивільний процесуальний кодекс України [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 40–42. – Ст. 492.

Рекомендована література

1. Андрусяк, В. Мета та завдання досудового слідства [Текст] / В. Андрусяк // Вісн. прокуратури. – 2010. – № 1. – С. 77–80.
2. Анкудинов, О. Т. Прокурорський надзор. Російська прокуратура в правовому демократическом господарстві [Текст] : учебник / О. Т. Анкудинов, А. Н. Резинкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2008. – 404 с.
3. Аракелян, М. Р. Філософсько-правова характеристика інститута адвокатури в Україні [Текст] / М. Р. Аракелян // Право України. – 2011. – № 11/12. – С. 238–244.
4. Банчук, О. А. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав і основних свобод до процедури здійснення судочинства [Текст] / О. А. Банчук, О. Р. Куйбіда. – К. : ІКЦ «Леста», 2005. – 116 с.
5. Баранкова, В. Правова природа нотаріальної діяльності [Текст] / В. Баранкова // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 1998. – Вип. 3 (14). – С. 137–143.
6. Барщевский, М. Ю. Организация и деятельность адвокатуры в России [Текст] / М. Ю. Барщевский. – М., 1997.
7. Баскакова, Ю. Правовий статус діяльності української адвокатури в аспекті прийняття Закону України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 року [Текст] / Юлія Баскакова // Юрид. журн. – 2011. – № 10. – С. 36–40.
8. Баулін, О. В. Поняття і система основних положень досудового розслідування України [Текст] / О. В. Баулін, І. В. Потайчук // Незалежний суд – гарантія захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 30 трав. 2009 р. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2009. – С. 387–394.
9. Бірюкова, А. М. Нормативне регулювання правового статусу дисциплінарних органів адвокатури у законопроекті «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» / А. М. Бірюкова, М. С. Косенко // Адвокат. – 2012. – № 1. – С. 16–19.
10. Бринцев, В. Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади [Текст] : монографія / В. Д. Бринцев. – Х. : Право, 2010. – 464 с.
11. Варфоломеева, Т. В. Деякі аспекти впровадження Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [Текст] / Т. В. Варфоломеева // Адвокат. – 2012. – № 6. – С. 4–5.
12. Варфоломеева, Т. В. Історичний шлях української адвокатури, який вивчаємо і творимо [Текст] / Т. В. Варфоломеева // Адвокат. – 2012. – № 4. – С. 46–47.
13. Вільчик, Т. Б. Організація роботи адвокатури [Текст] : навч. посіб. / Т. В. Вільчик. – Х., 2006.

14. Головань, І. В. До питання про поняття адвокатської діяльності [Текст] / І. В. Головань // Адвокат. – 2012. – № 1. – С. 12–15.
15. Гончаренко, С. В. Проблеми надання безоплатної правової допомоги. Короткий огляд новітніх тенденцій [Текст] / С. В. Гончаренко // Адвокат. – 2011. – № 11. – С. 12–16.
16. Горпенюк, А. Організаційно-правові питання вдосконалення досудового слідства в Україні [Текст] / А. Горпенюк // Вісн. прокуратури. – 2010. – № 2. – С. 64–68.
17. Горпенюк, А. Становлення та перспективи розвитку досудового слідства в Україні [Текст] / А. Горпенюк // Вісн. прокуратури. – 2010. – № 4. – С. 98–100.
18. Грошевий, Ю. М. Досудове розслідування кримінальних справ [Текст] / Ю. М. Грошевий, В. В. Вапнярчук, О. В. Капліна. – Х. : ФІНН, 2009. – 328 с.
19. Грошевой, Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве [Текст] / Ю. М. Грошевой. – Харьков : Вища шк., 1975.
20. Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення [Текст] : [матеріали постійно діючого наук.-практ. семінару], (23 жовт. 2009 р.). – Х. : Оберіг, 2009. – Вип. 1. – 312 с.
21. Євграфова, Є. Базова дисципліна з організації та функціонування системи судових та правоохоронних органів України [Текст] / Є. Євграфова // Юрид. Україна. – 2009. – № 8. – С. 120–124.
22. Єфіменко, Л. В. Нотаріат в Україні: законодавство, судова практика [Текст] / Л. В. Єфіменко. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 400 с.
23. Железняк, Н. Міністерство юстиції України – провідний орган у забезпеченні реалізації державно-правової політики [Текст] / Н. Железняк // Право України. – 2000. – № 8.
24. Жуйков, В. М. Судебная реформа: проблемы доступа к правосудию [Текст] / В. М. Жуйков. – М. : Статус, 2006. – 283 с.
25. Іваницький, С. О. Судова влада та правоохоронні органи України [Текст] / С. О. Іваницький. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Кондор, 2009. – 150 с.
26. Іванцова, А. В. Організаційні форми діяльності адвокатури [Текст] : монографія / А. В. Іванцова ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : ФІНН, 2011. – 248 с.
27. Історія адвокатури України [Текст] / за ред. Т. В. Варфоломеевої, О. Д. Святоцького. – К., 1992.
28. Камінський, А. Нові пріоритети у діяльності органів внутрішніх справ України [Текст] / А. Камінський // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XII наук.-практ. конф., 9–10 листоп. 2006 р. – Львів, 2006.
29. Капля, О. Правовий статус правоохоронних органів Європейського Союзу [Текст] / О. Капля // Вісн. Акад. управління МВС. – 2008. – № 3. – С. 105–115.

30. Каркач, П. М. Організація роботи прокуратури міста, району [Текст] / П. М. Каркач. – Х. : Право, 2010.
31. Каркач, П. М. Правові основи прокурорської діяльності в Україні [Текст] : наук.-практ. посіб. / П. М. Каркач, А. В. Лапкін. – Х. : Право, 2011. – 264 с.
32. Комаров, В. Новелізація нотаріального законодавства [Текст] / В. Комаров, В. Баранкова // Юрид. вісн. України. – 2007. – № 15. – С. 5.
33. Конституція України: науково-практичний коментар [Текст] / редкол.: В. Я. Тацій, О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш та ін. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2011. – 1128 с.
34. Косюта, М. В. Перспективи реформування законодавства про прокуратуру [Текст] / М. В. Косюта // Вісн. прокуратури. – 2007. – № 7. – С. 12–17.
35. Косюта, М. В. Прокуратура України [Текст] : навч. посіб. / М. В. Косюта. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Знання, 2010. – 404 с.
36. Лапкін, А. В. Кримінальне переслідування – перспективна функція прокуратури [Текст] / А. В. Лапкін // Вісн. Нац. акад. прокуратури України. – 2011. – № 1. – С. 63–72.
37. Лапкін А. В. Організація судових та правоохоронних органів України у схемах [Текст] : навч. посіб. / А. В. Лапкін. – Х. : Право, 2012. – 136 с.
38. Лобойко, Л. М. Реорганізація органів досудового розслідування у контексті концепції реформування кримінальної юстиції України [Текст] / Л. М. Лобойко // Актуальні проблеми розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 30 жовт. 2009 р. – Ч. 1. – Запоріжжя : Юрид. ін-т ДДУВС, 2009. – С. 86–89.
39. Марочкін, І. Є. Добір кандидатів на посади суддів [Текст] / І. Є. Марочкін // Інформ. вісн. Вищ. кваліфікац. коміс. суддів України. – 2007. – Вип. 1. – С. 23.
40. Москвич, Л. М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз [Текст] : монографія / Л. М. Москвич. – Х. : ФІНН, 2011. – 384 с.
41. Москвич, Л. М. Правовий статус носіїв судової влади в Україні (професійні судді, народні засідателі, суд присяжних) [Текст] : монографія / Л. М. Москвич, С. О. Іваницький, І. О. Русанова. – Х. : ФІНН, 2009. – 488 с.
42. Москвич, Л. М. Статус судді: питання теорії та практики [Текст] / Л. М. Москвич, С. В. Подкопаєв, С. В. Прилуцький. – Х. : ВД ІНЖЕК, 2004.
43. Назаров, І. В. Принципи побудови судової системи [Текст] : монографія / І. В. Назаров. – Х. : ФІНН, 2009. – 144 с.
44. Назаров, І. В. Судові системи країн Європейського Союзу та України: генезис та порівняння [Текст] : [монографія] / І. В. Назаров. – Х. : ФІНН, 2011. – 432 с.
45. Науково-практичний коментар до Закону України «Про прокуратуру» [Текст] : зб. нормат. актів / упоряд.: Т. В. Варфоломєєва, С. В. Гончаренко. – К. : Юрінком Інтер, 2000.

46. Нотаріат в Україні [Текст] : підручник / за ред. В. В. Комарова. – К. : Юрінком Інтер, 2006.
47. Овсяннікова, О. О. Транспарентність судової влади [Текст] : монографія / О. О. Овсяннікова. – Х. : ФІНН, 2010. – 336 с.
48. Овчаренко, О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації [Текст] : монографія / О. М. Овчаренко. – Х. : Право, 2008. – 304 с.
49. Організація судової влади в Україні [Текст] / за наук. ред. А. О. Селіванова. – К. : Юрінком Інтер, 2002.
50. Організація судової влади в Україні [Текст] : навч. посіб. / І. Є. Марочкін, Н. В. Сібільова, В. П. Тихий та ін. – Х. : Одиссей, 2007.
51. Петриченко, О. Проблеми реформування законодавства щодо системи органів досудового слідства в Україні [Текст] / О. Петриченко // Юрид. журн. ЮСТІНІАН. – 2002. – № 5. – С.1.
52. Пивоваров, В. В. Взаємодія органів досудового слідства та дізнання при розслідуванні кримінальних справ [Текст] : монографія / В. В. Пивоваров, Л. І. Щербина. – Х. : Право, 2006.
53. Погорецький, М. А. Досудове слідство України: історія та сучасність [Текст] / М. А. Погорецький // Вісн. Луган. акад. внутр. справ МВС. – 2002. – Вип. 3. – С. 216–227.
54. Подкопаєв, С. В. Дисциплінарна відповідальність суддів: сутність, механізм реалізації [Текст] / С. В. Подкопаєв. – Х. : ВД ІНЖЕК, 2003. – 192 с.
55. Подоляка, А. М. Поняття, ознаки та сутність правоохоронної діяльності [Текст] / А. М. Подоляка // Наук. вісн. Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ України : зб. наук. пр. – 2009. – № 3 (44). – С. 17–23.
56. Порівняльне судове право [Текст] : навч. посіб. / І. Є. Марочкін, Л. М. Москвич, Н. В. Сібільова та ін. ; за ред. І. Є. Марочкіна та Л. М. Москвич. – Х. : Право, 2008.
57. Прокурорський нагляд в Україні [Текст] : підручник / І. Є. Марочкін, П. М. Каркач, Ю. М. Грошевий та ін. ; за ред. І. Є. Марочкіна і П. М. Каркача. – Х. : Одиссей, 2006. – 240 с.
58. Радзівська, Л. К. Нотаріат в Україні [Текст] : навч. посіб. / Л. К. Радзівська, С. Г. Пасічник. – К. : Юрінком Інтер, 2000.
59. Русанова, І. О. Суд присяжних в Україні: проблеми становлення та розвитку [Текст] / І. О. Русанова. – Х. : ВД ІНЖЕК, 2005.
60. Сафулько, С. Ф. До питання реалізації світових стандартів адвокатури в українській практиці [Текст] / С. Ф. Сафулько // Право України. – 2011. – № 10. – С. 242–246.
61. Святоцька, В. О. Адвокатура в Україні крізь призму загальних принципів організації та діяльності адвокатури у державах ЄС [Текст] / В. О. Святоцька // Право України. – 2012. – № 1/2. – С. 375–379.
62. Святоцька, В. О. Всесвітні міжнародно-правові стандарти організації та діяльності адвокатури: український вимір [Текст] / В. О. Святоцька // Право України. – 2012. – № 7. – С. 250–256.

63. Селіванов, А. О. Питання теорії конституційного правосуддя в Україні: актуальні питання сучасного розвитку конституційного правосуддя [Текст] / А. О. Селіванов, А. А. Стрижак. – К. : Логос, 2010. – 276 с.
64. Сібільова, Н. В. Еволюція поняття «правосуддя» [Текст] / Н. В. Сібільова // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2005. – Вип. 10. – С. 186–190.
65. Сібільова, Н. В. Порядок організації та діяльність судової влади [Електронний ресурс] / Н. В. Сібільова. – Режим доступу: <http://www.judges.org.ua/seminar2-2.htm>. – Заголовок з екрана.
66. Сібільова, Н. В. Теоретичні основи побудови судової системи України [Текст] / Н. В. Сібільова // Право України. – 2009. – С. 38–45.
67. Слободянюк, В. Дізнання: історія, сучасність, перспективи [Текст] / В. Слободянюк // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 4. – С. 65–68.
68. Статус суддів [Текст] : навч. посіб. / кол. авт.: І. Є. Марочкін, Ю. І. Крючко, Л. М. Москвич та ін. ; за заг. ред. І. Є. Марочкіна. – Х. : Право, 2009.
69. Стефанюк, В. Судова система України та судова реформа [Текст] / В. Стефанюк. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.
70. Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи [Текст] : [матеріали наук.-практ. конф.] (м. Харків, 18–19 квіт. 2002 р.) / редкол.: В. В. Сташич та ін. – К. ; Х. : Юрінком Інтер, 2002.
71. Судове рішення і його виконання [Текст] (інтерв'ю з Міністром юстиції України О. В. Лавріновичем) // Уряд. кур'єр. – 2002. – 30 серп.
72. Судові, правоохоронні та правозахисні органи України [Текст] / О. С. Семерак. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Знання, 2008. – 392 с.
73. Судові та правоохоронні органи України [Текст]. – К. : Вид. Паливода А. В., 2009. – 224 с.
74. Тацій, В. Прокуратура в системі поділу влади [Текст] / В. Тацій // Вісн. прокуратури. – 1999. – № 2. – С. 27.
75. Тертишник, В. М. Удосконалення процесуального статусу слідчого [Текст] / В. М. Тертишник // Теорія та практика застосування чинного кримінального і кримінально-процесуального законодавства в сучасних умовах. – Ч. 2. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2002.
76. Тихий, В. П. Правова природа, повноваження, рішення та висновки Конституційного Суду України [Текст] / В. П. Тихий // Вісн. Акад. адвокатури України. – 2007. – Вип. 10. – С. 5–19.
77. Усеїнова, Г. С. Адвокатура УСРР 1921–1929 років [Текст] : монографія / Г. С. Усеїнова. – Х. : НТМТ, 2012. – 151 с.
78. Фойницький, І. Я. Курс уголовного судопроизводства [Текст] : [в 2 т. – Т. 1] / І. Я. Фойницький. – СПб. : Альфа, 1996. – 552 с.
79. Фурса, С. Я. Нотаріальний процес: теоретичні основи [Текст] / С. Я. Фурса. – К. : Істина, 2003.
80. Фурса, С. Я. Нотаріат в Україні. Теорія і практика [Текст] : навч. посіб. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса. – К. : А.С.К., 2001. – 976 с.

81. Чайковський, А. С. Дізнання та досудове слідство: історія і сучасність [Текст] : [навч. вид.] / А. С. Чайковський, С. В. Губар, В. А. Довбня. – К. : РВВ МВС України, 2004. – 180 с.
82. Чижмарь, К. І. Концепція реформування органів нотаріату в Україні [Текст] / К. І. Чижмарь // Бюл. М-ва юстиції України. – 2009. – № 9. – С. 46–53.
83. Шишкін, В. І. Судові системи країн світу [Текст] : навч. посіб. : [у 3 кн.] / В. І. Шишкін. – К. : Юрінком Інтер, 2001.
84. Щерба, С. П. Прокуратура в странах СНГ: правовой статус, функции, полномочия / С. П. Щерба, Т. А. Решетникова, О. А. Зайцев. – М. : Экзамен, 2007. – 558 с.

Алфавітно-предметний покажчик

А

Адвокат 15, 63, 252, 326, 352, 362, 363, 396
Адвокатська таємниця 396, 401
Адвокатське бюро 371, 372
Адвокатське об'єднання 373
Адвокатське самоврядування 353, 404
Адміністративне судочинство 31
Адміністративно-правова відповідальність суддів 199
Апарат суду 122, 127
Апеляційні суди 69, 76, 86, 91, 101–103
Апеляція 88, 101

Б

Бібліотека судів 127

В

Верховний Суд України 76, 86
Види адвокатської діяльності 394
Виконавче провадження 339
Вища кваліфікаційна комісія суддів України 192, 240
Вища рада юстиції 251
Вищий адміністративний суд України 104
Вищий господарський суд України 104
Вищий спеціалізований суд з розгляду цивільних і кримінальних справ 104

Г

Генеральний прокурор України 259, 260
Голова суду 71, 93, 96
Господарське судочинство 31

Д

Державна архівна служба України 322, 335, 337
Державна виконавча служба України 339
Державна пенітенціарна служба України 343
Державна податкова служба України 15, 98, 396

Державна реєстраційна служба України 323, 346
Державна служба із захисту персональних даних України 349
Державна судова адміністрація України 90, 187, 222
Державне бюро розслідувань 301, 302, 303
Державний виконавець 340, 341, 343
Дисциплінарна відповідальність суддів 190
Дізнання 297
Добір суддівських кадрів 48, 56, 123, 163
Договір про надання правової допомоги 363, 374, 399
Досудове розслідування 15, 279, 296
Досудове слідство 297

Є

Єдиний реєстр досудових розслідувань 296

З

Збори суддів 231
З'їзд суддів України 131, 132, 179, 236

І

Інстанційність 53

К

Кандидат на посаду судді 170
Касація 88
Кваліфікаційний іспит 170, 174
Конституційне судочинство 30
Конституційний Суд України 69, 130
Контррозвідувальна діяльність (контррозвідка) 318
Конференція суддів 233
Кримінальне провадження 59, 60, 73, 83
Кримінально-правова відповідальність суддів 198

М

Міліція 313
Міністерство юстиції України 322, 324

Н

Народні засідателі 61, 205
Національна школа суддів України 182
Нотаріат 421

О

Обрання на посаду судді 176, 178
Оперативно-розшукова діяльність 290, 298
Орган прокуратури 259
Органи внутрішніх справ 294, 308
Органи державного бюро розслідувань 301–303
Органи суддівського самоврядування 229
Органи юстиції України 322
Організаційне забезпечення судів 44

П

Пленум Верховного Суду України 119–120
Пленум вищого спеціалізованого суду 105–107
Податкова міліція 288, 303, 306
Правовий статус судді 163, 181
Правоохоронні органи 5–8
Правосуддя 69
Призначення на посаду судді вперше 172
Принципи організації та діяльності адвокатури 352, 353, 355
Принципи судової влади 40
Припинення повноважень судді 200
Присяжні 205, 206
Прокурор 263

Процесуальне керівництво досудовим розслідуванням 287, 306

Р

Рада суддів України 239
Розвідувальна діяльність (розвідка) 288, 298

С

Склад суду 71
Слідчий апарат 305
Слідчий суддя 84
Слідчі дії 36, 84, 285
Служба безпеки України 317
Спеціалізовані прокуратури 259
Стажист адвоката 383
Суддя 163
Суддя, уповноважений здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх 83–85
Судова влада 17
Судова інстанція 73
Судова ланка 70, 76
Судова система 69

Ф

Функції прокуратури 268
Функції судової влади 32

Ц

Цивільне судочинство 31
Цивільно-правова відповідальність суддів 196

Ю

Юрисдикція 34

Зміст

Передмова	3
Розділ 1. Основні поняття, предмет, система й нормативні джерела навчальної дисципліни «Організація судових та правоохоронних органів».....	5
§ 1. Правоохоронна діяльність. Правоохоронні органи	5
§ 2. Предмет і система навчальної дисципліни «Організація судових та правоохоронних органів».....	8
§ 3. Нормативні акти з навчальної дисципліни «Організація судових та правоохоронних органів».....	11
Питання для самоконтролю	16
Розділ 2. Судова влада	17
§ 1. Виникнення та розвиток інституту судової влади	17
§ 2. Поняття й основні ознаки судової влади	21
§ 3. Форми реалізації судової влади	30
§ 4. Функції судової влади.....	32
Питання для самоконтролю	39
Розділ 3. Принципи судової влади	40
§ 1. Система принципів судової влади	40
§ 2. Інституціональні принципи судової влади	41
§ 3. Організаційні (судоустрійні) принципи судової влади.....	50
§ 4. Функціональні (судочинні) принципи судової влади	56
Питання для самоконтролю	68
Розділ 4. Судова система	69
§ 1. Основні поняття й інститути судової системи	70
§ 2. Міжнародно-правові принципи побудови судової системи держави	77
§ 3. Принципи побудови судової системи за Конституцією України.....	78
§ 4. Загальна характеристика системи судів загальної юрисдикції.....	90
§ 5. Місцеві суди.....	96
§ 6. Апеляційні суди.....	101
§ 7. Вищі спеціалізовані суди.....	104
§ 8. Верховний Суд України	112
§ 9. Апарат суду.....	122
§ 10. Фінансування судів	127
Питання для самоконтролю	129

Розділ 5. Конституційний Суд України	130
§ 1. Конституційний Суд України – єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні	130
§ 2. Порядок формування і структура Конституційного Суду України	131
§ 3. Статус судді Конституційного Суду України	134
§ 4. Повноваження Конституційного Суду України	139
§ 5. Конституційне провадження (провадження у справах у Конституційному Суді України)	145
§ 6. Рішення та висновки Конституційного Суду України	152
Питання для самоконтролю	161
Розділ 6. Статус суддів	163
§ 1. Суддівський корпус, його поняття та склад	163
§ 2. Інститут кандидата на посаду судді	164
§ 3. Вимоги, що висуваються до кандидатів на посади суддів	170
§ 4. Порядок зайняття посади судді	171
§ 5. Правовий статус суддів	181
§ 6. Матеріальне забезпечення суддів	188
§ 7. Відповідальність суддів	190
§ 8. Припинення повноважень суддів	200
§ 9. Народні засідателі та присяжні	205
Питання для самоконтролю	221
Розділ 7. Органи, що забезпечують функціонування судової влади	222
§ 1. Державна судова адміністрація України	222
§ 2. Органи суддівського самоврядування	229
§ 3. Вища кваліфікаційна комісія суддів України	240
Питання для самоконтролю	250
Розділ 8. Вища рада юстиції	251
§ 1. Статус і порядок формування Вищої ради юстиції	251
§ 2. Повноваження Вищої ради юстиції	253
§ 3. Організація діяльності Вищої ради юстиції	256
Питання для самоконтролю	258
Розділ 9. Органи прокуратури України	259
§ 1. Система органів прокуратури	259
§ 2. Структура органів прокуратури	260
§ 3. Сутність, мета і завдання прокурорського нагляду	262
§ 4. Правові основи, функції та принципи організації і діяльності прокуратури	267

§ 5. Кадри органів прокуратури.....	271
§ 6. Загальні положення організації роботи в органах прокуратури.....	275
Питання для самоконтролю	295
Розділ 10. Органи досудового розслідування	296
§ 1. Досудове розслідування: поняття та форми	296
§ 2. Органи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, їх компетенція.....	298
§ 3. Органи досудового розслідування, їх система, завдання і компетенція.....	301
§ 4. Статус слідчого. Вимоги, що ставляться до кандидатів на посаду слідчого	303
§ 5. Слідчий апарат, його структура.....	305
Питання для самоконтролю	307
Розділ 11. Органи внутрішніх справ.....	308
§ 1. Поняття органів внутрішніх справ	308
§ 2. Система та структура органів внутрішніх справ	309
§ 3. Міністерство внутрішніх справ України	311
§ 4. Міліція: поняття, завдання, структура, повноваження. Вимоги до осіб, які приймаються на службу в міліцію.....	313
Питання для самоконтролю	316
Розділ 12. Органи Служби безпеки України	317
§ 1. Завдання та правові засади діяльності Служби безпеки України	317
§ 2. Основні напрями діяльності й повноваження органів Служби безпеки України.....	318
§ 3. Кадри органів Служби безпеки України.....	319
§ 4. Контроль і нагляд за діяльністю Служби безпеки України.....	320
Питання для самоконтролю:.....	321
Розділ 13. Органи та установи юстиції.....	322
§ 1. Органи та установи юстиції: система та правові засади діяльності	322
§ 2. Міністерство юстиції України: структура, основні завдання та повноваження.....	324
§ 3. Система органів, діяльність яких спрямовується і координується Міністром юстиції України	335
Питання для самоконтролю	351
Розділ 14. Адвокатура	352
§ 1. Сутність інституту адвокатури в Україні.....	352

§ 2. Правові засади діяльності адвокатури України.....	355
§ 3. Принципи та засади здійснення адвокатської діяльності	359
§ 4. Гарантії адвокатської діяльності.....	366
§ 5. Організаційні форми діяльності адвокатури. Єдиний реєстр адвокатів України	371
§ 6. Статус адвоката в Україні.....	376
§ 7. Дисциплінарна відповідальність адвоката. Зупинення та припинення права на заняття адвокатською діяльністю.....	385
§ 8. Види адвокатської діяльності	394
§ 9. Професійні права та обов'язки адвокатів. Адвокатський запит. Адвокатська таємниця	396
§ 10. Органи адвокатського самоврядування	403
Питання для самоконтролю	420
Розділ 15. Нотаріат	421
§ 1. Поняття нотаріату	421
§ 2. Організація нотаріату	422
§ 3. Право на заняття нотаріальною діяльністю	424
§ 4. Статус нотаріуса.....	425
Питання для самоконтролю	428
Нормативні акти	429
Рекомендована література.....	435
Алфавітно- предметний покажчик.....	441

Навчальне видання

ОРГАНІЗАЦІЯ СУДОВИХ ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Підручник

За редакцією професора *І. Є. Марочкина*

Редактор *М. М. Поточняк*

Технічні редактори:

В. М. Зеленько, О. І. Сенько